માંગરોળ જૈન સભા ગ્રન્થમાળા નં. ૪.

કલિકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચિત

શ્રી

યોગશાસ્ત્ર-ભાષાંતર.

ભાષાંતર કર્તા,

પં. મુનિશ્રી કેશરવિજયજી ગણિ.

પ્રકાશકર્તા,
શ્રી માંગરોળ જૈન સભા.
પાયધુણી—મુંબઈ

समर्पण-पत्रिका.

पूज्यपाद्, अनेकसद्गुणसपन्न, गुरुवर्य,
श्रीमान् पंन्यासजि महाराज
कमलविजयजि गणिजि.

आपश्री पासे दिक्षा लई, आपश्रीना आश्रय तळे रही विद्याभ्यास करी, योग जेवा गहन विषयमा पण प्रवेश करवा इच्छा थइ. तेमज आपश्रीनी शात मुद्रा तथा सहनशीलतानो उत्तम छाप मारापर पडी. अने तेवा गुणोनु अनुकरण करवा मारी मनोरत्तिओ ल्लचाइ. इत्यादि अनेक उपगारोथी आभारीत थएलो, आ शिष्य 'योगशास्त्र'नु भापातर आपश्रीने साविनय समर्पण करे छे, ते स्वीकारशोजी

द शिष्याणु मुनि,
केशरविजय

બે બોલ.

એ વખત એવો હતો કે જ્યાં ત્યાં જૈન દર્શનજ દીપી રહ્યું હતું, અને તેમ થવામાં સમસ્ત મહાત્મા, શ્રીમાન્ આચાર્યો, મુનીરાજો અને તેઓના વચનો ઉપર સંપૂર્ણ શ્રદ્ધા રાખી, તદુપદેશાનુસાર આચારવંત રહેનાર દ્રવ્યને કાંકરાસમાન સમજનાર, શ્રાવકો પણ હતા. તે સમય, અને આજનો સમય જુદોજ ભાસ કરાવે છે, છતાં થોડા સમયથી જે કંઇ જાગૃતી આવી છે તે જોતાં (ધર્મપૂર્વક ઉન્નતિ ક્રમની થતી હીલચાલમાં, વિઘ્ન નાખનારા ઉભા ન થાય તો) થોડાઘણા પ્રમાણમાં પૂર્વની સ્થિતિ જૈન સમાજ જોઇ શકશે.

જેની જેવા પ્રકારની શક્તિ હોય તેણે તેવા પ્રકારની સ્વ- પોતાની કોમ કે ધર્મની ઉન્નતી અર્થ આપવી તે મનુષ્ય માટેનું કર્તવ્ય છે અને તેમ સમજી કર્તવ્ય પરાયણ થતા મનુષ્યો પોતાનો જન્મ સફળ કરી શકે છે,- પછી તે કોઇ પણ હો-

આ શ્રીમાન્ હેમચંદ્રાચાર્ય વિરચીત **શ્રી યોગશાસ્ત્ર** નામાંકીત ગ્રંથનું ભાષાંતર જૈન સમાજ આગળ રજુ કરતા જૈન સાહિત્યના પ્રચાર તરફ વિદ્વાનો, શ્રીમાનો, શ્રાવકોની સાથે ઉત્તમ કુળની શ્રાવિકાઓ પણ ઝનામા બનાવે છે, તે જણાવતા આનંદ ઉપજે છે તે સાથે જણાવવું ઉપયોગી થઇ પડશે કે કચ્છ જેવા દેશમાં જન્મી મુંબઇ જેવા દેશમાં રહી પોતાના સ્વ[illegible] જ્ઞાન જેવા સર્વોત્તમ દાન માર્ગે પડવામાં અને મુનીવર્ય શ્રી કેસર વિજયજી પન્યાસના સદુપદેશને અમલમાં મુકનારા બેન **દેવલીબાઇએ** એક ઉત્તમ શ્રાવિકા તરીકે જે ફરજ બજાવી છે તે માટે તેમને જેટલો ધન્યવાદ આપીએ તેટલો ઓછો છે.

કચ્છ જખૌ નિવાસી (હાલ મુંબઇ) શેઠ નીરપાળ પાસુના સુપુત્રી **બેન દેવલીબાઇએ** આ પ્રકારે જ્ઞાન પુસ્તક પ્રગટ કરાવી ભેટ આપવાનો વિચાર કર્યો છે તે ગ્રંથો પૈકી આ ગ્રંથ છે.

કેટલાક પ્રકારની પ્રતિકુળતાએ ગ્રંથ માટેનું શુદ્ધિપત્રક મોટું બનવા પામ્યું છે માટે દરગુજર કરવા સાથે દરેક વાચક શુદ્ધિપત્ર ઉપરથી પોતે તે ગ્રંથ માંહેની ભૂલો પ્રથમ સુધારીને વાંચવા વિનતી છે.

ગ્રહસ્થોના નામે આવા ગ્રંથ પ્રગટ થયા કરતાં કોઈ પણ સંસ્થા મારફતે પ્રગટ કરવા અને નજીવી કીંમતે જ્ઞાનાભિલાષીઓને આપવા તે રીત અવશ્ય લાભકારી છે. કેમકે ગ્રંથની કદર નહી સમજનારા કેટલાક મળતા ગ્રંથોને ઘરમાં જેમ તેમ રખડાવે છે, તે સાથે જણાવવું ઉપયોગી જણાશે કે ઉદાર ગ્રહસ્થો જે પ્રકારે નાણાંની મદદ આપે છે તે પ્રકારે પુસ્તક, નામના યા છેવટે મુદ્દલ કીંમતે ન વેચતા, જ્ઞાનના પ્રચાર વધારવા કરતા સંસ્થાને દ્રવ્યદાન કરવા ઇચ્છે તો તે યોગ્ય કહેવાય નહી. એમ જાણી શ્રી માંગરોળ જૈન સભાને નામે **માત્ર આઠ આના** જેવી નજીવી કીંમતે લગભગ ૪૫૦ પૃષ્ટનું આ પુસ્તક પ્રગટ થતું જોઈ વાંચકો જોઈ શકશે કે મજકુર બાબતના આશય તરફ ધ્યાન રાખીનેજ આ કીંમત રાખવામાં આવી છે. ઉપરાત મુની મહારાજને, જાહેર પુસ્તકાલયો લાઇબ્રેરીઓ, સભાઓને ભેટ આપવાની હોવાથી લગભગ ૬૦૦ પુસ્તકો તેમાં જતાં બાકીના વેચાશે અને તેમ કરતા જે કંઈ વધારો રહેશે તે કોઈ બીજું પુસ્તક પ્રગટ કરવામાં વપરાશે.

છેવટે જ્ઞાનમાર્ગે દ્રવ્ય ખર્ચનાર અને જ્ઞાન લેનાર દરેક જીવો પોતાના આત્માને કૃતકૃત કરે એમ ઇચ્છીશું.

પાયધુણી-મુંબઇ,	લી૦ શુભેચ્છક,
ભાદ્રપદ શુક્લ એકાદશી	**લલ્લુભાઈ કરમચંદ દલાલ**
વીર સંવત-૨૪૩૪.	**આ. ઓ. સેક્રેટરી-શ્રી માંગરોળ જૈન સભા.**

ॐ

प्रस्तावना

આ આર્યાવર્ત્ત પ્રાચીન સમયથી યોગ વિદ્યાની પરાકાષ્ટાએ પોહોચેલો હતો, આ ભારતભૂમીપર અનેક મહાત્માઓ યોગ વિદ્યામા કુશળ હતા અનેક લબ્ધિઓ અને સિધ્ધિઓના યોગથી, નાસ્તિક સ્વભાવના મનુષ્યો ઉપર પણ, આત્માની અસ્તિત્વતાની ઉંડી છાપ બેસાડતા હતા પ્રત્યક્ષપણે પુનર્જન્મનો અનુભવ કરનારા, જાતિ સ્મરણ જ્ઞાન ધારક હોઇ, બીજા જીવોને પુનર્જન્મ વિષે ચોકસ ખાત્રી આપતા હતા, તેમજ યોગબળથી ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્તમાનકાળ સબધી વિપ્રકૃષ્ટ વસ્તુના સશય દૂર કરી આત્માની જ્ઞાનાદિ અનત શક્તિઓનુ ભાન કરાવતા હતા

આવા અનેક રત્ન પુરૂષોનો ધારક આર્યાવર્ત્ત આજે જડ-વિદ્યાના ઉપાસકોના પ્રભાવથી શોચનિય સ્થિતિમા આવી પડયો છે, યોગવિદ્યાનો પ્રચાર ઘણી મદ સ્થિતિમા આવ્યો છે અને યોગવિદ્યામા પ્રવિણ મહાત્મા પુરૂષો કોણ છે તે વિચારવા જેવુ થઇ પડયુ છે

આ ભારતવર્ષ અત્યારે જડ વસ્તુની શોધખોળમા નિપુણ એવા પાશ્ચિમાત્ય જનોના સગથી, સુખ પ્રાપ્તિને માટે યોગ વિદ્યા અને આત્મ વિદ્યાના અભ્યાસને વિસારી મૂકી ઉંડો ઉતરતો જાય છે, હજી વધારે ઉંડો ઉતરે તેવો સભવ છે, અને આવુ પણ અનુમાન કરી શકાય છે કે, આ આર્યાવર્ત્તને જો દયાળુ મહાશયો પ્રયાસપૂર્વક નહિ બચાવે તો, જડવાદનુ સામ્રાજ્ય થવા પામે, તેવુ પણ સભવિત લાગે છે

આમ થવાનુ કારણ, એજ કે મનુષ્યોનુ આત્મભાવ તરફનુ લક્ષ દિનપ્રતિદિન ઓછુ થતુ જોવામા આવે છે અત્યારે આ દેશ આત્મ શોધખોળ માટે તદ્દન બેદરકાર બન્યો છે મોજ, શોખના સાધનોની શોધખોળ, દિનપ્રતિદિન વધતી જાય છે,—ઇત્યાદિ પ્રત્યક્ષ કારણોથી અનુમાન કરાય છે કે આવી સ્થીતી જો ચાલુ રહે તો એક વખત આ દેશ આત્મવિદ્યાથી બેનસીબ બને પૂર્વે છએ દર્શનોમા યોગ સબધી એટલીબધી જાગૃતિ અને પ્રયત્નહતો

કે, તે વખતનાં બનેલાં અને અત્યારે મળી આવતાં કોઈ કોઇ યોગશાસ્ત્રો અને અધ્યાત્મ શાસ્ત્રોથી નિર્ણય કરી શકાય છે કે, અત્યારે જેવો જડવિદ્યાની શોધખોળનો જમાનો છે, તેવો પૂર્વે આત્મવિદ્યાની શોધખોળનો જમાનો હતો.

પૂર્વના મહાપુરૂષોની આત્મજ્ઞાન સંબંધી જાહોજલાલી, તેમનો સતત્ અભ્યાસ, સંત પુરૂષોનો સમાગમ અને અનેક ઉત્તમ નિમિત્તો તે સાથે જ્યારે અત્યારની સ્થિતિની સરખામણી કરવામાં આવે છે ત્યારે મોટા નિશાશા સાથે અશ્રુપાત થયા સિવાય બીજું કાંઇ જણાતું કે અનુભવાતું નથી.

પણ આથી આત્મશોધકોએ નિરાશ થવાનું નથી. જે વસ્તુ જેટલી વિકટ છે તે વસ્તુ તેટલીજ સુખદાઈ હોય છે. અનુશ્રોત[1] પ્રવાહ તરફ સ્વભાવથીજ જીવોનું વલણ થઇ ગયેલું છે. એટલે પ્રતિશ્રોત[2] પ્રવાહ જેટલી આત્મશોધનમાં કઠીણતા લાગે, છતાં તેજ કર્ત્તવ્ય છે. પૂર્ણ સુખ કે પૂર્ણાનંદ આત્મામાંજ રહેલો છે. પૂર્વે અનેક મહાપુરૂષોએ આ માર્ગ સ્વીકાર્યો છે; અને અત્યારે પણ આત્મ જીવનને ઉચ્ચ કરવા માટે તે માર્ગનીજ જરૂર છે. તે માર્ગ સિવાય જન્મ, જરા, મરણ, આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ જવાનીજ નથી. આ દુનિયાનાં જણાતાં પુદ્ગલીક સુખોમાં, કે ઉપાધિજન્ય સુખોમાં સુખ નથી. તે સુખો અલ્પ છે, ક્ષણિક છે, વિયોગશિલ છે, તેના અંતમાં દુઃખ છે. છેવટમાં તે સુખો તરફથી નિરાશાજ મળે છે અને અંતે તે વિયોગશિલ સુખોથી કંટાળી સત્ય સુખ શોધવા તરફ વિચારવાનોને દોડવુંજ પડે છે.

આ સત્ય સુખની ઇચ્છા થઇ, છતાં તે કયા માર્ગથી મળી શકશે ? તે નિર્ણય કરવા માટે પણ ઘણા જીવોને ગુંચવાડો ઉત્પન્ન થાય છે અને કેટલાક તો તે શોધમાં ને શોધમાંજ નાસ્તિક બની જાય છે. કોઇ કર્ત્તા ઇશ્વર છે. એમ કહે છે, કોઈ આત્મા બંધાતો નથી યા નિર્લેપ રહે છે. એમ કહે છે, કોઇ જગતને જ્ઞાનમય માને છે. કોઇ એક આત્મા માને છે; અને કોઈ ક્ષણિક માને છે. ત્યારે આમાં સત્ય શું છે તે નિર્ણય થતો નથી—એટલે કાંઇક ઇચ્છા પ્રગટ થઇ હોય તે પણ દબાઇ જાય છે.

૧, ઢળતા પાણીના પ્રવાહ તરફ. ૨. સામા પુરે ચાલવા જેટલી.

ભલે આ સર્વ વાતનો નિર્ણય અલ્પ બુદ્ધિવાળો ન કરી શકે, છતા આટલુ તો અનુભવસિદ્ધ જણાય છે કે, ગમે તે પ્રકારે પણ જીવો કર્મોથી બધાયા તો છેજ જૂદી જૂદી રીતે પણ દુ ખોનો અનુભવ તો સર્વ જીવો કરે છેજ દુનિયાનો કર્ત્તા કોઈપણ ઇશ્વર હોય, કે ન હોય, પણ અનિવાર્ય આફ્તો જીવોને માથે આવી તો પડે છેજ ભલે તેવા અસહ્ય દુ ખો તરફ ઉત્તમ પુરૂષો દીલસોજી બતાવે, છતા તેનો અનુભવ સર્વ જીવોને આનાકાની કયા સિવાય લેવો પડે છેજ. દરેક જીવોના એકસરખા કે જૂદા જૂદા કર્ત્તવ્યો હોય છતા પરિણામાનુસાર હર્ષ કે શોક, સુખ કે દુ ખની અનુભવતા અનુભવાય છે જન્મ મરણનો અનુભવ કરતા સર્વ પ્રાણીઓ દેખાય છે પછી ભલે તે દેહ આશ્રયિ જન્મ મરણ થતા હોય, છતા અહીંથી અન્ય સ્થળે જવુ અને અન્ય સ્થળથી આ તરફ આવવુ, તેમ થતુ જણાઇ આવે છે આયુષ્ય, દેહ, રૂપ, ધન, યૌવન, આકૃતિ, બુદ્ધિ માન, અપમાન, યશ, અપકીર્ત્તિ વિગેરે વિષમતાઓ પણ અનુભવાય છે આમ થવાનુ કારણ શુ હશે? ઇચ્છિત વસ્તુઓ શા માટે નથી મળતી? ગયા કાળનુ તેમજ આગામી કાળનુ જ્ઞાન શા માટે નથી થતુ? સયોગોનો વિયોગ શા માટે થાય છે? વિગેરે વિગેરે બાબતોનુ કારણ કાંઇ પણ હોવુ જ જોઇએ

આ વિચાર આપણને પહેલવહેલોજ થયો છે એમ કાંઇ નથી આપણા પૂર્વે અનેક પુરૂષોને આ વિચાર થયો છે, અને તેની શોધ માટે રાજ્યાદિકનો ત્યાગ કરીને તેઓએ રાત્રિ દિવસ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો છે અને અ તે સત્ય સુખ પામ્યા છે, એમ તેમના આચરણો અને વચનો (ગ્રથો) પરથી જણાય છે તે સાધનો માટે અત્યારે નવીન શોધ કરવા નીકળવુ તે, સૂર્યનો પ્રકાશ છતા વસ્તુ શોધવા માટે દીપક લેવા બરોબર છે આથી પોતાની બુદ્ધિને કાંઈ પણ મહેનત ન આપવી અને કોઇ કહે તે સત્ય માની લેવુ, એમ કહેવાનો આશય નથી ભલે શોધકો શોધ કરો પણ આખી જીદગી શોધવા માટેજ કાઢવી, પ્રત્યક્ષ સત્ય જણાતા છતા તેનો વિશ્વાસ ન કરવો અને કેવળ સત્ય ક્યા છે? સત્ય ક્યા છે? એમ બકયા કરવુ તેના કરતા એક આધાર પકડી આગળ વધવુ તે વધારે ઉત્તમ છે

સત્યને માટે પૂર્વના શોધક મહાપુરૂષો જણાવે છે કે, આત્મા તેજ સત્ય છે; અને તે તમારી પાસે છે. તેને માટે બહાર શોધવા કે મેળવવા માટે પ્રયત્ન કરવો કે, ભટકવું, તે નકામું છે. તમારે આગળ વધવું હોય, સંસાર પરિભ્રમણ કે જન્મ મરણને જલાંજલી આપવી હોય, અને નિરંતરને માટે આનંદમાં રહેવું હોય તો, તે તમારો આત્માજ છે. તેને શોધો. શોધો નહિં પણ શુદ્ધ કરો. માયાની મલીન વાસનાથી તે મલીન થયો છે. કર્મ બંધનોથી તે બંધાયો છે. તે મલીનતા કે બંધનતા દૂર કરો. સત્ય ત્યાંથીજ મળી આવશે. તેજ સત્ય છે. બાકી ફાંફાં મારવાનાં છે.

પ્રથમ શરૂઆતમાં અશુધ્ધ, કે અશુભ વિચાર, ઉચ્ચાર અને આચાર એ ત્રણેને દૂર કરો અને સાથે શુભ આચાર; ઉચ્ચાર તથા વિચારમાં પ્રવૃત્તિ વધારો. એટલે સુધી શુભમાં પ્રવૃત્તિ કરો કે-સ્વપ્નમાં પણ અશુદ્ધ કે અશુભ પ્રવૃત્તિ ન થાય.

ત્યાર પછી ક્રમે આત્માની શુદ્ધ પવિત્ર દશાને સમજો. યાદ કરો. અને તે માટે અનેક પવિત્ર મહાપુરૂષોનાં જીવન ચરિત્રો તપાસો. આત્માની વિશુદ્ધતા સમજી તેજ પ્રમાણે આત્મદ્વારા વિશુદ્ધતા અનુભવો એ આત્મ વિશુદ્ધતામાં તમે પોતેજ છો અથવા તે વિશુદ્ધતા તેજ તમારૂં સત્ય સ્વરૂપ છે તે મેળવો. તે વિશુદ્ધતા એવી રીતે અનુભવો કે ફરી વ્યુથ્થાન દશા નજ પામો; તે- માંથી ખસી, ફરી પાછા નીચા ન આવો. તો અહીંજ જીવનમુક્ત દશા અનુભવશો અને પરિપૂર્ણ કર્મ ક્ષય થતાં શાશ્વત સિદ્ધ સ્વરૂપે થઈ રહેશો.

આ પૂર્વના મહાપુરૂષોનો બોધ છે. કૃપાળુ મહાત્માઓ તે વિષે અનેક ગ્રંથો લખી આપણને બોધે છે. પૂર્વાચાર્ય પ્રણીત તે માહેલા અનેક ગ્રથોમાં **યોગશાસ્ત્ર** આ એક ગ્રંથ છે

આ ગ્રથ વાંચવા ભણવાના અધિકારી, સુખને ઇચ્છનાર દરેક પ્રાણી છે. તથાપિ સત્ય સુખને મેળવવા પ્રવૃત્તિ કરનારાઓ, આ ગ્રંથના મુખ્ય અધિકારી ગણી શકાય. પશુ, પક્ષી વિગેરેની માફક આહાર, નિદ્રા, ભય અને મૈથુનાદિ **ઇંદ્રિયોના** વિષયોનેજ મેળવવા ઇચ્છનાર, આ ગ્રથના અધિકારી થતા નથી.

અધિકારીઓએ ગ્રંથના વિષયનું મનન કરી, તે સાધ્ય કરવા 'સાધક બનવાનું છે; અને તેમ કરી લેખના પ્રયાસને સફળ કરવાનો છે.

ગ્રથકાર મહાશય, કળીકાળ સર્વજ્ઞ શ્રીમાન્ હેમચદ્રાચાર્યે આ ગ્રથ **કુમારપાળ** રાજાની પ્રાર્થનાથી બનાવ્યો છે તે વિષે અત્યના કાવ્યની ટીકામા આચાર્યશ્રી પોતે જણાવે છે કે " કુમારપાળ રાજાને યોગ વિશેષ પ્રિય હતો તેણે યોગી સબધી અન્ય દર્શનકારોના બીજા યોગ શાસ્ત્રો જોયા હતા અને જૈન સબધી **યોગ** જાણવાની તેની વિશેષ ઉત્કઠા હોવાથી આ યોગશાસ્ત્ર તેની પ્રેરણાથી બનાવવામા આવ્યુ છે "

એટલે આ યોગશાસ્ત્ર બનાવવાનો મુખ્ય હેતુ કુમારપાળ રાજાની યોગ સબધી ઈચ્છા તૃપ્ત કરવાનો છે અને ગૌણ રીતે સસાર તાપથી તપ્ત થએલા સર્વ જીવોને, આત્મિક સુખની શીતળતા બતાવી, તે પ્રમાણે વર્તન કરવા પ્રેરણા કરી, શાત કરવાનો છે

આ યોગશાસ્ત્ર પર કુમારપાળ રાજાને કેટલો પ્રેમ હતો તે 'કુમારપાળ ચરિત્ર' પરથી જણાઈ આવે છે કે આ યોગશાસ્ત્ર કુમારપાળ રાજાને કઠસ્થ હતુ અને તેઓ દિવસમા એકવાર નિરતર સ્વાધ્યાય તરિકે તેનુ સ્મરણ કરતા હતા

સ્મરણ કરવાનુ કારણ એમ જણાવ્યુ છે કે, કુમારપાળ એક વખત જમવા બેઠો હતો તે વેળા ભોજનમા વસ્તુની સાદૃશ્યતાથી, જૈન ધર્મ પ્રાપ્ત થયા પહેલા ભક્ષણ કરેલુ માસ યાદ આવ્યુ તેના પ્રાયશ્ચિત નિમિત્તે ગુરૂવર્યને જણાવ્યુ ગુરૂશ્રીએ આ **યોગશાસ્ત્રના** બાર પ્રકાશ, અને **વીતરાગ સ્તવના** વીશ પ્રકાશ એમ બત્રીશ પ્રકાશ દતશુધ્ધિ અને આત્મશુધ્ધિ કરવા માટે પ્રાયશ્ચિતમા નિરતર એકવાર યાદ કરવા ફરમાવ્યુ હતુ આવા પ્રાયશ્ચિતો આપવા તે, આચાર્યશ્રીની દીર્ઘદૃષ્ટિ અને કુમારપાળની ભાવી શીઘ્ર કલ્યાણતાને સૂચવી આપે છે, કેમકે આત્મઉપયોગની કે લક્ષની જાગૃતિ રહેવી, એના જેવુ કર્મ ખપાવવામા બીજુ કોઈ પણ પ્રબલ સાધન નથી

આથી સ્પષ્ટ સમજાઇ શકાય છે કે આ ગ્રથ અતિ ઉપયોગી હોઈ શીઘ્ર કલ્યાણ કરવામા પ્રબલતર સાધન સમાન છે ગ્રથનો મુખ્ય વિષય, મન, વચન, કાયાના યોગોને સ્થીર કરી, મુમુક્ષુઓને મોક્ષ માર્ગ બતાવવાનો છે તેથીજ આ ગ્રથમા માર્ગાનુસારીથી, મોક્ષની હદ સુધીની સર્વ વાતો સમાવવામા આવી છે

આ ભાષાતર કરનારની પ્રવૃતિ સ્વ–પર ઉપગારાર્થે થઇ છે

એટલે કે યોગ માર્ગના અભ્યાસદ્વારા મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવાના મેં આરંભેલા કામમાં આ ભાષાંતર કરવારૂપ કાર્યથી મારો કાળ સારી રીતે વ્યતિત થાય. અને સાથે સાથે આ ભાષાંતર પ્રસિદ્ધ થાય તો, તેથી કેવળ ગુર્જર ભાષા જાણનાર અધિકારી વર્ગને પઠન પાઠનમાં સુલભતા થઇ, તેઓને પણ મોક્ષ સાધનમાં આ ગ્રંથ નિમિત્ત રૂપ થાય. એવા હેતુથી આ ગ્રંથનું (પૂર્વે ભાષાંતર થયેલું છતા) ભાષાંતર મેં લખ્યું છે. આ ગ્રંથના સવિસ્તર ભાષાંતર માટે યોગના અનુભવની પૂર્ણ જરૂર છે, અને મને તેટલો યોગનો અનુભવ નથી; એટલે આ ગ્રંથના વિસ્તારવાળા વિવેચન કરવા માટે મારી યોગ્યતા નથી, એમ હું સમજી શકયો છું. છતાં શુભ કાર્યમાં યથા શક્તિ. પ્રયત્ન કરવો, એમ ધારી શક્ત્યાનુસાર કાંઈક પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી આવા અતિ ઉપયોગી ગ્રંથોપર એક, બે, નહિ પણ અનેક ભાષાંતરો થવાની જરૂર છે. તો કોઈ બુદ્ધિમાન્ અનુભવી મહાશય આના કરતાં અધિક સ્ફુટ, અને વિસ્તાર કરી યોગના સબંધમાં વિશેષ અજવાળું પાડશે, તો અધિક ઉપકાર થશે. એમ મારૂં માનવું છે.

વળી આ ભાષાંતર કરવાનું બીજું એ પણ કારણ હતું કે મારૂં ગયું ચતુર્માસ, મારા ગુરૂવર્ય શ્રીમાન્ પંન્યાસજી કમળવિજયજી સાથે મુંબઇમાં થયું હતું ત્યાં પર્યુષણા પછી શરીરની સ્થિતિ અનુકૂળ ન રહેવાથી તે કારણસર વાલકેશ્વર રહેવાનું થયું હતું. ત્યાં વખત ઘણો તેમજ વિશેષ શાંતિવાળો હોવાથી મારા વિચારોને વિશેષ પ્રકારે શુભમા જોડવા નિમિત્તે આ પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો છે.

આ ભાષાંતર કરવામાં કોઇ પણ ઠેકાણે શાસ્ત્ર વિરૂદ્ધ લખાયું હોય તો તે માટે નિર્દોષ અંતઃકરણથી ક્ષમા ચાહું છું. અને જો કોઇ મહાશય તેમાંથી ભૂલ બતાવશે તો, ઉપકાર સાથે, તે ભૂલ જણાતાં અંગીકાર કરીશ. માટે સજ્જનો મારી ભૂલ બતાવવા માટે સહાયક થશે. અને આ ગ્રંથનો અભ્યાસ કરી, તેમાં બતાવેલે માર્ગે, પ્રવૃત્તિ કરી, અનાદિ કાળથી પોતાનું વિસ્મૃત થયેલું આત્મ સ્વરૂપ કોઇપણ પ્રાપ્ત કરશે, તો હું મારા પ્રયાસની પૂર્ણપણે સફળતા થયેલી માનીશ, એટલું જણાવી આ પ્રસ્તાવના પૂર્ણ કરૂં છું.

લઃ मुमुक्षु—मुनि केशरविजय.

अनुक्रमणिका.

ચતુર્થ: પ્રકાશ:

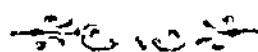
પંચમ: પ્રકાશ:

પષ્ટ પ્રકાશ

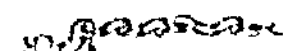
સપ્તમ પ્રકાશ.

અષ્ટમ પ્રકાશ

યોગશાસ્ત્ર ભાષાંતર.

नमो दुर्वार रागादि वैरीवार निवारणे ।
अर्हते योगिनाथाय महावीराय तायिने ॥ १ ॥

ઘણી મહેનતે દુર કરી શકાય એવા રાગાદિ શત્રુઓના સમૂહનુ નિવારણ કરનાર અર્હંત, યોગીઓના સ્વામી અને જગતના જીવોનુ રક્ષણ કરનાર મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરૂ છુ

વિવેચન—અત્યારની દુનિયાને આ વાત તો વિદિત થઈ ચુકી છે, કે હજારો મનુષ્યોની સાથે બાથ ભીડનાર અનેક શુર વીરો મળી શકે છે, પણ રાગદ્વેષનો જય કરનાર વીરપુરૂષ ભાગ્યેજ મળી શકે છે

આવા મહાન્ દુર્જય રાગ, દ્વેષ, કામ, ક્રોધ, માયા લોભાદિ અતરગ શત્રુઓનો મૂળથી સર્વથા જય કરનાર પુરૂષને મહાવીર નામથી બોલાવવા તેમા કાઇ અતિશયોક્તિ છેજ નહિ આ મહાન્ વીર પુરૂષનો જન્મ ઇસ્વીસન પૂર્વે ૫૯૯ વર્ષે મગધ દેશમા આવેલા ક્ષત્રિય કુડ નામના શહેરમા સિદ્ધાર્થ રાજાની ત્રિશલા નામની મહાદેવીની કુક્ષિએ થયો હતા માતાપિતાનુ આપેલ નામ વર્ધમાન છ તથાપિ તેમના અદ્ભુત પરાક્રમવાળા મહાન્ ગુણોવી રજીત થઇ દેવોએ મહાવીર એવુ નામ આપ્યુ છે

સસાર વાસનાથી વિરક્ત થઈ શ્રમણપણું અગીકાર કરી ઘોર તપસ્યા અને ધ્યાનમા નિમગ્ન થઈ સાડાબાર વર્ષે રાગદ્વેષાદિ

અંતરંગ શત્રુઓનો ક્ષય કરી અરિહંત પદ પ્રાપ્ત કર્યું. કેવલ (સંપૂર્ણ) જ્ઞાન પ્રાપ્ત થવાથી તેઓ યોગીઓના પણ નાથ થયા, અને તેમણે સ્વાનુભવથી થએલા સત્ય જ્ઞાનથી સંસારથી ત્રાસ પામતા અને મહાદુઃખોનો અનુભવ કરતા સંસારી જીવોને ઉપદેશ આપી તેઓનું જન્મ, જરા, મરણથી રક્ષણ કર્યું, માટે રાગ આદિને જીતનાર, અર્હંત, યોગીઓના નાથ અને જીવોનું રક્ષણ કરનાર આ ચારે વિશેષણો તે મહા પુરૂષનેજ ઘટી શકે છે, અને તેવા મહાન્ ગુણોથી આકર્ષાઈ આ શાસ્ત્રકાર તે મહાવીર દેવને શાસ્ત્રની આદિમાં નમસ્કાર કરે છે.

મહાવીર દેવની સમદૃષ્ટિ.

पन्नगेच सुरेंद्रेच कौशिके पाद संस्पृशि ।
निर्विशेष मनस्काय श्रीवीरस्वामीने नमः ॥ २ ॥

દંશ કરવાની બુદ્ધિથી પગને સ્પર્શ કરનાર (દંશ આપનાર) પૂર્વ જન્મના કૌશિક ગોત્રી સર્પના ઉપર અને નમન કરવાની બુદ્ધિથી પગનો સ્પર્શ કરનાર ઇંદ્રના ઉપર પણ જે મહાશયનું મન સરખુંજ હતું, તે શ્રીમાન્ મહાવીર દેવને નમસ્કાર કરૂં છું. ૨.

વિવેચનઃ—જન્મ, જરા, મરણથી ત્રાસ પામેલા અને તેથીજ આ દુનીઆની સંયોગ અને વિયોગવાળી માયાના પાશમાં નહિ સપડાતાં વૈરાગ્યરસમાં નિમગ્ન થઇ મહાવીરદેવ ચારિત્ર અંગીકાર કરી અપ્રમત્તપણે પૃથ્વીતળ ઉપર વિચરતા એક વખત શ્વેતાંબી નગરી તરફ જતા હતા, ત્યારે કેટલાક ગોવાળીઆના છોકરાઓએ કહ્યું કે હે શ્રમણ, આ રસ્તો કૌશંબી જવાનો સીધો છે તથાપિ આ રસ્તામાં એક કનકખલ નામના તાપસનો આશ્રમ આવે છે. ત્યાં એક દૃષ્ટિવિષસર્પ રહેછે. તેના ત્રાસથી કેટલાક વખતથી આ રસ્તો બંધ થયો છે, કારણકે તે

રસ્તે જનાર માણુસોને તે સર્પ પોતાની દૃષ્ટિથી બાળી ભસ્મ કરે છે માટે આ રસ્તો મૂકી બીજો માર્ગ કે જે કેટલોક ફેરમા છે તથાપિ નિર્વિઘ્ન છે, તે રસ્તે તમે જાઓ બાળકોના આ વચનો સાભળી કૃપાળુ દેવ વિચાર કરવા લાગ્યા, કે અનેક જીવોનો સહાર કરનાર આ સર્પ મારાથી પ્રતિબોધ પામે તો તેના ડસથી મને થએલુ દુખ એ અલ્પજ છે મારા એક જીવને કષ્ટ થતા પણ ,અનેક જીવોને ઉપકાર થાય તો તે કરવામા મને કાઈ દુખ નથી જ્ઞાન દૃષ્ટિથી જોતા મને જણાઈ આવે છે કે, આ સર્પ પૂર્વે એક તપસ્વી સાધુ હતો. ક્રોધની તીવ્રતાથી કરેલી મહાન્ તપસ્યાનુ ફળ તે પામી શક્યો નથી ખરેખર સમભાવ અને સમ્યક્ જ્ઞાનના અભાવે આવી મહાન્ તપશ્ચર્યાનુ પરિણામ આવુ દુખદાયકજ આવ્યુ છે અવશ્ય તે મારાથી પ્રતિબોધ પામશે પણ તેને પ્રતિબોધતા મને પણ કષ્ટ સહેવુ પડશે આવો નિર્ણય કરી શ્રમણ ભગવાન તેજ રસ્તે ચાલ્યા કેટલોક વખતથી તે રસ્તો બધ હતો, તેથી રસ્તામા ઘાસ ઉગી નીકળ્યુ હતુ જીર્ણ પત્રોથી રસ્તાનો દેખાવ ઢકાઈ ગયો હતો. ઠેકાણે ઠેકાણે કાટા વાળા નાના ઝાડો અને ધૂળથી વૃદ્ધિ પામેલા રાફડાઓ જોવામા આવતા હતા. તેટલામા એક જીર્ણ અવસ્થાએ પહોચેલુ યક્ષનુ મદિર જોવામા આવ્યુ તે જીર્ણ મદિરના મડપમા ઉભા રહી નાસીકાના અગ્રભાગ ઉપર દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી કાયોત્સર્ગ મુદ્રામા ધ્યાનસ્થપણે રહ્યા નજીકમા રહેલ બીલથી નીકળી પેલો સર્પ ફરતો ફરતો ત્યા આવ્યો જે વનમા જનાવરો પણ મારા ભયથી પ્રવેશ નથી કરી શકતા, તે વનમા નિર્ભયપણે મારી અવના કરી આ કોણ ઉભો છે, તેમ સર્પ વિચાર કરવા લાગ્યો, અને ક્રોધાવેશથી ઝેરની જ્વાળાને વમતી અને આસપાસના વૃક્ષોને પણ ઝેરથી વાસિત કરતી દૃષ્ટિ પ્રભુના ઉપર ફેકી, કેટલીકવાર સન્મુખ જોયુ પણ તેની દૃષ્ટિના ઝેરની અસર તે મહાત્માના ઉપર ન થઈ, ત્યારે સર્પ ગાઢી દૃષ્ટિ કરી કાઈક વિશેષ ઝેરથી

ભરેલી દૃષ્ટિએ પ્રભુ સામું જોયું. પણ તેનો તે પ્રયાસ નિરર્થક ગયો. આત્મિક યોગની પ્રબળતાથી ઝેરની અસર પ્રભુના ઉપર ન થઇ. ખરેખર આવે ઠેકાણે તે મહાત્માના યોગની સત્યતાની કસોટી થઇ. પણ તે સર્પ પોતાના નિશ્ચયમાં ડગ્યો નહિ. નજીક આવી પગનાં ઉપર ડંસ મારવા લાગ્યો અને ઝેરથી વ્યાપ્ત થતાં આ મહા પુરૂષ મારા ઉપર પડશે એવા ભ્રમથી ડંસ મારી દૂર નાસવા લાગ્યો. પણ આ સાહસિક મહા પુરૂષ તો તેના ડસવાથી બીલકુલ વ્યાકુળ ન થતાં ત્યાંજ સ્થિરપણે ધ્યાનસ્થ રહ્યા. સર્પ જ્યારે ડંસ આપીને થાક્યો ત્યારે કરૂણાસમુદ્ર આ મહાત્માએ તેને બોલાવ્યો કે 'હે ચંડકૌશિક! પ્રતિબોધ પામ, પ્રતિબોધ પામ. તારા પૂર્વ જન્મોને યાદ કર. ગત જન્મના ક્રોધાવેશનું ફલ આ તિર્યંચપણું અને તેમાં પણ હજારો જીવોને ત્રાસ આપનાર આ સર્પપણું તું પામ્યો છે. જે ચારિત્ર અને જે તપશ્ચર્યાનું ફલ મોક્ષ મળવું જોઇએ, તે ચારિત્ર તથા તપને ક્રોધથી દૂષિત કરતાં આવા મહાન્ અધમ જન્મને તું પામ્યો છે, અને આ જન્મમાં પણ આવા ક્રોધથી હજારો જીવોનો સંહાર કરી મહાન્ દુર્ગતિ પામીશ માટે હવે તો ચેત.'

મહાત્માના મુખથી નીકળતાં આ વચનામૃતોનું પાન કરતાં તે સર્પ સ્તબ્ધ થઇ ગયો. તેમના યોગની પ્રભા એટલી બધી તેના ઉપર પડી, કે એક ડગલા જેટલું પણ તે દુર ખસી ન શકયો. અને વિચારના વમળમાં પડયો કે 'આ મહાત્મા કોણ? તેઓ મને શું કહેવા માગે છે? મેં આવા મહાત્માઓને કોઇ પણ ઠેકાણે કોઇ પણ વખતે જોયા છે. મને તે યાદ નથી આવતું, તો પણ આવા મહા પુરૂષોની સોબતમાં હું પૂર્વે આવ્યો છું" આમ વિચાર કરતાં તે શરીરનું ભાન ભૂલી ગયો તેની ઈંદ્રિયોના વ્યાપાર બંધ પડી ગયા. આજુબાજુ શું થાય છે, તેનું ભાન તેને ન રહ્યું, અને એકાગ્ર થઇ ગયો. તે એકાગ્રતામાં સ્થિર થતાં પૂર્વજન્મના સંસ્કારને રોકનાર (આડે આવનાર)

કર્મનો પડદો ત્રુટી ગયો અને કર્મનો પડદો ત્રુટતા તેને ગત જન્મોનુ જ્ઞાન થઈ આવ્યુ તાપસનો અને જૈનસાધુપણાનો પાછલો જન્મ જોયો હવે તેના પશ્ચાતાપનો પાર ન રહ્યો 'અહો ધિક્કાર છે મને! એક ક્રોધને લઈને મારી આવી અધમ સ્થીતિ થઈ. પૂર્વે મે તપસ્યા ઘણી કરી, તપસ્યાને પારણે ગૃહસ્થને ઘેર આહાર લેવા જતા એક દેડકી પગ તળે ચ પાઇ મરણ પામી શિષ્યે સભારી આપી મે માન્ય ન કર્યું ફરી શિષ્યે ઉપાશ્રયે આવ્યા બાદ સભારી આપી મને રીસ આવી ત્રીજી વાર સધ્યાએ પ્રતિક્રમણ અવસરે શિષ્યે સંભારી આપી. મે જાણ્યું, આ મારા છિદ્રો શોધે છે ક્રોધાવેશથી મારવા દોડયો. રસ્તામા સ્તભ સાથે અફળાયો સ્થભ જોરથી વાગતા તે પાપનો પશ્ચાતાપ કર્યા સિવાય મરણ પામી તાપસ થયો ત્યા પણ ક્રોધની વિશેષતાથી આશ્રમમાથી ફુલફલ લઇ જતા રાજકુમારોને મારવા દોડયો ત્યા કુવામા પડયો. મરણ પામી આ સર્પપણે ઉપજ્યો. અહો! હજી પણ ધન્ય ભાગ્ય છુ કે મારા ઉદ્ધાર માટે આ કરૂણાસાગરે દયા લાવી અનેક કષ્ટ સહન કરી મને પ્રતિબોધ પમાડયો-પણ હવે આવા તિર્યંચના ભવમા હુ શુ કરી શકુ? મારો ઉદ્ધાર કેમ થશે? આમ વિચાર કરતા સર્પના અધ્યવસાયને મહાવીરદેવે પોતાના જ્ઞાનથી જાણી લીધા અને તેને જણાવ્યુ કે હે ચડકૌશિક સર્પ, હવે વધારે પશ્ચાતાપ કરી હતબળ ન થા હુ તને ઉપાય બતાવુ છુ તારૂ આયુષ્ય હવે અલ્પ છે તુ અનશન કર (આહારનો ત્યાગકર) આ બીલમા તારી દૃષ્ટિ રાખી પચપરમેષ્ઠિ નમસ્કારમત્રનુ સ્મરણ કર, સર્વ જીવોની પાસે અતઃકરણથી માફી માગ (કે મારા કરેલા અપરાધોને તમે માફ કરો. મારી અજ્ઞાન દશાથીજ મે તમને દુઃખ આપ્યુ છે હવે અત્યારથી હુ કોઇ જીવોને દુઃખ નહિ આપુ) તેમજ ક્રોધનો ત્યાગ કર તને ગમે તેવી આફત આવી પડે તોપણ બીલકુલ ક્રોધ ન કરીશ ક્રોધના કે

તેં પોતે અનુભવ્યાં છે.' આ પ્રમાણે પ્રભુની કહેલી શિક્ષા માન્ય કરી તે સર્પ બીલમાં મુખ રાખી ત્યાંજ રહ્યો. શ્રમણ ભગવાન્ પણ તેના પરિણામની દૃઢતા રખાવવા માટે થોડો વખત તેની સહાય અર્થે ત્યાંજ રહ્યા. સર્પ પણ પંદર દિવસનું અવશેષ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી સહસ્રાર નામના આઠમા દેવલોકે દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. અમુક વખત પછી ઇંદ્રે આવીને વીર પ્રભુના ચરણમાં નમસ્કાર કરી સ્તુતિ કરી. આ બેઉ પ્રસંગમાં તે વીરપુરૂષને સમભાવજ રહ્યા હતો. "સહેજસાજના અપમાનમાં કે માનમાં આ દુનિયાના પામર જીવોને હર્ષ કે શોક થઈ આવે છે તેવું આ મહાપુરૂષનું જીવન નહોતું. આથી પણ અધિક પ્રસંગોમાં પણ તે મહાશયે સમભાવજ રાખ્યો હતો. અને તેથીજ પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી મોક્ષ પદનેપ્રાપ્ત થયા છે." એ તેમના અતિશાયિ ગુણને શાસ્ત્રકાર યાદ કરીને ગ્રંથનીઆદિમાં નમસ્કાર કરે છે.

મહાવીર દેવની કરૂણા.

कृतापराधेऽपिजने कृपा[illegible] मंथर तारयोः ।
इषद् वाष्पा र्द्रयोर्भद्रं श्रीवीर जिननेत्रयोः ॥ ३ ॥

અપરાધ કરવાવાળા જીવો ઉપર પણ દયાથી નમ્ર અને અશ્રુથીઆર્દ્ર એવા શ્રી વીર પરમાત્માનાં નેત્રોનું કલ્યાણ થાઓ. ૩.

વિવેચનઃ—અંતરંગ મહાન કરૂણા યા દયા સૂચક આ બનાવ એવો બન્યો છે કે તે મહાવીર દેવની અપરાધી જીવો ઉપર પણ અગાધ કરૂણાને સૂચવી અત્યારની સબળ પણ આત્મભાવમાં નિર્બળ પ્રજાને આશ્ચર્યના વમળમાં નાંખે છે. વૈરાગ્યવાસનાથી ભરપૂર મહાવીરદેવે ગૃહસ્થાશ્રમનો ત્યાગ કરી નિવૃત્તિ માર્ગ મેળવવા માટે શ્રમણ માર્ગ સ્વીકારી આ પૃથ્વીતળ ઉપર વિચરતાં એક વખત ઘણા મ્લેચ્છ લોકોથી ભરપૂર દૃઢ ભૂમિમાં આવ્યા. અઠમની તપસ્યા કરી પેઢાલ ગામની પાસે પેઢાલ નામના વનમાં

રહેલ પોલાસ નામના દેવળમા કાયોત્સગ કરી ધ્યાનસ્થ રહ્યા.

એ અવસરે સાધર્મ દેવલોકની સુધર્મા નામની સભામા સૌધર્મેંદ્ર દેવોના પરિવાર સહિત બેઠા હતા. વિસ્તારવાળા અવધિ જ્ઞાનથી પૃથ્વીતલ ઉપર અવલોકન કરતા તે ઇંદ્રે શ્રમણ ભગવાનને પેઢાળ વનમા જોયા આ અવસરે મહાવીર દેવને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ નહોતુ પણ તે પરિપૂર્ણ જ્ઞાનોત્પતિ કર્મક્ષયથી થાય છે, અને તે કર્મક્ષય ધ્યાન સાધ્ય છે, માટે કર્મક્ષય કરવા તે ધ્યાનસ્થાવસ્થામા નિમગ્ન રહેલા હતા આ સ્થિતિમા મહાવીર દેવને જોઈ ઇંદ્રે ત્યાજ રહી નમસ્કાર કર્યો કારણકે વિવેકી જીવો સામાન્ય રીતે પણ સમજી શકે છે, કે આવી ધ્યાનાવસ્થામા તેમની પાસે જતા રખેને તેમને તેવી દશામા વિઘ્ન રૂપ થઈએ, તથાપિ તે ઈંદ્રનો ગુણાનુરાગ છુપો ન રહ્યો. ગમે તેવી નિકટ કે દૂર અવસ્થામા પણ મહાપુરૂષોના ગુણોનુ સ્મરણ તો કરવુ જ અને સામર્થ્ય હોયતો બીજાઓને પણ ગુણાનુરાગી કરવા. આવા ઇરાદાથી પોતાની સભામા ઈંદ્ર બોલી ઉઠયો કે "હે મહાનુભાવો, દેવો અને અપ્સરાઓ! આ ભરતક્ષેત્રમા પેઢાલ ગામની નજીક પોલાસ ચૈત્યમા આ મહાવીરદેવ ધ્યાનાવસ્થામા રહ્યા છે ધ્યાનની અંદર અત્યારે તેમની એટલી બધી દૃઢતા છે કે આપણા જેવા સમર્થ દેવોને પણ આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરી નાખે છે

પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી ગુપ્ત આશ્રવદ્વારને રોકનાર, ક્રોધાદિ અંતરંગ શત્રુઓને જીતનાર અને દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી અપ્રમત્ત આ મહાવીરદેવને આ દશાથી ચલાયમાન કરવાને દેવો કે દાનવો, યક્ષો કે રાક્ષસો, ભુવનપતિઓ કે મનુષ્યો કોઇ પણ સમર્થ નથી"

ઇંદ્રનાં આ વચનો સાભળી તેનો સામાનિક સંગમ નામનો દેવ કોપથી લાલ નેત્રો કરી ગર્વથી ગર્જના કરી બોલવા લાગ્યો "સ્વામિન્! એક સાધુ માત્ર સાડાત્રણ હાથનું મનુષ્યનું આપ આવુ વર્ણન કરો છો

કે દેવો પણ ચલાયમાન ન કરી શકે. તે અસંભવિત છે. ભલે આપ સ્વામી છો, એટલે પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય ગમે તેમ બોલો અને બીજાઓ તેને માન આપે પણ તે વાત હું માની શકતો નથી. કે મેરૂ જેવા મહાન પહાડોને એક સામાન્ય પત્થરની માફક ફેંકી દેવાનું સામર્થ્ય ધરાવનાર દેવો પણ એક મનુષ્યને ન ચળાવી શકે. એ વાત તદ્દન અસંભવિત છે, એ તો ખરેખર નાના બાળકથી પણ સમજી શકાય તેવું છે. છતાં આપ જો તેવોજ નિશ્ચય ધરાવતા હો તો હવે હું જાઉં છું. અને તેને હમણાજ ચલિત સ્થિતિવાન કરૂં છું.” ઈંદ્ર વિચાર કરવા લાગ્યા કે એક સામાન્ય પણ યોગી મહાત્માનું યોગનું સામર્થ્ય કેટલું હોય છે તે આ મિથ્યાભિમાની જાણતો નથી. તો આ યોગીશ્વર કે જે અત્યારે યોગની પરાકાષ્ટાએ પહોંચવાની તૈયારીમાં છે, જેને અનેક લબ્ધિએ પ્રગટ થઇ છે, ધ્યાન અને સમાધિદશાથી અત્યારે જેને મહાન આત્મિક બલ પ્રગટ થયું છે તેની આને ક્યાંથી માલમ પડે? પણ જો હું તેની પરીક્ષા કરવાની ના કહીશ, તો મારૂં વચન ખોટું છે તેમજ આ મહા પુરૂષમાં કોઇ પણ યોગિક યા આત્મિક બલ નથી તેમ એ જાણશે. અને સર્વ દેવોને પણ તેવોજ નિશ્ચય થશે. માટે ના તો ન કહેવી. બીજી બાજુ પરીક્ષાની હા પાડતાં આ મહાત્માને આ પાપી જીવ દુઃખ આપશે તેનું નિમિત્ત પણ હુંજ થઈશ.’ આમ સંશયારૂઢ થએલા ઇંદ્રને વિચાર કરતા મૂકી તે દેવ ત્યાંથી રવાના થયો. જે સ્થળે શ્રમણ ભગવાન ધ્યાનસ્થ હતા ત્યાં આવ્યો. અમર્ષથી ભરપુર સ્વભાવવાળા દેવે પ્રથમ ધુળની વૃષ્ટિ કરી એટલે સુધી ધુલ ઉછાળી કે તે ધુળથી મહાવીર દેવના કાન અને નાકના વિવરો પણ પુરાઈ ગયા. શ્વાસોશ્વાસ ચાલવો બંધ પડી ગયો. તો પણ યોગિક શકિતવાળા શ્રમણને તે કાંઇ દુઃખદ ન થયું, ત્યારે ધુળ દૂર કરી વજ્રના સરખા તિક્ષ્ણ મુખ વાળી કીડીઓ તેણે દેવશકિતથી બનાવી, મહાવીર દેવના ઉપર મૂકી. કીડીઓ એટલા જોરમાં ડંસ આપવા લાગી કે થોડા વખતમાં

સેમનું શરીર ચાલણીના જેવું છિદ્રમય થઈ ગયું છતાં મહાત્માનું મન બીલકુલ કલુષિત ન થયું. આ વજ્ર પણ નિર્ભાગ્ય મનુષ્યના મનોરથોની માફક તે નિષ્ફલ નિવડયે એટલે મોટા મોટા ડાંસ બનાવી તેમના ઉપર મૂક્યા. આ ડાંસે એટલો જોરથી ચટકા મારવા લાગ્યા કે જેમ પર્વતમાંથી અને નિર્ઝરણાંઓ ચાલે છે તેમ પ્રભુના શરીર રૂપ પર્વતથી રૂધિર રૂપ ઝરણાંઓ ચાલવા લાગ્યાં, તથાપિ તે મહાશયનું મન ચલિત ન થયું, પણ ઉલટું અધિક સત્વથી ઉત્તેજીત થવા લાગ્યું આવી રીતે સિંહ, સર્પ, હાથી વિગેરે અનેક રૂપો કરી ધ્યાનસ્થ દશાથી ચલિત કરવા પ્રયત્ન કર્યા પણ તે નિરૂપયોગી થતું જોઈ દેવ વિચાર કરવા લાગ્યો કે આ પ્રતિકૂલ ઉપસર્ગોથી કદિ ચલાયમાન થવાનો નથી, પણ જો આને અનુકૂળ સુખ બતાવું તો આ નકી ચલિત થશે આ ઇરાદાથી એ વિમાન તૈયાર કરી, દેવદેવીઓ બનાવી, વિમાનમાં બેસી, મહાવીર દેવ પાસે આવી કહેવા લાગ્યો કે હે શ્રમણ! આ તમારી ધૈર્યતા અને તપસ્યા જોઈ હું પ્રસન્ન થાઉં છું ચાલો, આ વિમાનમાં બેસો. તમને તમારા ઇચ્છિત પ્રમાણે દેવલોકમાં લઈ જાઉં તપસ્યા કરીને જે મેળવવા માગો છો તે હું તમને આપું છું. ખરેખર મોહનિદ્રાથી નિદ્રિત થએલા અને લૌકિક તથા માયિક સુખમાં સુખ માનનારા જીવોને આ પૌદ્ગલિક સુખો સુખરૂપ લાગે છે પણ તત્વ જાણનાર જ્ઞાનીઓ આ સુખને સુખરૂપ માનતા નથી, એટલું જ નહિ પણ આગામી કાલે દુઃખ આપનાર હોવાથી તેને તેઓ મનમાં પણ દુઃખ રૂપ માને છે. જે મહાશય જેને માટે ધ્યાન કરે છે, જેને માટે તપશ્ચર્યા કરે છે, જેને માટે આસપાસ ... આત્મગમન કરે છે, જે જગમાં નાના પ્રકારના કષ્ટ સહન કરે છે અને આ ગોપયોગની ... અપ્રમાદિત રહી ... ન કરે છે, તે આ દુનિયાના સુખ માટે નહિ, દેવના સુખ માટે નહિ, ઈંદ્રના સુખ માટે નહિ, પરંતુ કર્મના બંધનથી છુટવા રૂપ આત્મિક સુખ માટે જ હતું, તેથી આ ભૌતિક સુખની લાલચ

સાવાળા દેવને ખબર ન પડી અને તેથીજ આવા સંયોગિક વિયોગિક સુખની પ્રેરણા કરે છે. આ તેની પ્રાર્થના નિષ્ફળ ગઇ. મહાવીર દેવે તે અંગીકાર તો ન કર્યું પણ તેની સામું પણ ન જોયું. દેવ નિરાશ થયો. હવે કયો માર્ગ લેવો કે ધ્યાનાવસ્થા મૂકી દઇ આ શ્રમણ મારા કહ્યા મુજબ ચાલે. વિચાર કરતાં દેવને જણાઈ આવ્યું કે દુનિયામાં સ્ત્રી સિવાય બીજું કોઇ શસ્ત્ર વીરપુરૂષોનો પરાભવ કરનાર નથી. આ ઈરાદાથી તેણે કેટલીક દિવ્ય સ્વરૂપા નવયૌવના મોહક સુંદરીઓ, અપ્સરાઓ, બનાવી. તેની સાથે કામને ઉત્તેજીત કરનાર ષડરૂતુઓ એકી સાથે વિકુર્વી. કદંબાદિ પુષ્પોનો પરાગ ચારે દિશાઓથી છુટવા લાગ્યો. મંદમંદ વાયુ ફરકવા લાગ્યો. કોયલોના શબ્દોથી વનના ભાગો શબ્દિત થયા. આ બાજુ દેવાંગનાઓએ મધુર સંગીત શરૂ કર્યું. ગાંધાર, મલ્હાર અને માલકોષાદિ અનેક મધુર અને મોહક સ્વરો વિસ્તરવા લાગ્યા. વીણાઓના ઝીણા પણ હૃદયભેદક શબ્દોથી વનનાં પશુઓ પણ સ્તંભાઇ જવા લાગ્યાં. મેઘની ગર્જના સરખા મૃદંગોના શબ્દો અથડાવા લાગ્યા. આટલેથીજ તે દેવની બનાવેલી દેવાંગનાઓ શાંત ન રહી. તેઓ આગળ વધી સ્ત્રીજનોને સુલભ પોતાનો વિકાર પ્રગટ કરવા લાગી. હાવભાવ કરવા શરૂ કર્યા. નિર્લજપણે નિતંબ અને સ્તનાદિકના ભાગો ખુલ્લા કરવા લાગી. ટુંકામાં તેઓમાં જેટલું સામર્થ્ય હતું તે સર્વ સામર્થ્ય આ શ્રમણ દેવને ચલાયમાન કરવાને વાપરી ચુકી, પણ પાણી ઉપર થતા પ્રહારની માફક તે સર્વ નિષ્ફળ ગયું. તે દેવને ખબર નહોતી કે, આ શ્રમણદેવને જ્ઞાન દશા જાગૃત થઈ છે. પાછલા જન્મો અનેક જોયા છે. આજ સુધીના ભોગવેલા સાંસારિક સુખોનું પરિણામ દુઃખદજ આવ્યું છે, અને ખરૂં સુખ તો જુદુંજ છે, એ જેના રોમેરોમમાં પરિણમી ગયું છે અને આત્માનંદના સુખનો અનુભવ કરી શકયા છે. તેના સુખની આગળ આ સુખો બિંદુ તુલ્ય પણ નથી.

આ પ્રમાણે અનુકૂલ અને પ્રતિકૂળ ઉપસર્ગો સંગમ

હેવે એક દિવસ નહિં, બે દિવસ નહિ, પણ છ માસ સુધી કર્યા આખરમા દેવ થાકયો ઇંદ્રનુ કહેવુ સત્યજ થયુ ખરેખર આ તો કોઇ અલોકિક મહા પુરૂષજ નીકળ્યો હવે આને ચલાયમાન કરવા માટે મારે જે જે મહેનત કરવી તે નિરર્થકજ છે આમ વિચાર કરી પ્રભુને નમસ્કાર કરી ત્યાથી ચાલતો થયો આ દેવના જવા પછી શ્રમણ ભગવાન્ વિચારવા લાગ્યા કે 'અહો, નિષ્કારણ બીજા જીવોને દુખ આપનાર આ જીવની ગતિ ખરાબ થશે. મારા જેવા જીવો કે જેને બીજા જીવોનુ હિત કરવાનુ છે કે દુખથી મુકત કરવાનુ છે, તેવાઓ પણ તે જીવોના ક્રૂર આચરણોથી તેનુ હિત કરી શકતા નથી મારા મનમા એજ લાગી આવે છે કે મારા તરફથી તેનુ હિત થવુ જોઇએ પણ તે ન થતા મને દુખ આપવાના તેના ક્રુર અધ્યવસાયોએ ઉલટો તે કર્મ બધિત થયો છે ખરેખર હુ તેનુ આ અવસરે કાઇ પણ હિત કરી ન શકયો આમ વિચાર કરતા તે કૃપાલુ દેવની આખમા અશ્રુ જલાવા લાગ્યા

આ દુનિયાના પામર પ્રાણીઓ પોતાનુ બુરૂ કરનારનુ બનતા પ્રયત્ને બુરૂ કરે છે અને અશકત હોય તો મનથી તો ખરાબ ચિતન કરે છેજ પણ આ યોગની સ્થિતિ કોઇ જુદાજ પ્રકારની છે સસારની સ્થિતિ સામે આ સ્થિતિનો મુકાબલો તો નજ કરી શકાય. કારણ કે સસારના રસ્તાથી ત્યાગીઓનો (યોગીઓનો) રસ્તો જુદોજ હોય છે અને તેને લઇનેજ આ મહાત્મામા આટલી કોમળતા-યા કૃપાલુતા હતી નહિતર આ વખતે તેમની પાસે એટલી બધી પ્રબળ શક્તિઓ યોગથી પેદા થયેલી હતી કે એક દેવ તો શુ પણ તેવા હજારોને હઠાવવાનુ સામર્થ્ય તેમનામા હતુ પણ યોગના અગે યોગીઓ તેવુ સામર્થ્ય કોઇ પણ વખત આ દુનિઆના પામર જીવો ઉપર ફેરવતા નથી.

આવા ધ્યાન, ગુણથી આકર્ષાઇ આ ગ્રથકારે ગ્રથની આદિમા તે યોગબલિન મહાપુરૂષના શુભ ચરિત્ર સૂચક સ્તુતિ કરી છે કે યોગિક સ્થિતિમા આવવુ હોય તો આ મહાન પુરૂષના ચરિત્રનુ અનુકરણ કરો.—૩

(યોગ શાસ્ત્ર બનાવવાનો આધાર.)

श्रुतांभोधेरधिगम्य संप्रदायाच्च सद्गुरोः ।
स्वसंवेदनतश्चापि योगशास्त्रं विरच्यते ॥ ४ ॥

શાસ્ત્ર સિદ્ધાંતરૂપ સમુદ્રમાંથી કેટલોક ભાગ લઈને, કેટલોક ભાગ સદ્‌ગુરૂની પરંપરાથી મેળવીને, અને કેટલોક ભાગ મને પોતાને જે અનુભવ થયો છે તે એમ ત્રણે આધાર મેળવીને આ યોગશાસ્ત્ર હું બનાવું છું. ૪.

વિવેચનઃ—આ શ્લોક ઉપરથી સ્પષ્ટ સમજાઈ શકાય છે કે આચાર્યશ્રી પોતે યોગના અનુભવી હતા. જો તેમ નહોત તો (સ્વસંવેદન) મારા પોતાના જાતિ અનુભવથી પણ હું કાંઈ લખીશ તેમ ન લખતાં ઉપરના બેજ આધાર બતાવત. છેલ્લો પ્રકાશ આચાર્યશ્રીના અનુભવનો છે. તેમાં ઘણું સમજવાનું છે. પણ જ્ઞાની જાણે શા કારણથી તેમના ઉપર વિસ્તારથી ટીકા કરવામાં નથી આવી. મને તો એમ સમજાય છે કે તે રસ્તો તેમને સરલ લાગ્યો હોય અને તેથી વિશેષ ટીકાની જરૂર ન જોઈ હોય, તથાપિ અત્યારના સમયે યોગની પ્રનાલિકા કેટલાક વખતથી લોપપ્રાય થતાં વિસ્તારની જરૂર તો છેજ. છતાં તેવા અનુભવી સિવાય તેમના ઉપર વિવેચન કરવું એ મને અયોગ્ય તો લાગે છે તથાપિ તે મહાત્માના વચનોના આધારે તેનો શબ્દાર્થ લખવા ધારૂં છું અને કેટલેક ઠેકાણે વિવેચન લખું તો તે ટીકાને આધારે યા કોઈ બીજા ગ્રંથને આધારે છે, એમ સમજવું. આ પ્રકારનું અત્ર સૂચન કરવું યોગ્ય ધારૂં છું. ૪

યોગનું સામર્થ્ય.

योगः सर्व विपद्वल्ली वितानें परशुः शितः ।
अमूल मंत्र तंत्रं च कार्मणं निर्वृति श्रियः ॥ ५ ॥

દુનિયાની નાના પ્રકારની વિપત્તિઓના સમૂહરૂપ વેલીઓને કાપવા માટે આ યોગ એક તીક્ષ્ણ ધારવાળા કુહાડા સરખો છે

અને મોક્ષ લક્ષ્મીનું મૂલ મંત્ર અને તંત્ર વિનાનું વશીકરણ છે—અર્થ

આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ કાંઈ આ દુનિયામાં ઓછી નથી અથવા જન્મ, જરા, મરણ, રોગ, શોક, સંયોગ, વિયોગ વિગેરે દુ ખો કાંઈ આ દુનિયાના જીવોને ઓછા હેરાન કરતા નથી આ સર્વ વિપત્તિઓજ છે અને તેથીજ તેને મનુષ્યોથી શુન્ય પણ નાના પ્રકારની વલ્લીઓની ગાઢ જાળવાળી અટવીની ઉપમા આપી શકાય આ વિપત્તિરૂપ અટવીને કાપી નાખવા માટે યોગને તીક્ષ્ણ પરશુ યા કુહાડાની ઉપમા લાયક છે અર્થાત કુહાડાથી ગમે તેવા ગાઢ ઝાડીવાળા અરણ્યને પણ કાપી શકાય છે

બીજી ઉપમા વશીકરણની છે વિષય સુખના લાલચુ જીવો, સ્ત્રીઓને સ્વાધિન કરવા માટે મંત્ર તંત્ર અને જડીબુટીની સેવના કરે છે તેને આચાર્યશ્રી કહે છે કે આ ક્ષણિક પણ મહા દુ ખ આપનાર સ્ત્રી સબંધી સંયોગ યા સુખ એ લાંબો વખત ટકી નહિ રહે અને તે સંયોગો મેળવવા મંત્ર તંત્રાદિના પ્રયાસમાં ઉતરવુ પડે છે અને તે પણ સિધ થાય કે ન પણ થાય ત્યારે તમે અક્ષય અને મહાસુખ આપનાર નિવૃત્તિ (મોક્ષ) રૂપ (શ્રી) લક્ષ્મી (અથવા સ્ત્રી)ને સ્વાધિન કરવાનો પ્રયત્ન કરો તેમાં નથી મંત્રનુ કામ, નથી તંત્રનુ કામ, નથી જડીબુટીનુ કામ, પણ એક યોગના અવલંબનથીજ તે નિરંતરનુ સુખ તમને મળી શકશે

યોગનું સામર્થ્ય.

भूयासोऽपि हि पाप्मानः प्रलयं यांति योगतः ।
चंडवाताद् घनघना घनाघन घटा इव ॥ ६ ॥

જેમ પ્રચંડ પવનથી ઘણી ઘાટી પણ વાદળાની ઘટા વિખરાઈ જાય છે, (નાશ પામે છે) તેમ યોગના પ્રભાવથી ઘણા પાપ હોય તોપણ તેનો પ્રલય (નાશ) થઈ જાય છે ૬

અહિં કોઈ શંકા કરે કે ઘણાં પણ એક ભવના કરેલા પાપ

હોય તો તેનો યોગથી નાશ થઈ શકે. પણ ઘણા ભવનાં કરેલાં પાપો હોય તો શું તે યોગથી હઠી શકે ખરાં? આનો ઉત્તર આપે છે—

क्षिणोति योगः पापानि चिरकालार्जितान्यपि ।
प्रचितानि यथैधांसि क्षणादेवाशु शुक्षणिः ॥ ७ ॥

ઘણા વખતથી એકઠાં કરેલ ઈંધણાઓને (લાકડાંઓને) પ્રબળ અગ્નિ એક ક્ષણવારમાં બાળીને ભસ્મ કરી શકે છે તેમ ઘણા કાળથી પેદા કરેલાં કર્મોનો (પાપોનો) પણ યોગ ક્ષય કરે છે.

વિવેચનઃ—લાકડાંને એકઠા કરવાને જેટલો વખત લાગે છે તેટલો વખત જો તેને બાળવા ધારે તો બાળતાં લાગી શકતો નથી-એ વાત તો આપણા અનુભવથી સિદ્ધ છે. તેવીજ રીતે કર્મોનો પણ નાશ યોગ રૂપ અગ્નિથી ઘણી સહેલાઇથી અને અલ્પ કાળમાં થઈ શકે છે. જેટલો કાળ કર્મોને એકઠાં કરવામાં ગયો છે તેટલોજ વખત કર્મને કાઢવામાં જોઇતો હોય તો આ જીવનો મોક્ષ કોઈ પણ વખત નજ બની શકે, કારણ કે જયારે જયારે કર્મ કાઢે છે ત્યારે ત્યારે નવીન કર્મ પણ બાંધે છે, કેમકે તદ્દન કર્મ કાઢવાનોજ કાળ આપણા અનુભવમાં નથી આવી શકતો. તેનું કારણ કર્મ બંધનાં નિમિત્તો મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગ—આમાંથી કોઇ પણ કોઇ વખત વિદ્યમાન હોય છેજ, માટે કર્મ કરવામાં જેટલો વખત લાગ્યો છે, તેટલો વખત કર્મ કાઢવામાં બની શકવો અશક્ય છે. દૃષ્ટાંત એકદેશી હોય છે, તેથી જયારે, લાકડાં બાળે છે, ત્યારે નવીન લાકડાં એકઠાં નથી કરતો તેમ જયારે કર્મ કાઢે છે ત્યારે નવીન કર્મ નથી બાંધતો. આ વિરોધ આંહી લાગુ પાડવાનો નથી, કારણ ઉપર દર્શાવ્યું છે. ત્યારે તે ઠેકાણે આ લાકડાનું અને અગ્નિનું દૃષ્ટાંત ઘણું અનુકૂળ પડતું થઈ શકે છે. યોગની પ્રબળતા એજ કર્મરૂપ લાકડાંઓને બાળવામાં અગ્નિની ગરજ સારે છે. અને એટલા ટૂંક વખતમાં કર્મને બાળી શકે છે,

કે નવીન કર્મ બંધન થતા આત્મા જલદી છુટી શકે છે, યા નિર્મળ થઇ શકે છે

(યોગથી થતી લબ્ધિઓ.)

कफ विप्रुण्मलामर्ष सर्वौषधि महर्द्धयः
संभिन्न श्रोतो लब्धिश्च यौगं ताडंवडंबरं ॥ ८ ॥

યોગી પુરૂષોના કફ, થુંક, મળ અને શરીરનો સ્પર્શ વિગેરે સર્વ ઔષધિનુ કામ કરે છે મહાન્ ઋદ્ધિવાળી (મહાન પ્રભાવવાળી) ઔષધિની ગરજ સારે છે અર્થાત્ ઔષધિ જે કામ કરે છે તે સર્વ કામ આ યોગિઓના કફાદિ કરી શકે છે તેમજ એક ઇંદ્રિયથી પાંચે ઇંદ્રિયની ગરજ સરી શકે છે કાર્ય થઇ શકે તેવી લબ્ધિઓ (શકિતઓ) પેદા થાય છે આ સર્વ યોગનોજ મહિમા છે ૮

વિવેચન —યોગના માહાત્મ્યથી ઉપર જણાવેલ લબ્ધિઓ પેદા થવી અશકય નથી ભલે અત્યારના કાળે કાંઇક દુઃશકય લાગે પણ અશકય તો નથીજ અત્યારે દુઃશક્ય લાગવાનુ પણ કારણ સતત અભ્યાસ, તેવા સદ્ગુરૂની નિકટતા માયિક પ્રાણીઓના સંગથી વિરક્તતા અને વૈરાગ્યની તીવ્રતા, વિગેરે અનેક શુભ નિમિત્તોનો અભાવજ છે છતા પૂર્વે અનેક મહાત્માઓએ આવી લબ્ધિઓનો, સિદ્ધિઓનો, લાભ મેળવ્યો છે તેના અનેક દાખલાઓ પુસ્તકોમાંથી મળી આવે છે છતા ગ્રંથ અધિક થઇ જવાના ભયથી આંહી એકજ દ્રષ્ટાંત આપવામા આવે છે પૂર્વે હસ્તિનાપુરમા છ ખંડનો ભોકતા સનત્કુમાર ચક્રવર્તિ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના શરીરનું રૂપ એટલું બધું તેજસ્વી યા ચમત્કારિક હતુ કે ઇંદ્ર મહારાજા પણ સ્વર્ગમાં સ્વર્ગીઓની પાસે તેનુ વર્ણન કરતો હતો તેને નહિ સદ્દહતા વિજય-અને વિજયંત નામના બે દેવો ચક્રવર્તિનું રૂપ જેવા પૃથ્વી ઉપર આવ્યા એ અવસરે સનત્કુમાર રાજા સ્નાન કરતો હતો તેથી શરીર ખેળાદિથી ખેરડાએલું હતું છતા તેનુ રૂપ કે લાવણ્યતા ઢાંકી ન રહી દેવોને પણ આશ્ચર્ય

થયું કે અહો શું રાજાનું રૂપ છે ! વિસ્તાર પામેલા અષ્ટમીના ચંદ્ર સરખું લલાટ શોભી રહ્યું છે. નિલોત્પલને જીતનારાં નેત્રો કર્ણ પર્યંત વિસ્તરાયેલાં છે. દાંત અને હોઠે પકવ બિંબોનાં ફલોનો પરાભવ કર્યો છે. આ કર્ણે શુક્તિકાઓને નિરસ્ત કરી છે. કંઠે પાંચ જન્ય શંખને જીત્યો છે. ભુજાઓ કરીરાજની સુંઢાદંડનો તિરસ્કાર કરે છે. આ હૃદયસ્થળ મેરૂપર્વતની શિલાની લક્ષ્મીને લુંટી લે છે, મધ્ય ભાગ સિંહના ઉદરસરખો છે. વધારે શું કહેવું ? આના આખા શરીરની શોભા વર્ણનાતીત છે. ચંદ્રની ચાંદની માફક આના ઉપર અભ્યંગન છે કે કેમ તેની પણ ખબર પડતી નથી જેમ ઇંદ્રે વર્ણન કર્યું છે તેમ યા તેથી અધિક આનું સ્વરૂપ છે, અથવા ખરેખર મહા પુરૂષો કોઈ વખત અસત્યતજ બોલે. તેવામાં ચક્રવર્તિએ પુછ્યું, તમે આંહી કેમ આવ્યા છો ? બ્રાહ્મણનું રૂપ ધારી તે દેવોએ જવાબ આપ્યો કે તમારૂં રૂપ આ દુનિયામાં અધિક સાંભળ્યું હતું અને તે કુતુહલથી પ્રેરાઇ અમે તે જોવા આવ્યા છીએ. રાજાએ જવાબ આપ્યો કે અત્યારે હું સ્નાન કરૂં છું, શરીર ખેળ પ્રમુખથી ખરડાયેલું છે, માટે રાજ્યાસન ઉપર બેસું ત્યારે તમે આવજો, તે અવસરે તમને વિશેષ મજા પડશે. બ્રાહ્મણરૂપ ધારી દેવોએ તેમ કરવા હા પાડી. ચક્રવર્તિ તૈયાર થઇ રાજ્યાસન ઉપર બીરાજ્યો. દેવો ત્યાં આવ્યા અને તેનું રૂપ જોતાંજ તેઓનાં મુખો ઝાંખા થઈ ગયા. તેઓ ઉદાસ થયા અને નિશ્વાસ નાખ્યો અહો મનુષ્યનાં દેહોની આવી ક્ષણભંગુર સ્થિતિ ! આની સર્વ શોભા નષ્ટ થઇ ગઇ. આમ ઉદાસ થયેલા તેઓને સનતકુમારે પૂછ્યું, તમે પહેલાં ઘણા ખુશી થયા હતા અને હમણાં આમ ઉદાસીન કેમ ? દેવોએ જણાવ્યું કે, હે રાજા અમે પેહેલાં તારૂં જે રૂપ જોયું હતું તે અત્યારે નથી. અમે દેવો છીએ. ઇંદ્રે તારૂં રૂપ વખાણ્યું તેથી આશ્ચર્ય પામી અમે જોવા આવ્યા હતા. આ તારૂં શરીર હમણાં અનેક રોગોથી ભરપુર થઇ ગયું છે. તેથી અમે ઉદાસ થયા છીએ. આ પ્રમાણે કહી તેઓ ચાલ્યા ગયા. રાજા પણ હિમ-

થી દગ્ધ થએલા વૃક્ષની માફક, પોતાનું શરીર વિછાયેલું જોઈ વિચારવા લાગ્યો કે વિક્કાર થાઓ! આ શરીર નિરંતર રોગથી ભગ્ પુર છે, છતાં મારા જેવા મૂઢ પુરૂષો ફોગટ તેમાં મૂર્છા કરે છે લાકડામાં રહેલા ઘુણોની માફક રોગથી આ શરીર વિદ્દારણ કરાય છે બાહ્યથી રમણિક પણ અંદર કૃમિઓથી ભરપુર વડના ફળ સરખું આ શરીર રોગોથી ભરપુર છે. સેવાળ મહા સરોવરના પાણીનો યા શોભાનો નાશ કરે છે તેમ રોગો શરીરની લાવણ્યતાનો નાશ કરે છે શરીર ગલથી જાય છે પણ આશાઓ ઢીલી થતી નથી, રૂપ જાય છે પણ પાપબુધ્ધિ ઘટતી નથી, જરા સ્ફુરે છે પણ જ્ઞાન સ્ફુરતું નથી આવા સંસારી જીવોના ચેષ્ટિતને ધિક્કાર થાઓ ખેર! આજ કાલ નાશ પામવાવાળા આ દેહથી તપઆદિ કરી કર્મની નિર્જરા મેળવી તેજ સાર છે, અરે! મેં ફોગટ આ દેહનો યા રૂપનો ગર્વ કર્યો તે દેહે મને દગો દીધો, પણ હજી જ્યાં સુધી તે પડી ન જાય, તે પહેલાં તેમાંથી જેટલું બની શકે, તેટલું આત્મસાધન કરી લઉં આ પ્રમાણે વૈરાગિક ચક્રવર્તિએ પુત્રને રાજ સોંપી વિનયધર મુનિપાસે ચારિત્ર લીધું મોહથી તેનો પ્રેમાળ પરિવાર છ માસપર્યંત પાછળ ફર્યો પણ નિકષાય ઉદાસીન મમત્વરહિત અને નિગ્રંથ તે મહાત્મા પાસેથી આખર નિર્મોહ જાણી તેઓ પાછા ફર્યા- સનત્કુમાર મહામુનિને પણ સરસ વિરસ તથા અનિયમિત આહાર લેતાં શરીરમાં રોગો વૃદ્ધિ પામ્યા ક્ષણભંગુર દેહનો ભરોસો શા માટે કરવો? તેમાંથી આપણું કામ કાઢી લેવું તે તો પડી જશેજ આ ઈરાદાથી તે મહાત્માએ મહાન્ તપસ્યા કરવા માંડી તપસ્યા અને આત્મવિચારણાધ્યાન કરતાં સાતસો વર્ષો નીકળી ગયાં તે અરસામાં તેઓને અનેક લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ પેદા થઈ એક વખત આ મહાત્માની સહનશીલતા અને શરીર ઉપર પણ નિર્મમત્વ જોઈ ઈન્દ્રે દેવો આગળ ઇંદ્ર પ્રશંસા કરી કે હે દેવો બળતા અગ્નિના પુળાની માફક ચક્રવર્તિની ઋધ્ધિનો ત્યાગ કરી ઘોર તપસ્યાએ અનેક લબ્ધિઓ પેદા થએલી છે, છતાં શરીરથી નિરપેક્ષ

આ સનત્કુમાર મુનિ બીલકુલ ચિકિત્સા કરતો યા કરાવતો નથી. તેજ દેવો ફરી વૈદનું રૂપ કરી તે મુનિ પાસે આવ્યા અને અમે મહાન વૈદ્યો છીએ તેમ કહી સનત્કુમારને ચિકિત્સા કરવા પ્રેરણા કરી. સનત્કુમાર મુનિ કહે છે હે વૈદ્યો, રોગ બે પ્રકારનો છે. બાહ્ય અને અભ્યંતર, બાહ્ય રોગોની મને બીલકુલ દરકાર નથી પણ રાગદ્વેષ, કામ-ક્રોધ, માયાલોભ વિગેરે અંતરંગ રોગો મારે છે તેની ચિકિત્સા કરતા હો તો હું કરાવીશ, કેમકે બાહ્ય રોગો કાઢવાનું સામર્થ્ય મારામાં છે. પછી દેવોને બતાવવા ખાતર પોતાના કફ તથા થુંક વિગેરેથી રોગથી ભરપુર એક આંગુલી ઉપર લેપ કર્યો કે તત્કાળ પૂર્વના રૂપથી પણ અધિક રૂપવાન્ થઇ દેવો આશ્ચર્ય પામી પગમાં પડ્યા અને જણાવ્યું. જેવી રીતે બાહ્ય રોગ કાઢવાની શકિત તમારામાં છે તેવી અંતરંગ રોગ કાઢવાની શકિત પણ તમારામાં છેજ. ઇંદ્રની કરેલી પ્રશંસા વિગેરે જણાવી ખુશી થતા દેવો દેવલોકમાં ગયા. આ પ્રમાણે સનત્કુમાર યોગીનાં કફ મળ મૂત્રાદિ દરેક વસ્તુઓ યોગના પ્રભાવથી મહાન્ ઔષધિ તુલ્ય થયાં હતાં, તેમ બીજી પણ અનેક લબ્ધિઓ અને સિદ્ધિઓ યોગથી થાય છે.

चारणाशीविषावधि मनःपर्याय संपदः
योगकल्प द्रुमस्यैता विकासिकुसुमश्रियः ॥ ९. ॥

આકાશમાં ચાલવાની લબ્ધિ, નિગ્રહ અનુગ્રહ કરવામાં સમર્થતા-વાળી લબ્ધિ, અવધિજ્ઞાનની સંપદા અને બીજાના મનના પર્યાયને જાણવાની સંપદા, આ સર્વ યોગરૂપ કલ્પ વૃક્ષના વિકસ્વર થએલા પુષ્પોની શોભા છે.

વિવેચનઃ—યોગનું ખરેખરૂં ફલ તો મોક્ષની પ્રાપ્તિજ છે, જે આગળ કહેવામાં આવશે. પણ આ પૂર્વોકત લબ્ધિઓ—સિધ્ધિઓ અને સંપદાઓ તે તો યોગરૂપ કલ્પ વૃક્ષના સુગંધી અને વિકસ્વર થયેલાં પુષ્પો છે. જે વૃક્ષના પુષ્પો પણ આશ્ચર્યજનક અને સુખ દાયક લાગે છે ત્યારે તેનાં ફલો તો કેટલાં બધાં સુખ રૂપ હશે, એ પોતેજ વિચારવાનું છે.

अहो योगस्य माहात्म्यं प्राज्य साम्राज्य मुद्वहन् ।
अवाप केवलज्ञान भरतोभरताधिपः ॥ १० ॥

યોગી ભરત અહા શુ યોગનુ માહાત્મ્ય ! મહા વિસ્તારવાળા સ્વતંત્ર રાજયને ધારણ કરનાર ભરત ક્ષેત્રનો અધિપતિ ભરત રાજા આરિસા—ભુવનમા યોગના માહાત્મ્યથી કેવલજ્ઞાન પામ્યો !

વિવેચન —આ અવસર્પિણી કાલના ત્રીજા આરાના અતિમ ભાગમા ઘણાજ ભોળા અને સરલ સ્વભાવના પણ ધર્માધર્મના વિવેક વિનાના અનેક યુગલિક માનવોથી ભરપુર ભૂમિ ઉપર નાભિરાજાની મારૂદેવા નામની પત્નીની કુક્ષેથી ઋષભદેવ જીનો જન્મ થયો પૂર્વ જન્મની સયમ ક્રિયાથી યોગોપદના અનુભવી તે ભગવાન્ ત્રણ જ્ઞાન સહિત જન્મ્યા હતા તેમણે જ્ઞાના લોકથી તે યુગલિકોને નિશ્રેયસ માર્ગ બતાવવા માટે પ્રથમ નીતિ માર્ગથી ભરપુર વ્યવહાર માર્ગ બતાવ્યો નીતિ માર્ગમા નિપુણ કરી પૂર્ણ જ્ઞાન અને નિર્વૃતિ મેળવવા માટે પોતાના ભરતાદિ સો પુત્રોને સજ્યાદિ અધિકાર વેહેચી આપી પોતે **શ્રમણ માર્ગ** સ્વિકાર કર્યો જ્ઞાનક્રિયાની પ્રબળતાથી કર્મના આવરણો દૂર કરી કેવલજ્ઞાન પેદા કર્યુ અને સત્ય ધર્મનો તાત્વિક ઉપદેશ આપી મનુષ્યોને ધાર્મિક રસ્તે દોર્યા

ભરતરાજાને રાજ્ય પામ્યા પછી પૂર્વ જન્મના પુન્યાનુસાર ચૌદ રત્નો અને નવ નિધાન પ્રાપ્ત થયા ભરતક્ષેત્રના પૂર્ણ છ ખડ પોતાને સ્વાધિન કરી ચક્રવર્તિપણાનો રાજ્યાભિષેક પામી શકયા

એક વખત આરિસાભુવનમા (આરિસાનુજ ઘર) વસ્રાભૂષણ પહેરવા માટે ગયા ત્યા યથાયોગ્ય જ્યા જોઇએ ત્યા વસ્ત્ર અને ઘરેણા પહેરી પોતાના શરીરને આરીસામા જુવે છે તો એક આગળીમાથી વિંટી પડી ગએલી જણાઈ ઘરેણાથી ભરપુર બીજી આગળીઓની આગળ આ આગળી નિસ્તેજ યાને ઝાખી જણાઇ દિવસે દેખાતા ચદ્ર સરખી અગુળી જોઇ અગ ઉપરના સર્વ વસ્ત્રો

અને આભૂષણો દૂર કર્યાં. દુર કરવાનું કારણ એ કે વસ્ત્રાભૂષણ સિવાય શરીર શોભે છે કે કેમ ? વસ્ત્રાભૂષણો દુર થતાં હિમથી દગ્ધ થએલ વૃક્ષના સરખું અશોભનિક શરીર જણાયું.

આંહી વિચારનો પ્રવાહ બદલાયો અને તે આગળ વધ્યો, રાજ્ય ખટપટના અને અંતેઉર સંબંધી વિચાર ભુલાયા. આ શરીરને વસ્ત્રાભૂષણોથી શોભાવવું એ તો પત્થર અને માટી યા રેતીથી બનાવેલા ઘરને સારૂં દેખાડવા ઉપર ચુનો લગાડવા જેવું છે, ચુનાથી દીવાલો સારી લાગે છે. પણ અંદર શું છે તે વિચારતાં તો પથરા, કાંકરા, માટી ને રેતી વિગેરેજ જણાય છે. તેમ આ આ શરીર પણ સુંદર ત્વચાએ મઢેલ હોવાથીજ રમણિક લાગે છે. પણ અંદર તો લોહી, માંસ, હાડ, વિષ્ટા, મૂત્ર, પિત્ત, કફ, અને મજ્જાદિથી ભરપૂર છે. કપૂર, કસ્તુરી અને ચંદન પ્રમુખ, ઉત્તમ સુગંધી દ્રવ્યો પણ આ શરીરના સંયોગથી દૂષિત યા દુર્ગંધિત થાય છે. આ શરીરાદિના મોહ મમત્વથી અરહટ્ટની ઘટીકાઓ માફક આ જીવ સંસારમાં પરિભ્રમણ કર્યાજ કરે છે. આ શરીરની વૃદ્ધિહાનિ પણ થાય છે. પુદ્ગલોના ચય અપચયથી વૃદ્ધિ હાનિ પામતું શરીર તે હું નજ હોઈ શકું. આ દુનિયાના માયિક વિષયોથી વિરકત થઇ મોક્ષફળ આપનાર તપશ્ચર્યાદિ જેણે અંગિકાર કરી છે, તેણેજ આવા ક્ષણભંગુર શરીરને પણ સાર્થક કર્યું છે સંસારરૂપ દુર્ગંધવાળી એક ખાડ છે કે જે શૃંગાર રસરૂપ કીચડથી ભરપુર છે. તેની અંદર હું જાણતાં છતાં પણ શુકરની માફક સુખ માની રહ્યો છું. મને ધિક્કાર થાઓ કે સાઠ હજાર વર્ષ પર્યંત આ ધરાતલ ઉપર ભમી ભમી આ એક થોડા વખતના જીવન માટે મહાન અકાર્યો મારાથી બન્યા છે. ધન્ય છે મારા બાહુબલિ આદિ વીર બંધુઓ કે જેમણે તૃણની માફક રાજ્યભારાદિ ઉપાધિનો ત્યાગ કરી પિતાજી ઋષભદેવ પ્રભુને શરણે રહી, પરિપૂર્ણ જ્ઞાન મેળવી મોક્ષ સુખ સુપ્રાપ્ત કર્યું છે. ખરેતે પિતાના તેજ સુપુત્રો છે, કે જેઓ તેમને માર્ગે ચાલનાર થયા છે. હું ખરેખર સુપુત્ર નહિજ, નહિતર પિતાજી પણ મારી ઉપેક્ષા શા

માટે કરે ? જેમ નવાણુ ભાઈઓને શરણે રાખ્યા, તેમ મને શા માટે ન રાખે ? અથવા તેમનો શુ દોષ છે ? જીવો પોતપોતાના કર્મોથીજ સુખી, દુખી, માનનીય અને અમાનનીય થાય છે સસારરૂપ કુવામા પડતા પ્રાણીઓનો બચાવ માત, પિતા, બેન, ભાઇ કે સ્ત્રી કોઇ પણ કરી શકતુ નથી, આવુ મહાન સ્વતત્ર રાજ્ય તે ચલાચલ છે યૌવન પણ પતિત થવાનુ જ લક્ષ્મી પણ જયા ચ ચળ, અહો ! ત્યા સુખ તો કયાથીજ હોય ? સુખની આશા કયાથી રાખી શકાય ! હુ કોઈનુ રક્ષણ કરી શકુ તેમ નથીજ કારણ કર્મોથી બધાએલ અને સસારથી ઘેરાએલ છુ ત્યારે આ બીજાઓ મારી સાથના સસારી જીવો, તેઓ પણ મારૂ રક્ષણ કેમ કરી શકશે ? કારણ એક સરખાજ રોગવાળા અમે છીએ વળી તેઓના કર્મો અને મારા કર્મો પણ જુદાજ આ પણ એક સબળ કારણ છે કે આધળો આધળાને દોરી ઠેકાણુસર પહોચાડીજ શકે નહિ ત્યારે અત્યાર સુધી હુ તેમનો અને તેઓ મારા એવી મારી માન્યતા મિથ્યાજ ઠરી જયારે આ કુટુબીઓ જૂદા છે તો મેહેલાતો અને રાજ્યસત્તા એ પણ જુદી છે એ તો પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે અરે એ તો દૂર યા જૂદી માલુમ પડેજ છે પણ આ નજીકમા નજીક રહેલ દેહ તે પણ જુદોજ માલુમ પડે છે કારણકે ભવાતરોના ગમન અવસરે સાથે ન જનાર અને પુદ્ગલોના ચય અપચયથી વૃદ્ધિ હાનિ પામનાર તે હુ નજ હોઈ શકુ, ત્યારે હુ કોણ ? આ સર્વથી જુદોજ એકજ આ જગ્યાએ યોગની અપૂર્વ સ્થિતિનો પ્રારભ થઇ ચકયોજ. દેહ ગેહાદિ—સયોગિક બાહ્ય વસ્તુઓને આત્મભાવથી જૂદી સમજવા લાગ્યા એટલુજ નહિ પણ તાદૃશ સ્પર્શજ્ઞાનની જેવુ સમજયા, તેવોજ અનુભવ કરવા લાગ્યા આ ઠેકાણે તે મહાશય ભરત મહારાજા 'શરીર સ્થિતિનુ' ભાન ભૂલી ગયા મનની એકાગ્રતા તો થઈ હતી તેમા વધારો થતો ચાલ્યો આજુ બાજુ થતા શબ્દો સભળાવા ન લાગ્યા. ઇદ્રિય અને તેના વિષયોથી મન જુદુ પડયુ અજ્ઞાનજન્ય સ્વતત્ર વિચારોથી પણ મન જુદુ પડયુ અને અતે તે મન આત્મભાવમાં લીન થઈ ગયુ મનના

વ્યાપારો બંધ પડયા. આત્મભાવની તીવ્રતા યા એકતા એકજ પ્રર્વર્તવા લાગી. એ એકતામાં કર્મોનો ક્ષય કરનારી ક્ષપકશ્રેણી (પરિણામની વિશુદ્ધતા) વૃદ્ધિંગત થઈ. જ્ઞાનના આવરણો તીવ્ર તાપના જોરથી વાદળની માફક પીગળ્યાં. મોહભાવ દેહ ઉપરથી અને શુભાશુભ કર્મો ઉપરથી પણ ગયો. ક્રોધાદિકનો સર્વથા ક્ષય થયો. આ સ્થિતિનો અનુભવ કરતાં અરૂણોદય અને પછી સૂર્યોદય તેમજ પરમાવધિ અને તેની પછાડીજ લોકાલોક પ્રકાશક કૈવલ્યજ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું. અહા શું યોગનો મહિમા! શું યોગનું પરાક્રમ! જે મહારાજા છ ખંડનો ભોકતા ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહ્યો હતો તે મહારાજા એક સ્વલ્પ વખતમાં યોગની પરાકાષ્ટાએ પહોંચ્યો અને પરિપૂર્ણ જ્ઞાન પામી કૃતકૃત્ય થયો. દેવોએ શ્રમણનો વેશ આપ્યો. વેશ પહેરી અનેક જીવોને યોગનો મહાન્ માર્ગ બતાવી મોક્ષમાર્ગના પથિકો બનાવ્યા. તદ્ભવસંબંધી આયુષ્ય પૂર્ણ થતાં મોક્ષ સ્થિતિને પામ્યા.

આ મહારાજાના બોધક ચરિત્રમાંથી આપણે ઘણું સમજવાનું અને લેવાનું છે. તે મહાશયની વિચારશકિત, એકાગ્રતા-વૈરાગ્ય અને જાણ્યું કે તરતજ તેમ પ્રવર્તન કરવાની પ્રવિણતા વિગેરે સમજી તથાવિધ પ્રયત્ન કરનાર અવશ્ય વૈરાગ્ય અને સતત અભ્યાસના પ્રમાણમાં ફાયદો મેળવી શકે છે.

અહીં કોઈ શંકા કરે કે “ ભરત મહારાજાએ પૂર્વ જન્મમાં શ્રમણપણું આદર્યું હતું, યોગનો અનુભવ કર્યો હતો, તેથીજ અલ્પ વખતમાં વિચાર શકિતની પ્રબળતાએ કર્મના પડદાઓ દૂર કરી આરિસાભુવનમાં આત્મસ્થિતિ અનુભવી શકયા. પણ જેઓએ પૂર્વ જન્મમાં યોગાનુભવ કર્યો નથી, તેઓને તો યોગનો આરંભ કર્યા પછી આત્મતત્વ મેળવતાં ઘણો વખત લાગવો જોઈએ.” તેશંકાનું સમાધાન નીચેના શ્લોકથી આચાર્ય શ્રી આપેછે.

યોગિની મરૂદેવા.

पूर्वमप्राप्तधर्मापि, परमानंदनंदिता ।
योगप्रभावतः प्राप, मरुदेवा परं पदं ॥ ११ ॥

પહેલા કોઈ પણ જન્મમા ધર્મ નહિ પામેલા છતા યોગના પ્રભાવથી પરમાનદથી સમૃધ્ધિવાન મારૂદેવીમાતા પરમપદ (મોક્ષપદ) પામ્યા !

વિવેચનઃ—મરૂદેવાજી ઋષભદેવ ભગવાનના માતાજી હતા તેઓનુ માનવ જન્મમા આવવાપણુ મરૂદેવીના ભવમાજ પ્રથમ થયુ હતું અનાદિ નિગોદમાથી ઉંચે ચડતા તેઓનો જીવ એક કેળના ઝાડમા ઉત્પન્ન થયો હતો ત્યા જોડમા કથેરનુ ઝાડ કાટાવાળુ હતુ વાયુના ઝપાટાથી તે ઝાડ કેળ સાથે અથડાતુ અને તેથી તે ઝાડના જીવને વિશેષ દુ ખ થતુ હતુ પરતુ તેને સહન કરી કેળના ભવમાજ અવ્યકતપણે અકામ નિર્જરા ઉપાર્જન કરી મરૂદેવાજી પણે ઉત્પન્ન થયા હતા વિરકત દશાથી વાસિત થઈ ઋષભદેવજી એ જયારે ચારિત્ર અગિકાર કર્યું તે દિવસથી મરૂદેવાજીને વિશેષ દુ ખ લાગી આવ્યુ મોહની પ્રબળતાથી, આત્માને તારનાર અને જગત્ જીવોનો ઉદ્ધાર કરનાર કાર્યમા પુત્રનુ પ્રવર્તન છતા પુત્રના મોહમા મોહિત થએલ માતાને તે કામ દુ ખદ લાગ્યુ તેઓની ઉદાસીનતાનો પાર ન રહ્યો સુખની સેજમા ઉછરેલ મારો પુત્ર અત્યારે એક સામાન્ય મનુષ્યથી પણ વધારે દુ ખ ભોગવે છે જ ગલના મનુષ્યોની માફક તે એકલો વનમા ફર્યા કરે છે તેને ટાઢ લાગતી હશે. ઓઢવાના વસ્રો પણ તેની પાસે નથી ઉનાળામા તાપ લાગતો હશે, ભૂખ તરસ આદિ પણ વેઠવાં પડતા હશે. તેને ખાવાને કોણ આપતુ હશે? 'હે ભરત, મારો પુત્ર આવા દુ ખો સહન કરે છે તુ તેની સાર સભાળ પણ લેતો નથી અને રાજ્યના સુખમા મગ્ન થયો છે ' આ પ્રમાણે ભરતને ઓળભા આપતા અને પુત્રના વિયોગથી લાખો વખત રૂદન અને વિલાપ કરતા મરૂદેવાજીની આખે ઝાખ યા પડલ આવી ગયા પણ પુત્ર તરફનો પ્રેમ ઓછો ન થયો. ભરત રાજા સમજાવતા હતા કે—" માતાજી, આપ ખેદ ન કરો. મારા પિતાજીએ વૈરાગ્ય ભાવની ઉત્કટતાથીજ સસાર સુખ દીધા છે આ રાજયાદિકના સુખો તેમને

દુઃખરૂપ લાગ્યાં છે. આ સંયોગનો વિયોગ અવશ્ય થશેજ. સંપદા એ વિપદા રૂપજ છે. કોઈ કોઈનું રક્ષણ કરનાર નથીજ. સ્વકર્માનુસાર જીવો એકલાજ દુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. આ તેમની તીવ્ર ભાવના છે. જન્મ જરા મરણાદિ વિષય વ્યાધિઓ દરેક જીવોને દુઃખ આપે છે. અને તેથીજ ભય પામી મારા પિતાશ્રી તીવ્ર તપશ્ચર્યા અને ધ્યાન કરી તે દુઃખો દુર કરવાનું ઔષધ સેવે છે. આપ આ સંસારનું સ્વરૂપ વિચારોના આત્મિક ભાવનાને પ્રબલ કરો. તો આપને પણ સંસારની અસારતાજ જણાઇ આવશે. મારા પિતાશ્રી જેને માટે પ્રયત્ન કરે છે, તે જયારે પ્રગટ થશે ત્યારે માતા ! હું તમને બતાવીશ. કે તેઓ આ અમારા કરતાં કોટી ગણું અનુભવે છે. અને હું પણ ખરૂં સુખ તો તેજ માનું છું. ગમે તે અવસરે અમને પણ તેનો આશ્રય લીધા સિવાય ખરૂં સુખ તો નથીજ.” આ પ્રમાણે અનેક વચનયુક્તિથી ભરત મારૂદેવાજીને સમજાવતા હતા. પણ મોહના પ્રબળ આવરણથી ભરતના શબ્દોની અસર તેમને થતી નહોતી.

આ બાજુ ઋષભદેવ ભગવાન પણ સંયમ ધારણ કરી જ્ઞાન ધ્યાનમાં મગ્નપણે પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરવા લાગ્યા. એક સ્થળે નિયત ન રહેતાં અને મનુષ્યાદિના સંસર્ગમાં ન આવતાં વનો, પહાડો, જંગલો, રાનો અને ગુફા પ્રમુખમાં રહી એકાગ્રતાપૂર્વક ઘણો ભાગ ધ્યાનમાંજ નિર્ગમન કરતા. આહારાદિકની જરૂર જણાયે વસ્તીમાં જતા હતા. આ પ્રમાણે એકંદર હજાર વર્ષ જેટલો લાંબો સમય જવા પછી એક વખત પુરીમતાલ નામના શહેરના ઈશાન ખુણામાં આવેલ શકટાનત નામના વનમાં ન્યગ્રોધ (વડ) વૃક્ષની નીચે અટ્ટમ તપ કરી ધ્યાનસ્થપણે રહેતાં પરિણામની વિશેશ વિશુદ્ધતા અને ધ્યાનની પ્રબલતાએ ક્ષપકશ્રેણી ઉપર (કર્મને ખપાવવાની તીવ્ર ધારા ઉપર) આરૂઢ થતાં તેમને કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયું. તે અવસરે દેવોએ સમવસરણ બનાવ્યું. દેવદુંદુભિના શબ્દો થવા લાગ્યા. વનપાલકે ભરત રાજાને જઈ વધામણી આપી. ભરત રાજા

એ ચતુર ગિણી સેના તૈયાર કરાવી મરૂદેવાજી માતાપાસે આવી તેમને વધામણી આપી, તે કહેવા લાગ્યો કે, માતાજી! પુત્ર વિયોગથી આપ ઘણાજ દુખી થાઓ છો આજે આપના દુખનો અત આવ્યો છે ઋષભદેવજીને કેવલ્ય જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયુ છે દેવોએ સમવસરણ રચ્યુ છે ચાલો, ઉઠો માતાજી! પુત્રના દર્શન કરાવુ" આ વચનો સાભળી ઘણાજ હર્ષથી માતાજી તૈયાર થયા હાથી ઉપર માતાજીને બેસાડી ભરત રાજા છત્ર ધરી તેમની પાછળ બેઠા સમવસરણ દુરથી દેખાતા માતાને ઉદ્દેશીને ભરત બોલ્યો "જુઓ માતાજી! આપના પુત્રની ઋદ્ધિ આ દુદુભિના શબ્દો સભળાય છે જુઓ આ દેવદેવીઓનો મોટો કોલાહલ થઈ રહ્યો છે સાભળો તો ખરા આ માલકોષ રાગમા જે સુદર ધ્વનિ સભળાય છે તે આ સર્વ દેવાદિકોને ઉપદેશ આપતા આપના પુત્રનોજ છે"

આ અવસરે મારૂદેવાજીના હર્ષનો પાર ન રહ્યો હજાર વર્ષના વિયોગી પુત્રનો મેલાપ અને તેમા પણ આટલી બધી મહત્વતાને પામેલા પુત્રના દર્શન એ તો આશ્ચર્યમા ગરકાવ કરી નાખનારા થયા પ્રેમાવેશથી માતાજીને હર્ષાશ્રુ વેહેવા લાગ્યા અને તે એટલા બધા જોરથી કે તેમના પેહેરેલ વસ્ત્રો પણ ભીજાઇ ગયા આ હર્ષાવેશમાં તેમની આખે આવી ગએલ ઝાખ યા પડળ ખુલી ગયા તેઓ જેમ પ્રગટપણે શબ્દો સાભળતા હતા તેમ સ્પષ્ટપણે જોવા લાગ્યા

આ સર્વ પુત્રની ઋદ્ધિ અને રચના જોતા તેમના પરિણામો બદલાયા જેમ દ્રવ્યથી નેત્રના પડલો દૂર થયા તેમ ભાવથી કર્મ પડલો પણ દૂર થવાનો વખત નિકટ આવ્યો વિચાર દશામા આગળ વધ્યા કે અહા! હુ તો પુત્રના મોહથી ઝુરીઝુરીને ઘેલા જેવી થઇ ગઈ રૂદન કરી કરીને તો આંખે પડલ આવ્યા છતા આ પુત્રની નિર્મોહતા તો જુઓ. એ આટલુ બધુ સુખ ભોગવે છે, આટલા બધા દેવો એની પાસે છે, છતા મને કોઈ વખત તેણે સદેશો પણ ન મોકલાવ્યો મને ધીરજ આપવા માટે કોઇ માણસ યા દેવને પણ ન મોકલ્યો ત્યારે આ નિર્મોહી પુત્ર મને સભા

રતો તો શાનોજ હશે; જો માતાનો ખરો સ્નેહ આને હોય તો આ માંહેલું કાંઇપણ બનવું જોઇએ. મેં તો ફોકટજ આને માટે ઝુરી ઝુરી રૂદન કરી કરી મારા આત્માને દુષિત કર્યો. આવો એકપક્ષી સ્નેહ શા માટે કરવો જોઈએ. અથવા એ તો વીતરાગ છે. પહેલાં પણ વૈરાગ્યતા સૂચક શ્રમણપણું એણે સ્વીકાર્યું હતું અને હવે તો તદ્દન નિર્મોહિત થયા, તે મને શા માટે યાદ કરે? સ્નેહીઓને શ્રમણપણું લઇને યાદ કરવાં એ તો વીતરાગના માર્ગમાં સરાગતા થવાનો સંભવ છે. અથવા એક વિઘ્ન છે. ત્યારે આવા મોહો ઉત્પન્ન થવાનું કારણ શું? અજ્ઞાનતાજ. મારા કરતાં અધિકતા તેનામાં શાની? નિર્મોહતાનીજ. આત્મા તો તે પણ અને હું પણ, છતાં આવા તફાવતો શાને લઇને? અરે! કર્મની ઉપાધિને લઇનેજ. જો કર્મો ઉપાધિજ છે તો સ્વભાવ તો નહિંજ અને જો સ્વભાવતા નથી તો પરભાવતા છેજ. અને પરભાવતા તે તો દૂર થઈ શકેજ અને જો પરભાવતા દૂર થઇ જાય તો પછી મારા અને તેનામાં જે તફાવત દેખાય છે તે નજ રહે. આત્માઓનું સત્તાસામર્થ્ય સરખું તો ખરૂંજ ત્યારે હવે હું આ મોહ મૂકી દઉં અને મારી સત્તાના સામર્થ્ય ઉપર આવું. આ વિચારોની ધારાએ તેમનો બાહ્યભાવ દુર થયો. અંતરભાવની જાગૃતિ થઈ. અને તે જાગૃતિએ પરમભાવભણી પ્રેરણા કરી. આ પરમભાવની ઉત્કર્પતામાં ખરો વિવેક પ્રગટ થયો. તન મન અને વચનથી પણ પર તે હું પોતેજ છું, તે અનુભવમાં પ્રવેશ થયો. તે અનુભવના પ્રવેશમાં વ્યવહારિક ભાન ભૂલાયું; શુધ્ધ ઉપયોગની તીવ્રતારૂપ દાવાનળથી કર્મકાષ્ટો બળવા લાગ્યાં અને થોડા વખતમાં તો ચાર ઘાતિકર્મ દુર થતાં કેવલજ્ઞાન પ્રગટ થયું. આ જ્ઞાન થતાની સાથે આયુષ્ય પૂર્ણ થવાથી ચાર અઘાતિ કર્મો પણ વિલય થયાં. શૈલેશીકરણ*માં પ્રવેશ થઈ કર્મો દૂર થતાં સમશ્રેણિએ મોક્ષ

* પહાડની માફક મન વચન કાયાના યોગોને સ્થિર કરી અનન્ય આત્મભાવમાં રહેવું તે શૈલેશીકરણ.

પ્રાપ્ત થયુ' દેવોએ મહોત્સવ કર્યો તેમના પવિત્ર દેહને ક્ષીર સમુદ્રમા દેવોએ વહન કર્યો

આ પ્રમાણે પ્રથમજ માનવભવમા પ્રવેશ કરનાર અને પૂર્વે યોગાદિક ધર્મોનુ બીલકુલ સેવન પણ નહી કરનાર મારૂદેવાજી થોડા વખતના તીવ્ર યોગની સહાયથી મોક્ષ મેળવી શકયા માટે યોગનુ માહાત્મ્ય અલૌકિક છે એ તો નિ સ શય છે ૧૧

આહી કોઈ શકા કરે કે મારૂદેવાજીએ પૂર્વ જન્મમા યોગનુ સેવન નહી કર્યુ હતુ તેમ તેમણે તીવ્ર પાપ પણ નહી કર્યુ હતુ એટલે મધ્યસ્થ સ્વભાવથી યોગની થોડી મદદથી મોક્ષ મેળવ્યુ' પણ જેઓ મહાન ઘોર પાપ કરનાર છે, તેઓને યોગથી લાભ મળી શકે કે? આ પ્રશ્ન યા શકાના સમાધાન માટે આચાર્યશ્રી નીચેનો શ્લોક કહે છે —

ब्रह्मस्त्रीभ्रूणगोघातपातकान्नरकातिथेः ॥
दृढप्रहारिप्रभृतेर्योगो हस्तावलम्बनं ॥ १२ ॥

મહાત્મા દૃઢપ્રહારી

બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળક, અને ગાયના ઘાત કરવાના પાપથી નરકના અતિથિ (પરોણા) તરીકે જવાને તૈયાર થએલા દૃઢપ્રહારી આદિનુ રક્ષણ કરનાર યોગજ છે ૧૨

વિવેચન —બ્રાહ્મણ, સ્ત્રી, બાળક અને ગાય આ ચાર હત્યાઓ લોકોમા બહુ નિ દનિક ગણવામા આવી છે તે અપેક્ષાએ આહી વિશેષ જણાવવા માટે ગ્રહણ કર્યુ છે નહિ તર જીવોની હિ સામા સામાન્યથી પાપ સરખુ ગણવામા આવ્યુ છે આવી ઘોર હિ સા કરનારાઓ પણ યોગના અવલ બનથી નરકમા જતા અટકી તેજ ભવમા નિર્વાણપદ પામ્યા છે એજ યોગની મહાન શક્તિ અને આદરણીયતા જણાવી આપે છે દૃઢપ્રહારી કોણ હતો, અને કેવા પ્રસ ગમા તેણે યોગનુ અવલ બન કર્યુ તે પ્રસ ગોપાત જણાવવુ ઉચિત છે, એમ ધારી તેનુ ચરિત્ર આહી આપીએ છીએ

કોઈ એક નગરમાં સ્વભાવથીજ ઉદ્ધત પ્રકૃતિવાળો એક બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. પાપબુદ્ધિ અને અન્યાયમાં આસક્ત જોઈ કોટવાળે તેને ગામમાંથી કાઢી મૂકયો. ફરતો ફરતો એક અટવીમાં ચોરના નાયકને મળ્યો. કેટલાક દિવસ ત્યાં રહ્યો. પોતાના સરખા આચરણવાળા તે બ્રાહ્મણને જાણીને ચોરના નાયકે તેને પુત્ર તરીકે રાખ્યો. યુદ્ધના પ્રસંગમાં ઘણીજ સખ્ત રીતે પ્રહાર કરતો જોઈ તેઓએ તેનું દૃઢપ્રહારી નામ પાડયું. ચોરનો નાયક કાળાંતરે મરણ પામ્યો. બધા ચોરોએ એકઠા થઈ તેને નાયક પણ સ્થાપ્યો. એક દિવસે ચોરની મોટી સેના સાથે લઈ તે કુશસ્થળ નામના ગામમાં દાખલ થયો અને છુટથી તે ગામ લુટવા માંડયું. તેજ ગામમાં એક ગરીબ અવસ્થાવાળો બ્રાહ્મણ રહેતો હતો. તેનાં નાના નાનાં બાળકો તેની પાસે કેટલાક દિવસથી ખીરની પ્રાર્થના કરતાં હતાં. એક દિવસે છોકરાંઓના મનોરથો પૂરણ કરવા ગામમાં યાચના કરી તેણે ખીરનો સામાન મેળવ્યો. ખીર તયાર કરી નદી ઉપર સ્નાન કરવા બ્રાહ્મણ ગયો, તેટલામાં કેટલાક ચોરો ફરતા ફરતા તેનેજ ઘેર આવ્યા. ખરેખર દૈવ દુર્બલનેજ મારે છે. તપાસ કરતાં તે ગરીબ બ્રાહ્મણના ઘરમાં તેવો કીમતી માલ ન નીકળ્યો તેવામાં તૈયાર થએલી ખીરના ઉપર કેટલાક ભૂખ્યા થએલ ચોરની નજર ગઈ. તત્કાળ ખીરથી ભરેલું ભાજન ઉપાડયું. આ બનાવ જોઈ પેલાં નાનાંનાનાં બાળકો ઘણા દિવસના ખીરના મનોરથોવાળા તેના તો હોશજ ઉડી ગયા. અરે ! શું આજે તૈયાર થએલું ભોજન પણ આપણને ખાવા નહીં મળે? તેમાંથી એક બે છોકરાં નદી ઉપર સ્નાન કરવા ગએલ, પોતાનાં પિતાને ખબર આપવા દોડી ગયાં. બ્રાહ્મણ પણ આ સમાચાર સાંભળતાંજ ક્રોધથી ધમધમતો અને આજુબાજુમાંથી એક મોટી કમાડની જબરજસ્ત ભોગળ લેઈ ચોરો ઉપર દોડી આવ્યો. અને મરણીઓ થઈ ચોરોને પ્રહાર કરવા લાગ્યો. લાકડીના પ્રહાર પડવાથી જેમ કાગડાઓ નાસે તેમ ચોરો દશે દિશામાં નાસવા લાગ્યા. અને કેટલાકને તો તેણે ઠારજ કરી દીધા. આ

બનાવ જોઈ ચોરોનો નાયક દૃઢપ્રહારી ત્યા આવ્યો, એકલા માણુસને આવી રીતે પોતાના સોબતીઓનો સહાર કરતો, જોઈ તેનું લોહી ઉછળી આવ્યુ જેવો ઘરમા બ્રાહ્મણને સજડ પ્રહાર કરવા જાય છે તેવામા એક મજબુત ગાય તેને રોકતી હોય તેમ આડી આવી અરે! મારા કામમા આ કયા વિઘ્ન કરવા આવી? એમ ધારી તેજ પ્રહાર ગાયના ઉપર કર્યો. એકજ પ્રહારથી ગાયનુ ધડ જુદુ પડયુ ત્યાથી આગળ વધ્યો તેવામા પૂર્ણમાસવાળી સગર્ભા પેલા બ્રાહ્મણુની સ્ત્રી વચમા મના કરવા આવી તેને પણુ એકજ પ્રહારથી ગર્ભસહિત કાપી નાખી, અને છેવટે બ્રાહ્મણુને પણુ મારી નાખ્યો આવો મહાન ખેદકારક બનાવ જોઈ તે બ્રાહ્મણુના નાના નાના બાળકો મહાન્ આક્રંદ કરી રડવા લાગ્યા આ બાજુ સ્ત્રીના પેટમાથી તરફડતો ગર્ભ પણુ એક કરૂણાજનક સ્થિતિનો દેખાવ કરતો હતો પોતાના પોષક માબાપો અને ગાયના મરણુથી નિરાધાર થએલા તે બાળકોનો વિલાપ એક ક્રૂર હ્રદયવાળાનુ હ્રદય પણુ પીગળાવી નાખતો હતો આવી અધમ સ્થિતિમા આવી પડેલા આ બાળકોને જોઈ ચોરનો નાયક થોડી વખત ત્યા સ્થભ્યો તેના હ્રદયમા આ બાળકોના હ્રદય ભેદક વિલાપોએ પ્રવેશ કર્યો ક્રૂર સ્વભાવવાળા ચોરનાયકના હ્રદયમા પણુ દયાએ વાસ કર્યો અને દયાની પ્રેરણાથી તેના મનમા વિચાર પ્રદીપ પ્રગટ થયો તેના વિચારો બદલાયા "અહો! નિરાધાર આ બાળકોની હવે કોણુ સભાળ કરશે! તેઓને હવે કોનો આધાર! તેઓ કેવી રીતે મોટા થશે! તેને કોણુ ખાવાનુ આપશે! ધિક્કાર થાઓ! મારા આ અવિચારિત પાપકર્મોને! આ એક પાપી પેટમાટે મે કેવો અનર્થ કર્યો છે! આ બાળકોને મે તદ્દન નિરાધારજ કરી નાખ્યા છે! અરે! શુ આ મારા ઉગ્રબળનુ અજમાયશ કરવાનુ આજ ઠેકાણુ? જ્યારે વીર પુરૂષો પોતાના બળથી અનેક જીવોનુ રક્ષણુ કરેછે, અને અનેકને આશ્રય આપે છે, ત્યારે મારા જેવા પાપી જીવોનુ

બળ એ જગત જીવોનો ક્ષય કરવાનું અને તેમને નિરાધાર બનાવવાનું કારણજ થાય છે! અરે! આવાં અઘોર કર્મોથી હું ક્યારે અને કેવી રીતે છુટી શકીશ! મને તો ખાત્રી થાય છે કે આવાં મલિન કર્મોથી નરકમાં પણ મને ઠેકાણું નહિ મળે!" આવા વિચારની ગમગીનીમાં અને તે બ્રાહ્મણના બાળકોની કારૂણિક સ્થિતિના વિચારમાંને વિચારમાં તે આગળ ચાલ્યો. આવાં ક્રૂર કર્મોથી મારો છુટકારો કોઈ મહાત્મા પુરૂષ સિવાય થવાનો નથી; માટે હવે ચોરી પ્રમુખ મૂકી દઉં. આ ચોરોની સહાયની મને કાંઇ જરૂર નથી. ભલે તેઓની મરજી હોય ત્યાં ચાલ્યા જાય. આવા વિચારથી તે ગામ બહાર આવ્યો. આ બાજુ તેની સાથેના ચોરો પણ પોતાને મળેલો માલ લઇ ચોકીદારોના ભયથી નાસીને જંગલમાં ચાલ્યા. દૃઢપ્રહારી ગામની બહાર આવી ઉદાસીનતાથી ભરપૂર સ્થિતિમાં એક વૃક્ષ નીચે બેઠો. આ વખતે તેનો વૈરાગ્યરસ વૃદ્ધિ પામતો હતો. ઇચ્છાયોગ જાગૃત થયો હતો, મન સાત્વિકભાવને પામ્યુ હતું, અને ખરાબ કર્તવ્યોનો પૂર્ણ પશ્ચાત્તાપ હતો. કર્મોએ તેને વિવર આપ્યું. તેના મનોરથો પૂર્ણ થવામાં સહાયકની પૂર્ણ જરૂર હતી. તે જરૂર તેના વિચારથી પવિત્ર થતા અંતઃકરણની ઉજવલતાએ મેળવી આપી, અર્થાત્ આ વિચારમાંજ તેણે દૂરથી જતા ચારણમુનિને જોયા. આ મહાત્માઓને જોતાંજ તે એકદમ બુમ પાડી ઉઠયો. ઓ મહાત્માઓ! ઓ મહાત્માઓ! તમે મારૂં રક્ષણ કરો! રક્ષણ કરો! હું તમારે શરણે આવ્યો છું. જો તમારા જેવા પરઉપકારી મહાત્માઓ પણ આ પાપીની ઉપેક્ષા કરશે તો પછી મારે કોને શરણે જવું? આ વરસાદ નીચ ઉચ્ચનો તફાવત રાખ્યા સિવાય સઘળે સ્થળે વૃષ્ટિ કરે છે, સૂર્યચંદ્ર પણ તેવીજ રીતે તફાવત સિવાય પ્રકાશ આપે છે તો આપ મહાત્માઓ શું પુણ્યવાન અને પાપીનો તફાવત રાખશો? પર ઉપકારીઓને તો તેમ નજ ઘટે." આ પ્રમાણે બોલતો તેની પાછળ ઉતાવળથી ચાલ્યો. આ ચારણશ્રમણો પણ, કોઈ યોગ્ય જીવ જણાય છે, એમ ધારી તેની કરૂણાથી ત્યાં

ઉભા રહ્યા દઢપ્રહારી નજદીક આવ્યો અને તે મહાપુરૂષોના ચરણા રવિંદમા નમી પડયો આંખમાથી અશ્રુનીધારાઓ છુટવા લાગી કંઠ રૂધાઇ ગયો ઘણો બોલવાનો પ્રયત્ન કર્યો પણ તે બોલી ન શકયો મુનિઓએ તેને ધીરજ આપી, મસ્તક ઉપર હાથ મૂકયો, અને આમ ગભરાવાનુ કારણ પુછયુ ત્યારે કેટલીક વાર જવા પછી મુનિઓના આશ્વાસનથી શાંત થએલા દઢપ્રહારીએ ગદગદિત કંઠે પોતાના અકાર્યો જણાવી આપ્યા અને તે પાપોથી મુકત થવાનો ઉપાય પુછયો જયા સુધી મનુષ્યો પોતાના કરેલા અકાર્યોને અકાર્ય રૂપે સમજતા નથી, સમજવા છતા તેને મૂકી દેવાના ખરા નિશ્ચય ઉપર આવતા નથી, મુકી દેવાના નિશ્ચય ઉપર આવ્યા છતા પણ તેને માટે પ્રયાસ કરતા નથી અને વૈરાગ્યરસથી ભરપુર થતા નથી ત્યા સુધી તેઓ યોગના ખરા અધિકારી નથી. દઢપ્રહારીની સ્થિતિ અત્યારે યોગની યોગ્યતાને લાયક થઇ હતી તેની સર્વ મનોવૃત્તિઓમા એજ રમ ભરેલો હતો કે આવા ઘોર પાપોથી મુક્તિ કેવી રીતે મેળવવી? ચારણશ્રમણોએ તેવી યોગ્યતા તરત જોઇ લીધી, અને સાથેજ દેહ અને આત્માની ભિન્નતા, કર્મોને આવવાના કારણો, કર્મોને રોકવાના હેતુઓ અને પૂર્વોપાર્જીત કર્મોને નિર્જરી (કાઢી) નાખવાના ઉપાયો વિષે ઘણીજ સહેલાઇથી ટુકામા સમજાવી આપ્યુ અને તેની સાથે ક્ષમાનું સરસ રીતે વિવેચન કરી તેનાથી થતા ફાયદાઓ સમજાવ્યા ઘણાજ ટુંક વખતમા વિવેકથી વાસિત કરી તે મહાત્માઓએ તેને ચારિત્ર (શ્રમણપણુ) અંગિકાર કરાવ્યુ એજ અવસરે દઢપ્રહારીએ ગુરૂ પાસે અભિગ્રહ લીધો કે મહારાજ! મને આ પાપ જયા સુધી સાભરશે યા લોકો મારા પાપને યાદ કરાવી આપશે ત્યા સુધી હુ અહીજ આહારાદિનો ત્યાગ કરી કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ રહી ધ્યાન કરીશ આવો મહાન વિષમ અભિગ્રહ લઇને ગુરૂની રજાથી ત્યાજ ઉભો રહ્યો. બીજાના ઉપદેશ સિવાય જે અંતઃકરણથી જાગૃત થએલો છે, જેનો વૈરાગ્ય અખંડિત છે, જેને આ લોક યા

પરલોકના માયિક સુખોની અભિલાષા નથી, અને બંધનથી મુક્ત થવાનાજ જેના પરિણામો સ્ફુરિત થએલા છે તેવા મહાશયોને ગુરૂના લાંબા વખતના સમાગમની જરૂર નથી. તેને સમુદાયમાં રહેવાની જરૂર પણ ઓછીજ છે. આવા કારણથીજ ગુરૂએ તેને તત્કાળ આજ્ઞા આપી. ગુરૂઓ ત્યાંથી આકાશ માર્ગે બીજે ચાલ્યા ગયા. પછી દૃઢપ્રહારી ત્યાંથી આગળ વધી જે ગામ પોતે લુટયું હતું તેજ ગામના ઉત્તર તરફના દરવાજા આગળ જઈ કાયોત્સર્ગમુદ્રાએ ધ્યાનસ્થપણે રહ્યો. પ્રાતઃકાળ થતાં ગામથી બહાર નીકળતાં લોકોએ દૃઢપ્રહારીને સાધુના વેશમાં જોયો. અરે આ પેલો ચોર કેવો ધુર્ત છે? અત્યારે સાધુનો વેશ પહેરી આંહી ઉભો છે. મારો તે પાપીને. તેણે અમારા પિતાને મારી નાંખ્યો હતો. કોઈ કહે તેણે મારા ભાઇને મારી નાંખ્યો હતો. કોઇ કહે તેણે અમારૂં ધન લૂંટી લીધું હતું. આમ જૂદા જૂદા પ્રકારે બોલનારા જુદા જુદા લોકો તેને નિર્ભર્ત્સના કરવા લાગ્યા. કોઈ ગાળો આપે છે, કોઇ આક્રોશ કરે છે, કોઇ લાકડી પત્થર અને હાથ વતી તેને પ્રહાર કરે છે. આ સર્વ લોકોના શબ્દો સાંભળી દૃઢપ્રહારી ઉદ્વેગિત ન થયો. પ્રહારના મારથી ધૈર્યતા ન મૂકી; પોતાના પ્રબળ જ્ઞાનવાળા વિચારોથી ક્રોધને દબાવ્યો, અને આવી ક્ષમા તથા ધૈર્યતાની સંતતિ લાંબી ચલાવવા માટે તે મહાત્મા શ્રમણ મુનિઓના વચનોને યાદ કરવા લાગ્યો. કર્મ બંધન કેમ થાય, તેના વિચારો હજી તાજાજ હતા. કરેલ કર્મો અવશ્ય ભોગવવાનાંજ છે. પછી તે વિપાકથી કે પ્રદેશથી એ તેનો નિશ્ચય પરિપૂર્ણ હતો. તે વિચારવા લાગ્યો કે જો હું મારા ઉપયોગની જાગૃતિ રાખીને પરિણામની વિશુદ્ધતામાં પ્રવેશ કરીશ તો જે કર્મો મારે હજારો વર્ષો સુધી ભોગવવાનાં છે, તે કર્મો હું ઘણાજ થોડા વખતમાં ભોગવી શકીશ. આ બાજુ હજુ થોડા વખત પહેલાંજ લોકોનો પરાભવ દૃઢપ્રહારીએ કરેલો હતો. તેથી તરતજ લોકો તે વાત વિસરી જાય તેમ નહોતું. દૃઢપ્રહારી ગામની બહાર

દરવાજા આગળ સાધુના વેશમા ઉભો છે તે વાત આખા ગામમાં ઝડપથી ફેલાણી અને સ ખ્યાબ ધ લોકોના ટોળા ત્યા આવવા લાગ્યા અને વિશેષ પ્રકારે પ્રહાર અને તિરસ્કાર કરવા લાગ્યા

આ તરફ લોકોના પ્રહાર અને તિરસ્કારથી નહિ ક ટાળતા દ્દઢ પ્રહારી પણ પોતાના ચોક્સ વિચારમા દઢ થતો ગયો.

સહનશીલતાનો અને કર્મ ખપાવવાનો અત્યારે ખરો અવસર આવી લાગ્યો આવા અવસરેજ ક્ષમા અને વિવેક યુક્ત જ્ઞાનની કસોટી થાય છે દ્દઢપ્રહારી દ્દઢ થઈ આત્માને વિશેષ જાગૃતિ થાય તેમ શિક્ષા આપવા લાગ્યો "હે આત્મન! તે જેવા કર્મ કર્યા છે તેવાજ તુ તેના ફલ પામીશ, કેમકે જેવુ બીજ વાવ્યુ હોય તેવુ જ ફલ મેળવી શકાયછે આ લોકો નિષ્ઠુર થઈ મારા ઉપર આક્રોશો કરે છે તે આક્રોશોને તુ સમ પરિણામથી સહન કરીશ તો વગર પ્રયત્ને તને તારા કરેલા કર્મોથી છુટકારો મળશે મારા ઉપર આક્રોશો અને પ્રહાર કરતા આ લોકોને આન દ થાય છે તેવીજ રીતે પ્રીતિથી તે સર્વ સહન કરતા હે જીવ! કર્મનો નાશ થવાથી તને પણ આન દજ થશે મે હજારો જીવોને દુ ખજ આપ્યા છે તેનો માલ લુટીને મે સુખ મેળવ્યુ છે તો હવે એક મારા તિરસ્કાર કરવાથી તેઓને સુખ મળતુ હોય તો ભલે તેઓને સુખ મળો સુખનો સમાગમ મેળવી આપવો યા મળી આવવો દુર્લભ છે આ લોકો મારા દુષ્કર્મો રૂપી મલિન આત્માને કઠોર વચનોરૂપ ખારથી ધોઇને નિર્મલ યા ઉજ્વલ કરે છે તો ખરેખર તેઓ મારા મિત્રજ છે ભલે આ લોકો મને મારે સમભાવે સહન કરતા સુવર્ણના મેલને જેમ અગ્નિ દૂર કરે છે, તેમ મારો પાપરૂપ મેલ અગ્નિથી સમભાવ રૂપ દગ્ધ થઇ હુ સુવર્ણની માફક ઉજ્વળ યા નિર્દોષ થઇશ

દુર્ગતિરૂપ કુવામાથી આક્રોશ અને પ્રહાર કરવારૂપ દોરડાથી મને ખેચી લઇ પરિણામની મલિનતાથી પોતે બધાઇ ભવકૂપમા પડે છે, તો મારા ઉદ્ધાર કરનારના ઉપર મારે શા માટે ગુસ્સે થવુ

જોઈએ? પોતાના પુણ્યનો નાશ કરી બીજાનો ઉદ્ધાર કરનારા આ લોકો સિવાય મહાન ઉપકારી બીજા કોણ છે? આ વધ અને બંધનો મને હર્ષ આપે છે. કેમકે સંસારથી મુકત થવામાં તે મને સહાયક છે- તેજ વધ-બંધનો સામાને અનંત સંસારનો હેતુ થાય છે. એજ મારા હૃદયમાં સત્યની માફક સાલ્યા કરે છે. કેટલાક માણસો બીજાને સુખી કરવા માટે ધન અને શરીરનો પણ ત્યાગ કરે છે. તો આ લોકોને સુખી કરવા માટે આક્રોશ કે પ્રહાર સહન કરવા તે મારે તેઓની પાસે કાંઇ હિસાબમાં નથી. હે ચેતન! આ લોકો તને તર્જના કરે છે, પણ મારતા તો નથી; ને મારે છે તો પણ જીવથી તો વિમુકત કરતા નથીજ. અથવા જીવથી મારવા ધારે છે, પણ મારા ધર્મનો તો નાશ કે હરણ કરતા નથીજ. હે આત્મન્, કલ્યાણના અર્થી જીવોએ આક્રોશ, માર, બંધન, તાડન અને તર્જન એ સર્વ સહન કરવું જોઇએ. આટલુંજ નહીં પણ નિર્મમત્વ થઈ શરીરથી પણ નિરપેક્ષ થવું જોઇએ. તેમ થયા સિવાય કલ્યાણનો માર્ગ કયાં છે?” આવી શુદ્ધ ભાવનાથી વાસિત થઈ તે દ્રઢપ્રહારીએ તે દરવાજા આગળ દોઢ માસ વ્યતિત કર્યો ત્યારે લોકો શાંત થયા. તેને કોઇ બોલાવવા ન લાગ્યા કે તેના સંબંધિ કાંઈ બોલતાં ન સંભળાયા એટલે ત્યાંથી પૂર્વ ભણીના દરવાજા તરફ જઈ ધ્યાનસ્થપણે રહ્યો. કોઇ અવસરે ભિક્ષાને અર્થે શહેરમાં જતો, તો લોકો તેને માર મારતા, ગાળો દેતા, ભિક્ષા ન આપતા અને તેનાં પાપો યાદ કરાવી આપતા હતા. પાપ યાદ આવવાથી તે મહાત્મા ભિક્ષાનો ત્યાગ કરી દરવાજા બહાર કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થ રહેતા હતા. પૂર્વ બાજુ દોઢ માસ રહ્યા અને એ પ્રમાણે દક્ષિણ અને પશ્ચિમ દરવાજા તરફ પણ દોઢ દોઢ માસ રહેતાં છ માસ થઇ ગયા. હજી સુધી કોઇ કોઇ લોકો તે પાપો યાદ કરાવી આપતા હતા. છ માસ નિરાહાર રહેતાં અને તેટલો કાળ ધ્યાનસ્થપણામાં વ્યતિત કરતાં તેણે ઘણાં કર્મો ખપાવી નાંખ્યાં. આંહી તેનું ધૈર્ય, ક્ષમા, વિવેક અને ધ્યાન એ પરાકાષ્ટાએ

પહોચ્યા છીવટની શરીર ઉપરની મૂર્છા (આસક્તિ) પણ લોપ થઇ ગઈ એક આત્મરમણુતા સિવાય બીજુ ભાન તેને ભૂલાયુ હતુ. તેના રોમે રોમે આત્મભાવજ સ્ફુરાયમાન થયો હતો સ જ્જન કે શત્રુ આ દુનિઆમા તેને કોઈ રહ્યુ નહોતુ એમ કરતા કરતા તેના પરિણામની સ્થિતિ અવર્ણનીય થઇ ગઈ યોગની છીવટની હદમા તેણે પ્રવેશ કર્યો અગ્નિથી કાષ્ટનો નાશ થાય તેવી રીતે યોગરૂપ અગ્નિથી, કર્મેંધનો દગ્ધ કર્યા અને છ મહિનાને અ તે કેવળ જ્ઞાન પામી ત્યાજ આયુષ્યાદિ કર્મોનો ક્ષય થતા મોક્ષપદ મેળવ્યુ

આ પ્રમાણે દૃઢપ્રહારીએ નરકના અતિથિપણાને મૂકીને યોગના અવલબનથી છ માસમા મોક્ષપદ પ્રાપ્ત કર્યું આ દૃઢ પ્રહારીના ચરિત્રમાથી આપણુને ઘણુ શીખવાનુ છે તેનો પાપીનો પશ્ચાત્તાપ, પાપથી છુટવાની આતુરતા, મહાત્માના વચન ઉપર શ્રદ્ધા, મહાન્ ક્ષમા, ધૈર્યતા, અને પરિણામની વિશુદ્ધિ, એ સર્વ ગુણો વારવાર મનન કરી આદર કરવા જેવા છે આવા કોઇપણુ આતિ શયિક ગુણુ સિવાય અતિ ઉચ્ચતર લાભ થતો નથી ખરૂ પૂછો તો એવા આતિશયિક ગુણો તેજ યોગ છે એ સર્વ વાત આ મહાત્માના ચરિત્રમાથી મળી શકે છે

મહાત્મા ચિલાતિપુત્ર.

तत्कालकृतदुष्कर्म कर्मठस्य दुरात्मनः ।
गोप्त्रे चिलातीपुत्रस्य योगाय स्पृहयेन्न कः ॥ १३ ॥

પૂર્વાપૂર્વ વિચાર કર્યા સિવાય તત્કાળ દુષ્કર્મ કરવામા પ્રવિણુ દુરાત્મા ચિલાતિ પુત્ર જેવાનુ પણુ રક્ષણુ કરનાર યોગની કોણુ સ્પૃહા (ઇચ્છા) ન કરે ?

વિવેચન—રાજગૃહી નગરીમા ધનસાર્થવાહ નામે એક ધનાઢ્ય શેઠ રહેતો હતો, તેને ઘેર ચિલાતિ નામની એક દાસી

હતી આ દાસીથી **ચિલાતિપુત્ર** નામનો એક પુત્ર ઉત્પન્ન થયો. ધનસાર્થવાહને પાંચ પુત્રો હતા. અને તેના ઉપર એક **સુસમા** નામની પુત્રી થઇ હતી. આ પુત્રીની સારવાર અને રમતગમતમાં ચિલાતીપુત્રને રોકવામાં આવ્યો. ચિલાતીપુત્ર બળવાન હોઈ અનેક માણસોના અપરાધ કરવા લાગ્યો. માણસો શેઠને ઓલંભો દેવા લાગ્યાં. અને તેથી આગળ વધી કોટવાળ સુધી તે વાત પોહોંચાડવામાં આવી. રાજાથી ભય પામી શેઠે ચિલાતી પુત્રને પોતાના ઘરમાંથી કહાડી મૂક્યો. ચિલાતીપુત્ર ત્યાંથી નીકળી સિંહગુફા નામની ચોરપલ્લીમાં ગયો અને ચોરોને જઇને મળ્યો. પ્રાયે સરખા આચાર વિચાર અને કર્તવ્યવાળાઓનો મેળાપ ગમે તેવા સંયોગો વચ્ચે થઇ આવે છે. વાયરાથી જેમ અગ્નિ વધારે પ્રદીપ્ત થાય છે. તેમ ચોરોની સોબત યા સહાયથી પાપી પ્રવૃત્તિનો તેનામાં વધારો થયો. મુખ્ય ચોરના મરણ બાદ તેને સ્થાને ચિલાતીપુત્ર સ્થપાયો.

આ તરફ સુસમા શેઠની પુત્રી યૌવનવય પામી. રૂપાદિ ગુણોથી શોભિત અને અનેક કલાના સમૂહને જાણનારી સાક્ષાત વિદ્યાધરીની માફક પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરવા લાગી. ધનશેઠે કરેલ પરાભવનો ડાઘ ચિલાતિપુત્રના હૃદય પટથી ગયો નહોતો. તેમજ સુસમા ઉપરની બાલ્યાવસ્થાની પ્રીતિ પણ ઓછી થઈ નહોતી.

એક દિવસે બધા ચોરોને એકઠા કરી ચોરનો નાયક ચિલાતિ પુત્ર તેમને કહેવા લાગ્યો કે રાજગૃહી નગરીમાં ધન શેઠ રહે છે. તેને ઘેર ધન ઘણું છે. તેમ અત્યારે યૌવનવય પામેલી સુસમા નામની એક તેની પુત્રી પણ છે. તો આજે તેને ઘેર જઈ રાત્રે ખાતર પાડવું. તેમાંથી જેટલું ધન મળે તે સર્વ તમારે વેહેંચી લેવું અને શેઠની પુત્રી છે, તે મારે રાખવી. બધા ચોરો તેના વિચારને સંમત્ત થયા. રાત્રીએ રાજગૃહી નગરીમાં

ગયો તાળાં ઉઘાડવાની વિદ્યાથી દરવાજાનાં તાળા ઉઘાડયાં અને અસ્વાપિની નિદ્રા નામની વિદ્યાથી ચોકીદારાને નિદ્રામા નાખી તે ધન સાર્થવાહનુ ઘર તે ચોરા પાસે ચિલાતી પુત્રે લૂટાવ્યુ અને પોતે નિદ્રાને પરાધીન થએલી તે સુસમા બાળાને ઉઠાવી જીવની માફક તેને લઇને સઘળા ચોરોની સાથે ત્યાથી નીકળી પડયો

ધન શેઠ જાગૃત થયો ધન લૂટાયુ, અને સુસમાનુ હરણ થયુ જાણી, શેઠને ઘણુ લાગી આવ્યુ તત્કાળ જઈ કોટવાળને ખબર આપી વિશેષમા શેઠે કોટવાળને કહ્યુ કે ઢીલ ન કરો, અને હમ ણાજ ચોરોએ લુટેલુ ધન તમે લેજો પણ મારી સુસમા નામની વહાલી પુત્રીને પાછી લાવી આપો ધનની લાલચથી કોટવાળ તત્કાળ તૈયાર થઈ કેટલાક ચોકીદારોને સાથે લેઇ ચોરોની પુઠે પડયો શેઠ પણ પોતાના પાચે પુત્રોને સાથે લઇ ચોરોની પાછળ ગયો ઘણી ઝડપથી આગળ વધતા ચોરોની લગભગ તેઓ જઈ પહોચ્યા ચોરો પણ પોતાનો પ્રાણ બચાવવા ખાતર ધનને ત્યાજ મૂકી દઈ આગળ અટવીમા નાસી ગયા ધન મળી જવાથી. કોટવાળ ત્યાજ રોકાયો આ બાજુ ચિલાતીપુત્ર પોતાના પ્રાણને સકટમા નાખવા તૈયાર થયો પણ પ્રાણથી વહાલી સુસમાને તેણે ન મુકી પોતાના ખભા ઉપર જેમ સિહ બકરાંને ઉપાડી ચાલ્યો જાય, તેમ ખભા ઉપર સુસમાને ઉપાડીને અટવી તરફ ચાલ્યો ગયો ધનશેઠને ધનની સ્પૃહા કરતા પોતાની પુત્રીને મેળવવાની સ્પૃહા અધિક હતી, તેથી તે ત્યાથી ન અટકયો, પણ પોતાના પાચ પુત્રોને સાથે લઇ હથીઆર સહિત ચિલાતીપુત્રની પાછળ ચાલ્યો ચિલાતીપુત્ર થાકી ગયો એક તો જગલ, ખાડા ખડીઆ, ઝાળા, ઝાખરો આડા આવે ઉનાળાનો વખત, તૃષા લાગી, ઝડપથી દોડવુ, પાછળ ભય, સુસમાને ઉપાડવી અને પાચ પુત્રો સહિત ધનશેઠનુ નજીક આવી પોહોચવુ આ સર્વ કારણોથી તે ગભરાયો. તેની હીમત ઓછી થઇ ગઇ સુસમા સહિત સહિસ લામત હવે હુ અહીથી જઇ નહિ શકુ એ વાતની તેને ખાત્રી

થઇ ચૂકી છતાં પૂર્વજન્મના સ્નેહથી અને અત્યારના નવીન મોહથી સુસમાને મૂકી દેવી એ તો તેને ઠીક ન લાગ્યું. તેમ સાથે લઇ જવાની પણ તેની હિંમત નહોતી. આથી તે મુંઝાયો. તેને સુસમાને સાથે કેવી રીતે લઇ જવી તેનો એકે વિચાર ન સૂઝયો એટલે છેવટના નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે ખાઉં નહીં તો ઢોળી નાંખું, પણ સુસમાને બીજાના હાથમાં જવા ન દઉં. આવા વિચારથી સુસમાને નીચે ઉભી રાખીને મ્યાનથી તલવાર કાઢી તે વતી તેનું માથું કાપી નાંખ્યું- મોહથી તે માથાને સાથે લઈ ઝડપથી ગાઢ જંગલમાં ચાલ્યો ગયો. આ બાજુ શેઠ ઘણો ઝડપથી નજીક આવ્યો. પણ તેના આવતા પહેલાં તો સુસમાનું મરણ થઇ ગયું હતું. શેઠનો પ્રયાસ નિષ્ફલ ગયો. શેઠને ઘણું લાગી આવ્યું. ઘણો વિલાપ કર્યો. આખરમાં શોક સહિત શેઠ પાછા ફરી શહેરમાં આવ્યો અને વૈરાગ્યથી ચારિત્ર સ્વીકાર કર્યું.

એક હાથમાં ખડગ અને બીજા હાથમાં સુસમાનું માથું લઇ ચિલાતીપુત્ર એક જંગલમાં આવી પહોંચ્યો. ભય અને ખેદથી રસ્તો ભૂલી ગયો. જે ઠેકાણે પહોંચવું હતું, તે ઠેકાણે પહોંચી ન શક્યો. પૂર્વ જન્મના પ્રેમથી સુસમાનું મુખ વારંવાર જોવા લાગ્યો, પણ તેની સાથે ખેદ થઇ આવ્યો. ભલે તેના હૃદયને તે મુખ મોહ ઉપજાવે પણ તેના તરફથી જવાબ મળવાની કે વાતચિત થવાની આશા તો નહોતીજ. સુસમા ન મળી, સ્થાન હાથ ન આવ્યું. પોતાના સોબતીનો વિયોગ થયો. રસ્તો ભૂલાયો. સુના રાનમાં પાણી ન મળે. ભૂખ્યો અને તરસ્યો આમ તેમ ભટકવા લાગ્યો. ભટકતાં ભટકતાં નજીકના ભાગમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ધ્યાનસ્થપણે ઉભેલા એક ચારણ શ્રમણને (આકાશમાં ગમન કરનાર મુનિને) તેણે જોયા. આવા ઉજડ વેરાનમાં આ મહાત્મા કયાંથી? કાંઇક સારી આશાથી ચિલાતીપુત્ર આ મહા પુરૂષની પાસે આવ્યો. વિનય વિવેક તો જાણતો નહોતો. છતાં આવા મહાત્માઓ પાસે ધર્મ હોય છે, અને તે ધર્મથી સુખી થવાય છે, એમ તેના જાણવામાં હતું. હું અત્યારે ખરેખર

દુખી હાલતમા છુ માટે તેથી મુકત થવાને મને ધર્મની જરૂર છે અને તે ધર્મ આ મહાત્મા પાસેથી મને મળવો જોઇએ પણ હુ ધર્મ માગીશ અને તરતજ આ મહાત્મા મને તે આપશે કે કેમ તે વિષે મને તો શકા છે કેમકે ધર્મ જેવી ઉત્તમ વસ્તુ એકદમ માગવાની સાથેજ કેમ આપી શકાય માટે નમ્રતાથી નહિ પણ કાઇંક ભય દેખાડવા પૂવક માગણી કરૂ કે ભયથી તે તરતજ મને આપી દેશે આવા આશયથી તે શ્રમણની પાસે આવ્યો અને જોરથી બોલ્યો કે હે સાધુ, તુ મને ધર્મ બતાવ, નહી તર આ તલ વારથી તારૂ મસ્તક કાપી નાખીશ આ શબ્દો સાભળીને જ્ઞાની મુનિ વિચારવા લાગ્યા કે આવી રીતે ધર્મની માગણી તો આજજ સાભળી ભલે ગમે તેમ હો પણ આવી ધર્મની માગણી એ તેની ધર્મ વિષયિક આતુરતા સૂચવે છે આવી આતુરતાવાળા જીવોમા રોપેલુ ધર્મ બીજ એ ઉત્તમ ક્ષેત્રમા વાવેલા બીજની માફક થોડા વખતમા ફળ આપે છે માટે મારે આને ધર્મ બતા વવો તો ખરો પણ અત્યારે આવી આતુરતાવાળા માણસ પાસે વિસ્તારથી ધર્મ કહેવાનો અવસર નથી સક્ષેપમાં કાઇ કહેવાથી તેના ઉડા વિચારમા ઉતરતા આને અવશ્ય ફાયદો થશે

આવા વિચારથી તે ચારણ મુનિએ કાયોત્સર્ગ પારીને (ધ્યાન સમાપ્ત કરીને) ચિલાતિપુત્રને કહ્યુ કે "હે ભદ્ર! ઉપશમ, સવર, અને વિવેક આ ત્રણ ધર્મ છે આ પ્રમાણે કહીને તે ચારણશ્રમણ આકાશ માગે કોઈ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યાગયા આ તરફ ચિલાતિ પુત્ર વિચાર કરવા લાગ્યો કે મુનિ તો આ ત્રણ શબ્દો કહીનેજ ચાલ્યા ગયા. મારે હવે આ ત્રણ શબ્દોમા સમજવુ શુ? સાધુ જુઠુ તો નજ કહે ત્યારે ત્રણ શબ્દોમાજ તેણે મને ધર્મ બતાવ્યો છે? પ્રથમ તેણે ઉપશમ એવુ પદ કહ્યુ તો ઉપશમનો અર્થ શુ? ઉપશમ એટલે શાત થવુ, દબાવવુ શાથી શાત થવુ? કોને દબા વવુ? મારી પાસે એવી કઈ વસ્તુ છે કે તે ઉત્કર્ષ પામેલીને શાત કરૂ કે તેની ઉત્કટતાને દબાવુ આ દેહ ઉપર તો એવુ કાઇ

દેખાતું નથી. તેમ મારી પાસે પણ અત્યારે તેવું કાંઈ નથી. આ જંગલમાં હું તો અત્યારે એકલોજ છું. ત્યારે તે મુનિએ મને ઉપશમ કરવાનું કેમ કહ્યું? તેઓ અસત્ય તો નજ કહે, કારણ કે મારી પાસે તે નિગ્રંથને કશો સ્વાર્થ નહોતો. ત્યારે શું મારા શરીરની અંદર કાંઇ ઉપશમ કરવા જેવું છે? વિશેષ વિચારમાં આગળ વધતાં તેને જણાઈ આવ્યું કે અરે! ઉપશમ કરવાનું તો આત્માની અંદર ઘણુંજ જણાય છે. આ ક્રોધરૂપ દાવાનળ તો સળગી રહ્યો છે. સુસમાને લેવાને પાછળ પડેલા ધનશેઠ ઉપર કાંઇ ઓછો ક્રોધ નથી. મારો વિચાર એવો થાય છે કે તે શેઠને હમણાં દેખું તો જીવથી મારી નાખું. તેમજ મારા સહાયકોને વિખેરી નાંખનાર અને મને આમ હેરાન કરનાર કોટવાળ ઉપર પણ કાંઇ ઓછો ક્રોધ નથી. મને તે શા માટે હેરાન કરે? ગમે તેવા ઉપાયે પણ તે વેર તો વાળવુંજ. શું આ માન કાંઇ ઓછું છે? આ ઉપશમ કરવા લાયક નહિં, તો વળી બીજું શું હશે? ગમે તેવા છળ પ્રપંચ કરીને પણ લોકોને ઠગવા, લુંટવા આ માયા પણ ઉપશમ કરવા જેવી છે. ત્યારે આ જગતને લુંટીને, મારીને, કાપીને, પૈસો એકઠો કરવો અને મારે સુખી થાવું છે. આ લોભ સમુદ્ર તો સર્વથી વિશેષ પ્રકારે દબાવવા લાયક છે. આ સર્વે ક્રોધાદિ ઉપશમાવવાનુંજ તે મહાત્માએ મને જણાવ્યું છે, તો હવે મારે તે ક્રોધાદિને કેવી રીતે ઉપશમાવવા? યા તેનો નાશ કરવો હોય તો ધુળ, રાખ યા પાણી જોઇએ, તેમ ક્રોધને ઉપશમાવવાને તેનો પ્રતિપક્ષી મને તો ક્ષમાજ જણાય છે. ત્યારે તે સર્વના ઉપર મારે ક્ષમા કરવી. તેથી ક્રોધ ઉપશમી (દબાઇ) જશે. એજ પ્રમાણે તેણે ક્ષમા કરી, કે તરતજ ક્રોધના વિચારો શાંત થયા. જરા શાંતિ આવી. વિચારની વ્યાકુળતા ઓછી થઇ કે માનને દબાવવા માટે વિચાર કરવા લાગ્યો. મને તે શા માટે હેરાન કરે? અરે! તેં અપરાધ કર્યો માટે એક તો અપરાધ કરવો અને વલી આટલું બધું માન કે શા માટે હેરાન કરે? આ ઠેકાણે પણ મારીજ ભુલ છે. હવે મારે તેવો અપરાધ

ન કરવો અને જેનો અપરાધ કર્યો છે તે જો આવી મળે તો તે અ પરાધની ક્ષમા માગી લેવી આ નમ્રતાએ તેની માનની લાગણીને દબાવી દીધી આ પ્રમાણે માયાને સરલતાથી અને લોભને સતોષથી દ બાવાના ઉપાયો વિશેષ વિચાર કરતા તેને મળી આવ્યા

બીજો ધર્મ મુનિએ મને (સવર) એ પદથી જણાવ્યો હતો સવર એટલે રોકવુ કોને રોકવુ અને શાથી રોકવુ એ વિચારવા જેવુ છે પ્રથમ મારે તો મારૂ હિત કરવુ છે તો બીજાને રોક વુ તે તો નકામુ છે ત્યારે મારે પોતાને પ્રથમ રોકવાની જરૂર છે પોતાને કેવી રીતે રોકવો? શુ ચાલવુ બધ કરવુ કે બોલવુ બધ કરવુ કે વિચાર કરવો બધ કરવો? તે તો બધ ન થઈ શકે બોલ્યા ચાલ્યા કે વિચાર કર્યા સિવાય કેમ રહી શકાય અથવા તેમ ક રવાથી ફાયદો શુ? અથવા માની લઉ કે તેમ કરવાથી ફાયદો હશે પણ સર્વથા બોલ્યા ચાલ્યા કે વિચાર કર્યા સિવાય મારાથી રહી ન શકાય ત્યારે તેમ કર્યા સિવાય સવર કેવી રીતે બને અને સવર ન બને તો ધર્મ કેવી રીતે થાય? નજ થાય અને ધર્મ ન થાય તો સુખ કયાથી મળે? આ સર્વ વિચારોમા યોગની પ્રનાલિકા શરૂ થઇ ચૂકેલી છે અને તેની પ્રબલતાથીજ વિચારોની ઉત્તરોત્તર શુદ્ધતા થતી આવે છે ચિલાતીપુત્ર વિચારમા આગળ વધે છે કે આ પાચ ઈદ્રીઓ અને મન વિગેરે પાપને આવવાનાજ કારણો હોય તો તે મહાત્માને પણ શરીર વિગરે હતુજ અને તેઓ અહી ઉભા હતા અને ચાલ્યા ગયા શરીર છે તો આહાર કરતા જ હશે અને આહાર હોય તો નિહાર અવશ્ય હોયજ વળી તેઓ બોલતા પણ હતા કારણ કે તેણેજ મને ધર્મ બતાવ્યો છે તેઓ જોતા પણ હતા ત્યારે આમ ઈદ્રિઓના કાર્યો વિદ્યમાન છતા પણ કર્મ બધ ન થતો હોય એમ સભવી શકે છે હવે જો ઇદ્રિ યોના કાર્યો વિદ્યમાન છતા કર્મબધ ન થતો હોય તો તેઓએ મને સવર કરવાનો ઉપદેશ શા માટે આપ્યો? માટે હજી આની અદર કાઇક ગુઢતા રહી જાય છે એમ વિચાર કરતા તેને વિશેષ જણાઇ

આવ્યું કે ઇંદ્રિઓની અને મનની બે પ્રકારની ગતિ મારા અનુભવવામાં આવે છે. એક તો શુભ પ્રવૃત્તિ એટલે કોઈને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે ઇંદ્રિય અને મનની પ્રવૃત્તિ અને બીજી અશુભ કે જેથી બીજાને દુઃખ થાય તેવી પ્રવૃત્તિ. ત્યારે જીવોને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે મારાં ઇંદ્રિય અને મનને પ્રવર્તાવવાં એજ સંવર તે મહાત્માએ મને ઉપદેશ્યો જણાય છે. હવે તેવી પ્રવૃત્તિ અત્યારે મારી છે કે નહિં તે મારે વિચારવાનું છે. અરે આ જીવ-નો સંહાર કરનાર ખડગ મારા એક હાથમાં રહી ગયું છે અને બીજા હાથમાં સુસમાનું માથું છે. આવી પ્રવૃત્તિવાળા મારામાં સંવર કેવી રીતે ગણાયજ? માટે હું તેનો ત્યાગ કરૂં અને મન તથા ઇંદ્રિઓની અશુભ પ્રવૃત્તિને રોકું. આવા વિચારથી તેણે હાથથી ખડગ અને માથું દૂર ફેંકી દીધું. વળી ત્રીજા પદના વિચારમાં તેણે પ્રવેશ કર્યો.

તેટલામાં તો લોહીથી ખરડાએલા તેના શરીર ઉપર ચારે તરફથી કીડીઓ ચડવા લાગી. કીડીઓને યોજનગંધી કહી છે અર્થાત્ ઘણા ઇંદ્રિયના પ્રબળ વિષયવાળી કીડીઓ દૂરથી પણ ગંધના જોરથી ખેંચાઇ આવે છે. અત્યાર સુધી રૂધિર ઝરતું સુસમાનું માથું તેના હાથમાં હતું, તેના છાંટાઓથી શરીરનો ઘણો ભાગ ભીંજાએલો હતો, તેથી કીડીઓ તેના શરીર ઉપર ચડી ચટકા દેવા લાગી. આ બાજુ ચિલાતીપુત્ર વિચારની ધારામાં આગળ વધી વિવેકનું સ્વરૂપ વિચારે છે કે વિવેક એટ-લે શું? વિવેક એટલે પોતાનું અને પારકું તેની વિશેષતા સમજવી. ત્યારે મારૂં શું છે. અને પારકું શું છે તે તો મારે અવશ્ય જાણવુંજ જોઇએ. અત્યારે મારૂં તો કોઈ દેખાતું નથી કેમકે આ શુન્ય રાનમાં હુંતો એકલો છું, પણ ત્યારે હું તે કોણ? આ હાથ કે પગ, માથું કે પેટ, આ શરીરમાં હું કોણ? હાથ ન હોય તો ચાલી શકે છે. પગ ન હોય તો પણ શરીર ટકી રહે છે. ત્યારે તે તો હું નહિ. આ આહારાદિ ખોરાકથી શરીરની વૃદ્ધિ

અને તેના અભાવથી હાનિ થયા કરે છે તે આહારથીજ વૃદ્ધિ હાનિ પામતું અને માતા-પિતાના સ યોગોથી ઉત્પન્ન થએલું શ રીર તે હુ કેમ સભાળી શકુ ? વળી આ શરીર આહીજ પડયું રહે છે ત્યારે તેમાથી વિચાર કરતો-બોલતો ચાલતો સ્મૃતિ રાખ નારો અને સુખાદિ જાણનારો કોઇક ચાલ્યો જાય છે જેના વિના પરિપૂર્ણ શરીર છતા તે માહીલુ કાઈ પણ બની શકતુ નથી તેજ હુ જણાઉ છુ પણ આ શરીર તે તો હુ નહિજ આમ વિચાર કરે છે, ત્યા તો એટલી બધી કીડીઓ વધી પડી અને તેના શરીરનું લોહી ચુસવા મ ડી કે થોડા વખતમા તેનુ શરીર શોસાઈ ગયુ. એટલુ જ નહિ પણ, તે શરીરમા એટલા બધા છિદ્રો પડયા કે તે શરીર એક ચાલણીના સરખુ થઈ ગયુ, છતા પણ મને ધર્મની પ્રાપ્તિ તો ત્યારે કહી શકાય કે, ઉપશમ-ક્રોધાદિ ન હોવા જોઇએ સ વર આ પાચ ઇ દ્રિઓથી અને મનથી બીજાનુ ખરાબ ન થવુ જોઈએ અને વિવેક હુ આત્મા ને દેહાદિતો પર જુદુ જ આ પ્ર માણે વિચારની ધારામા ચિલાતીપુત્ર ગુ થાયો હતો વચમાં વચમા કષાયિત પરિણામ થઈ જતા હતા, પણ વારવાર ઉપશમ સ વર અને ક્રોધાદિને હઠાવી કાઢતો હતો. આ પ્રમાણે અઢી દિવસ સૂધી તે ત્યાજ ઉભો રહ્યા પોતાના કરેલા અઘોર પાપોની પાસે આ દુ ખોને તે સ્વલ્પજ ગણતો હતો અને પવિત્ર ધર્મ સિવાય મારો છૂટકારો નથીજ તે ધર્મ મહાત્માએ બતાવેલો ત્રિપદીમયજ છે આવા વિચારની ધારામા તેનુ આયુષ્ય પૂર્ણ થઈ ગયુ કીડીઓએ શરીરને જીર્ણ કરી નાખ્યુ તે મહાત્મા ચિલાતીપુત્ર શરીરનો ત્યાગ કરી દેવલોકને વિષે ગયો અને ત્યાથી ચવી મનુષ્યભવ પામી મોક્ષે જશે

ઘોર પાપો કરી નરકે જવાની તૈયારીવાળો ચિલાતીપુત્ર પણ આ પ્રમાણે યોગના આવલ બનથી દેવગતિ પામ્યો. માટે કર્મક્ષય કરવામા યોગજ ખરેખર સહાયક છે આ પ્રમાણે ચિલાતીપુત્રના ચરિત્રથી વિશેષ સ્પષ્ટ થઇ શકે છે યોગથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થવી

જોઇએ, છતાં ચિલાતીપુત્રને દેવલોકની પ્રાપ્તિ કેમ થઈ? આ શંકાનો ઉત્તર એજ છે કે, તે યોગની પૂર્ણ હદને પામ્યો નહોતો. ઉપશમને બદલે ક્ષયની જરૂર હતી. સંવરમાં તેને દેશથી સંવર થયો હતો પણ સર્વ સંવરની જરૂર હતી. અને વિવેકમાં હજી કેટલીક ન્યૂનતા હતી. આ સર્વ કારણોને લઈનેજ તેની દેવગતિ થઈ છે. ચારણ શ્રમણે તેને ઉપશમનો બોધ આપ્યો તે પણ તે વખતને લઇને યોગ્યજ હતો. આ તેને ચડવાનું પ્રથમ પગથીયુંજ હતું અને તે યોગનાં ખરાં ફળો તો હજી હવે તેને મળવાનાં છે. પણ નરકની ગતિને રોકીને દેવલોકની સ્થિતિએ પહોંચાડવું એ પણ સામાન્ય ફલ તો નથીજ. ગમે તેમ હો પણ યોગનું સામાન્ય રીતનું સેવન જ્યારે નરકાદિકથી બચાવ કરી ઉત્તમ ગતિ આપે છે તો પરિપૂર્ણ સેવન એ મોક્ષ આપેજ, એ તો નિઃસંશય સમજાય છે. આ ચિલાતીપુત્રના ચરિત્રમાંથી આપણને શીખવાનું એ છે કે એક પદ પણ તે મોક્ષના ખરા કારણવાળું લઈને તેના ઉપર વારંવાર વિચાર કરી, તેનું મનન કરી, પોતાને લાગુ પાડવું જોઇએ. અર્થાત્ તે પ્રમાણે ક્રિયામાં મૂકવું જોઇએ. તેનો આદર કરવો જોઈએ, તોજ થોડા વખતમાં તેની માફક આપણને પણ ફાયદો થઈ શકે.

યોગની આવશ્યકતા.

तस्या जननिरेवास्तु नृपशोर्मोघजन्मनः ।
अविद्ध कर्णो यो योग इत्यक्षरशलाकया. ॥ १४ ॥

યોગ—એવા અક્ષરો રૂપ શલાકા (કાન વિંધવાની સળી) વડે કરી જે માણસના કાન વિંધાએલા નથી, તેવા મનુષ્યરૂપે પશુ તુલ્ય નિરર્થક જન્મવાળા મનુષ્યોનો જન્મ આ દુનિયા ઉપર નજ થવો જોઇએ. ૧૪

વિવેચનઃ—યોગની કેટલી જરૂર છે તે વિષે આચાર્ય શ્રી ભાર આપીને જણાવે છે કે યોગ સંબંધી ઉપદેશ, વાર્તા, સંવાદ કે ચર્ચા વિગેરે કોઈ પ્રકારે જેના કાનમાં યોગના અક્ષરોએ પ્રવેશ નથી કર્યો તે મનુષ્યો મનુષ્ય એવું નામ ધરાવવાને લાયકજ નથી,

એટલુંજ નહિ પણ જનાવરોની માફક તેઓનો જન્મ આ દુનિયા ઉપર નિરર્થક જ છે વિશેષમા આચાર્યશ્રી કહે છે કે તેવા મનુષ્યોનો જન્મ આ દુનિયા ઉપર મનુષ્યરૂપે નજ થવો જોઈએ આ કહેવુ તેમનુ યથાર્થ છે, કેમકે વિચાર અને તેને અનુસારે પ્રવર્તન કરવાનુ સામર્થ્ય માનવોમાજ છે જ્યારે તેવુ સામર્થ્ય પામીને તે સામર્થ્યનો દુરૂપયોગ કરવામા આવે અને માનવ યોનિથી નીચા ઉતરી તિર્યંચ અને નરકાદિ ભવોમા અટન કરવુ પડે, તો તેના કરતા તેઓને તિર્યંચપણુ વધારે સારૂ છે કે વિચારપૂર્વક જેમા આત્મશક્તિનો દુરૂપયોગ કરવાપણુ નથી આવા કઠોર શબ્દો કહીને પણ માનવોને જાગૃત કરવાનુ આચાર્યશ્રીનુ કથન એ આ દુનિયાના પામર જીવો ઉપર આતરિક કરૂણારસને સૂચવી આપે છે, અને ઘોર નિદ્રામા પડેલા દુનિયાના જીવોને જાગૃત કરવાને એક મહાન્ વાજીત્ર તુલ્ય છે—૧૪

મોક્ષનુ કારણ યોગ.

चतुर्वर्गेऽग्रणीर्मोक्षे योगस्तस्य च कारण ।
ज्ञानश्रद्धान् चारित्र रूप रत्नत्रय च सः ॥ १५ ॥

ધર્મ, અર્થ, કામ અને મોક્ષ આ ચાર વર્ગોમા મોક્ષ તેજ ઉત્તમ છે એ મોક્ષનુ કારણ યોગ છે જ્ઞાન, શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર રૂપ ત્રણ રત્નો તે યોગ કહેવાય છે ૧૫

વિવેચન —આ દુનિયાના જીવોને સાધ્ય તરીકે ગણાતા અર્થ, કામ, ધર્મ અને મોક્ષ આ મોટા ચાર વિભાગો યા કાર્યો છે તે ચારમા બીજા સર્વ વિશેષ કાર્યોનો સમાવેશ થઈ શકે છે તેમા અર્થ—પૈસો પેદા કરવામા અને તેનુ રક્ષણ કરવામા ઘણો કલેશ છે રાગદ્વેષાદિની ઉત્પત્તિનુ કારણ છે અને કર્મ બધન કરાવી દુર્ગતિમા પાડવાનુ એક મહાન નિમિત્ત છે કામ એટલે પાચ ઇદ્રિઓના સુખો ભોગવવા, તે સુખો ક્ષણિક અને તુચ્છ છે આ વાત (દેખાવા માત્ર) રમણિક છે તથાપિ વિપાક મહાન્ દુ ખ દે છે તૃપ્તિ તો થતી નથીજ પણ વિશેષમા ઇચ્છા વૃદ્ધિ ગત થાય છે

અજ્ઞાન દશામાં વિશેષમાં પ્રેરે છે. જ્ઞાન દશા ભુલાવે છે. અને સં-સાર પરિભ્રમણમાં સહાયક છે.

ધર્મ—ધર્મ શબ્દનો અર્થ આ ઠેકાણે પુન્ય ગ્રહણ કરેલ છે. એટલે પાપ લોઢાની બેડી, પુન્ય સોનાની બેડી. ભલે સોનું રહ્યું પણ બેડી તો ખરીજ. પુન્યથી સુખ મળો પણ તે આત્મિક તો નહિજ. પુદ્‌ગલિક સુખો તો સંયોગિક વિયોગિક છે. થોડા વખત રહી નાશ પામે છે. ચાલ્યું જાય તે તાત્વિક સુખ તો નજ કહેવાય. આત્મિક સુખની પરિપૂર્ણતા તેજ મોક્ષ. કર્મના આવરણોનો અભાવ, તેજ મોક્ષ. કોઇ પણ જાતની ઉપાધિ રહિત આત્માની અવસ્થા તેજ મોક્ષ. આવી સ્થિતિ નિરંતર બની રહેવી, જેમાં જન્મ—જરા—મરણ નજ હોય અને નિરંતર પરમાનંદમાં મગ્ન રહેવાય આ દશા—પેહેલાની ત્રણ દિશાથી ઉત્તમોતમ છે, માટેજ આ ચાર વિ-ભાગોમાં ચોથો—વિભાગ મોક્ષ તેજ શ્રેષ્ટ છે. તે મોક્ષ પામવાનું કારણ યોગ છે. યોગથીજ મોક્ષ મળી શકે છે માટે મોક્ષ પામ-વાની સ્પૃહાવાળા જીવોએ યોગરૂપ નિમિત્ત અવશ્ય મેળવવું જોઇએ. કેમકે કારણ સિવાય કાર્યોત્પત્તિ થતી નથીજ. આંહિં કોઈ પ્રશ્ન કરે છે કે યોગ એટલે શું ? આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે કે જ્ઞાન શ્રદ્ધા અને ચારિત્ર આ ત્રણ વસ્તુ તે યોગ છે. આના સિવાય કોઈ બીજો યોગ નથી.

સમાનયોગ.

यथावस्थिततत्वानां संक्षेपाद्विस्तरेण वा।
योवबोधस्तमत्राहुः सम्यग् ज्ञानं मनीषिणः ॥ १६ ॥

જેવી રીતે તત્વોનું સ્વરૂપ રહેલું છે તેવીજ રીતે સંક્ષેપથી કે વિસ્તારથી બોધ થવો યા જાણવું, તેને વિદ્વાન પુરૂષો સમ્યક જ્ઞાન કહે છે. ૧૭

તત્વ એટલે વસ્તુનો યથાર્થ નિશ્ચય. આવાં તત્વો બે—સાત—કે—નવ માનવામાં આવે છે. આ દુનિયામાં બે તત્વો કહેવામાં આવે છે તે જીવ અને અજીવ, યા આત્મા અને જડ. આ સિવાય

દુનિયામાં બીજી કોઇ વસ્તુ નથી પણ સર્વ વસ્તુઓનો સમાસ આ બેની અંદર થઇ શકે છે. જીવ, અજીવ, આશ્રવ, સંવર, બંધ, નિર્જરા અને મોક્ષ આ સાત તત્વો પણ કહેવાય છે અથવા પુન્ય પાપનો આશ્રવમા સમાવેશ ન કરતા જુદા ગણવામા આવે તો નવ તત્વો કહી શકાય છે જીવ કહો કે આત્મા કહો તે પર્યાય વાચક આત્માનુ જ નામ છે જીવો બે પ્રકારના કહી શકાય છે એક સંસારના અને બીજા મોક્ષના કર્મોથી સર્વદા છુટા થએલા જીવોને મોક્ષના જીવો કહે છે અને આઠ કર્મોથી ઘેરાએલા અને તેથીજ નાના પ્રકારના શરીરોને ધારણ કરનારા જીવોને સંસારી જીવો કહેવામા આવે છે

સંસારી જીવોના બે વિભાગો છે એક ત્રસ અને બીજા સ્થાવર. ત્રાસ પામે, તડકેથી છાયે આવે, છાયાથી તડકે જાય, સુખ દુઃખાદિકનો જેને પ્રગટ અનુભવ થાય તે ત્રસ જીવો તેઓના બે ઇંદ્રિ, ત્રણ ઇંદ્રિ, ચાર ઇંદ્રિ, અને પંચેંદ્રિ એવા ભેદો ઇંદ્રિઅના ભેદથી થઇ શકે છે જેને બે ઇંદ્રિઓ શ્વાસોશ્વાસ અને આયુ હોય તે બે ઇંદ્રિ કહેવાય છે શરીર, જીભ અને નાસિકા આ ત્રણ ઇંદ્રિઓ હોય તેને ત્રણ ઇંદ્રિ કહેવાય છે શરીર, જીભ, નાસિકા, અને નેત્ર હોય તે ચોરેંદ્રિ કહેવાય છે અને શરીર, જીભ, નાસિકા નેત્ર તથા કાન હોય તો પંચેંદ્રિ કહેવાય છે તેઓના ઉદાહરણો અનુક્રમે બતાવે છે શંખ, કોડા, પુરા, જળો, અળસીઆ વિગેરે બે ઇંદ્રિ જીવો જુ, માકડ, ઉધેહી, ધાનના કીડા, વિષ્ટાના કીડા અને મંકોડા વિગેરે તેઇંદ્રિજીવો, પતંગીઆ, માખી, ભમરા, ડાસ, વીંછી, તીડ વીગેરે ચોરેંદ્રિજીવો જળમા ચાલનાર માછલા વિગેરે, પૃથ્વી ઉપર ચાલનાર બે પગ અને ચાર પગવાળા જનાવરો, પેટે ચાલનાર સર્પાદિ, હાથે ચાલનાર નોળીઆ, પ્રમુખ આકાશમા ઉડનાર સર્વ જાતના પંખીઓ અનુષ્યો, દેવો, અને નારકી (નરકના જીવો) આ સર્વે પાચ ઇંદ્રિયવાળા કહેવાય છે બે ઇંદ્રિથી પાચ ઇંદ્રિય સુધીના જીવો ત્રસ કહેવાય છે

સ્થાવર—પૃથ્વીની અંદર જીવ છે પાણીની અંદર જીવ છે.

અગ્નિમાં જીવ છે. વાયરામાં જીવ છે. અને વનસ્પતિમાં જીવ છે. આ પાંચે જાતના જીવો સ્થાવર કહેવાય છે. તેઓ સ્વભાવથી સ્થિર રહે છે. અથવા સ્થાવર નામ કર્મનાં ઉદયવાળાં છે. બીજા પણ વીર્યમાં ઉત્પન્ન થનારા, વિષ્ટામાં, શ્લેષ્મમાં, વમનમાં, પિત્તમાં એઠવાડ અને ખાળ પ્રમુખમાં ઉત્પન્ન થનારા જીવો પૈકી કોઇનો સમુર્છિમ પંચેંદ્રિમાં તો કોઈનો બે ઇંદ્રિઆદિમાં સમાવેશ થાયછે.

આ સર્વ જીવો આઠ કર્મથી ઘેરાયેલા સંસારવાસી કહેવાય છે. જ્યારે તે જીવો પોતાને જાણે છે, આત્માના સામર્થ્યની તેમને ખબર પડે છે, પોતાનામાંજ સુખ છે, એમ નિર્ણય કરે છે. દેહમાં થતી આત્મભ્રાન્તિ હઠાવે છે, અને સ્વસ્વરૂપમાં આવે છે, ત્યારે કર્મોનો નાશ કરી શુદ્ધ આત્મ સ્વરૂપનો નિરંતર અનુભવ કરતા રહે છે. આવા આત્માઓ દુનિયામાં અનંતા છે અને તે સર્વ આત્માઓ દ્રવ્યથી નિત્ય છે. આત્માઓને કોઈ અવસરે બનાવ્યા એમ નથી પણ અનાદિકાળથી છે;છે, અને છેજ.

પર્યાયની અપેક્ષાએ અનેક જાતનાં રૂપાંતરોમાં તે સંસારી આત્માઓ ફર્યા કરે છે. દૃષ્ટાંતમાં એક સોનાની લગડી હોય, તે દ્રવ્યની અપેક્ષાએ કાયમ રહે છે, પણ પર્યાયની અપેક્ષાએ તે લગડીમાંથી અનેક જાતનાં ઘરેણાં બનાવવામાં આવે, તેને ભાંગી વળી બીજા ઘાટો બનાવવામાં આવે. આવા ઉત્તરોઉત્તર બનતા ઘાટોમાં પૂર્વ પર્યાયનો (આકૃતિનો) નાશ થઈ નવી નવી આકૃતિ યા પર્યાયો બને છે. પણ દરેક આકૃતિઓમા સોનું તો કાયમજ છે. તેમ કર્મની ઉપાધિને લઈને આત્મા ભલે અનેક જાતના શરીરોમાં પ્રવેશ કરે અને તે આકૃતિ મુકીને વળી બીજી નવીન આકૃતિ (દેહ) ગ્રહણ કરે તથાપિ દ્રવ્યરૂપે આત્મા શાશ્વતજ છે. પર્યાયરૂપે આત્મા અશાશ્વત (અનિત્ય) છે. પણ જયારે તે આત્મા પોતાના આત્મસ્વરૂપમાં પૂર્ણ રીતે આવશે, ત્યારે દેહના અભાવથી આવી આકૃતિઓ બદલવા રૂપ પર્યાયો કરવા નહિંજ પડે. આત્મા પોતે કર્મો કરે છે, અને તે કર્મો પોતેજ ભોગવે છે. આથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે, આત્મા ને કર્તા-ભોક્તા અને હર્તા છે, પણ તેનાં કર્મો

કોઈ બીજો ભોગવાને કે દૂર કરી શકે તેમ નથી નિમિત્ત કારણ રૂપે બની શકે તેમ છે પણ સાક્ષાત રૂપે તો કર્મનું કરવુ, ભોગવવુ કે દૂર કરવુ એ સર્વ આત્માના પોતાના વિર્યને સ્વાધીન છે તે તે જાતના ઉપાયો યોજવાથી આત્મા કર્મથી જુદો પડી શકે છે દ્દષ્ટાંતમા માટીની સાથે મળેલુ સુવર્ણ (સોનુ) અગ્નિથી ધમવા પ્રમુખ ઉપાયોથી જુદુ પડી શકે છે તેમ આત્માની સાથે મળેલા કર્મો જ્ઞાન ધ્યાન રૂપી વન્હિથી જુદા પાડી શકાય છે આ સામર્થ્ય આત્મામાજ છે એક ઘર બનાવનારને ઘર બનાવવાનુ સામર્થ્ય પોતામા છે તો તે ઘર તોડવાનુ સામર્થ્ય પોતામા હોયજ, તેમ જ્યારે કર્મ બાધવાનુ સામર્થ્ય આત્મામા છે તો કર્મ તોડવાનુ સામર્થ્ય તો આત્મામા હોયજ અજીવ તત્વ—અજીવ તત્વમા ધર્માસ્તિકાય, અધર્માસ્તિકાય, આકાશ, કાળ અને પુદ્ગળ એવા પાચ વિભાગો પડી શકે છે ધર્માસ્તિકાય એ એવો અરૂપી પદાર્થ છે કે આપણે આપણા નેત્રોથી તેને જોઇ ન શકીએ છતા તેના કાર્યથી તે જાણી શકાય છે જેમકે જીવ અને અજીવ એ બેઉને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાન તરફ જતા આવતા જવા આવવામા સહાયક તરીકેનુ કામ તે કરે છે દ્દષ્ટાંતમા માછલાઓમા ગતિ આ ગતિ કરવાનુ સામર્થ્ય છે તથાપિ પાણી ન હોય તો તેનાથી ગમન આગમન બની શકતુ નથી પાણી ગમનાગમનમા સહાયક છે તેવીજ રીતે સર્વ જીવ અજીવના ગમનાગમનમા ધર્માસ્તિકાય સહાયક છે અને તે લોકના પ્રમાણ જેટલા વિસ્તારમા છે

અધર્માસ્તિકાય—અધર્માસ્તિકાય પણ અરૂપી પદાર્થ હોવાથી આપણે તેને જોઇ નહી શકીએ, છતા કાર્યથી જાણી શકીશુ તેનુ કાર્ય એ છે કે જીવ અજીવ પદાર્થોને સ્થિર રહેવામા (પછી ગમે તેટલો વખત, તેનો કાંઈ નિયમ નથી) સહાય કરવી. તે પણ લોક જેટલા વિભાગમા રહેલ છે

આકાશ—જેને પોલાણ કહેવામા આવે છે તે પણ અરૂપી છે કારણ કે તેમા કોઈ પણ જાતનુ રૂપ હોતુ નથી કે સ્પર્શ હોતો

નથી. રંગ બેરંગી વાદળાંઓ જોવામાં આવે છે, તે આકાશ નથી. તે તો આકાશમાં રહેલ એક જાતના પુદ્ગલિક પદાર્થો છે. આકાશ તેના કાર્યોથી જાણી શકાય છે. પુદ્ગલ અને આત્માને અવકાશ (માર્ગ) આપવો, તે આકાશનું કાર્ય છે. જ્યાં જ્યાં થોડો યા ઝાઝો પોલાણનો ભાગ હશે ત્યાં ત્યાં અવશ્ય જીવ પુદ્ગલોને માર્ગ મળી શકશે. લોકાલોક વ્યાપક આકાશ છે.

કાળ—અરૂપી પદાર્થ છે. પદાર્થોને નવાં અને પુરાણાં કરવાં તે તેનું કાર્ય છે. સૂર્યના અસ્ત ઉદયને પણ કાળ કહેવામાં આવે છે. તેને વ્યવહારિક કાળ કહેવામાં આવે છે. તે અઢીદ્વીપ પ્રમાણ છે. બાકી આકાશના સર્વ પ્રદેશો ઉપર રહેલ કાળના અણુઓ એ નિશ્ચયિક કાલ છે.

પુદ્ગલ—રૂપ, રસ, ગંધ, અને સ્પર્શ જેની અંદર હોય તે સર્વ પુદ્ગલો છે. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પરમાણુ છે. તેવા અનેક પરમાણુઓ એકઠાં થતાં જુદા જુદા અનેક પ્રકારના વિભાગો બની આવે છે. જે આપણા ઉપભોગમાં અને દૃષ્ટિગોચર આવી શકે છે. જેમાં કેટલાક જીવની સાથે રહેલા પુદ્ગલો છે. અને કેટલાક જીવથી તદ્દન અલગ—એકલા પુદ્ગલો છે. આ પાંચે દ્રવ્યોનો સમાસ અજીવ નામના બીજા તત્વમાં થઈ શકે છે.

આ અજીવ પાંચ દ્રવ્યોમાં પુદ્ગલ સિવાયના ચાર દ્રવ્યો આત્માને કોઈ પણ જાતનું દુઃખ કરતા નથી. પણ પુદ્ગલ દ્રવ્ય છે. તેજરૂપી હોઈ, અનેક જાતનાં રંગબેરંગી સુંદર દેખાવ આપી, કોમળ સ્પર્શ આપી, મનહર શબ્દ આપી, આલ્હાદક સુગંધ આપી અને સ્વાદિષ્ટ રસ આપી જીવોને પોતાનું ભાન ભુલાવરાવે છે; અથવા જીવો, તે પાંચ ઇંદ્રિયોને અનુકૂળ વિષયો પામી તેમાં આસકત બને છે. પ્રતિકૂળ વિષયોને જોઈ ઉદ્વેજીત બની દ્વેષિત થાય છે. અને રાગદ્વેષની પરિણતિને પામીને નિવિડ કર્મબંધ કરી આ દુનિયામાં પરિભ્રમણ કરે છે.

સુંદર યા અસુંદર પુદ્ગલોને-વિષયોને પામીને રાગદ્વેષ ન કરતા સમપરિણામે રહેવામાં આવે તો કર્મબંધ થતો નથી પોતાનું ભાન ભુલવું અને પુદ્ગલોમાં આસક્ત થવું, આ બેઉનો મેળાપ કહો કે મિશ્રતા કહો, તેજ કર્મબંધ અને જન્મ મરણનો હેતુ છે આ કહેવાથી અજીવ તત્વ કહેવાયું આ અજીવ તત્વનું સ્વરૂપ સારી રીતે વિચારી આત્માથી તેને ભિન્ન ગણી ભિન્ન સમજી જેમ બને તેમ તેની આસક્તિ ઓછી કરવી. અને જેમ જેમ, પુદ્ગલમાં આસક્તિ ઓછી થશે, તેમ તેમ આત્મામાં પ્રીતિ વિશેષ બની આવશે

(પુણ્ય, પાપ અને આશ્રવ.)

મન, વચન અને કાયાની શુભ ક્રિયા તે શુભ આશ્રવ અને મન, વચન કાયાની અશુભ ક્રિયા તે અશુભ આશ્રવ આ બેઉ જાતની ક્રિયાથી આવેલા શુભ અશુભ પુદ્ગલો તેમજ મિથ્યાત્વ અવિરતિ અને ક્રોધાદિ કષાયોથી આવેલા પુદ્ગલો, તેને પુન્ય અને પાપ કહે છે તે આશ્રવથી જુદા પડી શકતા નથી, એટલે તે બેઉનો આશ્રવમાં સમાવેશ કરવામાં આવે છે.

સંવર-આવતા શુભાશુભ કર્મોને અટકાવવા, રોકવા તેને સંવર કહેવામાં આવે છે

બંધ-આશ્રવ દ્વારમાં મન, વચન, કાયાથી ગ્રહણ કરેલા કર્મોને તેમજ મિથ્યાત્વ, અવિરતિ અને કષાય વિગેરેથી ગ્રહણ કરાએલા કર્મોને પ્રકૃતિ (સ્વભાવ), સ્થિતિ (કાળનું માન), અનુભાગ (રસ) અને પ્રદેશ (દળીયાનો સમુદાય) આ ચારરૂપે ગોઠવીને બંધિત કરવા તે બંધ-તત્વ

નિર્જરા-આશ્રવદ્વારે આવેલા શુભાશુભ કર્મોને વેદીને સત્તાથી કાઢી નાખવા તે નિર્જરાતત્વ

મોક્ષ-કર્મોનો સર્વથા અભાવ અર્થાત આત્માનું સર્વ કર્મોથી છુટા થવાપણું તે મોક્ષ આ પ્રમાણે નવ તત્વોનું નય-નિક્ષેપ-પ્રમાણ વિગેરેથી જે યથાવસ્થિત (જેવું છે તેવું) જાણવાપણું, પછી તે જાણવાપણું સ્વ રૂપથી હોય કે નિસર્ગથી હોય, તેને સમ્યક

જ્ઞાન-જ્ઞાની પુરૂષો કહે છે. આ તત્વ સંબંધી વિચારો બહોળા વિસ્તારથી અન્ય પુસ્તકોમાં આપવામાં આવ્યાં છે. તેથી અહીં વિશેષ વિસ્તારથી લખવામાં આવ્યાં નથી પણ વિશેષના અર્થીઓએ જીવાભિગમ સૂત્ર, પન્નવણા સૂત્ર, નવ તત્વ, ભાષ્યાદિ ગ્રંથો જોવા. આ તત્વ જ્ઞાનમાં પ્રથમ આત્માનું અને પછી અજીવનું જે જ્ઞાન આપવામાં આવ્યું છે તે ઘણીજ સમજપૂર્વક આપ્યું છે કેમકે આત્માના અજ્ઞાનીઓને પ્રથમ આત્મા શું છે, તે જણાવવાની જરૂર છે અને તે આત્માનું જ્ઞાન તેના પ્રતિપક્ષી અજીવને જાણ્યાથીજ વિશેષ સ્પષ્ટ થઈ શકે છે. તે બે તત્વોનું વર્ણન થતાં પુનર્જન્મ થવાનું કારણ શું? તેના કારણ રૂપે પુન્ય, પાપ, આશ્રવ અને બંધ વિગેરે જણાઇ આવે છે. અને પુનર્જન્મો ન કરવા પડે તેના હેતુરૂપે સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ બતાવવામાં આવ્યા છે. આ નવ તત્વોમાં જીવ અજીવ જાણવા લાયક છે. પાપ આશ્રવ અને બંધ ત્યાગ કરવા લાયક છે. પુન્ય પણ અમુક હદેજ વા પછી ત્યાગ કરવાનું છે. સંવર નિર્જરા અને મોક્ષ આદરવા લાયક છે.

દર્શનયોગ.

रुचिर्जिनोक्ततत्वेषु, सम्यक् श्रद्धानमुच्यते ।
जायते तन्निसर्गेण गुरोरधिगमेन वा, ॥ १७ ॥

જીનેશ્વર ભગવાનના કહેલા તત્વોને વિષે રૂચિ થવી (તે સત્ય છે એવી પ્રતિતી થવી) તેને સમ્યક્ શ્રદ્ધાન (ખરેખર શ્રદ્ધા) કહે છે. આ શ્રદ્ધા સ્વાભાવિક રીતે યા ગુરૂના ઉપદેશથી થાય છે.

વિવેચનઃ-શ્રદ્ધા વિનાનું જ્ઞાન નિરર્થક છે જે વસ્તુના ઉપર પ્રીતિ નથી તે વસ્તુ આદરણીય થતી નથી. અને આદર કર્યા સિવાય ફાયદો મળતો નથી. તેમ જ્ઞાનથી જાણ્યું હોય પણ જ્યાં સુધી તેના ઉપર પ્રીતિ નથી થતી ત્યાં સુધી તે તરફ આપણું પ્રવર્તન થવાની બીલકુલ આશા નથી, ત્યારે તેનાં ફળો મલવાની આશા તો ક્યાંથીજ હોય.

પહાડ ઉપરથી નદી નીચી વહન થતી હોય તેમા કોઇ બે ડોળ પત્થર અવડોઇ પછડાઇને ગોળાકાર થઇ જાય છે, તેવીજ રીતે અનાદિ કાળથી સ સારમા પર્યટન કરનાર આ જીવને પરિણામની વિશુધ્ધતાથી કર્મોની ક્ષયોપશમતાથી અને અધિક પણ સારી પ્રવૃત્તિથી આ સમ્યકત્વરૂપ રત્નની પ્રાપ્ત થઈ આવે છે કોઇ માણુસ રસ્તો ભૂલી ગયો હોય, તે સ્વાભાવિક રીતે આમતેમ ફરતા સાચા રસ્તા ઉપર આવી જાય છે અને કદાચ બીજાને પૂછવાથી તેમના બતાવ્યા પ્રમાણે ચાલતા પણ સત્ય રસ્તા ઉપર આવે છે તેવીજ રીતે આ સમ્યકત્વ રત્નની પ્રાપ્તિ પરિણામની વિશુદ્ધતાએ સ્વાભાવિક રીતે થઈ આવે છે અથવા સદગુરૂનો ઉપદેશ સાભળી તે પ્રમાણે વર્તન કરતા પરિણામની વિશુદ્ધતાએ મેળવી શકાય છે. ગમે તેવી રીતે સમ્યકત્વ પ્રાપ્ત થાઓ પણ પરિણામની વિશુદ્ધતા વિના તો તે નહિજ મળી શકે આ વિશુદ્ધતા જેમ જેમ રાગદ્વેષ ની ઓછાશ થતી જશે તેમ તેમ વૃદ્ધિ પામશે, યા પ્રગટ થતી આવશે રાગ અને દ્વેષ એ મહાન ચીકાશ છે આ ચીકાશથી જ્ઞાન શ્રદ્ધાન અને ચારિત્ર દબાઇ જાય છે માટે દરેક અવસરે અને દરેક કાર્યમા રાગ દ્વેષથી ઘણુ જ સાવધાન રહેવાનુ છે કે, તેની ચીકાશથી આત્મા વિશેષ દબાઇ ન જાય તેવા સાવધાન મનુષ્યોજ ઉચા આવી શકશે સૂર્યની આડે વાદળાનો જ્યા સુધી મોટો વિભાગ આવી ગયો છે ત્યા સુધી પ્રકાશની આશા રાખવી વ્યર્થ છે તેવીજ રીતે આત્માની આડો આવો રાગદ્વેષ રૂપ વાદળનો જથ્થો હોય ત્યા સુધી આત્મપ્રકાશ યા આત્મસુખની આશા રાખવી નકામી છે વાદળ દૂર થશે ત્યારેજ પ્રકાશ થશે, તેમ રાગદ્વેષ રૂપ પડળો દૂર થવાથીજ આત્મપ્રકાશ પ્રગટ થશે. રાગ દ્વેષની અધિકતા થતાજ સમ્યકત્વ પ્રાપ્તિની નજીક આવેલા જીવો પણ કર્મની સ્થિતિ વધી જતા સ સારમા અધિક પર્યટન કરે છે અને સમ્યકત્વથી દૂર રહે છે એટલુ જ નહિ પણ સમ્યકત્વ પામેલા જીવો પણ સમ્યકત્વથી પતિત થઈ સ સારમા રખડે છે માટે જો સમ્યકત્વના--આત્મા વિશુદ્ધિની જરૂર હોય તો અવશ્ય રાગદ્વેષ ઓછા કરવા જોઈએ

શ્રદ્ધાનમાં પણ અનેક જાતની તારતમ્યતા આપણા જોવામાં આવે છે. કોઈને વિશેષ શ્રદ્ધાન, કોઈને થોડી શ્રદ્ધાન, કોઇને તેનાથી પણ થોડી. આ સર્વ તારતમ્યતઃ થવાનું કારણ પરિણામની અવિશુદ્ધિ અને રાગ દ્વેષનું વિશેષાધિકપણુંજ છે. ૧૭

ચારિત્ર યોગ.

सर्वसावद्ययोगानां त्यागश्चारित्रमिष्यते ।
कीर्त्तितं तदहिंसादि व्रतभेदेन पंचधा ॥ १८ ॥

સર્વે દોષવાળા મન વચન કાયાદિ યોગોનો ત્યાગ કરવો, તેને ચારિત્ર કહેવામાં આવેછે. આ ચારિત્ર અહિંસાદી વ્રતના ભેદે કરી પાંચ પ્રકારે કહેલું છે. ૧૮

વિવેચનઃ—જ્ઞાનથી જાણવામાં આવ્યું. દર્શનથી નિશ્ચય થયો. હવે ચારિત્રથી તે પ્રમાણે વર્તન કરવું. આ ક્રમે વર્તન કરવાથી તે વસ્તુની પ્રાપ્તિ ઘણી સહેલાઈથી થઈ શકે છે. વ્યાવહારિક કાર્યોમાં જેમ કોઈપણ ઠેકાણે જવાનું હોય તો પ્રથમ તેનો રસ્તો જાણવો, તેનો નિશ્ચય કરવો, અને પછી તે માટે ચાલવાની ક્રિયા કરવી, તેથી ઇચ્છિત સ્થળે પહોંચી શકાય છે તેમ કર્મોથી મુકત થવામાં પણ પ્રથમ મુકત થવાનો માર્ગ જ્ઞાનથી જાણવો; દર્શનથી તેનો નિર્ણય કરવો અને ચારિત્રથી તે પ્રમાણે ક્રિયા કરવી. આ ત્રણ એકઠાં મળવાથી મોક્ષ રૂપ કાર્ય થઈ શકેછે. જ્ઞાનથી આપણે જાણ્યું કે આ વસ્તુ ખાવાથી ભુખ દૂર થાય, પેટ ભરાય અને શકિત આવે પણ તે વસ્તુ જાણ્યાપછી જો ખાવા રૂપ ક્રિયા ન કરે તો ભૂખ ભાગે નહિ, પેટ ભરાય નહીં અને શક્તિ આવે નહીં. માટે આ ત્રણમાંથી એકાદ ન્યુન હોય ત્યાં સુધી તે કાર્ય પૂર્ણ થઈ શકતું નથી. આ કારણથીજ જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા પછી ચારિત્ર કહેવામાં આવ્યું છે.

સર્વ સપાપ યોગોનો ત્યાગ કરવો તેનું નામ ચારિત્ર. આ ઠેકાણે સર્વ શબ્દ કહેવામાં એ આશય છે કે દેશમાં પણ પાપવાળા યોગોનો ત્યાગ કરી શકાય છે. તેને દેશચારિત્ર કહેવામાં આવે છે. પણ આ ઠેકાણે પૂર્ણ ચારિત્રનું વર્ણન ચાલે છે. અને તેજ મોક્ષનું એક

અંગ છે. માટે દેશ ચારિત્રનું ગ્રહણ ન થાય તે અર્થે સર્વ શબ્દનું ગ્રહણ કરેલું છે તે ચારિત્ર અહિંસાદિ (કોઇ પણ જીવની હિંસા ન કરવી) વ્રતના ભેદથી પાંચ પ્રકારનું છે તેજ પાંચ પ્રકાર આગળ કહેવામાં આવે છે

યમનો પહેલો ભેદ.

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यापरिग्रहाः ।
पंचभिः पंचभिर्युक्ता भावनाभिर्विमुक्तये ॥ १८

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને મમતા રહિતપણું આ પાંચ મહાવ્રતો ચારિત્ર કહેવાય છે એક એક મહાવ્રતની પાંચ પાંચ ભાવનાઓ છે પાંચ પાંચ ભાવના સહિત પાંચ મહાવ્રતો મુક્તિને માટે થાય છે ૧૮

વિવેચન —આ પાંચ મહાવ્રતો એ ચારિત્ર છે અને તે મોક્ષનું કારણ છે આહિં એ શંકા ઉત્પન્ન થાય છે, કે પાંચ મહાવ્રતો ચારિત્ર છે અને ચારિત્ર તેજ યોગ છે તો વિશેષમાં નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ આ સર્વે આગળ બતાવવામાં આવશે તેનો ઉપયોગ શું ? અર્થાત જો યમથી એટલે પાંચ મહાવ્રતોથી મોક્ષ થતું હોય તો પછી ધ્યાનાદિ અંગો કહેવાનું પ્રયોજન શું ? આ શંકાનું સમાધાન એમ થઈ શકે છે કે એક વ્યાવહારિક મહાવ્રતો અને બીજા નિશ્ચયિક મહાવ્રતો તેમાં વ્યાવહારિક મહાવ્રતો અષ્ટાંગ યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે આવી શકે છે કોઇ પણ જીવની હિંસા કરવી નહિં ૧ અસત્ય બોલવું નહિં ૨ ચોરી કરવી નહિં ૩ બ્રહ્મચર્ય પાળવું ૪ અને પરિગ્રહનો સર્વથા ત્યાગ કરવો ૫ આ પાંચ યમો યા મહાવ્રતો વ્યાવહારિક છે અને તેને યોગના પ્રથમ અંગ તરીકે ગણવામાં આવ્યા છે

અને પાંચ મહાવ્રતો તેજ ચારિત્ર છે અને તે ચારિત્ર મોક્ષનું કારણ છે આમ આ પાંચ મહાવ્રતોનોજ ચરિત્રના સમાવેશ કરવામાં આવતો હોય અને નિયમાદિ સાત અંગો જુદાં ગણવામાં કે લેવામાં ન આવતાં હોય તો આ મહાવ્રતોને નિશ્ચયિક સ્થિતિમાં

લઇ જવાં જોઇએ અને એ નિશ્ચયિક સ્થિતિની પરાકાષ્ઠા (છેલ્લી હદમાં) મોક્ષ છે, એમ કહેવુ એ યથાર્થ બની શકે તેમ છે. પાંચ મહાવ્રતોની નિશ્ચયિક સ્થિતિ આ પ્રકારે છે કે અહિંસા એટલે પોતાના આત્માને કોઇપણ પ્રકારે હિંસક થવા ન દેવો અર્થાત કોઇ પણ જાતનાં શુભા શુભ કર્મોથી આત્માને દબાવા ન દેવો જોઇએ. ૧. સત્ય એટલે આત્મા સિવાય બીજી કોઈ પણ વસ્તુને પોતાની માનવી કે કહેવી ન જોઇએ. ૨. અચૌર્ય—પુદગલિક કાંઈ પણ વસ્તુ ગ્રહણ કરવી ન જોઇએ. ૩. બ્રહ્મચર્ય—પુદગલિક વસ્તુનો ઉપભોગ ન કરવો જોઇએ અને આત્મ ભાવમાં રમણ કરવું જોઇએ. ૪. શુભાશુભ કર્મો ઉપર પણ મમત્વ હોવો ન જોઈએ. ૫.

આંહિં આ શંકા થઇ શકે તેમ છે કે જો આચાર્ય શ્રીનો અભિપ્રાય નિશ્ચય મહાવ્રત કહેવાનો હતો તો તેઓએ તેમ શામાટે ન લખતાં આગળ ઉપર વ્યાવહારિક મહાવ્રતોનું વિવેચન કર્યું ? આ શંકા બરાબર છે. પણ આચાર્યશ્રીજીએ સર્વ સાવદ્ય યોગાનાં ત્યાગશ્ચારિત્ર મિષ્યતે સર્વ જાતના સદોષ (દોષવાળા) યોગોનો ત્યાગ કરવો તે ચારિત્ર છે, એમ કહ્યું છે. આંહિં અમુક હદની અપેક્ષાએ શુભ યોગો છે તે પણ દોષ રૂપ છે. તે અપેક્ષાએ વિચાર કરતાં એ વાકયમાં નિશ્ચય મહાવ્રત સંબંધી ગુઢાર્થ ગુપ્ત રહેલો હોય એમ અનુમાન કરી શકાય છે. જો તેવો ગુપ્ત ગુઢાર્થ ન હોત તો આગળ ઉપર ધ્યાન આદિકનું સ્વરૂપ તેઓ ન કહેતાં આ મહાવ્રતોજ મોક્ષનું સાધન છે એટલું કહીને કૃતાર્થ થઇ ત્યાંથી વિરામ પામત. પણ આટલાથી ન અટકતાં વ્યાવહારાદિક પાંચ મહાવ્રતપૂર્વક ધ્યાન આદિકનું સ્વરૂપ બતાવતાં સાધકને છેલ્લી હદ સુધી રસ્તો ખુલ્લો બતાવે છે. અને આ પાંચ મહાવ્રતોને ચારિત્ર કહી તે જ્ઞાન શ્રધાન અને ચારિત્ર મોક્ષને અર્થે થાય છે, આમ એકજ પુસ્તકમાં બે અભિપ્રાયો આપતાં પહેલાં અભિપ્રાયમાં ખુલ્લી રીતે નિશ્ચય મહાવ્રતની ગુપ્તતા સમજી શકાય છે. અને બીજા અભિપ્રાયથી વ્યાવહારિક મહાવ્રત કહેવા પૂર્વક છેલ્લી હદ સુધી સાધકને

લઇ જવા પ્રયત્ન કરે છે અથવા બીજી અપેક્ષા એમ પણ સમજી શકાય છે કે આ પાચ મહાવ્રત પાચ પાચ ભાવના યુક્ત મોક્ષને અર્થે થાય છે તે સામાન્ય કથન છે અને ધ્યાનાદિકે થાય છે તે વિશેષ કથન છે એટલે પ્રથમ સામાન્ય કથન કરી પછી વિશેષ કહેવુ એ પણ એક શાસ્ત્રકારોની રીતી છે આહિ પાચ મહાવ્રતો મોક્ષનુ કારણ છે, તે પરંપરાએ મોક્ષનુ કારણ છે, એમ પણ સમજી શકાય છે આ પ્રમાણે જુદા જુદા અભિપ્રાયો જે મારી સમજમા આવ્યા તે જણાવ્યા છે વિશેષ ખુલાસો જ્ઞાની પુરૂષો જાણે. ગમે તેમ હો પણ આ પાચ મહાવ્રતો મોક્ષનુ કારણ છે તે તો નિર્વિવાદજ છે કેમકે આ મહાવ્રતોના આદરવાથી સસાર નો અને કર્મ આવવાનો મોટો ભાગ રોકાઈ જાય છે. આત્માને શાન્તિ અનુભવાય છે અને ઉત્તરોત્તર આગળ વધી શકાય છે, એ તો નિર્વિવાદજ છે આ પાચ મહાવ્રતોની પચીશ ભાવના ઓ છે અહિ ભાવનાનો અર્થ એવો થાય છે કે મહાવ્રતોને સારી રીતે દૃઢતા પૂર્વક પાળવામા સહાયક ક્રિયાઓ આનુ સ્વરૂપ અનુક્રમે આગળ કહેવામા આવશે પ્રથમ તો પાચ યમોનુ સ્વરૂપ કહેવામા આવે છે

અહિંસારૂપ પહેલા મહાવ્રતનુ સ્વરૂપ કહે છે

न यत्प्रमादयोगेन जीवितव्यपरोपण ।
त्रसानां स्थावराणा च तदहिंसाव्रत मत ॥ २० ॥

પ્રમાદના કારણથી ત્રસજીવોનુ અને સ્થાવર જીવોનુ જીવિતવ્ય નાશ ન કરવુ તે અહિંસા વ્રત માનેલુ છે

વિવેચન --ત્રસજીવો અને સ્થાવર જીવો એઓનુ વર્ણન યા ઓળખાણ (સમજુતી) આગળ અપાઇ ગયેલ છે તે જીવોનો પ્રમાદથી પણ નાશ ન કરવો એ વાકયથી સ્પષ્ટ સમજાઇ શકાય છે કે પ્રમાદથી નાશ ન કરવો ત્યારે વતીને તો નાશ નજ કરવો જોઈએ અહિં એ શંકા થઈ શકે તેમ છે કે જીવતો નિત્ય અને અમર છે

એક શરીર મૂકી શરીરાંતરમાં જાય છે. અને તેથી જીવનો નાશ થતો નથી, પણ શરીરનો નાશ થાય છે. તો ત્રસ અને સ્થાવર જીવોનો નાશ ન કરવો, એમ કહેવાનો હેતુ શો છે? તેનું સમાધાન એમ થઇ શકે છે કે આ દેહધારી જીવોને દશ પ્રાણ હોય છે.

સ્પર્શ ઇંદ્રિય (શરીર)	રસ ઇંદ્રિય (જીભ્હા)	ઘ્રાણ ઇંદ્રિય (નાક)	ચક્ષુ ઇંદ્રિય (આંખ)
શ્રોત્ર ઇંદ્રિય (કાન)	મન બળ (મન શકિત)	વચન બળ (વચન શકિત)	કાય બળ (શરીર શકિત)

શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય. (આઉખું)

તેમાંથી પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વાયુ અને વનસ્પતિ આ પાંચમાં રહેલા એકેંદ્રિય જીવોને સ્પર્શેંદ્રિય, કાયબળ, શ્વાસોશ્વાસ અને આયુષ્ય એ ચાર પ્રાણ હોય છે. બે ઇંદ્રિય જીવોને રસ ઇંદ્રિય અને વચન બળ સહિત છ પ્રાણ હોય છે. તેઇંદ્રિય જીવોને ઘ્રાણઇંદ્રિય સહિત સાત પ્રાણ હોય છે. ચોઇંદ્રિય જીવોને ચક્ષુ ઇંદ્રિય સહિત આઠ પ્રાણ હોય છે. માતા પિતાના સંયોગ વિના ઉત્પન્ન થએલા સમુર્છિમ પંચેંદ્રિય જીવોને કર્ણ ઇંદ્રિયં સહિત નવ પ્રાણ હોય છે. અને ગર્ભજ પંચેંદ્રિય, જનાવર મનુષ્ય તથા ઉપપાતિક દેવ અને નારકીના જીવોને દશ પ્રાણ હોય છે. આ પ્રાણો તે આ દેહધારીનું કોઇપણ જાતના દેહમાં રહેવારૂપ જીવિતવ્યછે અને પ્રાણોરૂપ જીવિતવ્યનો નાશ કરવો કે તેનાથી જીવનો વિયોગ કરાવવો અથવા તેને દુઃખ આપવું તે હિંસા છે. આ કહેવાથી જુઓ કે આત્માનો નાશ નથી થતો એ સિદ્ધ છે, તોપણ તેણે ધારણ કરેલા પ્રાણોનો નાશ થવાથી (વિયોગ થવાથી) આત્મા દુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. અને તેથીજ પ્રાણોના નાશને હિંસા માનવામાં આવી છે. એકેંદ્રિયથી લઇ પંચેંદ્રિય પર્યંત કોઇ પણ જીવને મનથી, વચનથી કે શરીરથી મારવામાં, મરાવવામાં કે તેનું અનુમોદન કરવામાં ન આવે ત્યારે તે પ્રથમ અહિંસા વ્રત કહેવાય છે. ૨૦

યમનો બીજો ભેદ.

प्रियं पथ्यं वचस्तथ्यं सूनृतव्रतमुच्यते ।
तत्तथ्यमपि नो तथ्यमप्रियं चाहितं च यत् ॥ २१ ॥

સાંભળનારજ બીજાને પ્રિય લાગે તેવું અને હિતકારી સત્ય વચન બોલવું, તે સત્ય નામનું બીજું મહાવ્રત કહેવાય છે પરંતુ અપ્રિય અને અહિતકર વચન સત્ય હોય તોપણ તે સત્ય નથી (કેમકે તે બીજાને ખેદનું અને પરિણામે અનર્થનું કારણ છે)

વિવેચન—યોગીઓને કેવા વચનો બોલવા જોઈએ તો તેઓમાં બીજું મહાવ્રત રહી શકે? ગુરૂવર્ય કહે છે કે પ્રિય લાગે તેવું હોય, તેનાથી હિત થતું હોય, અને સત્ય હોય, આ ત્રણ વિશેષણવિશિષ્ટ હોય તો બીજું મહાવ્રત કહી શકાય સત્ય હોય પણ અપ્રિય હોય કે અનર્થકારી હોય તો તે વચન સત્ય છતાં પણ સત્ય નથી આ કહેવાથી યોગીઓએ કઠોર વચનથી પણ બીજા જીવોને દુઃખ ન આપવું, એવો ધ્વન્યાર્થ નીકળે છે આવી સૂક્ષ્મ અહિંસક વૃત્તિઓથી યોગીઓમાં હિંસક પ્રાણીઓ ઉપર કાબુ ધરાવવાની કે વચન સિદ્ધિ આદિ અનેક અતિશયોવાળી સિદ્ધિઓ પેદા થઈ શકે છે ૨૦

યમનો ત્રીજો ભેદ.

अनादानम दत्तस्या स्तेयव्रतमुदीरितं ।
बाह्याः प्राणा नृणामर्थो हरता तं हताहि ते. ॥ २२ ॥

આપ્યા સિવાય કાંઈ નહિ લેવું તે અચૌર્યવ્રત કહેલું છે ધન એ મનુષ્યોના બાહ્ય પ્રાણ છે તે હરણ કરતાં તે મનુષ્યોના દ્રવ્ય પ્રાણોનો નાશ કર્યો કહી શકાય છે ૨૨

વિવેચન—વસ્તુના માલિકની રજા સિવાય કે તેના આપ્યા સિવાય કોઈપણ વસ્તુ ગ્રહણ ન કરવી, તે ત્રીજું અચૌર્યવ્રત કહેવાય વસ્તુનો માલિક કાંઈ સજીવ વસ્તુ અથવા ધન વિગેરે આપે તો

ધણીની આપેલી હોવાથી તે ગ્રહણ કરી શકાય કે કેમ ? ઉત્તરમાં ગુરૂવર્ય એમ જણાવે છે કે ત્યાગીઓને માટે તો અદત્ત ચાર પ્રકારનું છે. તીર્થંકરની આજ્ઞા હોય તેજ ગ્રહણ કરી શકાય. તીર્થંકરની આજ્ઞા સિવાયની વસ્તુ તેનો માલિક આપે તોપણ ન ગ્રહણ કરવી. તીર્થંકરે અમુક વસ્તુ લેવાની આજ્ઞા આપી હોય તોપણ દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ અને ભાવની અપેક્ષાએ તે વસ્તુ ગ્રહણ કરાય છે. તો તેવી વસ્તુ વિદ્યમાન ગુરૂની આજ્ઞા સિવાય ન લઈ શકાય. કારણકે દ્રવ્ય ક્ષેત્રાદિને જાણનાર ગુરૂ લાભાલાભ જાણીને તેને ગ્રહણ કરવાની આજ્ઞા આપે તેમજ માલીકની આજ્ઞા હોય તો અને સજીવ શિષ્યાદિને તેની પોતાની મરજી યા તેના વડિલોની આજ્ઞા હોય તો શિષ્યાદિપણે ગ્રહણ કરી શકાય. આ પ્રમાણે તીર્થંકર સંબંધી, ગુરૂ સંબંધી, માલિક સંબંધી અને જીવ સંબંધી એમ ચાર પ્રકારના અદત્તનો ત્યાગ કરવો. ત્યાગીઓને દ્રવ્ય, ધનાદિ તો ગ્રહણ નજ કરાય. કેમકે દ્રવ્ય એ ત્યાગ વૃત્તિનો નાશ કરનાર છે. તેમ ગૃહસ્થોને ધનાદિ ઉપર મમત્વભાવ હોવાથી તે ધન બાહ્ય પ્રાણ જેવું છે. આવા ઘણા દાખલાઓ બનેલા જોવામાં આવે છે કે ધનનો નાશ થવાથી કે ચોરી થવાથી મનુષ્યોનાં હ્રદય ફાટી જાય છે, અને મરણ પણ થાય છે. માટેજ શાસ્ત્રકાર કહેછે કે બાહ્ય પ્રાણ સરખું મનુષ્યોનું ધન હરણ કરનારે તેના બાહ્ય પ્રાણોનું હરણ કર્યું છે. ૨૨.

યમનો ચોથો ભેદ.

दिव्यौदारिक कामानां कृतानुमति कारितैः ।
मनोवाक्कायतस्त्यागो ब्रह्माष्टादशधा मतं ॥ २३. ॥

દિવ્ય અને ઉદારિક વિષયોનો મનથી વચનથી અને શરીરથી કરવા કરાવવા અને અનુમોદવાનો ત્યાગ કરવો તે બ્રહ્મચર્ય અઢાર પ્રકારનું કહેલું છે. ૨૩.

વિવેચનઃ—દિવ્ય એટલે દેવ સંબંધી અને ઉદારિક એટલે મનુષ્ય તથા તિર્યંચ (જનાવર) સંબંધી વિષયોનો ત્યાગ કરવો,

ખરેખર ત્યાગ, ઇચ્છાના ત્યાગની સાથેજ રહેલો છે અને તે ઇચ્છાનો ત્યાગ અઢાર પ્રકારે ત્યાગ કરવાથી થઇ શકે છે મનથી વચનથી અને કાયાથી વિષય સેવન ન કરવુ, મન વચન કાયાથી ન કરાવવુ અને મનથી વચનથી અને કાયાથી વિષય સેવનારની અનુમોદના ન કરવી, આ નવ ભેદ થયા તે નવ ભેદ દેવતાના વૈક્રિય શરીર સબધી અને બીજા નવ ભેદ મનુષ્ય અને તિર્યંચના ઉદારિક શરીર સબધી બેઉ મળી અઢાર ભેદ થયા આ અઢાર ભેદે બ્રહ્મચર્ય પાલન કરવુ આ બ્રહ્મચર્ય પાળનારનો અગ્યો સસાર સુખમય થઇ જાય છે કર્મબધના ઘણા કારણો ઓછા થઇ જાય છે વીર્ય એ શરીરનુ પોષક હોવાથી ખરૂ જીવન છે તેનુ રક્ષણ કરવાથી યાદશકિત, શરીર શકિત અને વિચાર સામર્થ્ય વૃદ્ધિ પામે છે, યોગનો અધિકારી થાય છે, અને વિવેક જ્ઞાન પામતા ઘણી સહેલાઇથી આત્મસ્વરૂપમાં પ્રવેશ કરી શકે છે શરીરની સ્થિરતા અને મનની એકાગ્રતા કરવામા આ વીર્ય ઘણુજ ઉપયોગી છે માટે યોગી થવા ઇચ્છનારાઓએ ઘણા પ્રયત્નથી વીર્યનુ રક્ષણ કરવુ ૭૩

યમનો પાચમો ભેદ.

सर्वभावेषु मूर्च्छायास्त्यागः स्यादपरिग्रहः ।
यदसत्स्वपि जायेत मूर्च्छया चित्तविप्लवः ॥ ७४. ॥

સર્વ પદાર્થોને વિષે આસક્તિનો ત્યાગ કરવો તે અપરિગ્રહ કહેવાય છે (આસક્તિનો ત્યાગ કરવો તેને ત્યાગ કહી શકાય કહેવાનો હેતુ એ છે કે) પાસે વસ્તુ ન હોય તોપણ આસક્તિથી (ઇચ્છા હોવાથી) મનમા અનેક વિચારો (વિકૃતિઓ) પેદા થાય છે ૭૪

વિવેચન —સર્વ પદાર્થોમાથી મોહ, મૂર્છા, ઇચ્છા, આસક્તિ, પ્રેમ, યા સ્નેહનો ત્યાગ કરવો તેજ ખરેખર ત્યાગ છે ઉપરથી, બાહ્યથી ત્યાગ કરવામા આવ્યો હોય પણ અદરની તૃષા શાત ન થઇ હોય તો મનમા અનેક જાતના વિકલ્પો યા વિકારો થયા કરે છે અને મનને શાતિ મળતી નથી ત્યાગ કરવાનુ કારણજ શાતિ

અનુભવવાનું છે. અને તે શાંતિ બાહ્ય ત્યાગથી કદી મળવાની નથી. ઈચ્છાની ઓછાશ વિનાનો ત્યાગ વિટંબણા રૂપે છે. તે ત્યાગ પછી રૂપાંતરો કરીને જૂદી જૂદી રીતે તેને ફસાવે છે. અને એક ઘર મૂકાવી કોઈ બીજીજ રીતે બીજું નવું ઘર મંડાવે છે. માટે જ્ઞાની પુરૂષો વારંવાર કહે છે કે- मुच्छा परिगा होवुतो. મૂર્ચ્છા છે તેજ પરિગ્રહ છે. ૨૪.

યમ સિદ્ધિની મદદગાર ભાવનાઓ.

भावनाभिर्भाविताति पंचाभिः पंचाभिः क्रमात ।
महाव्रतानि नो कस्य साधयंत्यव्ययं पदं— ॥ २५. ॥

અનુક્રમે પાંચ પાંચ ભાવનાઓથી વાસિત થએલાં આ મહા વ્રતો કોને મોક્ષપદ સાધી નથી આપતાં ? અર્થાત્ આ મહાવ્રતોનો ભાવના સહિત આદર કરનાર અવશ્ય મોક્ષપદ મેળવે છે. ૨૫.

પહેલા મહાવ્રતની ભાવના.

मनोगुप्त्येषणादानेर्याभिः समितिभिः सदा. ।
दृष्टान्नपानग्रहणं नाहिंसा भावयेत्सुधीः ॥ २६. ॥

મનોગુપ્તિ ૧. એષણાસમિતિ ૨. આદાનસમિતિ ૩. ઈર્યાસમિતિ ૪. અને અન્નપાન જોઈને ગ્રહણ કરવું ૫. આ પાંચ ભાવનાઓએ કરી બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ અહિંસાને પુષ્ટિ આપવી યા વાસિત કરવી. ૨૬.

વિવેચન:—આંહિં મનોગુપ્તિનો અર્થ એવો થાય છે કે મનને અશુભ વિચારોથી અટકાવવું. હિંસા કરવામાં મનના વ્યાપારની મુખ્યતા છે. તેથી મનની વિશુદ્ધતા હોય તોજ અહિંસા બની રહે છે અથવા મનની વિશુદ્ધતાથી અહિંસાને પુષ્ટિ મળે છે. એષણા સમિતિ એટલે આહાર, પાણી, વસ્ત્ર, પાત્ર વિગેરે કોઇ પણ જીવને દુઃખ ન થાય તેવી રીતે નિર્દોષ લેવું. ૨. આદાન સમિતિ એટલે વસ્ત્રપાત્રાદિ ઉપકરણો તથા બીજું પણ કાંઈ લેવું મૂકવું હોય તો

કોઇ પણ જીવની વિરાધના ન થાય તેમ લેવુ મૂકવુ ૩ ઈર્યા સમિતિ એટલે રસ્તામા જવુ આવવુ હોય ત્યા નીચી દૃષ્ટિ કરી યતનાપૂર્વક કોઈ જીવની વિરાધના ન થાય તેવી રીતે જવુ આવવુ ૪ દૃષ્ટાન્નપાનગ્રહણ એટલે અનાજ (આહાર) અને પાણી જોઈને લેવુ કીડી, કુંથુવા, પ્રમુખ જીવો અંદર ચડી આવ્યા હોય તો તેને દૂર કરવા દૂર ન થઈ શકે તેવા જીવો હોય તો તે અનાજ પાણીનો નિર્દોષ જમીન ઉપર ત્યાગ કરવો ૫ આ પાચ ભાવનાઓ પ્રમાણે વર્તન કરી પ્રથમ અહિંસા મહાવ્રતને સારી રીતે પાલન કરવુ ૨૬

બીજા મહાવ્રતની ભાવના

हास्यलोभभयक्रोध प्रत्याख्यानैर्निरतरं ।
आलोच्य भाषणेनादि भावयेत् सूनृत व्रत ॥ २७ ॥

હાસ્ય૧ લોભ૨ ભયઅને ક્રોધનુ પચ્ચખ્ખાણ (ત્યાગ) કરવા ૫ કરીને તથા નિરતર વિચાર પૂર્વક બોલવા વડે સત્ય વ્રતને વાસિત કરવુ (મજબૂત કરવુ) ૧૦

વિવેચન—અસત્ય (જૂઠુ) બોલવાના કારણોના વિચાર કરવુ તો પ્રથમ મનુષ્યો એક બીજાની હાસી મશ્કરી કરતા જૂઠુ બોલે છે મશ્કરીમા એક બીજાની વસ્તુઓ છૂપાવી, અમે લીધી નથી, આમ કહી, તેને તે વસ્તુ માટે વ્યાકુળ થતો જોઇ આનદ પામેછે અથવા તેની સ્થિતિ તેવી ન હોય, તથાપિ તેવી સારો કે અધમ સ્થિતિના જેવા પર્યાયોથી બોલાવી મજા મેળવેછે આ આનદ કે મજાથી ફાયદો કાઇ નથી છતા મનુષ્યો અસત્ય બોલે છે અને બીજા વ્રતને દુષિત કરે છે તેઓને ગુરુવર્ય જણાવે છે કે બીજા વ્રતને તમારે મજબૂત કરવુ હોય તો હાસી કરવાનુ પ્રત્યાખ્યાન (પચ્ચખાણ) કરો. બીજી ભાવના લોભનો ત્યાગ કરવાની છે મનુષ્યો ક્ષણિક વસ્તુની લાલચને પરાધીન થઈને અસત્ય બોલે છે આ ઠેકાણે વિચારવાનુ છે કે ગમે તે વસ્તુમાટે લોભથી પ્રેરાઇ અસત્ય બોલી તે વસ્તુ મેળવશે તથાપિ પુન્યની પ્રબળતા સિવાય તે વસ્તુ

તમારી આગળ ટકી રહેશે નહિ ! ગમે તેવી બીજી આડકતરી રીતે તે વસ્તુ તમારી પાસેથી ચાલી જશે યા તમારા ઉપભોગમાં નહિં જ આવે અને બીજા મહાવ્રતને ભાંગી કર્મબંધિત થશો. એટલે અસત્ય બોલી, લોભથી તે વસ્તુ મેળવવી નિરર્થક છે, એટલું જ નહિ પણ તે અનર્થ પેદા કરનાર છે. હવે જો તમારૂં પુન્ય પ્રબળ છે તો પણ અસત્ય બોલી લોભથી વસ્તુ મેળવવી નિરર્થક છે. કારણ કે તમારૂં પુન્ય પ્રબળજ હશે તો તેવી રીતે કર્યા સિવાય પણ તમને તે વસ્તુ સંતોષવૃત્તિથી મળી રહેશે અને તેટલો કર્મબંધ અને અનર્થ થતો અટકશે. ૨

મનુષ્યો ભયથી અસત્ય બોલે છે. ન કરવાનું કોઇ કાર્ય થઇ ગયું હોય તેના સંબંધમાં કોઇ પુછે કે આ કાર્ય તમે કર્યું છે ? હવે જો તે થઇ ગયું છે તેમ કહે તો તેની આબરૂ જાય, લોકમાં અપકીર્તિ થાય અથવા માર પડે કે વસ્તુનો વિનાશ થાય, વિગેરે ભયનાં કારણોને લઇને જૂઠું બોલે છે. તે કાર્યને છુપાવે છે. જ્ઞાની પુરૂષો કહે છે કે તેવા પામર જીવો બેવડા દંડાય છે એક તો અકાર્ય કર્યું. તેનાથી કર્મબંધન તો થયુંજ. વળી તે અકાર્ય છુપાવવા માટે જૂઠું બોલે છે. આમ એક તો વિષ અને પાછું વધાર્યું એમ બેઉ રીતે કર્મ બાંધે છે. ગુરૂજી કહે છે કે આ થોડા વખતના સંયોગવાળા જીવોને સારૂં દેખાડવા માટે તેમના ભયથી તું જૂઠું બોલે છે. પણ તારે તારા આત્માનો ભય સાથે રાખવો જોઇએ છે. લોકો થોડા વખતના સંયોગવાળા છે, ત્યારે આત્મા નિરંતરના સંયોગવાળો છે. આ થોડા વખતના સંયોગવાળા લોકોને રાજી રાખવા અને નિરંતરના સંયોગવાળા પોતાના આત્માને કષ્ટમાં નાંખવો, ભવોભવમાં જૂઠું બોલી રખડાવવો મારવો કે રીબાવવો એ કોઇ રીતે તને લાયક નથી તેમ લોકોને રાજી રાખવાથી પણ તે પાપ છુપું રહેવાનું નથી તો અકાર્ય કરી તેનો પશ્ચાત્તાપ કર, તેની માફી માગ, તેને છુપાવ નહીં અને તેનું પ્રાયશ્ચિત કરી શુધ્ધ થા. ૩

ચોથું ક્રોધથી અસત્ય બોલાય છે. ક્રોધના આવેશમાં મનુષ્યો પોતાનું ભાન ભુલી જાય છે. આત્મામાં એક જાતનો મહાન વિકાર

પેદા થાય છે અને તેની છાયા ભ્રકુટિની ભીષણુતા, અધરનુ સ્ફુરવું મુખની લાલાશ અને ગળ્દના વિપરીતપણા રૂપે બહાર આવે છે ક્રોધને પરાધીન થએલા મનુષ્યોને વાચ્યાવાચ્યનુ કે કર્તવ્ય અકર્તવ્યનુ ભાન રહેતુ નથી તેથી અસત્ય બોલાય છે જૂઠુ કલક બીજાને અપાય છે અને સત્યામ ય નિદા પણુ થાય - છે જ્ઞાની પુરૂષોએ આવે ઠેકાણે બહુ સાવચેત રહેવાનુ છે પ્રથમતો ક્રોધને પ્રવેશ કરવાજ ન આપવો કદાચ થઇ આવ્યો તો વચનદ્વારા કે કાયદ્વારા તેના ઉદયનો નિરોધ કરવો, તેને નિષ્ફલ કરવો અને ઉદય રોધ ન કરી શકાય તો તેવા પ્રસ ગોમાથી થોડા વખત દૂર ચાલ્યા જવું અથવા તો તે કાર્ય બીજા વખતને માટે મુલતવી રાખવુ આમ ગમે તે ઉપાયે કરી ક્રોધને નિષ્ફળ કરવો અને તેનાથી પ્રેરાઇ અસત્ય નજ બોલવુ. આ ચાર્ય શ્રી કહે છે કે આ, હાસ્ય લોભ, ભય અને ક્રોધના પ્રત્યખાણુ કરવા જોઇએ.

પાચમી ભાવના નિર તર વિચાર કરીને બોલવુ તે છે પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય રભસ વૃત્તિથી એકદમ બોલી નાખવુ તેમા કેટલીક વખત અસત્ય પણુ બોલાઇ જાય છે, એટલુંજ નહિ પણુ તેનુ પરિણુામ કોઇ વખત વિપરીત આવે છે, માટે કાઇ પણુ બોલવુ હોય તેના પહેલા જરા વિચાર કરી જોવો કે આ બોલવાથી મને પોતાને કેટલો ફાયદો છે? યા બીજાને ફાયદો થશે કે કેમ? આ બોલવાથીનુ કસાન તો નહિ થાય? વિગેરે વિચાર કરીને બોલવુ એક વિ તે વિષે કહે છે કે —

सगुणमपगुणे वा कुर्वता कार्यजात,
परिणतिरवधार्या यत्नत पडितेन।
अतिरभसकृताना कर्मणामाविपत्तेः
भवति हृदयदाहि शल्य तुल्यो विपाकः ?..

સારૂ અગર ખોટુ કાર્ય કરતા વિદ્વાનોએ ઘણા પ્રયત્ન પૂર્વક તેના પરિણુામનો વિચાર કરવો જોઇએ ઘણી ઉતાવળથી પૂર્વાપર

વિચાર કર્યા સિવાય કરેલાં કાર્યની કોઇ વખત એવી વિપદા આવી પડે છે કે તે વિપાકો હૃદયમાં શલ્યની માફક દાહ કરે છે. આ પ્રમાણે બીજા મહાવ્રતની પાંચ ભાવનાઓ પૂર્ણ થાય છે. એ ભાવનાઓ પ્રત્યે જાગૃતિ રાખી બીજા મહાવ્રતને મજબુત બનાવવું. ૨૭

બીજા અદત્તાદાન વિરમણ વ્રતની ભાવના

आलोच्यावग्रहं याश्चाऽभीक्ष्णावग्रहयाचनं ।
एतावन्मात्रमेवैतदित्यवग्रहधारणं ॥ २८. ॥
समानधार्मिकेभ्यश्च, तथावग्रहयाचनं ।
अनुज्ञापितपानान्नासनमस्तेयभावना ॥ २९. ॥

વિચાર કરી અવગ્રહની યાચના કરવી ૧ વારંવાર અવગ્રહની યાચના કરવી ૨ આટલોજ અવગ્રહ વાપરીશું એમ નિશ્ચય કરી તેટલો અવગ્રહ રાખવો ૩ સ્વધર્મીઓ પાસેથી અવગ્રહની યાચના કરવી ૪ અને અન્ન પાન આસન વિગેરે ગુરૂની આજ્ઞા મેળવીને વાપરવા ૫. આ પાંચ અચૌર્યવ્રતની ભાવના છે. ૨૮–૨૯

વિવેચનઃ—સાધુઓને રહેવાને માટે ઉપયોગવાળી જગ્યા ગ્રહસ્થો પાસેથી માગી લેવી જોઇએ. એ જગ્યાને કે મુકામને અવગ્રહ કહેવામાં આવે છે. આવા અવગ્રહોના પાંચ માલિકો હોય છે. અને તે સર્વની આજ્ઞા મેળવી તે જમીન ઉપર રહેવું કે હાલવું ચાલવું વિગેરે કરવું જોઇએ. આ પાંચ અવગ્રહો ઈંદ્ર ૧ ચક્રવર્તી ૨ રાજા ૩ ઘરનો માલિક ૪ અને સ્વધર્મી સાધુઓ સંબંધી કહેવાય છે. ઈંદ્ર ચક્રવર્તી રાજા અને સામાન્ય રાજાની પૃથ્વી ઉપર પોત પોતાની હદમાં ચાલવા બેસવા ઉઠવા માટે પ્રજાને આજ્ઞા હોય છે. તથાપિ અમુક હદમાં કે રાજ્યમાં જવા આવવાનો તેણે નિષેધ કરેલો હોય તો ત્યાં સાધુઓએ જવું આવવું ન જોઇએ. જો જાય આવે તો અદત્તનો (ચોરી કર્યાનો) દોષ લાગે ૧–૨–૩ ઘરના માલિકની રજા લેવી જોઇએ ૪ અને કોઇ પણ મુકામમાં પહેલા મુનિઓ આવી રહ્યા હોય તેમણે ગૃહસ્થ પાસેથી અવગ્રહ યાચેલો હોવાથી તે મુકામમાં બીજા નવીન આવનાર

મેળવીને તેમા રહેવુ જોઇએ.
મુનિઓની રજા
તેમા રહેતો સ્વધર્મી અદત્તનો દોષ
મુનિઓએ પ્રથમ આવેલ
મેળવ્યા સિવાય
જે તેઓની રજા
અવગ્રહ માગવો તે છે
લાગે ૫ આ પાચ અવગ્રહો કહેલા છે
પ્રથમ ભાવના વિચાર કરીને ગૃહસ્થ પાસે
અમારે લાયક છે કેમ? આહી
વિચાર કરવાનુ કારણ એ છે કે આ જગ્યા
થશે કે હાનિ ? અથવા ઘરનો
રહેવાથી અમારા જ્ઞાન ધ્યાનની વૃદ્ધિ
અનુયાયી પુત્ર પુત્રી સ્ત્રી વિ
માલિક આગેવાન પોતે ન હોય પણ તેના
યાચના કરી મુકામ મેળવ્યા પછી
ગેરે કુટુંબીઓ હોય તો તેની પાસેથી
તે વાત સમત થશે કે કેમ?
બાહારથી આવેલ ઘરના માલિકને
ક્લેશ તો નહિ થાય? વિગેરે
તેની મરજી ન હોવાથી આપસમા
અમુક વ
પૂર્વાપર વિચાર કરી મુકામ યા જગ્યાની માગણી કરવી
કારણ એ
ખત જવા પછી ફરી યાચના કરવી આ યાચના કરવાનુ
જણાતી હોય અને શરમથી
છે કે ગૃહસ્થને તે જગ્યાની જરૂર
ફરી યાચના કરવી જો તેમ ન
તે બોલી શકતો ન હોય. તે માટે
વધારે વખત રહે તો ફરી બીજા
કરે અને તેની મરજી વિરુદ્ધ ત્યા
આ હેતુથી અથવા માદગી
સાધુઓને વસ્તી મળવી દુર્લભ થઈ પડે
પ્રક્ષાલનાદિ કારણથી
પ્રમુખના કારણે મુત્ર-વિષ્ટા અને વસ્ત્ર
બીજીવાર યા વારવાર તે
વસ્તીના માલીકને પીડા ન થાય માટે
પ્રમાણ જેટલો અવગ્રહ
વસ્તીના માલિકની રજા મેળવવી કે અમુક
જગ્યાની યાચના કરવી
વાપરશુ ત્રીજી ભાવનામા જરૂર જેટલી
મન કલુષિત ન થાય અને
અને તેટલીજ વાપરવી. એથી દેનારનુ
એક ધર્મવાળા સાધુઓ પેહેલા
પોતાને અદત્તનો દોષ ન લાગે ૩
સાધુ તેજ ધર્મના હોય
આવી રહ્યા હોય અને પાછળથી આવનાર
આજ્ઞા લઈને તે મુકામમા ઉતરવુ
તોપણ પેહેલા આવેલ સાધુની
સહધર્મી અદત્ત લાગે ૪
જોઈએ: જો તેમ ન કરવામા આવે તો
પાત્રાદિ વિગેરે ગુરુને યા આ
મેળવેલ અન્ન પાણી વસ્ત્ર
ઉપયોગમા લેવુ આ બતાવવાનું
ચાર્યને બતાવીને પછી પોતાના
નિર્દોષ છે કે સદોષ છે અને કા
કાર્ય એ છે કે ગુરુ આ વસ્તુ

યદાજનક છે કે અપાય (કષ્ટ) આપનાર છે. વિગેરે જાણતા હોવાથી તેને લાયક હોય તેજ તેને આપી અપાયથી તેનું રક્ષણ કરે છે. ૫.

વિરાગ માર્ગમાં પણ આહાર, પાણી, વસ્ત્ર પાત્ર અને મુકામની તો જરૂર જણાય છે, તે સિવાયની બીજી વસ્તુ ઉપયોગી નથી. તે ગ્રહણ કરવામાં આવે તો તો વિરાગ માર્ગથી ભ્રષ્ટ થવાય છે. ઉપર જણાવેલી ઉપયોગી વસ્તુ પણ ધણીની અને ગુરૂની આજ્ઞા સિવાય ઉપયોગમાં લેવાની નથી એજ જણાવી આપે છે કે આવો સૂક્ષ્મ પણ અદત્તનો ત્યાગ કરવાનો ઉપદેશ આપનાર મહાત્માઓનો કોઇ ગૂઢ આશય તેમાં રહેલો છે, અને તે એમ સમજાય છે કે સદા ચરણોથી ભરપુર નીતિથી અને આત્મજ્ઞાનની જાગૃતિથી યોગીઓએ શાંત ભાવમાં પોતાનું જીવન નિર્ગમન કરવું જોઇએ. હવે જો તેવા યોગીઓ આવા સ્વલ્પ કારણોમાં લોકનીતિથી વિમુખ થઈ અદત્ત ગ્રહણ કરી કલેશના પ્રપંચમાં અને લોકોની અવગણનામાં આવી પડે તો તેઓ પોતાનું જીવન ઉચ્ચ કરી લોકોને ઉચ્ચ માર્ગ બતાવવામાં કેવી રીતે ફાવી શકે કે ઉપયોગી થઇ શકે ? માટે તદ્દન નિર્દોષ અને શાંત રીતે જીવન પ્રવાહિત કરવાને ઇચ્છતા યોગીઓને કોઈ પણ પ્રકારનું અદત્ત ન લેતાં ત્રીજા વ્રતની પાંચ ભાવનાઓથી વાસિત થઈ વર્તન કરવું જોઇએ. ૨૮-૨૯

ચોથા મહાવ્રતની ભાવના.

स्त्रीषंढपशुमद्वेश्मासनकुड्यांतरोज्झनात् ।
सरागस्त्रीकथात्यागात् प्राग्रतस्मृतिवर्जनात् ॥ ३० ॥
स्त्रीरम्यांगेक्षणस्वांगसंस्कारपरिवर्जनात् ।
प्रणीतात्यशनत्यागात् ब्रह्मचर्यंतु भावयेत् ॥ ३१ ॥

સ્ત્રી નપુંસક અને જનાવરોવાળાં ઘર, આસન અને ભીંતના આંતરે રહેવાનું ત્યાગ કરવે કરી ૧ રાગ પેદા થાય તેવી સ્ત્રીની કથાઓનો ત્યાગ કરવે કરી ૨ પેહેલી અવસ્થામાં અનુભવેલ વિષ-

અંગો કરી રમણિક સ્ત્રીઓના કરી ૩ ન કરવે કરી ચાની સ્મૃતિ (યાદી) ન કરવે કરી ૩ સ્ત્રીઓના રમણિક અંગો કરી
૪ જોવાનો અને પોતાના શરીરના ઉપર તેવા શણુગારનો ત્યાગ કરવે
કરીને, રસવાળા અને પ્રમાણથી અધિક આહારનો ત્યાગ કરવે કરીને
બ્રહ્મચર્ય વ્રતને ભાવિત (વાસિત) કરવુ ૩૦-૩૧

વિવેચન —બ્રહ્મચારી પુરૂષોએ કે સ્ત્રીઓએ જે ઠેકાણે
સ્ત્રીઓ કે પુરૂષો રહેતા હોય, પછી તે એકલા હોય કે જોડલા હોય,
તેવા ગૃહોમા ન રહેવુ જોઇએ, તેના આસનો ઉપર ન બેસવુ જો
ઇએ, અને તેવા મુકામોની ભીતોને આતરે પણ ન રહેવુ જોઇએ
તેમ રહે તો તેમના પરિચયથી-તેમને જોવાથી-અને તેમના વિષ
યાદિ સબધી શબ્દો સાભળવાથી મોહની ઉત્પત્તિ થવાનો સભવ
છે એટલુજ નહિ, પણ વ્રત ભગ થવાનો પણ ભય છે તેવીજ
રીતે નપુસકો જેમને સ્ત્રી પુરૂષ બેઉનો અભિલાષ થાય છે તે રહેતા
હોય, અને પશુઓ વિગેરેના જોડલાઓ કે એકલા રહેતા હોય,
તેવા ઘરો, તેના આસનો કે તેવા ઘરોની ભીતના આતરે રહેવાથી
પૂર્વે કહેલ દોષો ઉત્પન્ન થવા સભવ છે બ્રહ્મચારી પુરૂષોએ રાગ
વાળી સ્ત્રીઓ સાથે કથાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ અથવા સ્ત્રીની કથા-
નો ત્યાગ કરવો જોઇએ અથવા એકલી સ્ત્રીઓ સાથે વાર્તાલાપ
કે ધર્મસબધી પણ કથાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ધર્મકથા ત્યાગ
કરવાનો હેતુ એ છે કે ધર્મ કરતા ધાડ આવી જાય આ કહેવત-
પ્રમાણે પોતાના ચારિત્રમા ખામી લાવી બીજાનુ સુધારવા પ્રયાસ
ન કરવો જોઇએ ૨ ગૃહસ્થાશ્રમમા ભોગવેલ વિષયો યાદ કરવાથી
વિકાર થઇ આવે છે કામની ઉત્પત્તિજ વિચારથી છે પૂર્વના વિચા-
રનું આલબન મળતાજ સત્તામા રહેલ વેદોદય પ્રબળ અને પ્રકટ
થાય છે. તે દૂર કરવા માટે તેવા વિચારો સ્મૃતિમા ન લાવવા એ
ઉત્તમ રસ્તો છે ૩

સ્ત્રીઓના રમણિક અગ ઉપાગો જોવાથી વિષયને જાગૃતિ
મળે છે જો કે સ્ત્રી દૂર છે, પોતાની પાસે નથી, તથાપિ જેમ ખટા
ઇને જોવાથી દાઢમાથી પાણી છૂટે છે, તેવીજ રીતે દૂર રહેલી સ્ત્રીના
અંગોપાગો રાગ દ્રષ્ટિથી જોતા મન દ્રવિત થાય છે ૪

ઘણા રસવાળું, સ્નિગ્ધ ચીજોવાળું અને પરિમાણથી અધિક અન્નાદિ લેવાથી પણ ઇંદ્રિઓ મજબુત અને મદોન્મત્ત થઈ વિષય વિકાર પ્રત્યે દોડે છે. માટે બ્રહ્મચારી પુરૂષોએ કે સ્ત્રીઓએ બલિષ્ટ રસાદિવાળો અને પરિમાણથી અધિક ખોરાક ન લેવો જોઈએ, પણ શરીરને પોષણ મળે, ઇંદ્રિઓ ઉન્મત્ત ન થાય, અને દરેક કાર્યો પોતાના પ્રમાણમાં બની શકે, તેટલો ને તેવો ખોરાક લેવો જોઈએ. ૫ આ પાંચ ભાવનાઓથી બ્રહ્મચર્યનું રક્ષણ કરવું અને વૃદ્ધિ પમાડવી. ૩૦ ૩૧.

પાંચમા અપરિગ્રહવ્રતની ભાવના.

स्पर्शे रसे च गंधे च रूपे शब्देच हारिणि ।
पंचस्त्रितींद्रियार्थेषु गाढं गार्ध्यस्यवर्जनं ॥ ३२ ॥
एतेष्वे वामनोज्ञेषु सर्वथा द्वेष वर्जनं ।
आकिंचन्यव्रतस्यैवं भावना पंच कीर्तिताः ॥ ३३ ॥

સ્પર્શ, રસ, ગંધ, રૂપ અને શબ્દ આ પાંચ ઇંદ્રિયના મનોહર વિષયોને વિષે ગાઢ (ઘણી આસક્તિનો ત્યાગ કરવો અને તેજ પાંચ ઇંદ્રિયોના અમનોજ્ઞ (ખરાબ) વિષયોને વિષે સર્વથા દ્વેષનો ત્યાગ કરવો. તે અકિંચન્ય (અપરિગ્રહ યા નિર્મમત્વ) વ્રતની પાંચ ભાવનાઓ કહેલી છે. ૩૨ ૩૩.

વિવેચનઃ—કેટલાએક મનુષ્યો એમજ સમજે છે કે પૈસાનો કે ઘરનો ત્યાગ કર્યો કે તે ત્યાગ થઈ ગયો. **मुच्छा परिग्गहो वुत्तो नायपुत्तेण ताशणा** જગતના જીવોનું ધર્મોપદેશ આપી રક્ષણ કરનાર જ્ઞાત પુત્ર મહાવીર દેવે મુર્ચ્છા તેજ પરિગ્રહ કહ્યો છે. આ ત્યાગનો ધનમાં કે ઘરમાંજ સમાવેશ ન કરતાં તેને પાંચે ઇંદ્રિયના સારા કે ખરાબ દરેક વિષયમાં લાગુ પાડવામાં આવ્યો છે. અને તે એ છે કે સારા વિષયોમાં રાગ ન કરવો અને ખરાબ વિષયોમાં દ્વેષ ન કરવો. આ પાંચ ભાવનાઓ છે. અને તે ખરેખર અપરિગ્રહ કે નિર્મમત્વને તેની છેલ્લી હદ સુધી પોહાંચાડે છે. ૩૨–૩૩.

અન્ય રીતે ચારિત્ર યોગ.

अथवा पंचसमिति गुप्ति त्रयपवित्रित ।

चारित्र सम्यक् चारित्रमित्याहुर्मुनिपुंगवाः ॥ ३४

અથવા પાચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિથી પવિત્ર ચરિત્ર આચરણ) ને તીર્થ કરે સમ્યક ચારિત્ર કહે છે

વિવેચન—ચારિત્રનો મુખ્ય માર્ગ ગુપ્તિ છે અને સમિતિ અપવાદ માર્ગ છે મન વચન અને શરીરના યોગોનો નિરોધ કરવો તે ગુપ્તિ છે કાર્ય પ્રસગમા શાસ્ત્રઆજ્ઞા મુજબ યતનાપૂર્વક મન વચન અને શરીરના વ્યાપારને પ્રવર્તાવવા તેને તીર્થ કરે ચારિત્ર કહે છે ,૩૪

તે સમિતિ અને ગુપ્તિના નામો

ईर्याभाषेषणादान निक्षेपोत्सर्गसंज्ञिकाः ।

पंचाहुः समितिस्तिस्त्रोगुप्तिस्त्रियोगनिग्रहात् ॥ ३५

ઈર્યા સમિતિ ૧ ભાષા સમિતિ ૨ એષણા સમિતિ ૩ આદાન નિક્ષેપ સમિતિ ૪ ઉત્સર્ગ સમિતિ ૫ આ પાચને સમિતિ કહે છે અને મન વચન કાયાના ત્રણ યોગોનો નિગ્રહ (રોધ) કરવો તેને ત્રણ ગુપ્તિ કહે છે ૩૫.

ઈર્યાસમિતિ એટલે શુ ?

लोकातिवाहिते मार्गेचुंनिते भास्वदंशुभिः ।

जन्तुरक्षार्थमालोक्य गतिरीर्या मतासता ॥ ३६ ॥

અનેક લોકોથી ચલાએલા અને સૂર્યના કિરણોથી પ્રકટ દેખાતા માર્ગે જતુઓની રક્ષાને માટે જોઈને ચાલવુ તેને સત પુરૂષોએ ઈર્યા સમિતિ કહેલી છે ૩૬

વિવેચન—જ્યારે કોઇ કાર્ય પ્રસગે મુનિઓને ચાલવુ પડે ત્યારે પોતાની અને પરજીવોની રક્ષાને માટેજ જે રસ્તે અનેક લોકો ચાલેલા હોય તેવે રસ્તે ચાલવુ આમ કહેવાનો આશય એ છે કે

અનેક જીવોના ચાલવાથી તે રસ્તો અચિત્ત પૃથ્વી કાય-વનસ્પતિ કાય અને ઝીણાં જંતુઓ વિનાનો થઇ ગએલો હોય છે. પણ જો નવોજ રસ્તો પાડવામાં આવે તો તે ઠેકાણે પૃથ્વીકાય જીવો તેમ-જ તેવા ઉજડ માર્ગમાં અનેક ત્રસ જીવો ભરાઇ રહ્યા હોય છે તેનો નાશ થાય છે. વળી ઉન્માર્ગે ચાલતાં કાંટા, કાંકરા, જાળાં વિગરે આવે તેથી પોતાના શરીરને પણ ઇજા થવા સંભવ છે. લોકોના ચાલેલા માર્ગે પણ સૂર્યના કિરણોથી પ્રકાશિત થયે છતેજ ચાલવું જોઇએ. તેમ ન કરવામાં આવે તો અંધારામાં પગ નીચે અનેક જીવોનો વિનાશ થવા સંભવ છે. તેમજ ખાડાઇ કાંટા કે ઝેરી જીવો-થી પોતાના શરીરને પણ નુકશાન થવા સંભવ છે. લોકોનો ચાલે-લો માર્ગ સૂર્યથી પ્રકાશિત થયો હોય ત્યારે પણ સાડાત્રણ હાથ દૃષ્ટિ જમીન ઉપર લાંબી પડે તેટલી નીચી દૃષ્ટિ રાખીને જીવોની પગ નીચે વિરાધના ન થાય તેવી રીતે જોઇને ચાલવું તે ઇર્યા-સમિતિ કહેવાય છે. ૩૬.

બીજી ભાષાસમિતિ.

अवद्यत्यागतः सर्वजनीनं मितभाषणं ।

प्रिया वाचंयमानां सा भाषा समितिरुच्यते ॥ ३७ ॥

નિર્દોષી, સર્વ જીવને હિતકારી, અને પ્રમાણોપેત (સ્વલ્પ, થોડું). બોલવું. તેને ભાષા સમિતિ કહે છે. તે ભાષા સમિતિ મુનિઓને પ્રિય છે, અથવા હિતકારી છે. ૩૭.

ત્રીજી એષણાસમિતિ.

द्विचत्वारिंशता भिक्षा दोषै नित्यमदुषितं ।

मुनिर्यदन्नमादत्ते सैषणासमितिर्मता ॥ ३८ ॥

મુનિઓ ભિક્ષાના બેતાલીસ દોષોથી નિરંતર અદૂષિત (દોષરહિત) જે આહાર (અન્ન પાણી આદિ) ગ્રહણ કરે છે તેને એષણાસમિતિ કહે છે.

વિવેચનઃ—જેમ ભ્રમર સ્વાભાવિક ઉત્પન્ન થએલા કમળ ઉપર બેસી તેમાંથી રસ ગ્રહણ કરી પોતાના આત્માને સંતોષે છે,

અને કમળના બીજ ઉપજવાના નથી, તેમ ગૃહસ્થોએ પોતાને માટે બનાવેલા આહારમાંથી, તેને દુઃખ ન થાય, ફરી બનાવવો ન પડે, એવી રીતે સ્વલ્પ આહાર ગ્રહણ કરી મુનિઓ પોતાના દેહને પોષિત કરે છે તેને એષણાસમિતિ કહે છે. ભિક્ષાના બેતાલીસ દોષ પિંડનિર્યુક્તિસૂત્ર દશવૈકાલિક સૂત્ર, ઉત્તરાધ્યયન સૂત્ર વિગેરે સ્થળેથી જોઈ લેવા. વિસ્તાર વિશેષ હોવાથી અહીં લખવામાં આવ્યા નથી. ૩૮

ચોથી આદાનનિક્ષેપસમિતિ.

आसनादीनि संवीक्ष्य प्रतिलिख्य च यत्नतः

गृह्णीयान्निक्षिपेद्वा यत् सादानसमितिः स्मृता ॥ ३९ ॥

આસનાદિક વસ્તુઓ આંખે જોઈને તથા પ્રમાર્જન કરીને યત્ન પૂર્વક લેવા અથવા મૂકવા તેને આદાનસમિતિ કહી છે. ૩૯

વિવેચન.— [illegible]

[illegible]

દ્દિથી પ્રમાર્જન કરીને લેવી મૂકવી. રાત્રીના વખતમાં રજોહરણથી પ્રમાર્જન કરવી. કારણકે રાત્રે દૃષ્ટિથી જોવાનું બારીક રીતે બનવું અશકયછે. આ પ્રમાણે આદાનનિક્ષેપસમિતિ કહેલીછે. ૩૯.

(પાંચમી ઉત્સર્ગસમિતિ.)

कफमूत्रमलप्रायं निर्जंतुजगतीतले, ।
यत्नाद्यदुत्सृजेत्साधुः सोत्सर्गसमितिर्भवेत् ॥ ४० ॥

સાધુ જે કફ, મૂત્ર, મલ અને તેના સરખી બીજી પણ વસ્તુ જંતુવિનાની જમીનઉપર યતનાપૂર્વક ત્યાગ કરે તેને ઉત્સર્ગ સમિતિ કહેછે. ૪૦

વિવેચન;—કફ, મૂત્ર અને મલાદિ વસ્તુઓ લીલી માટી કે લીલી જમીન, વનસ્પતિવાળી જગ્યા કે કોઇ પણ ત્રસ જીવાદિ યુકત જમીન ઉપર ત્યાગ ન કરવી. પણ તે સિવાયની સૂકી ધૂળ, રેતી કે તેવી પત્થરવાળી જમીન ઉપર ત્યાગ કરવી. દરેક ઠેકાણે કોઇ જીવને દુઃખ ન થાય તે સિદ્ધાંત લક્ષમાં રાખવાનોછે. ૪૦.

ત્રણ ગુપ્તિમાં પ્રથમ મનોગુપ્તિ કહેછે

विमुक्तकल्पनाजालं समत्वे सुप्रतिष्ठितं ।
आत्मारामं मनस्तज्ज्ञैर्मनोगुप्तिरुदाहृता ॥ ४१ ॥

કલ્પના જાલથી મુકત થએલા, સમભાવમાં સ્થિત થએલા, અને આત્મભાવમાં રમણ કરતા મનને જ્ઞાની પુરૂષોએ મનોગુપ્તિ કહેલીછે.

વિવેચન—આર્ત્ત અને રૌદ્રધ્યાનને કલ્પના જાલ કહેવામાં આવેછે. આવી કલ્પના જાલોથી પ્રથમ મનને મુકત કરવું જોઇએ. જુઓ કે ધર્મધ્યાન એ પણ એક ઉંચી હદની અપેક્ષાએ કલ્પના જાલ છે તથાપિ પ્રથમ અભ્યાસીઓમાટે તેને કલ્પના જાળ ન ગણતાં આર્ત, રૌદ્ર ધ્યાનને કલ્પનાજાલ ગણવી. આર્ત રૌદ્ર વિનાની સ્થિતિમાં મનને મૂકયા પછી બીજી સ્થિતિ મનને સમભાવમાં સ્થાપિત કરવાનીછે. આ સમભાવમાં આર્ત રૌદ્ર ધ્યાનનો આદર પણ નહિં, અને તિરસ્કાર

પણ નહી, અર્થાત્ ધર્મ ધ્યાનની સ્થિતિ ઉપર લાવી મૂકવુ. આ સ્થિતિમા અનેક જાતના શુભ આલબનો લઇને મનને સ્થિર કરવાનુ છે સ્થિર કરવાનુ છે એટલે અશુભમા જતુ રોકી ધર્મ ધ્યાનના વિચારોમા દૃઢ કરવાનુ છે ત્યાર પછીની ત્રીજી સ્થિતિમા મનને આત્મભાવમા રમણ કરતુ કરવાનુ છે આ આત્મભાવમા કોઈ પણ જાતની માનસિક કલ્પના કરવાની નથી સ્થૂળ વિચારોથી રહિત કરી નિર્વિકલ્પ કરવાનુ છે જ્યા સુધી કોઈ પણ જાતની કલ્પના મનમા હોય કોઇ પણ જાતના વિચારો હોય, ત્યા સુધી મન આત્મભાવમા કરી આવી શકતુ નથી આત્મભાવમા મનને લાવવા માટે વિચારોને એક બાજુ કાઢી મૂકવાનાછે તેવા આત્મભાવમા લય પામેલા મનને મનોગુપ્તિ કહેલી છે આ ઠેકાણે કેટલાક એવી શકા કરે છે કે મનમા વિચાર ન કરવો ત્યારે શુન્ય થઈ જવુ, કે જડ થઇ જવુ ? એવી શુન્યતા-કે જડતાની સ્થિતિ અમને જોઈતી નથી, વિગેરે કલ્પના કરનારા અત્યારના જ્ઞાનીઓએ જરા મહેનત લઇને પૂર્વે કહેલ ક્રમ પ્રમાણે અનુભવ મેળવી જોવો જોઈએ, તો તેઓને જણાશે કે શુન્ય થાઓછો, જડ થાઓ છો કે આનદના ભોક્તા થાઓ છો ? કેટલાએક સારા વિચાર કરવા તેને મનોગુપ્તિ કહેછે પણ તેઓ તે બાબતમા ભૂલ ખાયછે આ કલ્પના કરવાનો હેતુ તેમને એવો મળ્યો છે કે વચન ગુપ્તિ અને વચન સમિતિ એ જેમ મૌન કરવુ, અને સત્ય, પથ્ય, મિત વિગેરે સારૂ બોલવુ, વિગેરે કારણથી ભિન્ન પડેછે તેમ મન મા નથી તેઓને હુ જણાવીશ કે જુઓ અહિ મનનો તેવો સમિતિગુપ્તિનો ભેદ નથી પાડયો, પણ કલ્પસૂત્રમા મનોસમિતિ અને મનોગુપ્તિ એવો પ્રકટ ભેદ પાડેલોછે તે પાઠ મહાવીર સ્વામીના દીક્ષા ગ્રહણ કર્યા બાદ તેમની સ્થિતિનુ, યા તેમની પ્રવૃત્તિનુ વર્ણન આપતાજ આપવામા આવેલછે, અને અહિ જુઓ કે પ્રકટ સમિતિગુપ્તિનો ભેદ નથી આપ્યો, તોપણ વિમુક્ત કલ્પના જાલ સમત્વે સુપ્રતિષ્ઠિત આ બે ભેદ મનોસમિતિના જણાયછે ૪૧

બીજી વચનગુપ્તિ.

संज्ञादिपरिहारेण यन्मौनस्यावलंबनं ।
वाग्वृत्तेः संवृतिर्वा या सा वाग्गुप्तिरिहोच्यते ॥ ४२ ॥

સંજ્ઞાદિકનો ત્યાગ કરી જે મૌનપણું રાખવું તેને અથવા એટલી વચનની વૃત્તિઓને રોકવી તેને આંહીં વચનગુપ્તિ કહેછે. ૪૨.

વિવેચનઃ—હાથની, આંખની, આંગળીની કે ખોંખારા પ્રમુખની સંજ્ઞાનો સર્વથા ત્યાગ કરવો. તેને અથવા સંજ્ઞા વિગેરે ખુલ્લું રાખી વચનથી બોલવાનો નિરોધ કરવો, મૌન કરવું તેને વચનગુપ્તિ કહેછે. ૪૨.

ત્રીજી કાયગુપ્તિ.

उपसर्गप्रसंगेपि कायोत्सर्गे जुषोमुनेः ।
स्थिरीभावः शरीरस्य कायगुप्तिर्निगद्यते ॥ ४३ ॥

ઉપસર્ગ જેવા પ્રસંગે પણ કાયોત્સર્ગમાં (ધ્યાનમાં) રહેલા મુનિનો શરીર સંબંધી જે સ્થિર ભાવ (સ્થિરતા) તેને કાયગુપ્તિ કહે છે. ૪૩

शयनासननिक्षेपा दानचंक्रमणेषु च ।
स्थानेषुचेष्टानि यमः कायगुप्तिस्तु सा परा ॥ ४४ ॥

અથવા બીજી રીતે કાયગુપ્તિ બતાવે છે.

શયન કરવું, આસને બેસવું, મુકવું, લેવું અને ચાલવું વિગેરે સ્થાન તે તે ક્રિયાના સંબંધમાં નિયમ રાખવો. તેને બીજી કાયગુપ્તિ કહે છે ૪૪.

एताश्चारित्रगात्रस्य जननात् परिपालनात् ।
संशोधनाच्च साधूनां मातरोऽष्टौ प्रकीर्तिताः ॥ ४५ ॥

જેમ માતા પુત્રના શરીરને પેદા કરે છે, દુધાદિ પાઇ શરીરનું રક્ષણ કરે છે, અને મળમૂત્રાદિથી શુદ્ધ કરે છે, તેમ આ પાંચ સમિતિ અને ત્રણ ગુપ્તિ ચારિત્ર રૂપ શરીરને પેદા કરતી હોવાથી સાધુઓને આઠે માતા સમાન કહેલી છે. ૪૫.

ચારિત્રવર્ણન ઉપસંહાર.

सर्वात्मना यतींद्राणामेतच्चारित्र मीरितं ।
यतिधर्मानुरक्ताना देशतः स्यादगारिणा ॥ ४६ ॥

આ ઉપર વર્ણન કરવામા આવ્યુ તે સર્વ વિરતિ ચારિત્ર મુ
નીદ્રોને (મુનિઓને) માટે છે યતિ ધર્મ ઉપર પ્રેમવાળા (પણ
તે પ્રમાણે આદરવામા અશકત) ગૃહસ્થીઓ માટે તે ચારિત્ર દેશથી
(અમુક વિભાગથી) હોય છે. ૪૬

વિવેચન—ચારિત્રના અધિકારી પરત્વે બે વિભાગો કર
વામા આવ્યા છે એક સર્વવિરતિ, બીજુ દેશવિરતિ પૂર્વે વર્ણન
કરેલ પાચ મહાવ્રતો મૂલગુણ અને આઠ પ્રવચન માતા ઉત્તર ગુ
ણને જે પૂર્ણ રીતે પાળી શકે તે સર્વવિરતિ કહેવાય છે આ
સર્વ વિરતિવાળા ત્યાગીઓજ થઇ શકે છે તે પ્રમાણે જેઓ પૂર્ણ
આદર ન કરી શકે પણ સાધુધર્મમા પ્રેમવાળા હોય તેમણે તે
સ્થિતિ મેળવવા માટે અને પોતાની યોગ્યતામા વધારો કરવા માટે
શ વિરતિ (જેનુ સ્વરૂપ હવે પછી કહેવામા આવશે તે) નો
આદર કરવો જોઇએ દેશ વિરતિ એટલે સર્વ વિરતિનો અમુક
અંશે આદર કરવો આ કહેવાથી ચારિત્ર ધર્મનુ વર્ણન સમાપ્ત
કરી તેમા પ્રવેશ કરી શકવા માટે અનુક્રમ બતાવે છે ૪૬

ગૃહસ્થ ધર્મ અને નીતિપૂર્વક જીવન.

न्यायसंपन्नविभव शिष्टाचारप्रशंसक
कुलशीलसमैः सार्धं कृतोद्वाहोऽन्यगोत्रजैः ४७
पापभीरु प्रसिद्धं च देशाचारं समाचरन्
अवर्णवादी न क्वापि राजादिषु विशेषत ४८
अनतिव्यक्तगुप्ते च स्थाने सुप्रातिवेश्मिके
अनेकनिर्गमद्वार विवर्जितनिकेतन. ४०
कृतसंग सदाचारै माता पित्रोश्च पूजक
त्यजन्नुपप्लुतं स्थानमप्रवृत्तश्च गर्हिते. ५०
व्ययमायोचितं कुर्वन् वेषं वित्तानुसारत

अष्टभिर्धीगुणैर्युक्तः शृण्वानोधर्ममन्वहं. ५१
अजीर्णे भोजनत्यागी काले भोक्ता च सात्म्यतः
अन्योऽन्याप्रतिबंधेन त्रिवर्गमपि साधयन् ५२
यथावदतिथौ साधौ दीनेच प्रतिपत्तिकृत्
सदानभिनिविष्टश्च पक्षपाती गुणेषुच ५३
अदेशाकालयोश्चर्यां त्यजन् जानन बलाबलं
व्रतस्थज्ञानवृद्धानां पूजकः पोष्यपोषकः ५४
दीर्घदर्शी विशेषज्ञः कृतज्ञोलोकवल्लभः
सलज्जः सदयः सौम्यः परोपकृतिकर्मठः ५५
अंतरंगारिषड्वर्गपरिहारपरायणः
वशीकृतेंद्रियग्रामो गृही धर्माय कल्पते-५६

પૈસો ન્યાયથી પેદા કરવો. ઉત્તમ આચારની પ્રશંસા કરવી. જુદા ગોત્રવાળા તથા કુલ અને આચાર જેનાં સરખાં હોય તેની સાથે વિવાહ કરવો. પાપથી ભય રાખવો. પ્રસિદ્ધ દેશના આચાર પ્રમાણે આદર કરવો. કોઈના અવર્ણવાદ ન બોલવા, તેમાં રાજાના અવર્ણવાદનો વિશેષ પ્રકારે ત્યાગ કરવો. ઘણા ખુલ્લા નહિં તેમ ઘણા ગુપ્ત નહિં તેવાજ ઘરમાં સારા પાડોશીની સાથે નિવાસ કરવો. મુકામને પેસવા નીકળવાનાં અનેક દ્વારો ન હોવાં જોઇએ. સદાચારવાળા મનુષ્યોની સોબત કરવી. માતા પિતાની ભકિત કરવી. ઉપદ્રવવાળા સ્થાનનો ત્યાગ કરવો. અર્થાત્ તે સ્થળ મુકી બીજે સ્થળે જઇ વસવું. નિંદનિક કાર્યમાં પ્રવૃત્તિ ન કરવી. આવકને અનુસારે ખર્ચ રાખવો. પૈસાને અનુસારે વસ્ત્રાભૂષણાદિ વેશ પહેરવો. બુદ્ધિના આઠ ગુણ પેદા કરવા. નિરંતર ધર્મ સાંભળવા જવું. અજીર્ણ થયું હોય તો ભોજન ન કરવું, વખતસર શાંત ભાવે ભોજન કરવું. અન્યોઅન્ય, ધર્મઅર્થકામને બાધ ન આવે તેવી રીતે તે ત્રણે વર્ગનું સાધન કરવું. અતિથિ સાધુ અને દીન માણસની યથાયોગ્ય (યોગ્યતાનુસાર) ભકિત કરવી. નિરંતર ખોટો કદાગ્રહ ન રાખવો. ગુણવાન પુરૂષોના ગુણને વિષે પક્ષપાત કરવો. નિષેધ કરેલા દેશમાં કે નિષેધ કરેલા કાળમાં ગમન ન કરવું. પોતાની શક્તિ કે

નિર્મળતા જાણનાર થવુ વ્રતમા રહેલા, જ્ઞાનથી કે ઉમરથી વૃદ્ધ માણસોનુ યોગ્યતાનુસાર પૂજન કરનાર થવુ પોષણ કરવા લાયક પોતાના પરિવારનુ પોષણ કરનાર, અનેદીર્ઘ દૃષ્ટિવાન થવુ ગુણ અને અવગુણનો અ તર જાણનાર, કરેલા ગુણને જાણનાર, લોકને વલ્લભ, લજ્જાવાન, દયાવાન, સૌમ્ય (શાત) પ્રકૃતિવાળા, પરોપકાર કરવામા તત્પર અને ક્રોધ માન, માયા, લોભ, રાગ, દ્વેષ આ અ તર ગ છ શત્રુઓનો પરિ હાર કરવામા તત્પર અને ઇ દ્રિઓના સમૂહને વશ કરનાર મનુષ્ય ગૃહસ્થ ધર્મ (દેશવિરતિ ચારિત્ર) પાળવાને યોગ્ય થાય છે ૪૭ થી ૫૯

વિવેચન—ધન ન્યાયથી પેદા કરવુ જોઈએ, એટલે સ્વામી દ્રોહ, મિત્રદ્રોહ, વિશ્વાસિતને ઠગવુ અને ચોર્યાદિ નિ દનિક વ્યાપારનો ત્યાગ કરી, પોતપોતાના વર્ણને અનુસારે સદાચારથી ધન પેદા કરવુ તે ન્યાયસ પન્ન દ્રવ્ય કહેવાય છે ૧

શિષ્ટાચાર પ્રશ સા—જ્ઞાનથી વૃદ્ધ અથવા વયથી વૃદ્ધ પુરુષોની સેવા કરી ઉત્તમ શિક્ષા મેળવી હોય તેવા પુરુષોના આચારની યા ચારિત્રની પ્રશ સા કરવી તે શિષ્ટાચાર પ્રશ સા ૨

કુળાચાર અને મદ્ય, માસ, રાત્રિભોજન આદિ પરિહાર રૂપ આચાર જેના સરખા હોય, જુદા જુદા ગોત્રના અને એક ધર્મના હોય તેમની સાથે ગૃહસ્થોએ વિવાહ કરવો ધનાઢ્ય સાથે ગરીબનો અને ગરીબ સાથે ધનાઢ્યનો તથા પરધર્મી સાથે વિવાહ થતા તેઓની આખી જી દગી કલેશિત અને દુ ખદાઇ નીવડે છે ૩

પાપભીરુ, દૃષ્ટ અને અદૃષ્ટ દુ ખના કારણરૂપ કર્મોથી ભય પામનાર, ચોરી, પરદારા અને જુગાર આદિથી આ લોકમા વિડ બના થાય છે તે પ્રસિદ્ધ જ છે, અને મદ્યમાસસેવનાદિથી શાસ્ત્ર વર્ણિત નરકાદિ વેદના મળે છે તેથી ભય પામનાર ૪

શિષ્ટ પુરુષોને સ મત, અને ઘણા વખતથી ચાલતો આવેલો ભોજનવસ્ત્રાદિ આચાર ઉલ્લ ઘન કરવાથી તદ્દેશવાસી લોકો સાથે

વિરોધ થવા સંભવ છે, અને તેમ થતાં પરિણામ સારૂં આવતું નથી. ૫

જઘન્ય, મધ્યમ યા ઉત્કૃષ્ટ પ્રાણીઓના સંબંધમાં અવર્ણવાદ ન બોલવા. અવર્ણવાદ બોલવાથી, બીજાનો પરાભવ કરવાથી, આત્મ પ્રશંસા કરવાથી નીચ ગોત્ર બંધાય છે, કે જે કરોડો વર્ષે મુકાવું મુશ્કેલ થાય છે. જ્યારે બીજા સામાન્ય મનુષ્યનો અવર્ણવાદ ન બોલવો તો રાજા, મંત્રી આદિનો તો અવશ્ય નજ બોલવો કેમકે તેથી તત્કાળ વિપરીત પરિણામ આવે છે. ૬

ઘરમાં જવા આવવાનાં અનેક દ્વારો ન રાખવાં. તેથી ચોર. જાર, આદિથી ધન, સ્ત્રી વિગેરેનો નાશ થવા સંભવ છે. વળી તે ઘર શલ્યાદિરહિત સ્થાને, શકુન, સ્વપ્ન, ઉપશ્રુતિ આદિ નિમિત્ત બળે કરી ઉત્તમ સ્થાનકે બનાવવું જોઇએ. તેમજ ઘણું ખુલ્લું યા ઘણું ગુપ્ત હોવું ન જોઇએ. જો તદન ખુલ્લું હોય, આજુબાજુ ઘરો ન હોય, તો ચોરાદિનો ભય સંભવે છે. અને તદન ગુપ્ત હોય તો શોભા ન આપે. તેમજ અગ્નિ આદિ ઉપદ્રવ વખતે મોટી મુશ્કેલીમાં ઉતરવું પડે છે. ૭

આ લોક, પરલોકના હિતકારી આચરણોવાળા પુરૂષોની સાથે સોબત કરવી. ૮

માતાપિતાને ત્રણ વખત નમસ્કાર કરવાથી, પરલોક હિતકારી અનુષ્ઠાનમાં જોડાવાથી, દરેક કાર્યમાં તેમની આજ્ઞા મેળવવાથી, ઉત્તમ વસ્તુ આપવાથી અને તેમના જમવા પછી જમ્યાથી તેમનું પૂજન કર્યું કહી શકાય છે. ૯

સ્વરાજ્ય તરફથી યા પરરાજ્ય તરફથી ભયવાળાં, દુર્ભિક્ષ, મરકી અને તેવા બીજા ઉપદ્રવોથી અસ્વસ્થ થએલાં ગામ, શહેર, સ્થાન આદિનો ત્યાગ કરવો. જો ત્યાગ કરવામાં ન આવે તો પૂર્વે ઉપાર્જન કરેલાં ધર્મ, અર્થ, કામાદિનો વિનાશ થાય, અને નવીન ઉપાર્જન થતાં ન હોવાથી ઉભયલોક ભ્રષ્ટ થવાય. ૧૦

દેશ, જાતિ, અને કુલની અપેક્ષાથી ગર્હિત કાર્યો જેવા કે કૃષિકર્મ, મદિરાદિકનો વ્યાપાર, મદિરાદિનું પાન વિગેરે ત્યાગ કરવા ૧૧

કુટુંબનું પોષણ કરવામા, પોતાના ઉપભોગમા, અને દેવતા, અતિથિપૂજન આદિ પ્રયોજનમા દ્રવ્યનો વ્યય આવકને અનુસારે રાખનો આવકના પ્રમાણથી અધિક ખર્ચ રાખતા લોકમા અવિશ્વાસ, ધર્મની હાનિ, લઘુતા અને ભિક્ષુકતા વિગેરે પ્રાપ્ત થાય છે ૧૨

વસ્ત્રાલંકારાદિ વેશવેષભૂષા, જાતિ, દેશ અને કાલાનુસાર રાખવા તે સિવાય લોકમા હાંસીપાત્ર થવાય છે ૧૩

ધર્મ સાંભળવાની ઇચ્છા ૧ ધર્મ સાંભળવો ૨ શાસ્ત્રાર્થ ગ્રહણ કરવો ૩ ભૂલી ન જવાય તેમ ધારી રાખવો ૪ વિજ્ઞાત અર્થને અનુસરીને બીજા વિતર્કો કરવા ૫ વિરુદ્ધ અર્થથી વ્યાવર્તન કરવુ ૬ પદાર્થોનું જ્ઞાન ૭ તત્ત્વજ્ઞાન ૮ આ આઠ બુદ્ધિના ગુણો છે, તે ધારણ કરવા ૧૪

નિરંતર ધર્મ શ્રવણ કરવો, તેથી ઉત્તરોત્તર ગુણની વૃદ્ધિ થાય છે ૧૫

અજીર્ણ થતા ભોજનનો ત્યાગ કરવો, કેમકે તેથી રોગ વિશેષ વૃદ્ધિ પામે છે મળ તથા વાયુનો ખગળ નાશ, વિષ્ટા થોડી થોડી આવે, શરીર ભારે જણાય, અરુચિ થાય, અને ખરાબ ઓડકાર આવે, આ ૬ અજીર્ણના લક્ષણ છે ૧૬

ભોજનના અવસરે પ્રમાણોપેત જમવુ, લઘુતાથી અધિક ન જમવુ તેમ થતા અગ્નિની મંદતા, વિરેચન, વમન અને મરણાંત રોગો ઉત્પન્ન થાય છે ૧૭

અન્યોન્યને બાધ ન આવે તેમ ધર્મ, અર્થ, કામનુ સેવન કરવુ એકલા કામના સેવનના ધન તથા ધર્મની હાનિ છે, એકલુ ધન મેળવનારને તે ધનનો નિમાત્ર કાઇ થાય છે, અને પાપ પોતે બાધે છે અને એકલા ધનને મેળવનારનો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલી

શકતો નથી. માટે અન્યોન્ય બાધા ન પહોંચે તેમ ત્રણે વર્ગનું સેવન કરવું. ૧૮

નિરંતર જેની ધર્મ કાર્યમાંજ પ્રવૃત્તિ છે, તે અતિથિ, ઉત્તમ આચારમાં આસક્ત તે સાધુ, અને દીન, શક્તિ વિનાના તેમની યથાયોગ્ય લાયકાત પ્રમાણે ભક્તિ કરવી. ૧૯

ખોટો, જાણી બુઝીને કદાગ્રહ ન કરવો. ૨૦

સૌજન્ય, ઔદાર્ય, દાક્ષિણ્યતા આદિ ગુણવાન જીવોનો પક્ષપાત કરવો; એટલે તેનું બહુમાન, સહાયકરણ, અનુકૂલાચરણ વિગેરે કરવું. ગુણવાનના ગુણ પક્ષપાતથી પોતે ગુણવાન બનેછે. ૨૧

અનાર્ય પ્રમુખ પ્રતિષેધવાળા દેશમાં અને રાત્રિ પ્રમુખ કાળમાં જવા આવવાનો ત્યાગ કરવો. પ્રતિષેધવાળા દેશકાળમાં ચાલનાર અનેક પ્રકારની આફતમાં તથા ધર્મહાનિમાં આવી પડે છે. ૨૨

દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવથી પોતાની શક્તિ જાણીને કોઇ પણ કાર્યનો પ્રારંભ યા ત્યાગ કરવો. તેમ કરતાં તેનો પ્રારંભ સફળ થાય છે, નહિતર તેનું પરિણામ દુઃખદ આવે છે. ૨૩

અનાચારનો પરિહાર અને સમ્યગ આચારમાં રહેલા વ્રતધારી મનુષ્યો તથા હેય ઉપાદેય વસ્તુના નિશ્ચયમાં જ્ઞાનવૃદ્ધનું પૂજન કરવું, બોલાવવા, આસન આપવું, તથા અભ્યુત્થાન કરવું. આવા જ્ઞાની પુરૂષો કલ્પવૃક્ષની માફક સદુપદેશ આપવારૂપ તત્કાળ ફળ આપનાર થાય છે. ૨૪

અવશ્ય પોષવા લાયક માતાપિતા, સ્રીપુત્રાદિનું પોષણ કરવું. ૨૫

કોઇ પણ કાર્યનો પ્રારંભ કરતાં પૂર્વાપર અર્થ અનર્થ સંબંધી વિચાર કરવો. તે દીર્ઘદર્શી વિચાર કર્યો સિવાય કાર્ય કરનાર કોઇ વખત મોટી આફતમાં આવી પડે છે. ૨૬

વસ્તુ–અવસ્તુ, કૃત્ય–અકૃત્ય, સ્વ–પર, ઇત્યાદિના અંતરને જાણનાર વિશેષજ્ઞ કહેવાય છે, અવિશેષજ્ઞ પુરૂષમાં પશુથી કાંઇ અધિકતા નથી. ૨૭

અન્યના કરેલા ઉપકારને જાણુવો જોઇએ ગરજ સરી ને વૈદ વેરી એમ કરનાર માણુસ ઉત્તમ લાભ મેળવી શકતો નથી. ૨૮

વિનયાદિ ગુણોએ કરી લોકોને વલ્લભ થવાય છે જે લોક વલ્લભ નથી તે પોતાના ધર્માનુષ્ઠાનને પણ દુષિત કરે છે એટલુ જ નહિ, પણ બીજાના બોધી બીજનો પણ નાશ કરે છે ૨૯

લજ્જાવાન થવુ લજ્જાવાન માણુસ પ્રાણુનો ત્યાગ કરે, પણ પોતાની પ્રતિજ્ઞા ખડિત ન કરે ૩૦

દુ ખી જતુઓનુ દુ ખથી રક્ષણુ કરનાર માણુસ દયાવાન કહેવાય છે, દયા ધર્મનુ મૂળ છે ૩૧

સૌમ્ય, અકુર આકારમા રાખવો ક્રુર સ્વભાવવાળા જીવો લોકોને ઉદ્વેગનુ કારણુ થાય છે ૩૨

પરને ઉપકાર કરવામા તત્પર થવુ ૩૩

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ અતરગ શત્રુઓને દૂર કરવામા તત્પર થવુ ૩૪

ઇંદ્રિયોના સમુદાયને વશ કરનાર થવુ આ ઇંદ્રિય વિજય ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક સમજવો સર્વથા વિજય તો સાધુ ધર્મને યોગ્ય છે ૩૫

આ પ્રમાણે વર્તન કરનાર, ગુણુ ધારણુ કરનાર મનુષ્યો ગૃહસ્થ ધર્મને લાયક થાય છે

વસ્ત્રાલકારાદિ વેશ વૈભવ, જાતિ, દેશ અને કાલાનુસાર રાખવા તે સિવાય લોકમા હાસીપાત્ર થવાય છે ૧૩

इति श्री आचार्य हेमचद्रविरचिते योग शास्त्रे मुनि केशर विजय गणिकृत बालावबोधे प्रथम' प्रकाश :

ॐ

द्वितीयः प्रकाशः प्रारभ्यते

ગૃહસ્થ ધર્મમાં પ્રથમ સમ્યકત્વ

सम्यक्त्व मूलानि पंचाणुव्रतानि गुणास्त्रयः
शिक्षापदानि चत्वारि व्रतानि गृहमेधिनां ॥ १ ॥

સમ્યકત્વપૂર્વક પાંચ અણુવ્રતો, ત્રણ ગુણવ્રતો, અને ચાર શિક્ષાવ્રતો એમ ગૃહસ્થ ધર્મનાં બાર વ્રતો છે, જે અનુક્રમે બતાવવામાં આવશે.

પ્રથમ સમ્યકત્વનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

या देवे देवताबुद्धिर्गुरौ च गुरुतामतिः
धर्मे च धर्मधीःशुद्धा सम्यक्त्वमिदमुच्यते ॥ २ ॥

જે દેવને વિષે દેવપણાની બુદ્ધિ, ગુરૂને વિષે ગુરૂપણાની બુદ્ધિ, અને ધર્મ વિષે શુદ્ધ ધર્મ બુદ્ધિ તે સમ્યકત્વ કહેવાય છે. ૨

વિવેચન—જ્ઞાન રૂપ વૃક્ષનું મૂળ સમ્યકત્વ છે. જો મૂળ ન હોય તો વૃક્ષ હોતું નથી, તેમ સમ્યકત્વ ન હોય તો જ્ઞાન હોતું નથી. પુણ્ય રૂપ નગરના દ્વાર તુલ્ય સમ્યકત્વ છે. જો દ્વાર ન હોય તો શહેરમાં પ્રવેશ થતો નથી, તેમ સમ્યકત્વ ન હોય તો પુણ્યાનુબંધી પુણ્ય હોતું નથી. મોક્ષરૂપ મહેલના પાયાતુલ્ય સમ્યકત્વ છેઃ જો પાયો ન હોય તો મહેલ બનતો નથી, તેમ સમ્યકત્વ ન હોય તો મોક્ષ મળતું નથી. સર્વ સંપદાના નિધાન સરખું સમ્યકત્વ છેઃ જેમ રત્નોના આધાર ભૂત સમુદ્ર છે, તેમ ગુણ રત્નોના આધારવાળું સમ્યકત્વ છે. ચારિત્રરૂપ ધનના પાત્ર સરખું સમ્યકત્વ છે. જેમ આધાર સિવાય ધન રહી શકતું નથી, તેમ ચારિત્રરૂપ ધન સમ્યકત્વ રૂપ આધાર સિવાય રહેતું નથી. આવા ઉત્તમ સમ્યકત્વની કોણ પ્રશંસા ન કરે ? સૂર્યોદય થયે જેમ અંધકારનો પ્રચાર ટકી શકતો નથી, તેમ સમ્યકત્વથી વાસિત મનુષ્યોમાં અજ્ઞાન અંધકાર રહી શકતો નથી. તિર્યંચ અને નરકનાં દ્વારો બંધ કરવા માટે સમ્યકત્વ દઢ અર્ગલા સરખું છે; અને દેવ, માનવ

તથા મોક્ષ સુખના દ્વારો ખોલવા માટે સમ્યકત્વ એક કુંચી સરખું છે જો સમ્યકત્વ મેળવ્યા પહેલા આયુષ્યનો બંધ ન કર્યો હોય અને આયુષ્ય બંધ પહેલા સમ્યકત્વ ત્યાગ ન કર્યું હોય, તો તે જીવ વૈમાનિક દેવ સિવાય બીજું આયુષ્ય નજ બાંધે એક અંતર મુહુર્ત માત્ર પણ આ સમ્યકત્વની સેવના કરીને જો તેનો ત્યાગ કર્યો હોય તોપણ તે જીવ સંસારમાં ઘણો વખત પરિભ્રમણ નથી કરતો, તો જે મનુષ્યો તે સમ્યકત્વનું નિરંતર સેવન કરે છે, તેને નિરંતર ધારણ કરે છે, તે જીવો ઘણાજ થોડા વખતમા મોક્ષ મેળવે તેમા આશ્ચર્ય શું ?

મિથ્યાત્વનું સ્વરૂપ.

अदेवे देवबुद्धिर्या गुरुधीरगुरौ च या ॥
अधर्मे धर्मबुद्धिश्च मिथ्यात्वं तद्विपर्ययात् ॥ ३ ॥

દેવના ગુણો જેમા ન હોય છતા તેમા દેવપણાની બુદ્ધિ કરવી, ગુરૂના ગુણો ન હોય છતા તેમા ગુરૂપણાની ભાવના રાખવી, અને અધર્મને વિષે ધર્મપણાની બુદ્ધિ, તે સત્યથી વિપરીત હોવાથી મિથ્યાત્વ કહેવાય છે ૩

વિવેચન—મિથ્યાત્વ મહાન રોગ છે, મહાન અંધકાર છે મિથ્યાત્વ મહાન શત્રુ છે, મહાન વિષ છે અંધકાર, શત્રુ અને વિષની ચિકિત્સા કરવામા ન આવી હોય તો એકજ જન્મ માટે દુઃખ આપે છે, પણ મિથ્યાત્વને દૂર કરવાનો ઉપાય કરવામા ન આવ્યો હોય તો હજારો જન્મ પર્યંત દુઃખદાયક થાય છે મિથ્યાત્વથી વાસિત ચિત્તવાળા મનુષ્યોને તત્વાતત્વ સંબંધી વિવેક હોતો નથી શું જન્માંધ માણસો વસ્તુની રમ્યારમ્યતાનો અનુભવ કરી શકે છે ? એક થોડો વખત સુખ આપનારી, વા રહેનારી વસ્તુ માટે જ્યારે મનુષ્યો બનતી ચોકસી કરે છે, તો ભવોભવ સુખ આપનાર ધર્મ માટે કાંઈ પણ પ્રયાસ કરવામા ન આવે એ કેટલું બધું શોચનીય છે !

દેવ, ગુરૂ, અને ધર્મ એ ત્રણમાથી પ્રથમ દેવનું સ્વરૂપ બતાવે છે.

सर्वज्ञो जितरागादि दोषस्त्रैलोक्यपूजितः ॥
यथास्थितार्थवादी च देवोऽर्हन् परमेश्वरः ॥ ४ ॥

સર્વજ્ઞ, ભૂત, ભવિષ્ય અને વર્ત્તમાન સંબંધી સર્વ દ્રવ્યોનો જાણ, રાગ દ્વેષાદિ દોષોને જીતનાર, ત્રણ લોક સંબંધી દેવ મનુષ્યોથી પૂજનિક, અને સત્યવક્તા તે દેવ અર્હંત યા પરમેશ્વર કહેવાય છે, અથવા તે પરમ ઐશ્વર્યવાન અર્હંન દેવ કહેવાય છે. ૪

ध्यातव्योऽयमुपास्योयमयं शरणमिष्यतां ॥
अस्यैव प्रतिपत्तव्यं शासनं चेतनास्ति चेत् ॥ ५ ॥

જો તમારામાં કાંઇ સદ્ અસદ્ વિચાર કરવાની બુદ્ધિ, યા ચેતના હોય તો આ દેવનું ધ્યાન કરવું, આની ઉપાસના કરવી, આનું શરણ ઇચ્છવું, (લેવું) અને આ દેવનીજ આજ્ઞા અંગીકાર કરવી. ૫.

બીજા દેવની આજ્ઞા શા માટે માન્ય ન કરવી?

કુદેવોનું લક્ષણ.

येस्त्रीशस्त्राक्षसूत्रादि रागाद्यंककलंकिताः ॥
निग्रहानुग्रहपरास्ते देवाः स्युर्न मुक्तये ॥ ६ ॥

જે દેવો સ્ત્રી, શસ્ત્ર, અને માલાદિ રાગના ચિન્હોથી દૂષિત છે, અને બીજાને નિગ્રહ તથા અનુગ્રહ કરવામાં તત્પર છે, તે દેવોની ઉપાસનાદિ મુક્તિને માટે થતું નથી. ૬

વિવેચન—સ્ત્રી રાગનું કારણ છે. જો પોતે નિરાગી હોય તો સ્ત્રી રાખવાનું પ્રયોજન શું! સંસારના સામાન્ય મનુષ્યો પણ સ્ત્રી આદિ ફંદમાં ફસાયલા છે, તો તેના કરતાં આ દેવોમાં અધિકતા શાની? રાગનો જય કરવો એ મહાન દુષ્કર છે, તે તો, સ્ત્રી પાસે હોવાથી સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે હજી તે જય તેમનાથી બની શક્યો નથી. જ્યાં રાગ હોય ત્યાં અવશ્ય દ્વેષ પણ પ્રકટ થાય છે, જ્યાં સૂધી રાગ દ્વેષરૂપ બીજો દગ્ધ થયાં નથી, ત્યાં સૂધી સંસાર પરિભ્રમણના અંકુરા કદી શાંત થવાના નથી અને સંસાર ભ્રમણ ગયું નથી, ત્યાં સૂધી પ્રાકૃત મનુષ્યથી તેમાં અધિકતા શાની?

શસ્ત્ર પાસે રાખનારને અવશ્ય માથે કોઇ શત્રુ છે, અથવા કોઈ બીજા તરફથી ભય છે, યા પોતામા નિર્બળતા છે, કે જેથી શસ્ત્ર રાખવાની જરૂર પડે છે શસ્ત્ર પ્રહાર કરવાવાળામા અવશ્ય દ્વેષ હોય છે, અને જ્યા દ્વેષ હોય ત્યા પણ સસાર ભ્રમણના બીજો કાયમજ છે

માળા રાખનાર દેવ કોના નામની માળા ફેરવે છે? શા માટે ફેરવે છે? આથીજ જણાઈ શકે છે કે તેમને માથે કોઇ બીજા મોટા દેવ છે, કે જેના નામનો જાપ તે કરે છે, તેમજ એમ પણ સમજી શકાય છે કે હજી તે દેવમા ન્યૂનતા છે કે જે ન્યૂનતા પૂર્ણ કરવા માટે આશાથી બીજાની પાસે યાચના કરવારૂપ જપમાળા ફેરવવામા આવે છે.

સેવકો ઉપર અનુગ્રહ કરવો, અને બીજાઓનો નિગ્રહ કરવો, એ પણ રાગ દ્વેષનુ જ લક્ષણ છે

આવા દેવો પોતેજ સમારામક્ત હોવાથી સંસાર તરી શકયા નથી, જન્મ મરણથી છૂટયા નથી તે બીજાઓને, પોતાના આશ્રિતોને કેવી રીતે સસાર તરાવી શકશે, એ ખરેખર બુદ્ધિમાનોએ વિચારવા જેવુ છે જે માણસ પોતેજ દરિદ્રી છે, તે બીજાઓને ધનાઢ્ય કેવી રીતે કરી શકશે? એ તો એક નાનુ બાળક પણ સમજી શકે તેવુ છે માટેજ જન્મ, જરા, મૃત્યુની જાળથી છૂટેલા, સર્વજ્ઞ, વીતરાગ પરમાત્માનુ ધ્યાન કરવુ, ઉપાસના કરવી, અને તેનુ જ શરણુ લેવુ એમ કરૂણાળુ આચાર્ય શ્રી આ દુનિયાના પામર જીવોને ખરા હિતથી બોધે છે

નિષ્પક્ષપાત બુદ્ધિથી મધ્યસ્થ રહી, ગમે તે દર્શનકાર જો આ દેવના નવ ભેદમા વિચાર કરશે તો અમને ખાત્રી છે કે તે અવશ્ય વીતરાગ પરમાત્માનુ જ શરણુ લેવા, અને ધ્યાન યા ઉપાસના કરવા પ્રેરાશે

વિશેષત: કુદેવનાં લક્ષણો બતાવે છે.

नाट्याट्टहाससंगीताद्युपप्लवविसंस्थुलाः ॥
लंभयेयुः पदं शान्तं प्रपन्नान् प्राणिनः कथं ॥ ७ ॥

જે દેવો નાટક, અટ્ટ હાસ્ય, અને સંગીતાદિ ઉપદ્રવોથી આત્મસ્થિતિમાં વિસંસ્થુલ, (ઢીલા, અસ્થિર) થયેલા છે, તેઓ પોતાના આશ્રિત ભક્તોને કેવી રીતે શાંત પદ (મોક્ષ) પમાડી શકે?

સુગુરૂનું લક્ષણ.

महाव्रतधरा धीरा भैक्षमात्रोपजीविनः ॥
सामायिकस्था धर्मोपदेशका गुरवोमताः ॥ ८॥

અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય, અને નિષ્પરિગ્રહરૂપ મહાવ્રતને ધારણ કરનારા, પરિષહાદિ સહન કરવામાં ધીર, મધુકર વૃત્તિએ ભિક્ષા કરી જીવન ચલાવનારા, સમભાવમાં રહેલા, અને ધર્મોપદેશ આપનારાને ગુરૂ માનેલા છે. (કહેવામાં આવે છે.)

કુગુરૂનું લક્ષણ.

सर्वाभिलाषिणः सर्वभोजिनः सपरिग्रहाः ॥
अब्रह्मचारिणो मिथ्योपदेशका गुरवा न तु ॥ ९ ॥

સર્વ વસ્તુઓના અભિલાષી, ભક્ષ્યાભક્ષ્યાદિ સર્વ ભોજન કરનાર, ધન, સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ પરિગ્રહધારી, અબ્રહ્મચારી, અને મિથ્યા ઉપદેશ દેવાવાળા ગુરૂઓ નજ કહેવાય. ૯

परिग्रहारंभमग्नास्तारयेयुः कथं परान् ॥
स्वयं दरिद्रोन परमीश्वरीकर्त्तुमीश्वरः ॥ १० ॥

પરિગ્રહ અને આરંભમાં મગ્ન થએલા ગુરૂઓ બીજાઓને કેવી રીતે તારી શકે? કેમકે પોતે દરિદ્ર હોય તે બીજાને ધનાઢય બનાવવાને કેમ સમર્થ થાય ? ૧૦

વિવેચન—એક બાજુ ધન, સ્વજન, સ્ત્રી, પુત્ર, આદિ પરિગ્રહ અને જીવહિંસાદિ અનેક આરંભમાં મગ્ન થવું, અને બીજી બાજુ ધર્મ ગુરૂ થઇ ધાર્મિક ઉપદેશ આપવો એ પ્રકાશ અને અંધકારના જેવુંજ પૂર્વાપર વિરોધી છે. જેવુ પોતે બોલે છે, તેવું આચરણ ન હોય તો લોકો ઉપર તેની અસર થતી નથી. જ્યારે ગુરૂ-

એ દુનિયાના સુખની ઇન્છાવાળા હોય, ભક્ષ્યાભક્ષ્ય, પેયાપેયપાન કરતા હોય, પૈસા મેળવવાની લાલસાવાળા હોય, સ્ત્રીઓમા આસક્ત હોય, અને મિથ્યા બોલનાર હોય તો ગૃહસ્થો કરતા તેઓમાં અધિકતા શાની? ગૃહસ્થો પાપનો પશ્ચાત્તાપ કરતા હોવાથી, અને તેમાથી છુટવા માટે દાનાદિ આપી બીજાઓને ઉપકાર કરતા હોવાથી તેમાથી છુટવાને કોઇ પણ વખત સમર્થ થાય છે, પણ આ તો ગુરૂપદ ધારક હોવાથી પોતાના પાપસણી લક્ષ ન કરનારા, ફુલેલ પાપના પશ્ચાત્તાપ વિનાના અને મિથ્યાભિમાની, ગુણવિના ગુરૂપદ ધારકોનો છુટકારો કોઈપણ વખત થવો બહુ મુશ્કેલ છે આમ પોતે સ સારમા ડુબેલ યા બ ધાયેલ હોવાથી બીજાને તેઓ કેવી રીતે છોડાવી શકે? એક દૃષ્ટાતથી ચાલો આ વાત સ્પષ્ટ કરીએ એક નગરમાં પરિગ્રહમા ખૂ ચેલો, વિષય સુખનો લાલચુ અને મિથ્યાભિમાની પણ કાઇક ધર્મકથા કરી શકે તેટલુ ભણેલો, ગૃહસ્થ ધર્મગુરૂ રહેતો હતો તે રાજાને નિર તર ધર્મોપદેશ સ ભળાવતો અને તેનાથી પોતાની અને કુટુ બની આજીવિકા કરતો હતો. પૈસાની ઈચ્છાવાળો હોવાથી નિખાલસપણે દુનિયાની અસારતા અને પરિગ્રહની વિષમતાનો ઉપદેશ આપી શકતો નહોતો, તેથી રાજાને પણ તે ઉપદેશની અસર થતી નહોતી. એક દિવસ રાજાએ કહ્યુ કે તમારા ઉપદેશથી મને કેમ કાઇ અસર થતી નથી? પહેલાના રાજાઓ રાજ્ય ત્યાગ કરી ચાલ્યા જતા, અને મારી તો દિન પ્રતિદિન પરિગ્રહની એટલે રાજ્ય વધારવાની અને નવીન સ્ત્રીઓના પાણિગ્રહણની ઇચ્છા શાત થતી નથી માટે આનુ નિદાન તમે જ્યાં સુધી શોધી નહિ આપો ત્યા સુધી તમારૂ વર્ષાસન અને કથા બેઉ બ ધ કરવાના આવે છે ધર્મગુરૂ ઉદાસ થયો, ઘેર ગયો, પુત્રને વાત જણાવી પુત્રે જવાબ આપ્યો કે તેનો ઉત્તર હુ રાજાને આપીશ તેનો પિતા ખુશી થયો, રાજાને વાત જણાવી કે મારો પુત્ર જવાબ આપશે. રાજાને હર્ષ થયો ઉત્ક ઠિત થએલા રાજાએ તેના પુત્રને

બોલાવ્યો અને તેના કહેવાથી રાજા તેને સાથે લઈ એક વનમાં ગયો. વૃક્ષની ઘાડી છાયા નીચે બેસી રાજા પ્રશ્નનો ઉત્તર માગે છેઃ છોકરાએ જવાબ આપ્યો કે આ વૃક્ષના પાતળા થડસાથે તમે બાથ ભીડો. રાજાએ તેમ કરવાથી તેને છોકરાએ એક વસ્ત્રવડે મજબુત બાંધી લીધો. પછી, છોકરાએ પોતાના પિતાને કહ્યું "પિતાજી, તમે પણ ચાલો." બેચાર વૃક્ષની આગળ જઈ એક ઝાડ સાથે તેને પણ બાથ ભીડાવી, અને મજબૂત બાંધી લીધો. રાજા સકોમળ હોવાથી વખત વધુ થતાં બૂમ પાડી ઉઠયો "ઓ ધર્મગુરૂ, મને છોડાવ." ત્યારે થોડે છેટે બંધાએલા ગુરૂએ જવાબ આપ્યો કે હું કેવી રીતે છોડાવું? કેમકે હું પણ બંધાયલો છું. આમ એક બીજાના શબ્દો સાંભળી છોકરો હસતો હસતો ત્યાં આવ્યો, અને રાજાને તથા પોતાના પિતાને છોડયા. રાજા ગુસ્સે થયો અને તેણે છોકરાને કહ્યું કે મૂર્ખ, ઉત્તર ન આપતાં ઉલટો બાંધીને ચાલ્યો ગયો! છોકરાએ ઉત્તર આપ્યો "કેમ મહારાજ, મૂર્ખ હું કે તમે? તમારા પ્રશ્નનો ઉત્તર તમને મળ્યો છતાં હજી સમજ્યા નહિ!

બંધેકુ બંધા મીલે, છૂટે કૌન ઉપાય?
કર સેવા નિગ્રંથકી, પલમેં દીયે છૂડાય.

હે રાજા, તું બંધાયલો અને મારો પિતા પણ બંધાયલો; બેમાંથી કોણ કોને છોડાવે? હું બંધાયેલ નહોતો તો મેં બેઉને છોડયા, તેમ સંસાર સુખ અભિલાષી મારો પિતા મોહજાળથી બંધાયેલ તે તને કેવી રીતે વૈરાગ્યોપદેશ આપી શકે, અને છોડાવી શકે? માટે જા, કોઈ નિગ્રંથની—ત્યાગીની—સેવા કર. તે તને થોડા વખતમાં છોડાવશે. રાજા પ્રતિબોધ પામ્યો; નિગ્રંથ ગુરૂનું સેવન કરી સંસારથી વિરક્ત થઈ જ્ઞાની થયો. તેવીજ રીતે પોતે મોહ પાશથી બંધાયેલ ધર્મગુરૂઓ તાત્ત્વિક ઉપદેશ આપી છોડાવી શકતા નથી.

ધર્મનુ લક્ષણ.

दुर्गतिप्रपतत्प्राणिधारणाद्धर्म उच्यते
संयमादिर्दशविधः सर्वज्ञोक्तो विमुक्तये ॥ ११ ॥

દુર્ગતિ પડતા પ્રાણીઓને, તેમાથી બચાવી, તેઓનુ રક્ષણ કરે તેનુ નામ ધર્મ છે, અને તે સયમાદિ દશ પ્રકારનો સર્વજ્ઞનો કહેલો ધર્મ મોક્ષને માટે થાય છે ૧૧

વિવેચન—ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા, નિર્લોભતા, તપ, સયમ, સત્ય, શૌચ, અકિંચન અને બ્રહ્મચર્ય, આ દશ પ્રકારનો ધર્મ છે, જેનુ સ્વરૂપ આગળ કહેવામા આવશે

આહી વેદાતની એક શાખાવાળા જૈમિનિઓ શકા કરે છે કે સર્વજ્ઞ કોઈ છેજ નહિ, કે જેનુ વચન પ્રમાણ કહેવાય, માટે અપૌરુષેય (પુરૂષ વિના પેદા થએલ) અને નિત્ય વેદાતના વાકયોથી તત્ત્વોનો નિશ્ચય યા ધર્મનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઈએ આચાર્યશ્રી તેનો ઉત્તર આપે છે કે

अपौरुषेयं वचनमसंभव भवेद्यदि ॥
न प्रमाण भवेद्वाचा ह्याप्ताधीना प्रमाणता ॥ १२ ॥

પુરૂષવિના ઉત્પન્ન થએલુ (તાલુ, ઓષ્ઠ આદિ અને જીવના પ્રયત્ન સિવાય ઉત્પન્ન થએલુ) વચન સભવતુ નથી અને કદાચ માનો કે (વિવાદને ખાતર માની લઈએ કે) સભવે, તોપણ તે વચનો પ્રમાણ નથી, કેમકે વચનોની પ્રમાણિકતા એ આપ્ત (પ્રમાણિક) પુરૂષને અધીન છે ૧૨

વિવેચન—અત્યારની ફોનોગ્રાફની નવીન શોધથી માનવામા આવતુ હોય કે પુરૂષના પ્રયત્ન સિવાય શબ્દોચ્ચાર થાય છે, તો તે માનવામા ભૂલ છે, કેમકે ફોનોગ્રાફમા જે શબ્દો રોકવામા આવ્યા છે, તેનો પણ ઉચ્ચાર કરનાર કોઈ પણ તાલુ, હોઠ, અને પ્રયત્ન કરનાર જીવ સિવાય ઘટતો નથી, અને આવા વચનો પણ

પ્રમાણિક પુરૂષ, અજ્ઞાનાદિ દોષરહિત હોય, તેનાંજ યથાર્થ ગણાય છે. માટેજ ઉપર કહેવામાં આવ્યું છે કે પ્રયત્ન સિવાય વચન સંભવતું નથી. અને તે પ્રમાણિક પુરૂષનાં વચન હોવાં જોઈએ.

પુરૂષ સિવાયના વચનનું અસંભવિતપણું બતાવી, સર્વજ્ઞ સિવાયના પુરૂષનું કહેલું વચન અપ્રમાણ છે તે બતાવે છે.

मिथ्यादृष्टि भिराम्नातो हिंसाद्यैः कलुषीकृतः ॥
सधर्म इति वित्तोपि भवभ्रमणकारणं ॥ १३ ॥

મિથ્યા દ્રષ્ટિઓએ પ્રતિપાદન કરેલો, તથા મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા પ્રાણીઓમાં ધર્મપણે પ્રસિદ્ધિ પામેલો ધર્મ ભવભ્રમણના કારણ રૂપે છે; કેમકે તે હિંસાદિ દોષોથી દૂષિત થએલો છે. ૧૩.

વિવેચન—સર્વજ્ઞનું વચન પ્રમાણ હોય છે અને તે સિવાયનાનું કહેલું પ્રમાણ નથી, એમ કહેવાનું કારણ એ છે કે સર્વજ્ઞ દરેક કાર્યની સર્વ બાજુઓને પૂર્ણપણે જાણે છે અને એમ પૂર્ણ રીતે જાણી નિશ્ચય કરી કહેલું વચન અસત્ય થતું નથી, પણ કોઈ કાર્યની એક બાજુ જાણી બીજી બાજુઓ છેજ નહિ, એમ જોનાર અને કહેનાર ખોટો છે. આ પ્રમાણે કહેનારે બીજી બાજુઓ જોએલી ન હોવાથી તેનું કહેવું એક બાજુનું સત્ય છે, પણ બીજી સર્વ બાજુઓનું અસત્ય છે, અને આ એક બાજુનું સત્ય પણ પરિપૂર્ણ ન હોવાથી, યા બીજી બાજુઓને અસત્ય કહેતો હોવાથી, થોડું સાચું, પણ બીજી બાજુ અસત્ય (ઉદાસીનતાવાળું) હોવાથી અસત્ય ગણાય છે.

કુદેવ, કુગુરૂ અને કુધર્મનો આક્ષેપ સહિત પ્રતિક્ષેપ

सरागोऽपिहि देवश्चेत् गुरुरब्रह्मचार्यपि
कृपाहीनोऽपि धर्मः स्यात् कष्टं नष्टं हहा जगत् । १४।

સરાગીને પણ જો દેવ કહેવાય, અબ્રહ્મચારીને પણ જો ગુરૂ મનાય, અને દયારહિત ધર્મ પણ ધર્મ કહેવાય, તો મહા ખેદની

વાત છે કે દેવ, ગુરૂ, ધર્મથી શુન્ય આ જગતનો નાશ થયો સમજવો ૧૪

આ પ્રમાણે સત્ય દેવ, ગુરૂ અને ધર્મ ઉપર શ્રદ્ધાન કરવુ તે સમ્યકત્વ આ સમ્યકત્વ આત્મ પરિણામરૂપ હોવાથી, બીજા તેને જોઇ ન શકે, છતા તેના ચિન્હોથી જાણી શકાય.

સમ્યકત્વનાં લિંગો બતાવે છે

शमसंवेगनिर्वेदानुकंपास्तिक्य लक्षणैः
लक्षणैः पंचभिः सम्यक् सम्यक्त्वमुपलक्ष्यते ॥ १५॥

શમ, સવેગ, નિર્વેદ, અનુકંપા, અને આસ્તિકતાના લક્ષણો રૂપ, પાચ લક્ષણોએ કરી સારી રીતે (બરોબર) સમકિત ઓળખી શકાય છે ૧૫

વિવેચન—શમ એટલે ઉપશમ ભાવ પોતાના અપરાધીનુ પણ અનંતાનુબંધી કષાયની પ્રબળ તીવ્રતાથી મને કરી પણ બુરૂ ચિંતન ન કરે અનંતાનુબંધી કષાયવાળો જીવ કોઈ પણ વસ્તુનુ મૂળથી નિકંદન કરવાના પરિણામવાળો હોય છે તેમ ઓછામા ઓછા ઉપશમ ભાવવાળો પણ અનંતાનુબંધી પરિણામવાળો ન હોય, તે ન હોવાનુ કારણ એ છે કે તેણે, દેહ અને આત્મા ભિન્ન છે, દેહનો નાશ થાય છે, આત્માનો નાશ નથી, આત્મા અન્ય અન્ય ભવોમા પોતાના કરેલા શુભાશુભ કર્માનુસારે સુખ દુઃખ આદિનો અનુભવ કરે છે પોતાના પ્રયત્નથી કર્માવરણોનો નાશ કરી સર્વથા કર્મ રહિત થઈ મુક્તિ મેળવી શકે છે દેહ એજ આત્મા છે, તેમ માન્યતા કરવી તે મિથ્યાત્વ છે, અને પુદ્ગલાદિ પરભાવોમા આસક્ત થવુ તે સર્વ મિથ્યા ભાવ છે આ સર્વ સારી રીતે જાણેલ હોવાથી તથા આ સર્વ ભાવોથી વિમુક્ત થઇ આત્મપદ મેળવવુ એ તેની દૃઢ ભાવના હોવાથી અનંતાનુબંધી પરિણામો ક્યાથી હોય ?

સંવેગ—દેવોના અને મનુષ્યોના સુખોને દુઃખરૂપ માને અને મોક્ષસુખ અર્થાત ખરૂ આત્મસુખ તેનેજ સુખ કરી જાણે

નિર્વેદ—આ ભવને નારકી સમાન કે બંદીખાના સમાન માને, અને ઉદાસીન વૃત્તિથી જેમ બને તેમ સંસારથી નીકળવાનો પ્રયત્ન કરે.

અનુકંપા—બે પ્રકારની છે: દ્રવ્ય અને ભાવ. દ્રવ્યથી, દુઃખી પ્રાણીને પોતાથી બનતી મહેનતે અને શક્તિ અનુસારે દુઃખથી મુક્ત કરે; ભાવથી, ધર્મ રહિત જીવોને શક્તિ અનુસાર ધર્મમાં જોડવા પ્રયત્ન કરે.

આસ્તિકતા—વીતરાગનાં કહેલાં વચનો ઉપર પૂર્ણ શ્રદ્ધાન.

આ પાંચ લક્ષણો સમ્યકતવાન જીવોને હોય છે.

સમ્યક્ત્વનાં પાંચ ભૂષણો.

स्थैर्य प्रभावना भक्तिः कौशलं जिनशासने ॥
तीर्थसेवा च पंचास्य भूषणानि प्रचक्षते ॥ १६ ॥

સ્થિરતા, પ્રભાવના, ભક્તિ, જીનશાસનમાં કુશળતા, અને તીર્થ સેવા આ પાંચ સમ્યકત્વનાં ભૂષણો કહેલાં છે. ૧૬

વિવેચન—ભૂષણ એટલે શોભા, યા આભૂષણો, જે સમ્યક્ત્વ ઉપર ચડાવવાથી સમ્યકત્વ શોભી નીકળે. તે ભૂષણ **પ્રથમ** સ્થિરતા. કોઈ ધર્મથી પતિત થતો હોય, તેને ઉપદેશ આપી યા તેની અગવડ દૂર કરી ધર્મમાં સ્થિર કરવો અથવા અન્ય દર્શનકારોના મંત્રતંત્રાદિ ચમત્કારો જોઈ ધર્મથી અસ્થિર ન થવું તે સ્થિરતા.

પ્રભાવના—શક્તિ અનુસાર ધર્મને ફેલાવવો યા તેની શોભામાં વધારો કરવો.

ભક્તિ—ગુણાનુરાગ: ગુણવાન પુરૂષોનો વિનય કરવો, બહુમાન કરવું અને અન્નવસ્ત્રાદિ આપી તેમની ભક્તિ કરવી.

જીનશાસનમાં કુશલપણું.—જીનેશ્વરનાં કહેલાં જીવાજીવાદિ તત્ત્વોનો અભ્યાસ કરી તેમાં પ્રવિણતા મેળવવી.

તીર્થસેવા—તીર્થો બે પ્રકારનાં: સ્થાવર અને જંગમ. સ્થાવર તીર્થો—જ્યાં તીર્થંકરોનાં કલ્યાણક થયાં હોય તેવી ભૂમિઓ

સ્પર્શવી, શુદ્ધ ભાવોથી ગુણગ્રામોની સ્તુતિ કરવી, વિચારણા કરવી એ આદિ સ્થાવર તીર્થસેવા જગમ તીર્થ-સાધુ મુનિરાજ, તેની સેવા કરવી

આ પાચ સમ્યકત્વની શોભામા-ઉજ્વલતામા-વધારો કરનાર છે, માટે ભૂષણો કહ્યા છે

સમ્યક્ત્વના પાચ દૂષણો.

शकाकांक्षा विचिकित्सा मिथ्यादृष्टि प्रशसनम् ॥
तत्संस्तवश्च पचापि सम्यक्त्व दूषयंत्यलं ॥ १७ ॥

શકા, આકાક્ષા, વિચિકિત્સા, મિથ્યાદૃષ્ટિની પ્રશસા, અને તેનો પરિચય, આ પાચે પણ સમ્યકત્વને અત્યત દૂષિત કરનાર છે

વિવેચન—શકા જીનેશ્વરના કહેલા જીવાજીવાદિ તત્વોના સબધમા શકા કરવી. ખબર ન પડે તો કોઈને પૂછવુંજ નહિ, આનુ નામ શકા નથી તેમ પૂછયા સિવાય તો કોઈને ખબરજ ન પડે ત્યારે શાસ્ત્રના જ્ઞાતા પાસેથી તેના રહસ્યો જાણવા અને જ્યારે તેથી પણ વિશેષ ખુલાસો મન માનતો ન મળે ત્યારે તે વાતનો આધાર જ્ઞાની ઉપર રાખી સતુષ્ટ થવુ, પણ આ મને જવાબ આપી ન શકયા, માટે જીનેશ્વરનુ કહેવુ ખોટુ છે, તેવી માન્યતા ન થવી જોઇએ, કેમકે સર્વ જીવોના ક્ષયોપશમો કાંઈ સરખા હોતા નથી, અને તેથી એકને પૂછતા મનમાનતો ખુલાસો ન મળે તો, તે વાત ખોટી છે, એવી કલ્પના કરવી તે અયોગ્ય છે

કાક્ષા—અન્ય મતોના ધર્મમાટે અભિલાષ કરવો. કોઈ દર્શનકારોમા મત્ર તત્રાદિનો ચમત્કાર જોઇ તે તે દર્શનોમા સત્ય છે, એમ કરી દોડી જવુ, અને પોતાની બુદ્ધિને યુક્તિની કસોટીપર ન ચડાવવી, એ વિદ્વાનોને તો લાયક નથીજ ગાડરીયા પ્રવાહમા તો કદી તેમ થઇ આવે છે, તેઓએ પણ પરમાર્થને માટે તો બહુજ વિચારવાનુ છે બાહ્ય ચમત્કારો જોઇ પોતાના આત્માને નિરતરના અસત્ય ધર્મરૂપ જોખમના ખાડામા નાખવો, એ વિચાર શક્તિ વિનાનુ કામ છે

વિચિકિત્સા—ધર્મ સંબંધી ફલનો સંદેહ. આ મારી જીંદગીને પરમાર્થ માર્ગે, ધર્મ રસ્તે પૂરી કરૂં છું, પણ તેનું ફળ મળશે કે કેમ એ વિચાર ધાર્મિક ઉત્સાહને નબળો પાડનાર છે. સામાન્ય રીતે પણ દુનિયાંની કોઈ પણ ક્રિયાનું ફળ આપણે નજીક કે દૂર જ્યારે અનુભવીએ છીએ ત્યારે પારમાર્થિક ક્રિયાનું ફળ શામાટે નહિ મળે? પારમાર્થિક ક્રિયાનું ફળ આપણને પ્રથમ અહિંજ વિષયકષાયની શાંતતા, સમપરિણામ, આત્માને આનંદ, અને સુખમય જીંદગી વગેરે મળે છે તો આગળ તેનાં મીઠાં ફળો અનુભવાશે તે નિર્વિવાદજ છે, કેમકે એક બીજ વાવ્યું હોય, અને તેના અંકૂરો ફૂટેલા આપણે જોયા, પાંદડાં આવતાં જોયાં, તો અનુમાન કરી શકાય છે કે આ વૃક્ષને પાણી સિંચવામાં અને રક્ષણ કરવામાં આવશે તો અવશ્ય કાળે કરી તે ફળપ્રદ થશેજ. તેમ ધર્મ પણ ફળદાયકજ છે. જે ધર્મનો અંકૂરો પણ અહિં દેખાતો નથી, તે ધર્મ છે કે કેમ, અથવા તેનાથી ફળ મળશે કે કેમ તે તો સ્વભાવિક રીતેજ સંશયયુક્ત છે.

મિથ્યા ધર્મીઓની પ્રશંસા—આ પ્રશંસા ન કરવી. ન કરવાનું કારણ એ છે કે તેથી બાળજીવો, જેને સત્યાસત્યનો નિર્ણય કરવાનું સામર્થ્ય નથી, તેઓ ઓઘશ્રદ્ધાનથી પણ સત્ય ધર્મને અવલંબી રહ્યા હોય છે, તેઓ આ સન્માર્ગ મુકી દઈ તે મિથ્યા ધર્મોમાં ફસાઇ પડે છે. વળી તે ધર્મને ઉત્તેજન મળે છે. આ તો નિર્ણય છે કે કોઇ ધર્મમાં થોડો કે ઘણો કોઇ પણ ગુણ તો હોય છે. તેને જોઇ ગુણાનુરાગી તેના ગુણોનું બાળજીવો આગળ વર્ણન કરે તો તે ગુણને લઈ બાળજીવો આકર્ષાય, પણ બીજા સંખ્યાબંધ દોષો તરફ લક્ષ ન હોવાથી તે સત્ય માર્ગથી ભ્રષ્ટ થાય છે. માટે આવા ગુણાનુરાગી જીવોએ તે મિથ્યા દર્શનકારોના ગુણો જોઇ મનમાં સમજવાનું છે, અથવા યોગ્યતાવાળા જીવો આગળ તે કહેવાના છે, પણ આવા બાળજીવો આગળ કહી તેમને સત્યથી ભ્રષ્ટ થવાનો વખત ન આવે, તે માટે વિશેષ સાવચેત રહેવાનું છે.

તેઓનો પરિચય—મિથ્યાધર્મીઓનો પરિચય ન કરવો. આ વાત પણ તેવા ધર્મદ્રઢતા સિવાયના કે ધર્મના અજાણ પણ ઓઘશ્રદ્ધાનથી સત્ય ધર્મમા રહેલા હોય, તેવાઓને માટે છે કાંઈ સર્વને લાગુ પડતી નથી નાના કુમળા ઝાડને વાડની જરૂર છે, પણ મોટા વૃક્ષોને કાંઈ વાડની જરૂર નથી, તેમ આ પ્રતિબધ પણ આવા જીવો સત્ય માર્ગથી ભ્રષ્ટ ન થાય તે માટે છે પ્રતિબધનુ કારણ એ નિર્લિંત થાય છે કે જગતમા સુયુક્તિ કરતા કુયુક્તિઓ વિશેષ હોય છે અને બાળ જીવોમા બુદ્ધિની અગલભ્યતા ન હોવાથી તે કુયુક્તિ રસ્તે દોરાઇ જાય છે

આ પાચે સમ્યકત્વને દૂષિત કરનાર હોવાથી તેને સમ્યકત્વના દૂષણો કહેવામા આવ્યા છે

આ પ્રમાણે ટુકામા સમ્યકત્વનુ સ્વરૂપ બતાવવામા આવ્યુ છે જેમ જેમ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભ એ કષાયોની મદતા બની જાય છે તેમ તેમ આ સમ્યકત્વ નિર્મળ અને પ્રબળ થતુ આવે છે માટે ખરૂ સમ્યકત્વ દેવાદિ તત્ત્વોના આદર પૂર્વક કષાયની શાતતામાજ રહેલુ છે આ સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થવા પછી તે જીવ શ્રાવકના—ગૃહસ્થના—વ્રતો લેવાને લાયક થાય છે સમ્યકત્વની પ્રાપ્તિ થવામા આત્માની જે વિશુદ્ધતા જોઇએ છે તેનાથી પણ વિશેષ વિશુદ્ધતા આ ગૃહસ્થ ધર્મના વ્રતોમા આવવીજ જોઇએ. ત્યારેજ ચારિત્રને રોકનાર કર્મ ઓછુ થાય છે અને તેજ નિર્દુષણ પણે ગૃહસ્થ વ્રતો પાળી શકે છે,

પાચ અણુવ્રતો—ગૃહસ્થ ધર્મ

विरति स्थूलहिंसादेर्द्विविधत्रिविधादिना ॥

अहिंसादीनिपचाणु व्रतानि जगदुर्जिना ॥१८॥

સ્થૂલ હિંસાદિકની દ્વિવિધ ત્રિવિધ પ્રકારે વિરતિ કરવી, તેને જીનેશ્વરો અહિંસાદિ પાચ અણુવ્રતો કહે છે ૧૮

વિવેચન—હવે ગૃહસ્થ ધર્મ સબધી વ્રતો કહેવામા આવે છે સાધુઓના વ્રતો પરિપૂર્ણ હોય છે અને તેથી તે સર્વ વિરતિ

કહેવાય છે, પણ ગૃહસ્થોથી તે પ્રમાણે વ્રતો પાળી શકાતાં નથી, એટલે તે પૂર્ણમાંથી કેટલાક ભાગના નિયમો કરવામાં આવે છે. તેને દેશ વિરતિ કહેવામાં આવે છે. અથવા તેને સ્થૂળથી વિરતિ કહેવામાં આવે છે. સાધુઓ મન, વચન અને કાયાથી કરવું નહિ, કરાવવું નહિ અને કર્તાને અનુમોદન આપવું નહિ, આમ નવ ભાગે કોઈ પણ જીવને મારવાના સંબંધમાં અસત્ય બોલવાના સંબંધમાં, ચોરીના સંબંધમાં, અબ્રહ્મચર્યના સંબંધમાં અને પરિગ્રહના સંબંધમાં ત્યાગ કરી શકે છે, પણ ગૃહસ્થોથી તેમ બની શકતું ન હોવાથી, સ્થૂળથી લીધેલા નિયમો પણ મન, વચન, કાયાથી કરવા નહિ, અને કરાવવા નહિ, એમ છ ભાંગાઓથી લઈ શકે છે, એટલે અહિંસા, સત્ય, અચૌર્ય, બ્રહ્મચર્ય અને અપરિગ્રહરૂપ પાંચ સ્થૂલ વ્રતો છ ભાંગાઓથી ગ્રહણ કરે છે.

હિંસા ત્યાગ કરવાનું કારણ શું ?

पंगुकुष्ठिकुणित्वादि दृष्ट्वा हिंसाफलं सुधीः
निरागस्त्रसजंतूनां हिंसां संकल्पतस्त्यजेत् १९ ॥

પાંગળાપણું, કોઢીઆપણું, અને હાથઆદિનું ઠુંઠાપણું આ સર્વ હિંસા કરવાનાં ફળો છે, એમ જાણીને બુદ્ધિમાન જીવોએ નિરપરાધી ત્રસ જીવોની સંકલ્પથી હિંસા કરવાનો ત્યાગ કરવો. ૧૯

વિવેચન—શરીરમાં અનેક પ્રકારના વ્યાધિ થવા, કે અંગોપાંગાદિનું અધિક યા ઓછાપણું, તે સર્વ હિંસાના ફળો છે. જેવું બીજા જીવોને દુઃખ આપ્યું હોય તેવું પોતાને ભોગવવું પડે છે. આ નિયમ બહુધા લાગુ પડે છે: માટે નિરપરાધી ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવી. ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવી એ કહેવાનો એવો હેતુ છે કે પ્રથમ તો કોઈ પણ ત્રસ કે સ્થાવર જીવને નજ મારવા જોઈએ. પણ ગૃહસ્થાશ્રમમાં રહેવું અને તેમ બનવું મુશ્કેલ છે. કારણ કે પૃથ્વી, પાણી, અગ્નિ, વનસ્પતિ વિગેરે જીવો સાથે રાત્ર દિવસ ગૃહસ્થોને કામ લેવું પડે છે: તેથી તેઓની હિંસાથી

બગવુ ગૃહસ્થો માટે મુશ્કેલ છે, છતા તેના ઉપર નિરપેક્ષ તો હોયજ નહિ અર્થાત વગર પ્રયોજને તેમની હિંસા ન કરે તેમ તેઓના ઉપર નિર્દય તો હોય નહિ, પણ નહિ ચાલતા કામ કરવુ પડે છે, તેમા ત્રસ જીવોનો બચાવ તો ગૃહસ્થોથી બની શકે છે એટલે ત્રસ જીવોની વિરતિ બતાવી.

નિરપરાધી ત્રસ જીવોને ન મારવા, આ કહેવાનો હેતુ એ છે કે જો અપરાધી જીવોને ગૃહસ્થ શિક્ષા ન કરે તો તેનો ગૃહસ્થાશ્રમ ચાલી ન શકે તેનુ ઘર લુટી જાય, સ્ત્રી લઈ જાય, પુત્રાદિને મારી નાખે જો રાજા હોય તો તેનુ રાજ્ય લુટાઈ જાય, પ્રજાને દુઃખ આપે, માટે અપરાધીને શિક્ષા આપવાનુ ગૃહસ્થને ન્યાયપૂર્વક છે અર્થાત તેમ કરવાથી તેના વ્રતને દૂષણ લાગતુ નથી.

સંકલ્પથી હિંસાનો ત્યાગ કરવો એ કહેવાનો હેતુ એ છે કે રસ્તે ચાલ્યો જાય છે, જોઈને ચાલે છે, છતા કાયાની અસ્થિરતાથી કોઈ ત્રસ જીવ પગ નીચે યા શરીરથી મરણ પામ્યો, તો આથી તેનો મારવાનો ઈરાદો નથી, તેથી વ્રત ભંગ ન થાય પણ આ જીવ ચાલ્યો જાય છે, તેને જાણી જોઈને મારી નાખવો, તે સંકલ્પથી માર્યો કહેવાય આમ નિરપરાધી ત્રસ જીવોને સંકલ્પથી ન મારવા તે ગૃહસ્થોનુ પહેલુ વ્રત કહેવાય છે

સર્વ જીવોને પોતાની જેવાજ ગણવા જોઈએ

आत्मवत् सर्वभूतेषु सुखदुःखे प्रियाप्रिये
चिन्तयन्नात्मनोऽनिष्टां हिंसामन्यस्य नाचरेत् २० ॥

જેમ પોતાને સુખ વહાલું છે, અને દુઃખ અપ્રિય છે, તેમ સર્વ જીવોને સુખ પ્રિય અને દુઃખ અપ્રિય છે, એમ જાણી પોતાને અનિષ્ટ એવી હિંસા બીજાના સંબધમા ન કરવી જોઈએ અર્થાત બીજા જીવોને ન મારવા જોઈએ. ૨૦

જેમ ત્રસ જીવોની હિંસા ન કરવી, તેમ નિરર્થક સ્થાવર જીવોની પણ ન કરવી જોઈએ.

निरर्थकां न कुर्वीत जीवेषु स्थावरेष्वपि
हिंसामहिंसाधर्मज्ञः कांक्षन मोक्षमुपासकः २१ ॥

અહિંસા ધર્મના જાણ, તથા મોક્ષની ઇચ્છાવાળા શ્રાવકોએ સ્થાવર જીવોની પણ વગર પ્રયોજને હિંસા ન કરવી. ૨૧

કોઈને એવી શંકા થાય કે જીવહિંસા કરીને પૈસો તો મેળવવો, પછી દાન આપીને તે પાપથી છુટી જઈશું. તેને આચાર્યશ્રી કહે છે કે

प्राणी प्राणित लोभेन योराज्यमपि मुंचति
तद्वधो त्थमघं सर्वोर्वीदानेपि न शाम्यति २२ ॥

મનુષ્યો, પ્રાણીઓ, જીવવાના લોભથી રાજ્યનો પણ ત્યાગ કરે છે. (મૂકી દેછે,) તેનો વધ કરવાથી ઉત્પન્ન થએલું પાપ આખી પૃથ્વીનું દાન આપે તોપણ કેવી રીતે શાંત થાય? શાંત નજ થાય. ૨૨.

હિંસા કરનારને આચાર્યશ્રી ઉપમા તથા શિક્ષા આપે છે.

वने निरापराधानां वायुतोयतृणाशिनां
निघ्नन् मृगाणां मांसार्थी विशेष्येत कथं शुनः २३ ॥
दीर्यमाणः कुशेनापि यः स्वांगे हंत दूयते
निर्मंतून सकथं जंतुनंतये न्निशितायुधैः २४ ॥
निर्मातुं क्रूरकर्माणः क्षणिकामात्मनो धृतिं
समापयंति सकलं जन्मान्यस्य शरीरिणः २५ ॥
म्रियस्वेत्युच्यमानोपि देही भवति दुःखितः
मार्यमाणः प्रहरणैर्दारुणैः सकथं भवेत् ॥ २६ ॥

વનને વિષે રહેનારાં અને વાયુ, પાણી, તથા લીલા ઘાસને ખાનારાં બિચારાં નિરપરાધી હરિણોને મારનારા માંસના અર્થીઓ

કુતરા કરતા અધિક કેમ કહી શકાય ? અર્થાત-નજ કહી શકાય જે માણુસ પોતાના શરીરે એક ડાભનુ તૃણ વાગવાથી પણ દુઃભાય છે તે નિરપરાધી પ્રાણીઓને તીક્ષ્ણ હથિયારો વડે કરી શા માટે મારતા હશે ? તે ક્રૂર કર્મ કરનારાઓ એક ક્ષણ માત્ર વાર પોતાની તૃપ્તિ કરવા માટે આ પ્રાણીઓનો આખો જન્મ નાશ કરી નાખે છે, અરે, તુ મરીજા, એટલુ કહેવાથી પણ જ્યારે પ્રાણીઓ દુઃખી થાય છે તો તેને ભયંકર શસ્ત્રોથી મારતા કેટલુ દુઃખ થતુ હશે, એ મારનાર જીવે પોતેજ વિચારવાનુ છે ૨૪-૨૭

श्रूयते प्राणिघातेन रौद्रध्यानपरायणौ

सुभूमो ब्रह्मदत्तश्च सप्तमं नरकं गतौ ॥ २७ ॥

શાસ્ત્રમા કહેલુ છે કે પ્રાણીઓના ઘાત કરવાવડે કરી રૌદ્ર ધ્યાનમા તત્પર સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીઓ સાતમી નરકે ગયા છે ૨૮

વિવેચન—પૂર્વે अपुत्रस्य गतिर्नास्ति પુત્ર વિનાના મનુષ્યોની ગતિ થતી નથી, એ શ્રુતિવાક્યથી, તપથી ભ્રષ્ટ થએલા જમદગ્નિ તાપસે, જીતશત્રુ રાજાની રેણુકા નામની કુંવરી સાથે વિવાહ કર્યો હતો, અને તેને લઈ જંગલમા જઈ રહ્યો હતો. અનુકાલે તે ઋષિએ એક રેણુકા માટે અને તેની પ્રાર્થનાથી હસ્તિનાપુરના અનંતવીર્ય રાજાની રાણી, જે રેણુકાની બહેન થતી હતી, તેને માટે એમ બે મંત્રો આપ્યા રેણુકા માટે બ્રાહ્મણપુત્ર ઉત્પન્ન થાય તેવો અને તેની બહેન માટે ક્ષત્રી પુત્ર થાય તેવા તે મંત્રો હતા રેણુકા જંગલના દુઃખથી કંટાળી વીર્યવાન પુત્ર થવા માટે પોતાની બહેન માટેનો મંત્ર, પોતે સ્વીકાર્યો અને બ્રાહ્મણ પુત્ર થાય તેવો બહેનને મોકલ્યો. કાળાંતરે પુત્ર અવતર્યો અને પરશુ વિદ્યા સાધવાથી ક્રમે પરશુરામ નામથી પ્રસિદ્ધિ પામ્યો, તેની બહેનને કૃતવીર્ય નામે પુત્ર થયો એક દિવસ રેણુકા પોતાની બહેનને મળવા ગઈ ઇંદ્રિયોની ચપળતા દુર્વાર્ય હોવાથી કર્મ સંયોગે અનંતવીર્ય રાજા રેણુકામા લુબ્ધ થયો અને એક પુત્રની

ઉત્પત્તિ થઇ કેટલેક અવસરે **જમદગ્નિ ૠષિ** રેણુકાને પુત્રસહિત વનમાં લઈ ગયો. ખરેખર મોહાંધ પુરૂષો સ્ત્રીના અકાર્યની દરકાર કરતા નથી. અકાળે ફળેલી વેલડીની માફક પુત્ર સહિત માતાને જોઇ ક્રોધથી પરશુરામે રેણુકાને મારી નાખી. આ વાતની અનંતવીર્ય રાજાને ખબર પડવાથી તેણે તે તાપસોનો આશ્રમ તોડી નાખ્યો, અને ગાયો પ્રમુખ લઈ તે ચાલતો થયો. પરશુરામ તેની પાછળ ગયો અને યુદ્ધમાં અનંતવીર્ય રાજા મરાયો. તેની પછી તેનો પુત્ર કૃતવીર્ય રાજ્યાસનપર આવ્યો. કૃતવીર્ય મોટો થયો ત્યારે પિતાનું વેર સાંભરી આવવાથી તેણે જમદગ્નિને મારી નાખ્યો. આ ઉપરથી પરશુરામ હસ્તિનાપુર આવી, કૃતવીર્યને મારી, પોતે ગાદી ઉપર બેઠો. એ અવસરે કૃતવીર્યની સગર્ભા રાણી ત્યાંથી નાસી તાપસોના આશ્રય તળે એક ભોંયરામાં રહેવા લાગી. ક્ષત્રિયો ઉપરના દ્વેષથી પરશુરામે સાતવાર નક્ષત્રી પૃથ્વી કરી. તાપસના આશ્રમે ભોંયરામાં તે રાણીને પુત્ર અવતર્યો. ચૌદ સ્વપ્નથી સૂચિત તે પુત્રનું સુભૂમ નામ પાડવામાં આવ્યું. પરશુરામે નિમિતિયાને પૂછ્યું કે "મારૂં મરણ કોનાથી થશે?" **ખરેખર બહુ વેરવાળા જીવો નિરાંતે નિદ્રા પણ લેતા નથી અને રાત્રિ દિવસ મરણથી શંકિત રહે છે.** નિમિતિઆએ કહ્યું કે ક્ષત્રિયોની દાઢાનો ભરેલો થાળ જેને દેખીને ક્ષીરરૂપ થઇ જશે, તેનાથી તમારૂં મરણ થશે. તે જાણવા માટે પરશુરામે દાનશાળા બંધાવી અને દાઢાનો ભરેલો થાળ ત્યાં મૂક્યો. ભોયરામાં રહેલો સુભૂમ એક દિવસ પોતાની માતાને કહે છે કે "માતાજી, શું આટલીજ પૃથ્વી છે?" માએ ઉત્તર આપ્યો "પુત્ર, પૃથ્વી ઘણી મોટી છે પણ પરશુરામના ભયથી આપણે અહિં રહીએ છીએ. તેણે તારા પિતાને મારી નાખ્યા છે, અને જે કોઈ ક્ષત્રીને દેખે છે તેને મારી નાખે છે." સુભૂમનું ક્ષાત્રતેજ ઢાંકયું ન રહ્યું. વાત સાંભળતાંજ તેનાં નેત્રો લાલ થઈ આવ્યાં. માના વાર્યા છતાં તે બહાર નીકળ્યો અને જ્યાં પેલો થાળ હતો તે દાનશાળાએ આવ્યો. તેને જોતાં થાળમાં

રહેલી દાઢા' ક્ષીરરૂપ થઈ ગઈ તે સૂભૂમ પી ગયો. પરશુરામને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તે લડવા આવ્યો પુણ્યની પ્રબળતાથી તે થાળ ચક્રરૂપ થયુ, અને યુદ્ધમા પરશુરામ મરાયો ક્ષત્રીઓના અને પિતાના વેરથી તેણે એકવીશ વાર નબ્રાહ્મણી પૃથ્વી કરી આ પ્રમાણે તેણે અનેક જીવોની હિંસા કરી છ ખડ સાધ્યા આવી અઘોર હિંસાથી સુભૂમ ચક્રવર્તી મરીને સાતમી નરકે ગયા

બ્રહ્મદત્તનુ વૃત્તાત—કાપિલ્ય નગરના બ્રહ્મરાજાની ચૂલણી રાણીએ ચૌદ સ્વપ્ન સૂચિત એક પુત્રનો જન્મ આપ્યો તેનુ નામ બ્રહ્મદત્ત રાખવામા આવ્યુ રાજાએ ઘણા હર્ષથી પુત્રજન્મોત્સવ કર્યો આ બ્રહ્મરાજાને કાશી દેશનો કટક રાજા, હસ્તિનાપુરનો કરેણુદત્ત રાજા, કોશલદેશનો દીર્ઘપૃષ્ટ રાજા અને ચપાનો પુષ્પચલ રાજા એમ ચાર મિત્રો હતા જ્યારે બ્રહ્મદત્ત બાર વર્ષની ઉમરનો થયો ત્યારે અકસ્માત શૂળના રોગથી બ્રહ્મરાજા પરલોક ગયો બ્રહ્મદત્ત કુવર નાનો હોવાથી ચાર મિત્રોએ એકએક વર્ષ વારાફરતી તેના રાજ્યનુ રક્ષણ કરવાનુ નક્કી કર્યુ અનુક્રમે દીર્ઘપૃષ્ટ રાજા રાજ્યરક્ષણ કરવા માટે એક વર્ષ ત્યા આવ્યો. અતેઉરમા કાર્ય પ્રસગે જતા આવતા ચૂલણીરાણી સાથે વિશેષ પ્રીતિ થઈ, અને ક્રમે નિરકુશપણે તેઓ અકાર્ય કરવામા દોરાયા આ વાતની ખબર રાજ્યના મહાન સ્તભ તુલ્ય ધનુ નામના મત્રીને થઈ તેણે પોતાના પુત્ર વરધનુને, બ્રહ્મદત્ત કુવરને અવસરે તેની માતા અને દીર્ઘપૃષ્ટરાજાનુ અકાર્ય જણાવવા સમજાવ્યુ. વરધનુએ કુવરને અવનગે માહિતગાર કર્યો સજ્ઞામા સમજાવવા માટે હગી અને કાનડાના સયોગવાળુ લોડુ બનાવી શૂળીથી વીંધી નાખી પોતાની માતા અને દીર્ઘપૃષ્ટને કુમારે તે બતાવ્યુ, અને વિશેષમા જણાવ્યુ કે આવા અકાર્યો કરનારનો અન્યાય હુ સહન નહિ કરતા છેવટી મારી નાખીશ બાળચેષ્ટાવાળા પણ મહાન, ગભીર અર્થસૂચક આ વાક્યોથી દીર્ઘપૃષ્ટ ચમક્યો. અને કુવર નક્કી મને મારી નાખશે એવા ઈરાદાથી તેણે કુમારની માતા ચૂલણીરાણીને સમજાવ્યુ કે એ

તને મારી જરૂર હોય તો આ કુમારને તું મારી નખાવ. વિષયમાં અંધ થયેલી, પ્રેમાળ પણ અત્યારે શત્રુરૂપ થયેલી માતાએ તે વચન સ્વીકાર્યું; અને લાખનો મહેલ બનાવી નવોઢા રાણીની સાથે તેમાં રહેવાને કુમારને માતાએ આજ્ઞા આપી. ધનુમંત્રી આ સર્વ બીનાનો ગુપ્ત રીતે માહિતગાર હોવાથી કુમારનો બચાવ કરવા માટે, વૃદ્ધાવસ્થામાં ધર્મધ્યાન કરવું જોઇએ, હવે મારાથી રાજ્યનાં કાર્યો બની નહિ શકે, એ પ્રમાણે કહી, રાજ્યકાર્યોથી ફારક થયો, અને નદી કિનારે દાનશાળા બંધાવી, ધર્મ કરતો ત્યાં રહ્યો. લાખનો મહેલ બનાવાતો જોઇનેજ તે કુમારના મરણ માટે આગાહી કરી રહ્યો હતો. કુમારના બચાવ માટે પોતાના મુકામની નજીકથી તે મહેલ સૂધી જમીનમાં સળંગ ખોદાવી અને તેનું બારણું તે મહેલમાં આવે તેમ કરી આડી એક શિલા મૂકાવી. પોતાના પુત્ર વરધનુને તેનો માહિતગાર કર્યો અને અવસરે, કષ્ટ પડયે, તમારે અહિંથી નીકળી ચાલ્યા જવું વિગેરે સમજાવ્યું. બ્રહ્મદત્તનાં લગ્ન કરીને તરતજ આ મહેલમાં રહેવાને માતાએ તેને હુકમ કર્યો. સરલ સ્વભાવી કુમાર માતાના આ દુષ્ટ ચેષ્ટિતને સમજી ન શકયો. રાત્રિ શાંત થઇ તથા સર્વ માણસો નિદ્રાવશ થયાં ત્યારે વહાલી પણ વેરણ માતાએ કુમાર વિદ્યમાન છતાં પોતાના વિષયસુખરૂપ સ્વાર્થમાં ખામી આવતી જાણી આખા મહેલને ચારે બાજુથી આગ લગાડી. અહા! વિષયથી અંધ બનેલી માતા આવા ચક્રવર્તી જેવા પુત્રને પણ મારતાં પાછું વાળી જોતી નથી. આથીજ જ્ઞાની પુરૂષો આ વિષયોને ઝેરની ઉપમા આપે છે. અને જેમ બને તેમ તેનાથી મુકત થવા માટે જીવોને બોધ આપે છે. ભડભડાટ કરતી અગ્નિની જવાળાઓ ચારે બાજુ પ્રસરતી જોઈ કુંવર જાગ્યો. વરધનુ તેઃ જાગતોજ હતો. વ્યાકુળ થઈ આગ લાગ વાનું કારણ અને તેનાથી બચવાનો ઉપાય કુમારે વરધનુને પૂછયો. વરધનુએ માતાનું અને દીર્ઘપૃષ્ટનું અકાર્ય વિશેષ પ્રકારે સમજાવ્યું અને અત્યારે નાશી છૂટયા સિવાય બીજો કોઈ ઉપાય રહ્યો નથી; કેમકે રાજ્ય દીર્ઘપૃષ્ટે સ્વાધીન કરી લીધું છે, વિગેરે કુમારને

સમજાવ્યુ નાસી છૂટવા માટે આડી શિલા આવેલી સુરગ બતાવી. પાટુના પ્રહારથી બ્રહ્મદત્તે શિલા કાઢી નાખી, અને ત્યાથી બન્ને જણ ચાલ્યા ગયા અન્ય અન્ય રાજ્યોમા ફરતા અને છુપા વેશમા રહેતા આ કુમારે પૂર્વના સુકૃત કર્મને લઇને અનેક રાજકુમારિકાઓ અને મોટી ઋદ્ધિ એકઠી કરી છેવટે દીર્ઘપૃષ્ટ રાજાને યુદ્ધમા મારી પિતાના રાજ્યનો માલિક થયો અનુક્રમે છ ખડ સાધી ચક્રવર્તી બિરૂદ ધારણ કર્યુ

જ્યારે બ્રહ્મદત્તને દીર્ઘપૃષ્ટ રાજાના ભયથી નાસી જવુ પડયુ હતુ ત્યારે મુશ્કેલીના વખતમા એક બ્રાહ્મણે તેને સહાય કરી હતી બ્રહ્મદત્તે તેને કહ્યુ હતુ કે બ્રહ્મદત્ત' ચક્રવર્તી ગાદી ઉપર બેઠા છે, એમ તુ સાભળ, ત્યારે મારી પાસે તુ આવજે હુ તારૂ દારિદ્ર દૂર કરીશ તે બ્રાહ્મણ બ્રહ્મદત્તને મળ્યો બ્રહ્મદત્તે તેને જે માગે તે આપવાનુ કહ્યુ બ્રાહ્મણે પોતાની સ્ત્રીની શિક્ષાથી નિરતર જુદે જુદે ઘેર ભોજન કરવુ અને એક મહોર દક્ષિણામા મળે, એવુ વચન માગ્યુ રાજાએ તે સ્વીકાર્યું પહેલો જમવાનો વારો બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીને પોતાનેજ ઘેર આવ્યો રાજાએ ઘણી સારી રસોઈ જમવામા પીરસાવી, પરતુ બ્રાહ્મણે હઠ લીધી કે જે ભોજન તમે કરોછો તેજ અમને આપો. રાજાએ ઘણો સમજાવ્યો કે ચક્રવર્તીનુ ભોજન બીજાને પચે નહિ, માટે તેનો આગ્રહ ન કર છતા બ્રાહ્મણે તેનુ કહેલુ માન્ય ન કર્યુ, અને ઉલટુ મેણું માર્યુ કે આટલુ ભોજન જે રાજા આપી શકતો નથી તે બીજુ શુ આપશે ? આથી નિરૂપાયે રાજાએ તેના કુટુબને પોતાનુ ભોજન આપ્યુ આ ભોજન કરવા પછી તે બ્રાહ્મણનુ કુટુબ વિષયથી એટલુ બધુ વ્યાકુળ થઈ ગયુ કે ગમ્યાગમ્યનો વિચાર ન રહ્યો વિષયમા લપટ થઇ આપસમા બહેન, પુત્રી અને માતા સાથે પણ વ્યભિચાર કર્યો અને તે ભોજનના તીવ્ર નિશામા તેઓને પ્રાય આખી રાત્રિ વિટબના થઈ પ્રાત કાળ થતા ભોજનનો નિશો શાત થયો, ત્યારે બ્રાહ્મણ ઘણુ શરમાયો, તે પોતાની જાતને ધિક્કારવા લાગ્યો, અકાર્યનો પશ્ચાત્તા

પ કરવા લાગ્યો, અને લોકોને મુખ દેખાડવું કે કેમ તેની તેને ભારે ચિંતા થઈ. રાજા ઉપર તેને વિશેષ ગુસ્સો થઇ આવ્યો. રાજાએ મને જાણીનેજ આમ હેરાન કર્યો છે, માટે આ વેર હું ગમે તે પ્રકારે વાળું, એવા ઇરાદાથી તે ત્યાંથી નીકળી જંગલમાં ગયો. ત્યાં કોઇ બકરાં ચારનાર ભરવાડ મળ્યો. તે ભરવાડ લક્ષવેધી હતો. બેઠાં બેઠાં જે પાંદડાપર લક્ષ કરી કાંકરી ફેંકતો તેને તે વીંધી નાખતો. આ ભરવાડને જોઇ પોતાના મનોર્થો સિદ્ધ થયા જાણી, ભરવાડને થોડાક પૈસા આપવા કરી, રાજાની આંખો ફોડી નાખવાનો તે બ્રાહ્મણે નિશ્ચય કર્યો. ભરવાડને સાથે લઇ તે નગરમાં આવ્યો. રાજાની સ્વારી નીકળી એટલે દૂરથી બ્રાહ્મણે રાજાને બતાવ્યો કે આની આંખો ફોડી નાંખ. તત્કાળ લક્ષ રાખી તેણે જોરથી બે કાંકરી ફેંકી. રાજાની બન્ને આંખો ફૂટી ગઇ. રાજાના માણસોએ તે ભરવાડને પકડી લીધો અને માર મારી મનાવતાં બ્રાહ્મણના શિખવવાથી પોતે આ કર્યું છે, એમ તેણે માની દીધું. રાજાના ક્રોધનો પાર રહ્યો નહિ. અહા! દુનિયાનાં માણસો કેવાં કૃતઘ્ન છે. જેના પર ઉપકાર કર્યો તેના તરફથીજ અપકાર કરાયો! રાજાએ બ્રાહ્મણના આખા કુટુંબને મારી નંખાવ્યું, પણ તેનો ક્રોધ શાંત ન થયો. અજ્ઞાનથી અંધ થયેલા તે રાજાનો ક્રોધ જાતિ ઉપર ગયો, અને બ્રાહ્મણોની આંખો ફોડીને એક થાળ ભરી મને નિરંતર આપો કે જેને ચોળી મસળીને હું મારૂં વેર વાળી ક્રોધ શમાવું. આ પ્રમાણે પ્રધાનને કહ્યું. તેજ માફક થોડા દિવસ તો ચાલ્યું. પણ સમજુ પ્રધાનોએ તેમ થતું અટકાવી શ્લેસ્માતક નામનાં ફળો મંગાવ્યાં. જે આંખની જેવાં ચીકણાવાળાં અને આકારનાં હોય છે. તેનો થાળ ભરી રાજાને નિરંતર આપવા લાગ્યા. રાજા તે મસળીને પોતાને કૃતાર્થ માનવા લાગ્યો. આવી રીતના ભયંકર રૌદ્ર પરિણામમાં રાજાએ પોતાના આયુષ્યનાં અવશેષ સોળ વર્ષ પૂરાં કર્યાં, અને આયુષ્ય પૂર્ણ કરી તે ચક્રવર્તી રાજા સાતમી નરકે ગયો.

ત્યા તેને મહા ઘોર વેદના સહન કરવી પડી આ પ્રમાણે હિસા કરનાર સુભૂમ અને બ્રહ્મદત્ત ચક્રવર્તીઓ પોતાના ઉત્તમ માનવ આયુષ્યને નિરર્થક કરી લાબા વખત સૂધી નરકની મહા વ્યથાના ભોક્તા થયા માટે સુખના ઇચ્છક જીવોએ કોઈ પણ જીવને દુ ખ ન આપવુ કેમકે દુ ખ આપ્યાથી અવશ્ય તેનો બદલો મળે છે

कुणिर्वर वरं पगुरशरीरी वर पुमान्
अपि सपूर्ण सर्वांगो न तु हिसा परायणा' ॥ २८ ॥

મનુષ્યોએ હાથવિનાના થવુ તે સારૂ છે, પાગળા થવુ તે સારૂ છે, અને શરીર વિનાના થવુ તે સારૂ છે પણ સ પૂર્ણ શરીરવાળા થઇને હિ સા કરવામા તત્પર થવુ તે સારૂ નથી ૨૮

કેટલાએક વિઘ્ન શાતિ માટે અને કેટલાએક કુળાચારથી હિ સા કરે છે, તેને આચાર્યશ્રી કહે છે કે

हिसाविघ्नाय जायेत विघ्नशात्यै कृताऽपिहि
कुलाचार धियाप्येषा कृता कुलविनाशिनी ॥ २९ ॥

વિઘ્નની શાતિ થવા માટે કરાયેલી હિ સા પણ ઉલટી વિઘ્નને માટે થાય છે અને કુળાચારની બુદ્ધિથી પણ કરાએલી હિ સા કુળનો વિનાશ કરનારી થાય છે ૨૯

अपि वश क्रमायाता यस्तु हिसा परित्यजेत्
स श्रेष्ठः सुलस इव कालसौकरिकात्मजः ॥ ३० ॥

કાલસૌકરિકના પુત્ર સુલસની માફક જે કુલક્રમથી (વશપર પગએ) આવેલી પણ હિ સાનો ત્યાગ કરે છે તે શ્રેષ્ઠ કહેવાય છે ૩૦

વિવેચન—સુલસ અને કાલસૌકરિક કોણ હતા, અને સુલસે કુળક્રમે આવેલી હિ સાનો ત્યાગ કેવી રીતે કર્યો તે ગોપાત જણાવવુ ઉચિત છે એમ જાણી તેની આપવામા આવે છે મગધ દેશની રાજગૃહિ રાજ્ય કરતો, તેને મહા બુદ્ધિના નિધાન

અભયકુમાર નામનો કુમાર હતો. તે નગરીમાં કાલસૌરિક નામનો કસાઈ રહેતો હતો. તેને સુલસ નામે પુત્ર હતો. આ કસાઈ નિરંતર અનેક જીવોનો વધ કરતો હતો. શ્રેણિકરાજાએ તેને વધ કરતો અટકાવવા ઘણો પરિશ્રમ કર્યો પણ તે નિરર્થક ગયો. એક દિવસ રાજાએ તેને કૂવામાં બાંધી ઉંધે માથે લટકાવી રાખ્યો તો ત્યાં પણ પાણીમાં પાટા આલેખી માનસિક કલ્પનાથી તેણે અનેક જીવોને માર્યા. આ પ્રમાણે જેનાં હાડે હાડ રૌદ્રધ્યાન વ્યાપી ગયું છે તેવા પામર જીવોને બોધ આપવાને મહાજ્ઞાનીઓ પણ અશકત છે. તો શ્રેણિક જેવા તેને અંતરથી કેવી રીતે રોકી શકે ? હિંસામાં આસકત પરિણામવાળા કાળસૌકરિકને એક વખત શરીરમાં મહાવ્યાધિ ઉત્પન્ન થયો. દાહજ્વરથી તેનું શરીર બળવા લાગ્યું. તેને કોઇ ઠેકાણે ચેન પડતું નહોતું. મધુર ગીત ગાયનો મહા દુઃખદ લાગતાં હતાં; મધુર રસો પણ ઝેર સમાન થઈ પડતા હતા, કોમળ શય્યા પણ શુળી સમાન લાગતી હતી; અને સુગંધી પદાર્થો દુર્ગંધમય અનુભવાતા હતા. સુલસ જેમ જેમ તેને સારા ઉપાયો કરતો હતો તેમ તેમ તેને વિશેષ દુઃખ થતું હતું. સુલસ મહાવીરસ્વામી પાસેથી ધર્મ પામ્યો હતો. તેના પરિણામ ઘણા કોમળ હતા. નિરંતર કસાઇના ધંધાવાળા કુટુંબમાં રહેવું છતાં તેનું અંતઃકરણ નિરંતર દયાથી ભીંજાયેલુંજ રહેતું હતું. તે મહાવીર સ્વામીનો પૂર્ણ ભકત હતો. અને તેથીજ અભયકુમારની સાથે ધર્મની ગાંઠથી જોડાયેલ મિત્રતાવાળો હતો. એક દિવસે સુલસે પોતાના પિતાની આવી વિપરીત સ્થિતિ વિષે અભયકુમારને જણાવ્યું. અભયકુમારે કહ્યું કે તારો પિતા મહા પાપી છે. તેની આખી જીંદગી રૌદ્ર ધ્યાનમાં વ્યતીત થઈ છે; અને તેણે પાપકર્મોને લઈને અવશ્ય નરકનું આયુષ્ય બાંધેલું હોવું જોઇએ. માટે આગામી કાળમાં જેવી સ્થિતિ અનુભવવી હોય, તેવી સ્થિતિનું ભાન કાંઇક મરણની તૈયારી વેળાએ યા થોડો વખત પહેલાં થઇ આવે છે. માટે તું તેને જ્વરશાંતિ માટે ચંદનનો લેપ કરવો બંધ કરી વિષ્ટાનો લેપ

કર સુવા માટે કોમળ શય્યા દૂર કરી કાકરા અને કાંટાવાળી શય્યા બિછાવી, આપ અને આવા વિગેરે માટે બધી વિપરીત વસ્તુઓ આપ્યા કર. સુલસે અભયકુમારની શિક્ષા માન્ય કરી, તેજ પ્રમાણે સર્વ કરી આપ્યુ તેથી તે કાલસૌરિકને ઘણુ સુખદાઈ લાગ્યુ અને થોડા વખતમા રૌદ્ર ધ્યાનમા મરણ પામી તે સાતમી નરકે ગયો. પોતાના પિતાના મરણથી અને તેની આવી અધમ સ્થિતિથી સુલસને ઘણુ લાગી આવ્યુ હજારો જીવોની હિંસા કરી, પુષ્કળ દ્રવ્ય એકઠુ કરેલુ બાહી મૂકી છેવટનુ બળવળતી સ્થિતિવાળુ તેના પિતાનુ ચિત્ર તેના હૃદયપટ ઉપર સજડ પડી ગયુ અહા! શુ મનુષ્યોની મમત્વ દશા! શુ અધમ જીવન! શીઅજ્ઞાનતા! કે છેવટ સુધી પણ આવી પરાભવ પામેલી દશા! જે માનવ જીદગીમા મનુષ્યોનુ જીવન ઉચ્ચતર ન થયુ, તે જીદગીજ શા કામની? અને તેવા સહાયકો પણ શા કામના? આવી દુખિત દશાથી પિતાનો હુ બચાવ ન કરી શકયો! તો આ મારી પાછળના કુટુબીઓ પણ મારો બચાવ કેવી રીતે કરી શકશે? એ મારા પિતાના દાખલાથી મારે શિખવાનુ અને સમજવાનુ છે આ પ્રમાણે વિરકત ભાવવાળાં સુલસે પિતાના મરણનુ કાર્ય સમાપ્ત કર્યુ એટલે કુટુબીઓ આવી. સુલસને કહેવા લાગ્યા કે હે સુલસ, આ તારા પિતાનુ કાર્ય તુ સભાળ અને પૂર્વની માફક ચાલતી આવેલી આ આપણી જીવહિંસક વૃત્તિથી સર્વનુ પોષણ કર સુલસ કહે છે કે આવી પાપી વૃત્તિથી જીવન ચલાવવાનુ હું બીલકુલ કરવાનો નથી તમે સર્વ કુટુંબીઓ મળી કમાયેલ ધન ખાઇ જાઓ, અને જીવહિંસાના પાપથી થતુ નરકાદિકનુ દુખ તો મારે એકલાનેજ ભોગવવુ કે? કુટુબીઓ કહે છે કે નહિ, નહિ, જેમ ધન વહેચી લઇએ છીએ તેમ પાપ પણ વહેચી લઇશુ તને એકલાને અમે દુખી થવા નહિ દઇએ. સુલસ કહે છે, ત્યારે તો બહુ સારૂ આ પ્રમાણે કહી એક કુહાડો લઇ નજીક ઉભેલા પાડાને મારવાના બાનાએ કરી ત્યાથી ઘા ચૂકી

પોતાના પગ ઉપર તે ઘા માર્યો, અને વેદનાથી વિહ્વળ થઈ જમીન ઉપર પડયો. એકદથી પોકાર કરી કહેવા લાગ્યો કે મને ઘણી વેદના થાય છે માટે તમે સર્વ મળીને થોડી થોડી વહેંચી લ્યો, જેથી મને થોડું દુઃખ ભોગવવું પડે. આ શબ્દો સાંભળી બધા દિઙ્‌મૂઢ બની ગયા. કોઈ કાંઈ વેદના લઈ ન શકયા, ત્યારે સુલસ બોલ્યો "ભાઈઓ, કેમ વાર લગાડો છો? આ મારો જીવ જાય છે." કુટુંબીઓ બોલ્યા "ભાઈ, વેદના તે કેમ લઈ શકાય? તે તો સર્વ કોઈને એકલાને ભોગવવી પડે છે," સુલસ કહે છે "જ્યારે તમે આંહી દુઃખ કે વેદનામાં બીલકુલ ભાગ લેતા નથી, તો પરભવે જૂદી જૂદી ગતિમાં કર્માનુસારે જૂદા પડેલા, ત્યાં તે દુઃખમાં ભાગ લેવા કયાંથી આવશો? મારે તો જેમ આંહી એકલા દુઃખ ભોગવવાનું છે, તેમ ત્યાં પણ એકલાજ દુઃખ ભોગવવાનું છે. માટે દુઃખમાં ભાગ લેવાનું ખોટું બહાનું મૂકી દ્યો, હું તો ભગવાન મહાવીરનાં વચનથી જાણું છું. અને તમને પ્રતીતિ કરાવવા માટેજ મારે જાણી જોઈને પગ ઉપર ઘા લેવો પડયો છે." આ પ્રમાણે કહી આખા કુટુંબને પ્રતિબોધી તે પાપી આજીવિકાને જલાંજલિ આપી, નિર્દોષ વ્યાપારથી આજીવિકા શરૂ કરી સુલસે પોતાનું જીવન સુધાર્યું અને કુટુંબીઓને પણ તે પાપથી બચાવ્યા. આ પ્રમાણે પરંપરાથી કુળમાં ચાલતી આવેલી હિંસાનો જેમ સુલસે ત્યાગ કર્યો અને નિર્દોષ આજીવિકા કરી પોતાનો અને કુટુંબનો ઉદ્ધાર કર્યો તેમ બીજાએ પણ પરંપરાથી ચાલતી આવેલી હિંસાનો ત્યાગ કરવો. સુલસ પોતાનું આયુષ્ય સુખમય પૂર્ણ કરી દેવલોકમાં દેવ થયો, અને ક્રમે મોક્ષ પણ જશે.

જો હિંસાનો ત્યાગ ન કરે તો દાનાદિ સર્વ નિષ્ફળ છે એમ આચાર્યશ્રી કહે છે.

दमोदेवगुरुपास्ति दनिमध्ययनंतपः

सर्वं मप्ये तदफलं हिंसां चेन्न परित्यजेत् ॥ ३१ ॥

જો હિંસાનો ત્યાગ ન કરવામાં આવે તો ઇંદ્રિયોનું દમન કરવાપણું, દેવગુરૂની સેવા, દાન, અધ્યયન અને તપ એ સર્વ નિષ્ફળ છે અર્થાત હિંસાનો ત્યાગ કર્યા વિના તેઓ બીલકુલ ફળ આપતા નથી ૩૧

હિંસાના ઉપદેશક શાસ્ત્રકારોપર આક્ષેપ.

निःशूकैर्लुब्धकैर्लोके पात्यते नरकावनौ
अहो नृशंसैर्लोभान्धैर्हिंसाशास्त्रोपदेशकैः ॥ ३२ ॥

અહો! મહાન ખેદની વાત છે કે નિર્દય અને લોભથી આંધળા થએલા હિંસાવાળા શાસ્ત્રના ઉપદેશકો આ બિચારા વિશ્વાસી અને મુગ્ધ બુદ્ધિવાળા ભોળા લોકોને નરકની પૃથ્વીમાં પાડે છે ૩૨

તેમના શાસ્ત્રોમાં આ પ્રમાણે હિંસા કરવાનું કહ્યું છે.

यज्ञार्थं पशवः सृष्टाः स्वयमेव स्वयंभुवा
यज्ञोऽस्य भूत्यै सर्वस्य तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥ ३३ ॥

ओषध्यः पशवो वृक्षास्तिर्यञ्चः पक्षिणस्तथा
यज्ञार्थं निधनं प्राप्ताः प्राप्नुवन्त्युच्छ्रितिं पुनः ॥ ३४ ॥

मधुपर्के च यज्ञे च पितृदैवतकर्मणि
अत्रैव पशवो हिंस्या नान्यत्रेत्यब्रवीन्मनुः ॥ ३५ ॥

एष्वर्थेषु पशून् हिंसन् वेदतत्त्वार्थविद्द्विजः
आत्मानं च पशूंश्चैव गमयत्युत्तमां गतिम् ॥ ३६ ॥

બ્રહ્માએ પોતેજ યજ્ઞને માટે પશુઓ બનાવ્યા છે યજ્ઞ આ સર્વ પ્રાણીઓની વિભૂતિ (કલ્યાણ) ને માટે છે માટે યજ્ઞમાં જે વધ થાય છે, તે વધ ન કહેવાય ધાન્ય પ્રમુખ ઔષધિઓ, બકરા આદિ પશુઓ, વૃક્ષ, ગાય, ઘોડા આદિ તિર્યંચો અને કપિંજલ આદિ પક્ષીઓ, યજ્ઞને માટે મરણ પામેલા ફરી ઉન્નતિ (ઉંચી ગતિ, વાયુ આયુ વિગેરે) પામે છે મનુ કહે છે કે મધુપર્ક

(ક્રિયા વિશેષમાં) માં, જ્યોતિષ્ઠોમાદિ યજ્ઞમાં, શ્રાદ્ધમાં, અને પિતૃઓનાં અથવા દેવતાનાં કર્મો જે મહાયજ્ઞો તેમાં આટલે ઠેકાણેજ પશુઓ મારવાં, પણ બીજે ઠેકાણે મારવાં નહિ. વેદના તત્ત્વાર્થને જાણનારો બ્રાહ્મણ આ પૂર્વે કહેલ કાર્યોમાં પશુઓની હિંસા કરતો પોતાને અને પશુઓને ઉત્તમ ગતિમાં પહોંચાડે છે. ૩૩-૩૬.

આવા હિંસક શાસ્ત્રોપદેશકોના સંબંધમાં આચાર્યશ્રીનો અભિપ્રાય.

ये चक्रुः क्रुरकर्माणः शास्त्रं हिंसोपदेशकं
क्व ते यास्यंति नरकं नास्तिकेभ्योऽपि नास्तिकाः॥ ३७॥
वरं वराकश्चार्वाको योसौ प्रकट नास्तिकः
वेदोक्ति तापस छद्म छन्नं रक्षोन जैमिनिः ॥ ३८ ॥
देवो पहार व्याजेन यज्ञव्याजेन येऽथवा
घ्नंति जंतून गतघृणा घोरां ते यांति दुर्गतिं ॥ ३९ ॥

જે ક્રૂર કર્મવાળા હિંસાનાં ઉપદેશવાળાં શાસ્ત્રો બનાવે છે, તે નાસ્તિકથી પણ નાસ્તિકો કયા નરકમાં જશે ? (આશય એવો નીકળે છે કે જે નરકો વિદ્યમાન છે, તેનાથી પણ વિશેષ દુઃખ વાળી નરકમાં તે જવો જોઈએ.) બિચારો ચાર્વાક તેઓના કરતાં કાંઈક સારો છે કે તે પ્રકટ નાસ્તિક છે; અર્થાત તે ખુલ્લી રીતે ધર્માધર્માદિ કાંઇ માનતો નથી, અથવા જીવાજીવાદિ કાંઈ માનતો નથી. પણ (આવાં હિંસાકારક) વેદનાં વચનોને કહેતાં તાપસના બહાનાથી ગુપ્ત રાક્ષસ સરખો જૈમિનિ સારો નથી. દેવોને બળિદાન આપવાના બહાનાએ અથવા યજ્ઞને બહાને જેઓ નિર્દય થઇને પ્રાણીઓને મારે છે તે ઘોરથી પણ ઘોર દુર્ગતિમાં જાય છે. ૩૭-૩૯

शमशील दयामूलं हित्वा धर्मं जगध्दितं
अहो हिंसापि धर्माय जगदे मंदबुध्धिभिः ॥ ४० ॥

સર્વ જીવોપર શમભાવ, શીલ અને દયારૂપ મૂળવાળા જગતને હિત કરનાર ધર્મનો ત્યાગ કરીને, મહાન ખેદની વાત છે કે, મંદ બુદ્ધિવાળાઓએ હિંસા પણ ધર્મને માટે કહેલી છે ૪૦

આ પ્રમાણે કુળક્રમથી ચાલતી તથા યજ્ઞ સંબંધી હિંસાનો પ્રતિષેધ કરી પિતૃનિમિત્તે હિંસા નિષેધવા માટે પ્રથમ તેઓએ પિતૃનિમિત્તે પોતાના શાસ્ત્રોમાં કહેલી હિંસા બતાવી આપે છે

हविर्यच्चिररात्राय यच्चानंत्याय कल्पते
पितृभ्यो विधिवद्दत्तं तत्प्रवक्ष्याम्यशेषतः ॥ ४१ ॥
तिलैर्व्रीहियवैर्माषैरद्भिर्मूलफलेन वा
दत्तेन मासं प्रीयते विधिवत्पितरो नृणां ॥ ४२ ॥
द्वौ मासौ मत्स्यमांसेन त्रीन्मासान् हारिणेन तु
औरभ्रेणाथ चतुरः शाकुनेनेह पंच तु ॥ ४३ ॥
षण्मासाञ्छागमांसेन पार्षतेनेह सप्त वै
अष्टावेणस्य मांसेन रौरवेण नवैव तु ॥ ४४ ॥
दशमासांस्तु तृप्यंति वाराहमहिषामिषैः
शशकूर्मयोर्मांसेन मासानेकादशैव तु ॥ ४५ ॥
संवत्सरं तु गव्येन पयसा पायसेन तु
वार्ध्रीणसस्य मांसेन तृप्तिर्द्वादशवार्षिकी ॥ ४६ ॥

પિતૃઓને વિધિપૂર્વક આપેલું હવિ (શ્રાદ્ધ) ચિરરાત્રિ માટે (લાંબા કાળને માટે) અને આનંત્યને માટે (અનંત કાળને માટે) થાય છે તે સર્વ હું કહું છું. તલ, ડાંગર, જવ, અડદ, પાણી, મૂળ અને ફળ આ સર્વ વિધિ પૂર્વક આપવાથી મનુષ્યોના પિતૃઓ એક મહિના સુધી તૃપ્ત થાય છે. મત્સ્યના માંસવડે બે મહિના, હરિણના માંસવડે ત્રણ મહિના, ઘેટાના માંસવડે ચાર મહિના, અને પક્ષીના માંસવડે પાંચ મહિના પર્યંત પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે બકરાના માંસથી છ મહિના, પૃષત જાતિના હરણના માંસવડે સાત

મહિના, એણ જાતિના જનાવરના માંસવડે આઠ મહિના, તથા રૌરવ જાતિના જનાવરના માંસથી નવ મહિના, કુક્કર અને પાડાના માંસવડે દશ મહિના, અને સસલા તથા કાચબાના માંસવડે કરી અગિયાર મહિના પિતૃઓ તૃપ્ત થાય છે. ગાયના દૂધ અને ક્ષીરવડે બાર માંસ અને વૃદ્ધ બકરાના માંસે કરી બાર વર્ષ પર્યંત પિતૃઓની તૃપ્તિ થાય છે.

इतिस्मृत्यनुसारेण पितृणां तर्पणाय या
मूढै र्विधीयते हिंसा सापि दुर्गतिहेतवे ॥ ४७ ॥

આ પ્રમાણે પિતૃઓને તૃપ્ત કરવા માટે સ્મૃતિને અનુસારે મૂઢ પુરૂષો જે હિંસા કરે છે તે પણ દુર્ગતિને માટે થાય છે. ૪૭

વિવેચન—નિરપરાધી, નિરાધાર, મૂંગા અને કરૂણાજનક પોકાર કરતા ગરીબ પ્રાણીઓને રીબાવી રીબાવીને મારીને, ધર્મ માનવો એજ પહેલી મૂર્ખતા છે; અને અગ્નિમાં નાંખેલા કે હોતૃઓએ ખાધેલા તેના માંસથી પિતૃઓની તૃપ્તિ થવી એ બીજી મૂર્ખતા છે. મરી ગએલા અને કર્માનુસાર અન્ય યોનિમાં ઉત્પન્ન થએલા જીવોને આવી રીતનાં ક્રુર કાર્યોથી તૃપ્ત થવું કે સુખી થવું એ કેવળ અસંભવિત છે. માટે આચાર્યશ્રી કહે છે કે પિતૃતૃપ્તિ નિમિત્ત કરાતી હિંસા કરનારને દુર્ગતિના કારણરૂપ થાય છે. અને તે કરનાર તથા કરાવનાર બેઉ અજ્ઞાનીજ છે; તેઓ કદી નિર્ભય થઇ શકતા નથી. કેમકે મારેલા જીવો તેનો બદલો લીધા સિવાય રહેવાના નથી, અથવા કોઇ જૂદીજ રીતે હિંસા કરનારને તેનો બદલો મળે છે.

જીવોનું રક્ષણ કરવાને ભય નથી.

यो भूतेष्वभयं दद्याद् भूतेभ्यस्तस्य नो भयं
यादृग वितीर्यते दानं तादृगासाद्यते फलं ॥ ४८ ॥

જે પ્રાણીઓને અભય આપે છે તેને પ્રાણીઓ તરફનો ભય થતો નથી. કેમકે જેવું દાન આપ્યું હોય તેવું તેનું ફળ પમાયછે. ૪૮.

હિંસક દેવોને પણ ન પૂજવા જોઈએ.

कोदंडदंडचक्रासि शूलशक्तिधराः सुराः
हिंसका अपि हा कष्ट पूज्यते देवताधिया ॥ ४९ ॥

મોટા ખેદ સાથે જણાવવુ પડે છે કે, ધનુષ્ય, દંડ, ચક્ર, ખડગ, શૂળ, અને શકિતને ધારણ કરવાવાળા હિંસક દેવોને પણ દેવપણાની બુધ્ધિથી (અજ્ઞાની જીવો) પૂજે છે (અર્થાત તેવા દેવોને ન પૂજવા માનવા જોઈએ) ૪૯

અહિંસાવ્રતની સ્તુતિ

मातेव सर्वभूतानामहिंसा हितकारिणी
अहिंसैव हि ससार मरावमृतसारणि ॥ ५० ॥
अहिंसा दुःखदावाग्नि प्रावृषेण्य घनावली ,
भवभ्रमिरुगार्तानां महिंसा परमौषधी ॥ ५१ ॥

- માતાની માફક અહિંસા સર્વ જીવોને હિતકારિણી છે, અહિંસાજ સંસારરૂપી મરૂધર ભૂમિમા (મારવાડમા) અમૃતની નીકસમાન છે દુઃખરૂપ દાવાનળને બુઝાવવા માટે વર્ષાઋતુના મેઘની શ્રેણિ તુલ્ય છે, અને ભવોમા પરિભ્રમણ કરવારૂપ રોગથી પીડાયલા જીવોને પરમ ઔષધી તુલ્ય પણ અહિંસાજ છે ૫૦–૫૧

અહિંસાવ્રતનુ ફળ.

दीर्घमायु परंरूप मारोग्य श्लाघनीयता
अहिंसाया फल सर्वं किमन्यत्कामदेवसा ५२

સુખદાયી લાબુ આયુષ્ય, ઉત્તમ રૂપ, નીરોગતા, અને પ્રશંસનીયતા, એ સર્વ અહિંસાના ફળો છે વધારે શુ કહેવુ? મનોવાછિત ફળ દેવા માટે અહિંસા કામધેનુ સમાન છે ૫૨

ગૃહસ્થોનુ બીજુ સત્ય વ્રત (જુઠુ બોલવાનુ ફળ)

मन्मनत्व काहलत्व मूकत्व मुखरोगिता
वीक्ष्याऽसत्यफल कन्यालीकाद्यसत्यमुत्सृजेत् ५३

મન્મનપણુ, ન સમજાય તેવી રીતે બોલાવાપણુ, મૂગાપણુ,

અને મોઢામાં થતા રોગો આ સર્વ અસત્ય બોલવાનાં ફળો છે એમ જાણીને કન્યાલીકાદિ અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો. ૫૩.

કન્યાઅલીકાદિ અસત્યો બતાવે છે.

कन्यागोभूम्यलीकानि न्यासापहरणंतथा
कूटसाक्ष्यं च पंचेति स्थूलासत्यान्यकीर्तयन् . ५४

કન્યા સંબંધી, ગાય સંબંધી, ભૂમિ સંબંધી, થાપણુ ઓળવવા સંબંધી, અને ખોટી સાક્ષી ભરવા સંબંધી આ પાંચ મોટાં અસત્યો કહેવામાં આવ્યાં છે ૫૪.

વિવેચન—જુઓ કે મનુષ્યોએ કાંઇ પણ અસત્ય બોલવું ન જોઈએ. તેમાં પણ જે સર્વથા અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ નથી કરી શકતા, તેઓએ સ્થૂળથી એટલે મોટાં મોટાં અસત્યોનો તો ત્યાગ કરવોજ જોઇએ. તેજ બતાવે છે કે કન્યાના સંબંધમાં અસત્ય ન બોલવું: નાની હોય ને મોટી કહેવી, દુષણુ વાળી હોય અને નિર્દુષણુ કહેવી વિગેરે સદોષ છતાં નિર્દોષ કહી આપસમાં વિવાહિત કરવાથી તેઓની આખી જીંદગી કલેશિત નીવડે છે. કન્યાના ઉપલક્ષણુથી કોઈ પણ મનુષ્ય વ્યક્તિના સંબંધમાં અસત્ય ન બોલવું.

ગાયના સંબંધમાં જુઠું ન બોલવું. ઉપલક્ષણુથી સર્વ જનાવરોના સંબંધમાં સમજી લેવું.

જમીન પરની હોય તેને પોતાની કહી દબાવી પાડવી વિગેરે જમીન સંબંધી અસત્ય ન બોલવું.

સારો માણુસ જાણી વગર લેખે યા વગર સાક્ષીએ કાંઇ પણ વસ્તુ પોતાને ત્યાં રાખી હોય, તેને દબાવી પાડવી, યા ધણી મરણુ પામ્યો હોય અને તેના વહાલાંઓને ખબર ન હોય યા હોય પણ મજબુત પુરાવા ન હોવાથી તેને છુપાવવું કે ઓળવવું. જેમ કે અમારે ત્યાં તેણે મૂક્યુંજ નથી. આમ વિશ્વાસઘાત કરવો નહિ, યા થાપણુ ઓળવવી નહિં.

જૂઠી સાક્ષી ન ભરવી. પ્રમાણિક માણુસ જાણી કોઈએ સાક્ષી આપી તો તે અવસરે પોતાના સંબંધમાં હોય કે પરના

સંબંધમા હોય પણ કોઈ જાતની લાલચ રાખ્યા સિવાય સત્ય કહેવુ. અર્થાત્ ખોટી સાક્ષી ન આપવી આ પાચ મોટા અસત્યો છે લોકમા પણ તે જાણીતા છે તેનો ત્યાગ કરવો, તે ગૃહસ્થનુ બીજુ વ્રત કહેવાય છે

વિશેષ બતાવે છે.

सर्वलोकविरुद्धंयद्यद्विश्वसितघातक
यद्विपक्षश्च पुण्यस्य न वदेत्तदसूनृत ५५

જે સર્વ લોકમા વિરૂદ્ધ ગણાતુ હોય, જે વિશ્વાસનો ઘાત કરવાવાળુ હોય અને જે પુણ્યનુ વિપક્ષી હોય અર્થાત્ પાપકારી હોય તેવુ અસત્ય નજ બોલવુ ૫૫

અસત્ય બોલવાથી થતા ગેરફાયદા.

असत्यतो लघीयस्त्व मसत्याद्वचनीयता
अधोगतिरसत्याच्च तदसत्य परित्यजेत् ५६
असत्य वचन प्राज्ञः प्रमादेनापि नो वदेत्
श्रेयासियेन भज्यते वात्ययेव महाद्रुमाः ५७
असत्य वचनाद्वैर विषादाप्रत्ययादय.
प्रादुःषति न के दोषा' कुपथ्याद्‌व्याधयो यथा ५८
निगोदेष्वथतिर्यक्षु तथा नरकवासिषु
उत्पद्यते मृषावाद प्रसादेन शरीरिणः ५९
ब्रूयाद् भियोपरोधाद्वानासत्य कालिकार्यवत्
यस्तु ब्रूते सनरक प्रयाति वसुराजवत् ६०

અસત્ય બોલવાથી લોકમા લઘુપણુ થાય છે અસત્ય બોલવાથી (આ માણસ જુઠો છે, એવી) વચનીયતા થાય છે અને અસત્ય બોલવાથી અધોગતિ થાય છે માટે અસત્ય બોલવાનો ત્યાગ કરવો જોઇએ બુદ્ધિમાનોએ પ્રમાદથી પણ (અજાણતા પણ) અસત્ય વચન ન બોલવુ, કેમકે જેમ પ્રબળ વાયરાથી મોટા વૃક્ષો ભાગી

જાય છે તેમ અસત્યથી કલ્યાણનો નાશ થાય છે. જેમ કુપથ્ય સેવવાથી (ખાવાથી) અનેક વ્યાધિઓ પેદા થાય છે તેમ અસત્ય વચનથી વેર, વિખવાદ અને અપ્રતીતિ આદિ કયા દોષો નથી પ્રગટ થતા? અર્થાત અનેક દોષો પ્રગટ થાય છે. અસત્ય બોલવાના પ્રતાપથી પ્રાણિઓ નિગોદ, તિર્યંચ અને નરકાવાસાદિમાં ઉત્પન્ન થાય છે. રાજા પ્રમુખના ભયથી કે વહાલા મનુષ્યના આગ્રહથી પણ કાલિકાચાર્યની માફક અસત્ય નજ બોલવું. જે માણસ ભયથી કે આગ્રહથી અસત્ય બોલે તે વસુ રાજાની માફક નરકમાં જાય છે ૫૬ થી ૬૦.

વિવેચન—કાલિકાચાર્ય અને વસુ રાજાનું દૃષ્ટાંત બતાવવામાં આવે છે. રમણિપુર શહેરમાં જીતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો. દત્ત નામના પુરોહિતને રાજાએ પ્રધાન પદવી આપી. કૃતઘ્ન સ્વભાવવાળા દત્ત પ્રધાને સામંત મંડળને સ્વાધીન કરી રાજાને બંદીખાને નાખ્યો અને રાજ્યાસન ઉપર પોતે બેઠો. તેણે અનેક જીવોના સંહારવાળો યજ્ઞ પ્રારંભ્યો. એવા અવસરમાં કાલિકાચાર્ય નામના જૈનાચાર્ય તે શહેરમાં આવ્યા. આ કાલિકાચાર્ય તે દત્ત રાજાના સંસારના પક્ષના મામા હતા. માતાની પ્રેરણાથી દત્ત આચાર્ય પાસે આવ્યો. ઉદ્ધત સ્વભાવથી આચાર્યશ્રીને યજ્ઞના ફલ સંબંધમાં પ્રશ્ન કર્યું. આચાર્યશ્રી વિચારવા લાગ્યા કે જેમાં નિરપરાધી અનેક જીવોનો સંહાર થાય તે ધર્મ હોય નહિં અને તેનું ફલ નરક સિવાય બીજું છે નહિ. આ રાજાને જો હું યજ્ઞનું ફળ નરક કહીશ, તો કોપાયમાન થશે, તેમજ રાજ્ય સત્તા સ્વાધીન હોવાથી તે મને પણ હેરાન કરશે. અને બીજી બાજુ જો યથાસ્થિત નથી કહેતો, તો મારા સત્ય વ્રતનો લોપ થાય છે અને જીનેશ્વરની આજ્ઞાનો ભંગ થાય છે. આમ ઉભય રીતે મને સંકટમાં આવવાનું છે. છતાં ભલે સત્ય બોલવાથી શરીરનો નાશ થતો હોય તો થાઓ પણ અસત્ય તો નજ કહેવું. ક્ષણભંગુર સ્વભાવવાળા આ શરીરના સુખ માટે યા રક્ષણ માટે જેઓ પોતાના સત્ય વ્રતને જલાંજલિ

આપે છે તે નરકાદિમા મહા ઘોર, રૌરવ વેદના સહન કરે છે તેવા હુતશાળી જીવોનુ જીવન આ દુનિયા ઉપર નકામુ છે આમ દ્રઢ નિર્ણય કરી આચાર્યશ્રીએ કહ્યુ, હે દત્ત આવી જીવહિંસાવાળા યજ્ઞનુ ફળ નરક છે અર્થાત તેવી જીવહિંસાવાળા યજ્ઞો કરનાર મરીને નરકે જાયછે આ સાભળતાજ દત્તના રોમે રોમે કોપ વ્યાપી ગયો આચાર્ય ઉપર તુચ્છકાર શબ્દ કરી દત્ત ઉભો થયો અને આક્રોશ કરતો બોલ્યો કે તેની નિશાની શુ? આચાર્ય ઉપયોગ દઈ કહ્યુ કે આજથી સાતમે દિવસે તુ કુભીની અદર પચાવાઈશ અને મરણ પામીશ દત્તે કહ્યુ, તેની નિશાની શુ? આચાર્યશ્રીએ કહ્યુ, કુભિમા પડયા પહેલા તારા મુખમા વિષ્ટાનો છાટો પડશે. દત્તને ભય લાગ્યો આચાર્યનુ કહેલુ સત્ય તો નહિ હોય? આચાર્યને ફરતી ચોકી મુકી દત્ત ચાલ્યો ગયો. મરણના ભયથી છ દિવસ ઘરમા રહ્યો. ઉત્સુકતાથી છઠા દિવસને સાતમો ગણી મારૂ મરણ ન થયુ, હવે આચાર્યને વિડબના કરી મારી નાખુ. આ ઇરાદાથી તે મહેલથી ઘોડા ઉપર બેસી બહાર જવા નીકળ્યો તે દિવસે સરિયામ રસ્તા ઉપર થઇ પ્રાત કાળમા એક બુઢ્ઢો માળી ફુલ લઇને જતો હતો તેને રોગાદિ કારણથી ઝાડાની હાજત થઇ ગઇ તેણે ત્યાજ હાજત પુરી કરી, તેના ઉપર કેટલાક ફુલ ઢાકી ચાલતો થયો રાજા ત્યા થઈ નીકળ્યો ઘોડાના પગનો દાબડો જોરથી ફુલ ઉપર પડયો અને તેમાથી વિષ્ટાનો છાટો ઉડી રાજાના મુખમા પડયો વિષ્ટા પડતાજ રાજા ચમકયો અને પાછો ફર્યો ભયથી તે મહેલમા પેઠો, તેના અન્યાયથી કટાળી ગયેલા સામતોએ પૂર્વના રાજાને બધીખાનામાથી બહાર કાઢયો અને રાજ્ય ઉપર બેસાર્યો. કોપાયમાન્ થયેલા રાજાએ દત્તને બાધી મગાવ્યો અને કુભિમા નાખી હેઠળ તાપ કરી કાગડા કુતરાનેતેનુ શરીર ખવડાવ્યુ દત્ત મરણ પામી રૌદ્રધ્યાનથી નરકે ગયો, આચાર્યશ્રીનો યશોવાદ થયો. આવી રીતે ભયમા આવી પડેલા પણ આચાર્યશ્રીએ અસત્ય ન જ કહ્યુ, તેમ કોઈના ભયથી.અસત્ય ન બોલવુ એ આ કથામાથી સાર લેવાનો છે

વસુ રાજાનું દૃષ્ટાંત.

ચેદી દેશના શુક્તિમતી શહેરમાં અભિચંદ્ર નામનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેને બુદ્ધિમાન વસુ નામનો કુમાર હતો. ક્ષીર કદંબ નામના ઉપાધ્યાય ગૃહસ્થ ગુરૂ પાસે વસુ કુમાર, નારદ અને તે ઉપાધ્યાયનો પર્વત નામનો પુત્ર એ ત્રણે સહાધ્યાયીપણે ભણતા હતા. એક દિવસે અગાશીમાં સુતેલા આ ત્રણે વિદ્યાર્થીઓને જોઇ વિદ્યાધર મુનિએ બીજા મુનિને કહ્યું કે આ ત્રણમાંથી બે નરકગામીછે અને એક દેવલોકમાં જશે. આ સાંભળી ઉપાધ્યાયે તેમની પરીક્ષા કરી, અને તે પરીક્ષામાં પોતાના પુત્રને નરકમાં જનાર જાણી પોતાના પ્રયાસને નિરર્થક ગણતો સંસાર વાસનાથી વિરક્ત થઇ તેણે ત્યાગી માર્ગનો સ્વીકાર કર્યો.

રાજા મરણ પામ્યા બાદ વસુ રાજા થયો. પર્વત ઉપાધ્યાયપદ ઉપર આવ્યો અને નારદ કોઇ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યો ગયો.

વસુ રાજા સત્ય બોલતો હતો અને સત્યવાદી તરીકે તેની દુનિયામાં પ્રખ્યાતિ થઇ હતી. એક સ્વચ્છ સ્ફટિક રત્નની શિલાનું આસન બનાવી તેના ઉપર સિંહાસન સ્થાપન કરી વસુ રાજા સભામાં તે ઉપર બેસતો હતો. લોકો અતિ સ્વચ્છતાને લઈને તે આસનને જોઇ શકતા નહોતા, તેથી સત્યના પ્રભાવે દેવો આ રાજાનું સિંહાસન આકાશમાં અધર રાખે છે, આવી પ્રખ્યાતિને પામ્યો. એક દિવસે નારદ પર્વતને ઘેર આવ્યો. પર્વત વેદ સંબંધી શિષ્યો આગળ વ્યાખ્યા કરતો હતો, તેમાં જ્યાં અજ શબ્દ આવ્યો ત્યારે પર્વતે બકરાંને હોમવાં તેવો અર્થ કર્યો. નારદે કહ્યું, ભાઇ, તારી ભૂલ થાય છે. ગુરૂજીએ અજ શબ્દે ત્રણ વર્ષની જુની ડાંગર (વ્રીહિ) કહી છે કેમકે (न जायते इति अज) જે ફરીવાર ઉગે નહિં તે અજ કહેવાયું. અજનો અર્થ બકરો પણ થાય છે, છતાં આંહી તેનો ગૌણ અર્થ લેવાનો નથી. ગુરૂ ઉપદેશક હતા; શ્રુતિ પણ ધર્મ કથન કરનારી છે તો અજનો અર્થ બકરો લઈ આવો અનર્થ કરી ગુરૂ અને શ્રુતિને તારે દુષિત ન કરવી જોઇએ. પોતાના વચન ઉપર શિષ્યોને અપ્રતીતિ થશે તેમ જાણી પર્વતે ગુસ્સે થઇ કહ્યું, ખરો અર્થ બકરો છે અને ગુરૂએ પણ તેમજ કહ્યું છે. આપણે તેનો નિર્ણય

કરીએ, જે જુઠો પડે તેની જીભ કાપવી આ અર્થમા આપણો સહુ ક્યાથી, વસુ રાજા પ્રમાણ છે નારદે તેમ કબુલ કર્યું પર્વતની માતાએ ગુપ્ત બોલાવી તેને ઘણો વાર્યો કે બેટા મે પણ તારા પિતાના મુખથી ત્રણ વર્ષની ડાંગર એ અર્થ સાભળ્યો છે માટે નારદ પાસે માફી માગ વસુ રાજા સત્ય બોલશે, અને આમા તારા જીવનુ જોખમ થશે પર્વતે કહ્યુ ગમે તેમ થાઓ પણ હુ તો હવે પાછો ફરવાનો નહિ

પુત્રસ્નેહથી તેની મા વસુ રાજા પાસે ગઇ એકાતમા પુત્રનો તથા નારદનો સવાદ કહ્યો અને તેણે હઠ કરી ગમે તેમ કરી ગુરૂ પુત્રને પ્રાણભિક્ષા આપવાનો આગ્રહ કર્યો વસુ સત્યવાદી હતો પ્રથમ તો જુઠી સાક્ષી ભરવા આનાકાની કરી પણ દાક્ષિણ્યતાથી, સ્ત્રીના આગ્રહથી અને ગુરૂપુત્રના સ્નેહથી તેણે તે વાત અગીકાર કરી, ખરેખર મોહથી મોહિત થએલા જીવો કસોટીના અવસરે દઢ રહી શકતા નથી તેમજ પોતાની ખરાબિનો પણ ખ્યાલ કરતા નથી વસુએ હા પાડવાથી ખુશી થઇ ગુરૂપત્ની ઘેર ગઈ પ્રાતકાળમા પર્વત અને નારદ સભામા આવ્યા અને પોતપોતાનો વિવાદ કહી સભળાવ્યો સભાના લોકોએ કહ્યુ, મહારાજ વસુ, તમે સત્યવાદીછો માટે જે સત્ય હોય તેજ કહી આપી આ વિવાદનો નિર્ણય કરી આપો કુમતિથી પ્રેરાઇ દુર્બુદ્ધિ રાજાએ અજનો અર્થ ગુરૂએ બકરા કહ્યાછે તેવી સાક્ષી આપી આ સાક્ષી આપતાજ નજીકમા રહેલા કોઈ વ્યતર દેવે તત્કાળ વસુ રાજાને સિંહાસન પરથી નીચો નાખ્યો, અને પછાડીને મારી નાખ્યો. અસત્ય બોલનારા પાપીને તેનુ પાપ ફલીભૂત થયુ આમ કહી નારદ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો સભાના લોકોએ ધીક્કાર આપ્યો પર્વત પણ ત્યાથી ચાલ્યો ગયો અને અદ્યાપિ પર્યત જુઠી સાક્ષી આપનાર રાજાની અપકીર્તિ દુનીયામા ફેલાતી રહી. માટે ગમે તેવા પ્રસગમાં સત્યજ બોલવુ પણ સ્નેહથી કે લોભથી પ્રેરાઈ જૂઠી સાક્ષી નજ આપવી એ આ કથામાથી સાર લેવાનો છે

न सत्यमपि भाषेत परपीडाकरं वचः
लोकेपि श्रूयते यस्मात् कौशिको नरकं गतः ॥ ६१

બીજાને જેથી પીડા થાય તેવાં સત્ય વચનો પણ ન બોલવાં કારણ કે લોકમાં પણ સંભળાય છે કે તેવાં વચનો બોલી કૌશિક નરકમાં ગયો. ૬૧

વિવેચન—પરને પીડા થાય તેનો બચાવ કરવા માટે અસત્ય બોલવું એમ કહેવાનો આશય નથી. પણ તેવે ઠેકાણે બોલ્યાવિના મૌન રહેવું વધારે સારૂં છે જેમકે એક રસ્તામાં ચાલતા માણસને શિકારી માણસે પૂછ્યું કે આંહીથી હરિણનું ટોળું ગયેલું તમે જોયું ? તે ટોળું જતું તેણે જોયું. હવે જો હા પાડી તે રસ્તો બતાવે તો તે પારધિઓ તેને મારી નાખે. સાચું બોલવું એ બિચારા નિરપરાધી જીવોના મરણનું કારણ હતું. આવે ઠેકાણે વિચાર કરીને તેણે એવો ઉત્તર આપવો જોઇએ કે તે હરિણનો વિનાશ ન થાય અને અસત્ય પણ ન બોલાય. તેવો ઉત્તર ન આવડે તો ઉત્તર ન આપવો તે વધારે સારૂં છે. પણ સાચા થઇ તેવે ઠેકાણે સત્ય પ્રકાશિત કરવાનું નથી એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઇએ. આ તો એકજ દ્રષ્ટાંતછે પણ તેના જેવા બીજા અનેક પ્રસંગોમાં પ બેઉ રીતે સાવધ રહેવું જોઇએ.

ल्पादपिमृषावादाद्रौरवादिषु संभवः
अ यथा वदतां जैनीं वाचं त्वहह का गतिः ॥ ६२

થોડા પણ મૃષાવાદથી નરકાદિકમાં ઉત્પન્ન થવું પડે છે. તો જીનેશ્વરની વાણીને ન્યથા બોલતાં અરેરે તેઓની શું ગતિ થશે? ૬૨

સત્યવાદીની સ્તુતિ કરે છે.

ज्ञानचारित्रयो मूलं सत्यमेव वदंति ये
धात्री पवित्रीक्रियते तेषां चरणरेणुभिः ॥ ६३
अलीकं ये न भाषंते सत्यव्रतमहाधनाः
नापराधमलं तेभ्यो भूतप्रेतोरगादयः ॥ ६४

જે મનુષ્યો જ્ઞાન અને ચારિત્રના મૂલરૂપ સત્યનેજ બોલે

છે, તે મનુષ્યોના પગની રેણુવડે કરીને આ પૃથ્વી પવિત્ર થાય છે. તથા સત્યવ્રતરૂપ મહાધનવાળા જે જીવો અસત્ય બોલતા નથી, તેઓને દુખ આપવા માટે ભૂત, પ્રેત અને સર્પાદિ કોઈ પણ સમર્થ થતા નથી (આ પ્રમાણે ગૃહસ્થોના બીજા વ્રતનુ સ્વરૂપ સમાપ્ત થયુ) ૬૩-૬૪

ત્રીજા અસ્તેય વ્રતનુ સ્વરૂપ, ચોરીનું ફલ અને તેનો નિષેધ.

दौर्भाग्यत्व प्रेष्यता दास्य मगच्छेद दरिद्रता
अदत्तात्तफल ज्ञात्वा स्थूलस्तेय विवर्जयेत्. ६५

દુર્ભાગ્યપણુ, પ્રેષ્યપણુ (પરનુ કામ કરવાપણુ), દાસપણુ (શરીરની પરાધીનતા), શરીરનુ છેદાવુ અને દરિદ્રતા, એ ચોરી કરવાના ફલોને જાણીને (સુખના અર્થી ગૃહસ્થોએ) ધણીની રજા સિવાય વસ્તુ લેવારૂપ ચોરીનો ત્યાગ કરવો ૬૫

કઈ વસ્તુ અદત્ત કહી શકાય

पतित विस्मृत नष्ट स्थित स्थापितमाहित
अदत्त नाददीत स्व परकीय क्वचित्सुधीः ६६

પડી ગયેલુ, ભુલાઈ ગયેલુ, નષ્ટ થએલુ (કોઈ લઈ ગયેલુ), ઘરમા રહેલુ, સ્થાપન કરેલુ, અને દાટેલુ, આ સર્વ પરનુ ધન બુદ્ધિમાન્ જીવોએ ધણીના આપ્યા સિવાય કોઈપણ વખત લેવું નહિ ૬૬

ચોરી કરનાર ધનજ લે છે એટલુ નહિ પણ સાથે તેનુ બીજુ પણ નાશ કરે છે)

अय लोकः परलोको धर्मो धैर्य धृतिर्मतिः
मुष्णता परकीय स्व मुषित सर्व मप्यदः ६७

પરનુ ધન ચોરનાર માણસે તેનુ ધનજ લુટ્યુ છે એટલુ જ નહિ પણ તેની સાથે તેનો આ ભવ, પરભવ, ધર્મ, ધૈર્યતા, ધૃતિ અને મતિ આ સર્વ ચોરેલુ છે એમ સમજવુ કેમકે ધન લુટાવાની ગમ ગીનીમા તેનો આ ભવ બગડે છે, ધીરતા રહેતી નથી, ગાતિમા ખ

લલ પડે છે. અને બુદ્ધિ શુભ થઇ જાય છે. માટે એક પન ચોર-નારે ધનજ લુંટયું એમ નહિ પણ તેણે આ સર્વ વસ્તુઓનો નાશ કર્યો છે એમ સમજવું ૬૭

જીવહિંસાથી પણ ચોરીનો દોષ અધિક છે.

एकस्यैकं क्षणंदुःख मार्यमाणस्य जायते
स पुत्र पौत्रस्य पुनर्यावज्जीवं हृते धने ६८

એક જીવને મારવામાં આવે તો તે મારતાં એક ક્ષણવાર જીવને દુઃખ થાય છે. પણ ધનનું હરણ કરવાથી તો તેના પુત્ર પૌત્રાદિ આખા કુટુંબને યાવત્ જીવ પર્યંત દુઃખ થાય છે. ૬૮

चौर्यपापद्रुमस्येह वधबंधादिकं फलं
जायते परलोकेतु फलं नरकवेदना. ६९

ચોરી રૂપ પાપવૃક્ષનાં ફલો આ ભવમાં વધ બંધાદિકથી અને પરલોકમાં નરકની વેદનાએ કરી ભોગવવાં પડે છે. ૬૯

दिवसे वा रजन्यां वा स्वप्ने वा जागरेपि वा.
सशल्य इव चौर्येण नैतिस्वास्थ्यं नरः क्वचित् ७०

શરીરમાં રહેલ શલ્યવાળા માણુસની માફક દિવસે અથવા રાત્રે સ્વપ્નમાં કે જાગૃતમાં ચોરી કરવાવાળો માણુસ કોઈ પણ વખત શાંતિ પામતો નથી. ૭૦

मित्रपुत्रकलत्राणि भ्रातरः पितरोपि हि
संसज्जंति क्षणमपि न म्लेछैरिव तस्करैः ७१

તેમજ ચોરી કરનારનાં મિત્ર, પુત્ર, સ્ત્રી, ભાઈઓ, અને માતા પિતાઓ વિગેરે જેમ મ્લેચ્છની સાથે તેમ તે ચોરની સાથે (રાજ દંડના ભયથી યા પાપના ભયથી) એક ક્ષણ માત્ર પણ સંસર્ગ કરતાં નથી. ૭૧

संबंध्यपि निगृह्येत चौर्यान्मंडुकवन्नृपैः
चौरोपि त्यक्त चौर्यः स्यात्स्वर्गभाग् रौहिणेयवत् ७२

ચોરી કરવા વાળા પોતાના સંબંધીનો પણ મંડુકની માફક

રાજાઓ નિગ્રહ કરે છે અને ચોર હોય તો પણ ચોરીનો ત્યાગ કરવાથી રોહિણીયાની માફક સ્વર્ગને ભોગવનાર દેવ થાય છે ૭૨

(તે ઉપર દ્રષ્ટાંત બતાવે છે) બેન્નાતટ નામના નગરમા મૂલદેવ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના રાજ્યમા ચોરનો એટલો બધો ઉપદ્રવ વધી પડયો હતો કે, ધન માલવિનાના સખ્યાબધ કુટુબો નિરાધાર સ્થિતિમા આવી પડયા હતા એક દિવસે પ્રજાના આગેવાન લોકોએ એકઠા થઈ રાજાને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે, હે રાજન્! કાતો ચોરોથી અમારા ધન માલનુ રક્ષણ કરો, નહિતર અમને રજા આપો તો બીજા નિરૂપદ્રવ રાજ્યમા જઈને રહીએ આ સાભળતાજ રાજા એકદમ આવેશમા આવી ગયો અને બોલી ઉઠયો કે, અહા! મારી પ્રજા આટલી બધી દુખી અરે! મારા નિમકહલાલ કોટવાળો શુ કાઈ ખબર રાખતા નથી? તત્કાળ રાજાએ કોટવાળને બોલાવ્યો. કોટવાળ ઉદાસીન ચેહેરે રાજાના સન્મુખ હાથ જોડી કહેવા લાગ્યો, મહારાજ! અમે સર્વે નિર્દોષ છીએ અમે રાત દિવસ ચોરોની શોધમા છીએ, પણ ચોરો હાથ લાગતા નથી છતા આપના માનવામા ન આવે તો, આ કોટવાળમુદ્રા બીજાને અર્પણ કરો. રાજા સ્તબ્ધ થઈ ગયો. ચોર કોઈ મહા પ્રચડ અને શક્તિમાન્ જણાય છે કોટવાળ વિગેરે નિર્દોષ હોય એ તેનો ચહેરો અને વચનો ઉપરથી જ જણાઈ આવે છે સભા વિસર્જન કરી ચોર શોધવા માટે રાજા પોતે ગુપ્ત ખડગ લઈ નીકળી પડયો ચોરના સ્થાનકે રાજા ઘણુ ફર્યો, આખર થાકી એક દેવલમા સૂઈ ગયો. મધ્ય રાત્રિના સમયે કોઈ એક મડુક નામનો ચોર ત્યા આવ્યો, અને ઉચે સ્વરે બોલ્યો કે અહી કોણ સુતો છે? રાજા કપટથી બોલ્યો કે હુ એક પરદેશી કાપડી છુ ચોરે પરદેશી જાણી તેને કહ્યુ, ચાલ મારી સાથે, તને ધનવાન બનાવુ રાજા તેની પછાડી ગયો એક શેઠનુ ઘર ફાડી ઘણુ ધન કાઢયુ, અને રાજાને માથે તે ઉપડાવ્યુ ત્યાથી એક છીણુ ઉદ્યાનમા જઈ એક ભોયરૂ ઉઘાડયુ, રાજા સહિત ચોર અદર ગયો ત્યા નાગકુમારિ સરખી એક યુવાન સ્ત્રી હતી તેને ચોરે કહ્યુ, બેન આ આવેલ આપણા અતિથિના પગ ધોઈ નાખ. બાઈનો

હુકમ થતાંજ એક કૂવાના કિનારા ઉપર તેને લઇ જઈ તેના પગ ધોવા બેઠી. તેના પગનો કોમળ સ્પર્શ લાગવાથી આ કોઈ ઉત્તમ મનુષ્ય છે, એમ નિર્ણય કરી દયા અને સ્નેહની લાગણીથી તે સ્ત્રીએ કહ્યું કે, પગ ધોવાના મિષથી હું તને આ કૂવામાં ફેંકી દેવાની હતી, પણ તારા ઉપર મને સ્નેહ આવે છે માટે તારા ભલા માટે કહું છું કે આંહીથી તારાથી નસાય તેમ નાસી જા. રાજા શુરવીર છતાં અવસર ઓળખી ત્યાંથી ચાલ્યો ગયો. પોતાનો બચાવ કરવા માટે રાજા કેટલેક દૂર ગયો એટલે તેણીએ બૂમ પાડી કે ભાઇ, આ માણુસ નાશી જાય છે. ચોર ખડગ લઇ પાછળ થયો. તેને નજીક આવતો જોઈ એક પથ્થરના શ્વેત થાંભલા પાછળ રાજા ભરાઇ ગયો. ક્રોધે કરી તે સ્થંભ ઉપર ખડગનો પ્રહાર કરી તે માણુસને મેં મારી નાંખ્યો એમ અંધકારમાં નિર્ણય કરી ચોર પાછો ફર્યો. ચોર મળવાથી રાજા ખુશી થઇ મહેલમાં આવી સુઇ રહ્યો. બીજે દિવસે રાજા શહેરમાં ફરવા નીકળ્યો અને તે ચોરને એક ઠેકાણે વસ્ત્ર તુણવાનો ધંધો કરતો જોઇ ઓળખી, મુકામે આવી, તેને બહુ માનથી બોલાવી લાવવા કોટવાળને મોકલ્યો. તે માણસોને પાસે આવેલાં જોઇ ચોર ચમક્યો; પેલો માણુસ મરાયો નથી એમ તેને ખાત્રી થઇ. પેલા માણસોએ રાજા પાસે આવવા કહ્યું. વગર આનાકાનીએ તે તેણે સ્વીકાર્યું. સભામાં આવ્યો; રાજાએ બહુ માન કરી આસન ઉપર બેસાર્યો અને કહ્યું કે તારી બેન મને આપ. ચોરને નિર્ણય થયો કે તે મારી બેનને જાણુનાર રાજા પોતેજ છે. ચોરે પોતાની બેન રાજાને આપી. રાજાએ તેણીના ઉપકારનો બદલો વાળી આપી તેને રાણી કરી રાખી. ચોરને સારી નોકરીમાં રાખ્યો અને હળવે હળવે કાર્ય પ્રસંગે તેની પાસેથી દ્રવ્ય રાજાએ કઢાવવા માંડયું. જ્યારે સર્વ દ્રવ્ય ખાલી થઇ ગયું ત્યારે ચોરની બેન પોતાની રાણીને પુછ્યું કે હજી તેની પાસે કેટલું ધન છે? રાણીએ જવાબ આપ્યો કે હવે તેની પાસે કાંઇ નથી. પછી રાજાએ જેનું ધન ચોરાયું હતું તેને પાછું આપી દીધું અને તે મંડુક ચોરને મારી

નખાવ્યો આ પ્રમાણે ચોરી કરનાર ચોર જે પોતાનો સબધી હતો તોપણ રાજાએ તેને મારી નખાવ્યો માટે ચોરી કરનાર કદી સુખી તથા વિશ્વસનીય થતો નથી એમ જાણી ચોરીનો ત્યાગ કરવો એ મડુક ચોરની કથા કહી

હવે રોહણીયા ચોરની કથા કહે છે.

રાજગૃહી નગરીમા પરમાર્હત શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેને અભયકુમાર બુદ્ધિનિધાન પુત્ર હતો રાજગૃહીના નજીક મા આવેલા વૈભારગિરિ પહાડની ગુફામા લોહખુરો ચોર રહેતો હતો તે રાજગૃહીની પ્રજાના જાન માલની ચોરી કરી આજીવિકા ચલાવતો રોહિણી નામની સ્ત્રીથી રોહણિઓ નામનો તેને એક પુત્ર થયો. પોતાના મરણ અવસરે તેણે રોહણિઆને બોલાવી કહ્યુ, બેટા, એક મારી શિખામણ માન્ય કર પુત્ર ખુશી થઈ બોલ્યો, પિતાજી, ખુશીથી કહો, તમે મારા હિતનુ જ કહેતા હશોને? લોહખુરે કહ્યુ, આહી કેટલીક વખત મહાવીરદેવ નામે માધુ સમ વસરણમા બેશી ધમદેશના કહે છે તે તારે સાભળવી નહિ, કેમકે તે માણસોને આડુ અવળુ સમજાવી સાધુ બના વી દે છે ખરેખર મોહાધ હતભાગ્ય જીવોને કેવો સ્વાર્થ છે! આ પ્રભુની દેશના સાભળશે તો મારો છોકરો ચોરી કરવાનુ મૂકી દેશે, આ આશયથી છોકરાને કેવો આડે રસ્તે પિતાએ દોર્યો માતા પિતા ઉપર બાળકોનો વિશ્વાસ અવર્ણનીય હોય છે,' જે તેણે કહ્યુ તે હિતકારી જાણી પુત્રે સ્વિકાર્યું પિતા મરણ પામ્યો પાછળથી રોહિણીઓ પણ કુળપરપરાથી આવેલો ધધોજ કરવા લાગ્યો ખરેખર ઘણી વખત ગુણ કે અવગુણ એ વારસામા ઉતરે છે એક દિવસ સમવસરણ પાસે થઈ તે જતો હતો બીજો રસ્તો ઘણો ફેરમા હતો તેથી તેજ રસ્તે તે ચાલ્યો પિતાની આજ્ઞા ઉલ્લઘન કરવાની બીકથી તે પ્રભુનુ વચન કદાચ સભળાઇ જાય માટે કાનમા આગળી નાખી ઉતાવળો ઉતાવળો આગળ ચાલ્યો તેટલામા તેના પગમા જોરથી કાટો પેસી ગયો કે હાથવતી કાઢ વાની તેને ફરજ પડી. તેટલામા તેના કાનમા વીરપ્રભુની દેશનાના

શબ્દો આવ્યા, કે દેવો જમીનથી ચાર આંગળ અધર રહે છે, તેના ગળામાં પુષ્પની માળા કરમાતી નથી, તેની આંખો વીંચાતી નથી; અને નિરોગી શરીરવાળા હોય છે. આટલા શબ્દો કાનમાં આવતાં તેને બહુ દુઃખ થઇ આવ્યું. કાંટો કાઢી ત્યાંથી તત્કાળ આગળ ચાલ્યો ગયો, અને તે શબ્દો ભૂલી જવા માટે પ્રયત્ન કરવા લાગ્યો. રોહિણીઆએ અનુક્રમે ચોરી કરતાં તેના પિતા કરતાં પણ અધિક ત્રાસ શહેરમાં વર્તાવ્યો. લોકોના પોકારથી ચોર પકડવાનું કામ અભયકુમારે માથે લીધું. ઘણા પ્રપંચથી ચોરીના માલ મુદ્દા સિવાય અભયકુમારે તેને પકડી રાજા આગળ ઉભો કર્યો. ચોરીનો મુદ્દો સાબીત ન થવાથી રાજાને તેને છોડી મૂકવાની ફરજ પડી. છોડી મૂકતાં અભયકુમાર તેને પોતાને મંદિરે લઇ ગયો. સ્નાનપાન કરાવી ભોજનમાં ચંદ્રહાસ મદિરા દહીંને ઠેકાણે તેને ખવરાવી બેશુદ્ધ કરી દીધો, અને તત્કાળ દેવભુવન જેવું મંદિર શણગારી એક શય્યામાં સુવારી દીધો. આજુબાજુ દિવ્યરૂપા નવયૌવના વેશ્યાઓને દેવીઓનું રૂપ ધારણ કરાવી ઉભી રાખી. દિવ્યરૂપવાળા માણસોને દેવ છડીદાર બનાવી સાક્ષાત દેવભુવનના આકારમાં તેને ગોઠવી તે સર્વને કેટલીક સાંકેતિક સમજુતી આપી; ખરૂં રહસ્ય જાણવા માટે છુપી રીતે અભયકુમાર ત્યાં રહ્યો. થોડાજ વખતમાં તેનો નિશો કાંઇક ઓછો થયો. આંખો ઉઘાડી જોવા લાગ્યો તો દેવભુવનમાં પોતાને રહેલો જોયો. તેટલામાં કૃત્રિમ દેવાંગનાઓ જય જય નંદા; જય જય ભદ્રા; શા શા પુન્ય કર્યાં કે દેવ ભૂમિમાં જન્મ પામ્યા. આવા તે દેવાંગનાના શબ્દો સાંભળી ચોર ચકિત થઈ ગયો. હું ચોર ક્યાં અને દેવભુવન ક્યાં, આ તે સ્વપ્નુ કે ઇંદ્ર જાળ! તેટલામાં તો છડીદાર દેવ બોલ્યો કે બોલો ભાઈ; તમે અમારા સ્વામિપણે નવીન દેવ ઉત્પન્ન થયા છો. તો પૂર્વ ભવે શું શું પુન્ય કર્યાં અને શા શા પાપ કર્યાં તે સર્વ કહી આપો. ચોર વિચારમાં પડ્યો કે આ શું કહે છે? શું સાચું જ દેવલોક? પણ પેલા

મહાવીર દેવના મે વચનો સાભળ્યા હતા કે દેવતાઓ જમીનથી ચાર આગુળ અધર રહે છે તો આ તો જમીન ઉપર કેમ રહેલા દેખાય છે? દેવતાની આખો ન મીચાય એમ મહાવીર દેવે કહ્યુ હતુ તો આ
૧૭
સર્વની આખો મીચાય છે પુષ્પની માળા પણ કરમાય છે, માટે મ હાવીર દેવના કથનમા ને આમા તફાવત શા માટે? ખેરૈ અભય કુમાર નુ મને પકડવાનુ કપટ તો ન હોય? એમ વિચાર કરે છે, તેવામા આક્ષેપ કરી છડીદાર બોલ્યો, બોલો, પૂર્વ ભવે શુ શુ પુન્ય પાપ કર્યા છે, તેની નોધ લઈ પછી તમારો જન્માભિષેક કરીએ પાપ શુ શુ કર્યા તે શબ્દોથી તથા મહાવીરના વચનોથી વિરોધ આવતો જોઇ ચોર ચેતી ગયો તે બોલ્યો પૂર્વજન્મમા દાન દીધા, તપસ્યા કરી, શ્રાવકના વ્રતો પાળ્યા, બ્રહ્મચર્ય પાળ્યુ, તેથી દેવમા હુ દેવ થયો છુ છડીદાર કહે છે, તે ઠીક પાપ શા શા કર્યા તે કહો ચોર બોલ્યો, પા પ કરે તે શુ દેવ લોકમા વળી આવી શકે? મે તો જરાએ પાપ કર્યું નથી છડીદાર કહે છે કે કાઇ આખી જીદગી ધમમા જતી નથી, માટે પેહેલા કાઇ ચોરી કરી હોય, જારી કરી હોય તે કહી આપો ચોર કહે છે, હુ તો બ્રહ્મચારી હતો અને ચોરી તો મારી જીદગીમા મે કરી જ નથી. આ શબ્દો સાભળી અભયકુમાર ત્યા આવી ભેગો પડયો, અને બોલ્યો, ભાઇ તારા જેવો બુદ્ધિમાન્ મને કોઈ મળ્યો નથી મા રાથી તુ વધી ગયો, સાક્ષાત્ ચોરી કરી છે છતા કોઈ રીતે બધનમા ન સપડાયો ચોર બોલ્યો કે એ વાત પડી, પણ મદિરા પાઇને દેવ લોકમા મોકલવાનુ સાહસ તમારા સિવાય બીજો કોણ કરે! અભય કુમારે શરમાઇ નીચુ જોયુ ચોર બોલ્યો, જો મહાવીર દેવના ચાર વચનો કાને ન પડયા હોત તો આજે મારી ખરેખરી વિટબ ના જ હતી અહા મારા પિતાએ મને તે મહા પ્રભુના વચનથી વેગળો રાખ્યો, મને ઠગ્યો પિતા રૂપે તેને મારો વૈરી સમજું છુ શુ સ્વાર્થ! શુ અજ્ઞાન! કેવી મોહાધતા, કે જે કરુણાસમુદ્ર પરોપકારી જગતના બધુ તુલ્ય તે પ્રભુને પાખડીમા લેખ્યા! અભયકુમાર! તે પ્રભુના ચાર વચનથી હુ મરણમાથી બચ્યો,

તો જેઓ તે મહા પ્રભુના વચનો નિરંતર સાંભળે છે, તેઓ સર્વથા મરણના ફેરામાંથી બચી જાય તેમાં નવાઈ શું? આ પ્રમાણે કહી પોતાનો પૂર્વનો ઈતીહાસ સંભળાવી, જેનું ધન સ્ત્રી વિગેરે લીધું હતું તે સર્વ અભયકુમારને સાથે લઈ જઈ બતાવી આપ્યું. અને સર્વને તે સોંપાવી દઈ, મહાવીર દેવ પાસે ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું. પાંચ મહા વ્રતો પાળી-ઉજવળધ્યાને મરણ પામી દેવલોકમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. જેમ મહા ચોરી કરનાર ચોર પણ ચોરીનો ત્યાગ કરવાથી દેવપણે પેદા થયો, તેમ સર્વ લોકોએ ચોરીનો ત્યાગ કરવો, કે જેથી પોતાનો આ ભવ ને પર ભવ બેઉ સુધરી જાય આ પ્રમાણે રોહિણીયા ચોરની કથા સમાપ્ત થઈ.

दूरे परस्य सर्वस्वमपहर्त्तुमुपक्रमः
उपाददीत नादत्तं तृणमात्रमपि क्वचित् ७३

અરે બીજાના સર્વ ધન ચોરવાનો પ્રયત્ન તો દૂરજ રહો, પણ એક તૃણ માત્ર જેહલું કોઈનું અદત્ત મનુષ્યોએ કોઈ પણ વખત ન લેવું જોઈએ. ૭૩

(ચોરી ન કરવાનું ફળ.)

परार्थग्रहणे येषां नियमः शुद्धचेतसां
अभ्यायांति श्रियस्तेषां स्वयमेव स्वयंवराः ७४
अनर्था दूरतो यांति साधुवादः प्रवर्त्तते
स्वर्गसौख्यानि ढौकंते स्फुटमस्तेय चारिणां ७५

જે શુદ્ધ ચિત્તવાળા મનુષ્યોને બીજાનું ધન ગ્રહણ કરવાનો નિયમ છે તેઓને સ્વયંવરાની માફક પોતાની મેળેજ લક્ષ્મી સન્મુખ આવી મળે છે. સર્વે અનર્થો દૂર થઈ જાય છે દુનિયામાં કીર્તિ ફેલાય છે. અને ચોરનો ત્યાગ કરનારને પ્રગટ રીતે સ્વર્ગના સુખો પણ આવી મળે છે. ૭૪—૭૫

ગૃહસ્થોના ત્રીજા વ્રતનું સ્વરૂપ સમાપ્ત થયું (હવે ગૃહસ્થોના ચોથા વ્રતના સંબંધમાં કહેવામાં આવે છે.)

पंढत्वमिंद्रियच्छेदं वीक्ष्या ब्रह्मफलं सुधीः
भवेत्स्वदारसंतुष्टो ऽन्य दारान् वा विवर्जयेत्. ७६

नपुंसकपणु तथा ઈंद्रियना છેદાવા પણાદિકને અબ્રહ્મચર્યના ફલો જાણીને બુદ્ધિમાન મનુષ્યોએ પોતાની સ્ત્રીમા સંતોષિત થવુ અને પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો ૭૬

વિષયની રમણિકતા અને તેનુ પરિણામ

रम्यमापातमात्रेयत् परिणामेति दारुण.
किंपाक फलसंकाश तत्कः सेवेत मैथुनं ७७
कंपः स्वेद. श्रमो मूर्छा भ्रमिर्ग्लानिर्बलक्षयः
राजयक्ष्मादि रोगाश्च भवेयुर्मैथुनोत्थिताः ७८

કિંપાકના (એક જાતના ઝેરી વૃક્ષના) ફલ સરખા, દેખાવ માત્ર રમણિક પણ પરિણામે ભયંકાર દુ:ખ આપનાર, મૈથુનની કોણ સેવા કરે ? કંપ, પરસેવો, પરિશ્રમ, મૂર્છા, ભ્રમિ, ગ્લાનતા, નિર્બળતા, ક્ષય અને ભગંદરાદિ મહારોગો મૈથુન સેવવાથી લાગુ પડે છે ૭૭–૭૮

योनियंत्र समुत्पन्ना' सुसूक्ष्मा जंतुराशयः
पीड्यमाना विपद्यंते यत्र तन्मैथुन त्यजेत् ७०

યોનિ રૂપી યંત્રમા અનેક સૂક્ષ્મ જંતુઓ ઉત્પન્ન થાય છે તેઓ તેને વિષે દબાવાથી મરણ પામે છે, માટે તે મૈથુનનો ત્યાગ કરવો. ૭૯

કામ શાસ્ત્રનો બનાવનાર વાત્સાયન પણ કહે છે કે

रक्तजाः कृमय' सूक्ष्मा मृदुमध्याधिशक्तयः
जन्मवर्त्मसु कंडूति जनयति तथा विधां ८०

લોહીથી પેદા થએલ, સૂક્ષ્મ–મૃદુ–મધ્યમ અધિક શક્તિવાળા કૃમીઆઓ, સ્રીના યોનિ માર્ગમા તથા પ્રકારની (પોત પોતાની શકત્યાનુસાર) ખરજ ઉત્પન્ન કરે છે ૮૦

स्त्री संभोगेन यः काम ज्वर प्रतिचिकीर्षति

स हुताशं घृताहुत्या विध्यापयितुमिच्छति ८१

वरंज्वलदयः स्तंभ परिरंभो विधीयते

न पुनर्नरकद्वारं रामाजघनसेवनं ८२

સ્ત્રી સંબંધી વિષય સેવન કરવે કરી જે મનુષ્યો કામરૂપ જવરને શાંત કરવા ઈચ્છે છે તે બળતા અગ્નિમાં ઘી હોમીને અગ્નિને બુઝાવવાને ઇચ્છે છે. અર્થાત્ તેથી શાંતિ નથી થતી પણ ઉલટી વિશેષ ઈચ્છા દીપ્ત થાય છે. અગ્નિથી જાજ્વલ્યમાન્ થએલા લોઢાના સ્થંભને આલિંગન કરવું તે સારૂં છે, પણ નરકદ્વાર તુલ્ય સ્ત્રીઓના જઘનનું (યોનિનું) સેવન કરવું તે શ્રેષ્ઠ યા કલ્યાણકારી નથી ૮૧-૮૨.

સ્ત્રીઓથી ગુણોનો નાશ થાય છે તે તથા તેના દૂષણો બતાવે છે.

सतामपिहि वामभ्रू र्ददाना हृदये पदं

अभिरामं गुणग्रामं निर्वासयति निश्चितं. ८३

वंचकत्वं नृशंसत्वं चंचलत्वं कुशीलता

इति नैसर्गिका दोषा यासां तासु रमेत कः ८४

प्राप्तुं पारमपारस्य पारावारस्य पार्यते

स्त्रीणां प्रकृति वक्राणां दुश्चरित्रस्य नो पुनः ८५

नितंबिन्यः पतिं पुत्रं पितरं भ्रातरं क्षणात्

आरोपयंत्यकार्येपि दुर्वृत्ताः प्राणसंशये. ८६

भवस्य बीजं नरकद्वारमार्गस्यदीपिका

शुचांकंदः कलेर्मूलं दुःखानां खानिरंगना ८७

સત્ પુરુષોના પણ હૃદયમાં જો સ્ત્રી પગ આપે (અર્થાત્ નિવાસ કરે) તો મનોહર ગુણોના સમુદાયને નિશ્ચે ત્યાંથી કાઢી મૂકે છે. ઠગવાપણું, નિર્દયતા, ચંચળતા અને કુશીળતા આતો જેનામાં સ્વાભાવિક દોષો રહેલા છે, તેવી સ્ત્રીઓમાં કોણ રતિ કરે? સમુદ્રનો પાર પામી શકીએ પણ સ્વભાવથી વક્રતાવાળી સ્ત્રીઓનાં દુરાચરણોનો પાર ન પામીએ. ખરાબ આચરણવાળી સ્ત્રીઓ એક

ક્ષણવારમા પોતાના પતિને, પુત્રને, પિતાને કે ભાઈને (અલ્પ પ્રયોજન માટે સૂર્યકાતા, ચુલની અને જીવયશાદિકની માફક) પ્રાણના મ શયવાળા અકાર્યને વિષે આરોપિત કરે છે સ્રીઓ સ સારનુ બીજ છે નરકના દ્વારના માર્ગમા જવા માટે રસ્તો બતાવનાર દીપિકા તુલ્ય છે શોકની ઉત્પત્તિના કદ સરખી છે કલેશનુ મૂળ છે, અને દુ ખની ખાણ સમાન સ્રી છે ૮૩ થી ૮૭

વેશ્યા સ્રીના દોષો

मनस्यन्यद्वचस्यन्य त्क्रियायामन्यदेवहि
यासा साधारण स्त्रीणा ताः कथ सुखहेतवः ८८
मासविश्र सुरामिश्रमनेकविटचुबित
कोवेश्या वदनं चुबे दुच्छिष्टमिव भोजनं. ८०
अपि प्रदत्त सर्वस्वात् कामुकात्क्षीण सपदः
वासोप्याच्छेत्तु मिच्छति गच्छतः पण्ययोषित ००
न देवान्नगुरून्नापि सुहृदो न च बान्धवान
असत्सगरतिर्नित्य वेश्यावश्यो हि मन्यते ०१
कुष्टिनोपि स्मरसमान् पश्यतीं धनकाक्षया
तन्वतीं कृत्रिमस्नेहा निःस्नेहां गणिका त्यजेत्. ९२

મનમા કોઇ અન્ય પુરૂષ ઉપર પ્રેમ હોય છે, વચનમા તેનાથી વળી કોઈ જુદા સાથે પ્રીતિ રાખે છે, અને વળી ક્રિયામા (કાયાથી) તો વળી કોઇ જુદાજ પુરૂષ સાથે રમે છે આવી વેશ્યાસ્રીઓ સુખને માટે કેવી રીતે થઇ શકે? જેનુ મોઢુ, માસ ખાતી હોવાથી માસથી દુગધિત, મદિરાથી મિશ્ર, અને અનેક વિટ (જાર) પુરૂષોથી ચુબન કરાયેલુ છે એવુ, ઉચ્છિષ્ટ (એઠા) ભોજનની માફક વેશ્યાના મુખને કોણ ચુબન કરે? કામી પુરૂષે પોતાનુ સર્વ ધન વેશ્યાને આપ્યુ હોય, પણ જ્યારે તે નિર્ધન થઇ ત્યાથી ચાલ્યો જાય છે, ત્યારે તે વેશ્યા જતા કામી પુરૂષના વસ્રો પણ ખેચી લેવાની ઇચ્છા રાખે છે (અહા! કે-

ટલી બંધી સ્વાર્થતા, કે નિઃસ્નેહતા છતાં મોહાંધ પુરૂષો સમજી શકતાં નથી) વેશ્યાને સ્વાધીન થયેલો પુરૂષ, નિરંતર લુચ્ચાં, જુગારી રંડીબાજાદિ, ખરાબ પુરૂષોની સોબતમાંજ આનંદ માને છે. પણ દેવ,ગુરૂ, સારા મિત્રો અને બાંધવોની સોબતને બીલકુલ ઇચ્છતો નથી. ધનની ઇચ્છાથી, કોઢીઆઓને પણ કામદેવ સમાન જોનારી અને કૃત્રિમ સ્નેહને વિસ્તારનારી, સ્નેહ વિનાની વેશ્યાનો સમજુ માણસોએ અવશ્ય ત્યાગ કરવો. તથા અહિંસા વ્રત રૂપ પાણીના રક્ષણને માટે, આ બીજાં વ્રતો પાળ સરખાં છે. સત્ય વ્રતના ભંગ કરવા રૂપ પાળ ફોડી નાખવાથી, અહિંસા રૂપ પાણી ચાલ્યું જાય છે, અને તેથી તૃષા રૂપ અનેક પ્રકારનાં દુઃખોનો અનુભવ કરવો પડે છે. બુદ્ધિમાનોએ સર્વ જીવોને ઉપકારક સત્યજ બોલવું જોઇએ, અથવા સર્વાર્થ સાધક મૌનપણેજ રહેવું, પણ અસત્ય બોલી સ્વ–પર–ને દુઃખકર્ત્તા તો નજ થવું. કોઇએ પૂછયે છતે મર્મના જાણ મનુષ્યે, વૈરના કારણરૂપ, શંકાસ્પદ, કર્કશ, અને હિંસાસૂચક વચન ન બોલવું પણ ધર્મનો ધ્વંસ થતો હોય, ક્રિયાનો લોપ થતો હોય, સિદ્ધાંતાર્થનો વિનાશ થતો હોય તો નહિં પૂછયે પણ શક્તિમાનોએ તેનો નિષેધ કરવા માટે પ્રયત્ન કરવો. ચાર્વાક અને કૌલિકાદિકોએ અસત્ય બોલવે કરી, આ જગતને વિડંબિત કર્યું છે. ખરેખર નગરની ખાળ સરખું તે અસત્ય બોલનારનું મુખ છે કે, જેમાંથી મલિનતાથી ભરપુર પાણી સરખું વચન નીકળે છે. દાવાનળમાં બળેલાં વૃક્ષો વર્ષાઋતુમાં કદાપિ નવપલ્લવિત થાય છે, પણ દુર્વચનરૂપ અગ્નિથી દગ્ધ થએલાં મનુષ્યો શાંત થતાં નથી. સત્ય વચનો માનવોને જેટલો આલ્હાદ આપે છે તેટલો આલ્હાદ, ચંદન, ચંદ્રિકા, ચંદ્રમણિ અને મોતી પ્રમુખની માળાઓ નથી આપતી.

શિખા રાખનાર, મુંડન કરાવનાર, જટા રાખનાર, નગ્ન રહેનાર, અને વસ્ત્ર પહેરી તપસ્યા કરનાર તપસ્વીઓ પણ જો મિથ્યા બોલે તો અંત્યજથી પણ તે નિંદનીક થાય છે. એક તરફ અસત્યથી થતું પાપ અને એક બાજુ બીજાં સર્વ પાપો એકઠાં કરી, તુલામાં નાખી તોળવામાં આવે તો, અસત્ય બોલવાનું પાપ વધી જાય છે. પરદારિક અને

ચોર પ્રમુખનો હુજી કોઈ પ્રતિકાર થઇ શકે છે, પણ અસત્ય બોલનાર મનુષ્યોનો કોઇ પ્રતિકાર અસત્ય મૂક્યા સિવાય નથી દેવો પણ પક્ષપાત કરે છે, રાજાઓ આજ્ઞા માન્ય કરે છે, અને અગ્નિ પ્રમુખ પણ શીતળ થઇ જાય છે આ સર્વ સત્ય બોલવાનાજ ફળો છે ૮૮ થી ૯૨

પરસ્ત્રી ગમન અને તેના દોષો

नासक्त्या सेवनीयाहि स्वदाराअप्युपासकैः।
आकरः सर्वपापानां किंपुनः परयोषितः ९३
स्वपतिं या परित्यज्य निस्त्रपोपपतिंभजेत्
तस्या क्षणिक चित्ताया विश्रभः कोन्ययोषिति। ९४

શ્રાવકોએ આસક્તિપૂર્વક પોતાની સ્ત્રી પણ સેવવી ન જોઈએ તો સર્વ પાપોની ખાણ સમાન પરસ્ત્રી માટે તો શુ જ કહેવુ ? અર્થાત પર સ્ત્રી ન જ સેવવી જે સ્ત્રી પોતાના વહાલા પતિને મૂકી નિર્લજ થઇ અન્ય પતિ પાસે જાય છે, તેવી ક્ષણિક ચિત્તવાળી યા ક્ષણિક પ્રેમવાળી અન્ય સ્ત્રીનો વિશ્વાસ શો ? અર્થાત તેનો વિશ્વાસ નજ રાખવો ૯૩-૯૪

પરસ્ત્રીમાં આસકત પુરૂષોને શિખામણ.

भीरो राकुल चित्तस्य दुःस्थितस्य परास्त्रियां
रतिर्न युज्यतेकर्त्तु मुपशून पशोरिव। ९५

એક શ્વાનને મૈથુન સેવન કરવામા અન્ય શ્વાનો તરફથી જે ભય રહેલો છે તથા તે વખતની તેની જેવી સ્થિતિ હોય છે, તેવા જનાવરોની માફક પરસ્ત્રીમા આસકત થયેલા પુરૂષને, અન્ય તરફથી ભય, ચિત્તની આકુળતા અને ગમે તેવી જમીન ઉપર પડયા રહેવાપણુ, વિગેરે સ કટો ભોગવવા પડે છે માટે પરસ્ત્રીમા પશુની માફક રતિ કરવી તે ઉત્તમ મનુષ્યને લાયક નથી ૯૫

प्राणसंदेहजनन परम वैर कारण
लोक द्वयविरुद्धच परस्त्री गमन त्यजेत्। ९६
सर्वस्वहरण बन्ध शरीरावयवच्छिदा
मृतश्च नरक घोर लभते पारदारिकः ९७

स्वदार रक्षणेयत्नं विदधानो निरंतरं
जानन्नपि जनोदुःखं परदारान् कथं व्रजेत्. ९८
विक्रमा क्रांतविश्वोपि परस्त्रीषु रिरंसया
कृत्वा कुलक्षयंप्राप नरकं दशकंधरः ९९

પ્રાણુનાશના સંદેહને ઉત્પન્ન કરનાર પરમ વૈરનું કારણુ અને આ લોક તથા પરલોક વિરૂદ્ધ પરસ્ત્રી ગમનનો ત્યાગ કરવો. પરદારામાં આસકત પુરૂષો આ લોકમાં (રાજા તરફથી) સર્વ ધનનું હરણ, બંધન, અને શરીરના અવયવોનું છેદન એ આદિ દુઃખો પામે છે. તથા મરણ પામ્યા બાદ ઘોર નરકમાં જાય છે. પોતાની સ્ત્રી ઉપર કોઈ ખરાબ નજર કરે તેના રક્ષણ માટે નિરંતર યત્ન કરનાર, અને સ્વસ્ત્રીના ખરાબ આચરણોથી ઉત્પન્ન થતાં દુઃખોનો અનુભવ કરનાર માણુસે પરસ્ત્રી ગમન શા માટે કરવું જોઈએ? (કારણુ પોતાની માફક તેના પતિને પણુ દુઃખ થતુંજ હશે ને) પરસ્ત્રી ગમન તો દૂર રહો પણુ જેણે પોતાના પરાક્રમથી આ વિશ્વને સ્વાધીન કર્યું હતું તેવો મહા પરાક્રમી રાવણુ પણુ પર સ્ત્રી રમવાની ઈચ્છાથી કુલનો ક્ષય કરી નરકમાં ગયો. ૯૬થી ૯૯.

વિવેચન—રાવણુનું ચરિત્ર સુપ્રસિદ્ધ છે. પર સ્ત્રી સાથે ક્રિડા કરવાની ઈચ્છાથી તેણે સીતાનું હરણુ કર્યું હતું. વિભીષણુ નામના તેના ભાઈએ તેને ઘણું સમજાવ્યો, પણુ રામચંદ્રજીને સીતા પાછી ન આપી. આખરમાં રામચંદ્ર તથા લક્ષ્મણની સાથે યુદ્ધમાં તેને ઉતરવું પડયું. અને એક સ્ત્રી માટે પોતાના કુળનો નાશ કરી અંતમાં રણુ શય્યામાં લાંબી નિદ્રાએ તેને સુવું પડયું અને મરણ પામી નરકની ઘોર યાતનાઓ સહન કરવી પડી. માટે પોતાનું કુશળ ઈચ્છનારા સત્પુરૂષોએ અવશ્ય પર સ્ત્રીનો ત્યાગ કરવો.

लावण्यं पुण्यावयवां पदं सौंदर्य संपदः
कलाकलाप कुशला मपिजह्यात् परस्त्रियं. १००

લાવણ્યતાએ કરી પવિત્ર અવયવોવાળી, સૌંદર્યતાની સંપદાના ઘર સમાન, અને કલાના સમુદાયમાં કુશળતાવાળી પણુ પર સ્ત્રીનો

આવા ગુણોવાળી પરસ્ત્રીનો ત્યાગ કરનાર મહાપુરૂષની
સ્તુતિ કરે છે.

अकठकमनोवृत्तेः परस्त्रीसंनिधावपि
सुदर्शनस्य किं ब्रूमः सुदर्शनसमुन्नतेः ॥ १०१ ॥

પોતાના ઉપર આશક થએલી પૂર્વોક્ત ગુણવાળી પરસ્ત્રીની
પાસે પણ જે મહાશયની વૃત્તિ નિષ્ફલ રહી છે, તેવા શાશનની
ઉન્નતિ કરનાર, સુદર્શન શેઠના ગુણોની અમે કેટલી સ્તુતિ કરીએ?
તેઓના સબધમા અમો કેટલુ બોલીએ અથવા શુ બોલીએ?
અર્થાત તેના સબધમા જેટલુ બોલીએ તેટલુ ઓછુ જ છે ૧૦૧

(સુદર્શન શેઠનુ ચરિત્ર કહેવામા આવે છે.) પૂર્વે અગ
દેશમા તિલક સમાન શ્રેષ્ઠ ચપાનગરીમા દધિવાહન રાજા રાજ્ય
કરતો હતો મહા કુલવાન્ અને દેવાગના તુલ્ય, રૂપવાળી અભયા
નામની તેને પટરાણી હતી તેજ શેહેરમા વૃષભદાસ નામનો પર
માર્હંત ભક્ત શ્રેષ્ઠિ રહેતો હતો તેને યથાર્થ નામવાળી અર્હદ્દાસી
નામની સુશીલા સ્ત્રી હતી તેને અનુક્રમે શુભ સ્વપ્નોથી સુચિત સુદ
ર્શન નામનો પુત્ર થયો સમગ્ર કળાઓમા પ્રવિણ થયેલા પુત્રને
પિતાએ ઉત્તમ કુળની સુશીલા મનોરમા નામની કન્યા પરણાવી
સદ્દગુરૂના સયોગે સુદર્શન અને મનોરમા પરમ અર્હદ્ ભક્તો
થયા અને ગૃહસ્થ ધર્મ બાર વ્રતો રૂપ તેમણે સ્વીકાર્યા ખરેખર
અજ્ઞાનાધિકાર દૂર કરવા માટે ગુરૂ સિવાય બીજો કોઇ પ્રકાશ સ
મર્થ નથી

તેજ રાજાના કપિલ નામના પુરોહિત સાથે સુદર્શનને
મૈત્રી થઇ સુદર્શનના ધાર્મિક તેમજ સ્વાભાવિક ગુણોથી આક
ર્ષાએલો કપિલ પોતાનો કેટલોક વખત તેની પાસેજ વ્યતિત
કરતો હતો પોતાના પતિને ઘેર મોડા આવતા જોઇ સ્ત્રી કપિલાએ
એક વખત મોડા આવવાનુ કારણ પૂછ્યુ
ગુણાનુરાગી કપિલે પોતાના મિત્ર સુદર્શનના ગુણોનુ કપિલા
આગળ વર્ણન કરી જણાવ્યુ કે મહા ગુણવાન અને રૂપવાન સુદ

ર્શનની મિત્રતાથી મારા આત્માને ધન્ય માનું છું અને દિવસનો મોટો ભાગ તે સદ્દગુણીની સોબતમાં પૂર્ણ કરૂં છું તેથી મોડું અવાય છે.

પતિમુખથી સુદર્શનના ગુણો સાંભળી વગર દેખે પણ કપિલા તેના ઉપર મોહિત થઇ પડી. ખરેખર અમૃત પણ નિર્ભાગી મનુષ્યોને વિષ તુલ્ય થઇ પરિણમે છે. ગમે તે પ્રયોગે કપિલાએ સુદર્શનને મળવાનો નિર્ણય કર્યો.

એક દિવસે કપિલ બહાર ગામ ગયો. તે અવસર જોઇ કપિલા સુદર્શન પાસે આવી અને 'તમારો મિત્ર ઘણો બીમાર છે માટે તમને બોલાવે છે" એમ કહી ઉભી રહી. સરલ હૃદયના સુદર્શને તે વાત ખરી માની અને મિત્રને મળવાને કોઇ પણ માણસને સાથે લીધા સિવાય કપિલા સાથે ચાલી નીકળ્યો. ઘરમાં જઇ કપિલાને કહ્યું, મારો મિત્ર કયાં છે? તેણે કહ્યું અંદર અગાશીમાં છે, આગળ જાઓ. સુદર્શન આગળ ચાલ્યો, એટલે કપિલાએ દ્વાર બંધ કર્યાં; સુદર્શન શંકાયો. કપિલ કયાં છે? ફરી પુછયું. કપિલાએ જવાબ આપ્યો કપિલને બદલે આજે કપિલાનેજ મળો. મારા પતિના મુખથી તમારા ગુણ સાંભળ્યા ત્યારથી મારી મનોવૃત્તિ તમારા તરફ લલચાઇ હતી. હવે આજે મારી પ્રાર્થના સફળ કરો અને મને શાંતિ આપો. સુદર્શન એકાએક સ્રીના કહેવાથી મનુષ્ય સાથે લીધા શિવાય પોતાનું પરના ઘરમાં આવવું થયું તેનો પશ્ચાત્તાપ કરવા લાગ્યો. પણ આ પશ્ચાત્તાપ નકામો હતો. પાણી પીને ઘર પૂછવા જેવું થયું. કપિલા તેને મુકે તેમ નહોતી. મોહાંધ મનુષ્યને કર્તવ્યાકર્તવ્યનો વિવેક હોતો નથી–કપિલા સુદર્શનને વળગી પડી. તાત્કાળિક બુદ્ધિવાળા સુદર્શને ખુલ્લા હૃદયથી દીલગીર થઈ જવાબ આપ્યો, કપિલા તમારૂં કહેવું હું માન્ય રાખી શકતો નથી, કારણ કે વિધાતાએ મારા સુંદર રૂપ સાથે નપુંસકપણાનો દોષ સાથેજ દાખલ કર્યો છે, અર્થાત્ હું નપુંસક છું. દઢ હૃદયવાળા મનુષ્યોના હૃદયમાં ઇચ્છા સિવાય વિકૃતિ થતી નથી. કપિલા વિલખી થઇ ગઇ

અને તત્કાળ સુદર્શનને જવા માટે દ્વાર ખોલી આપ્યુ સુદર્શન ઘેર આવ્યો અને હવેથી સાથે સહાયક લીધા સિવાય કોઇને ઘેર વગર પ્રસગે ન જવુ તેવો નિર્ણય કર્યો

ઇંદ્ર મહોચ્છવનો દિવસ હતો સારા સારા વસ્ત્રાભૂષણો પહેરી સર્વ લોકો બહાર જતા હતા, અભયા રાણી પણ કપિલા પુરોહિતિની સાથે રથમા બેસી ફરવા નીકળી તેવામા આજુબાજુ દેવકુમાર જેવા છ પુત્રોથી ઘેરાયેલી એક સ્ત્રીને કપિલાએ જોઇ અભયાને પૂછે છે, બાઇ સાહેબ આ ભાગ્યવાન સ્ત્રી કોણ છે? અભયાએ જવાબ આપ્યો, આપણા નગરના પ્રખ્યાત ધર્મિષ્ટ શેઠ સુદર્શનની આ સ્ત્રી છે અને છએ પુત્રો તેના છે કપિલા હસીને બોલી બાઇ સાહેબ તેને પુત્રો કયાથી હોય? રાણીએ જવાબ આપ્યો—કપિલા આ શુ બોલો છો પુરૂષોવાળી સ્રીને પુત્રો ન હોય ત્યારે કોને હોય? કપિલાએ જવાબ આપ્યો, તેનો સ્વામિ પુરૂષાર્થ રહિત છે આ પ્રમાણે કહી પોતાનો સર્વ વૃત્તાત રાણીને જણાવ્યો અભયા હસીને બોલી, અરે મુગ્ધા, સુદર્શને તને ઠગી છે તે પરસ્ત્રી તરફ નપુસક છે પણ સ્વસ્ત્રી તરફ નપુસક નથી કપિલા જરા મોઢુ ચડાવીને બોલી, ઠીક છે, હુ તો મુગ્ધા છુ અને મને ઠગી છે, પણ તમે તો ચતુર છોને? અભયા બોલી, મારા હાથના સ્પર્શથી તો પથ્થર પણ ગળી જાય તો પુરૂષની તો વાતજ શી કરવી? કપિલાએ કહ્યુ, આટલો બધો ગર્વ રાખો છો ત્યારે હવે તમેસુદર્શન સાથે વિલાસ કરશોજ માનના આવેશમા આવી જઇ અભયાએ પ્રતિજ્ઞા કરી કે જો સુદર્શન સાથે વિલાસ ન કરૂ તો અગ્નિમા પ્રવેશ કરી બળી મરૂ—ખરેખર અજ્ઞાની મનુષ્યોને માન કયા કરવુ તેની ખબર પડતી નથી તેથીજ પોતાની મર્યાદા અને ધર્મને ઓળગી રાણીએ અનર્થકારી પ્રતિજ્ઞા કરી મહોત્સવમા ફરી સર્વ કોઇ પોતપોતાને ઠેકાણે ગયા અભયાના હૃદયમા ચિંતા અગ્નિ સળગવા લાગ્યો શાત કરવા માટે પોતાની ધાવ માતા પડિતાને બોલાવી પોતાની પ્રતિજ્ઞા જણાવી. પડિતાએ પ્રતિજ્ઞા માટે ઠપકો આપ્યો અને કહ્યુ કે આ પ્રતિજ્ઞા તે ઠીક નથી કરી, કેમકે સાધારણ

જૈનીઓ પણ પરસ્ત્રી સાથે સહોદર તુલ્ય વૃત્તિ રાખે છે તો આતો ધર્મ ધુરંધર સુદર્શનના સંબંધમાં કહેવુંજ શું ? અભયાએ જણાવ્યું, તે હું જાણું છું પણ હવે થઈ તે થઈ, માટે કોઇ ઉપાય કરો જેથી મારી પ્રતિજ્ઞા સફળ થાય. પંડિતાએ તપાસ કરી જણાવ્યું કે આઠમ ચોદશ સુદર્શન પોસહ કરી રાત્રે સુનાઘરમાં કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહે છે તે રાત્રે તેને ત્યાંથી ઉપાડી લાવવો.

એક દિવસે કામુદી મહોત્સવનો દિવસ હતો. રાજાએ ઢંઢેરો પીટાવ્યો કે નગરમાંથી સર્વ સ્ત્રી પુરૂષોએ બહાર નીકળી જવું અને રાત્ર દિવસ વનમાં આનંદથી ગુજારવો. તે દિવસ ચોમાસી ચતુર્દશીનો હોવાથી શેઠે વિચાર્યું કે મને ધર્મમાં ખલલ પડશે. રાજા પાસે ભેટણું મૂકી તે દિવસ શેહેરમાં ધર્મ ધ્યાનમાં રહી ગુજારવા અરજ કરી. રાજાએ તેને ધર્મિષ્ટ હોવાથી રજા આપી. શેઠે દિવસ ચૈત્ય પરિપાટીમા ગુજારી રાત્રે પોષધ કરી શૂન્ય ગ્રહમાં કાયોત્સર્ગમાં રહ્યા અને પ્રાતઃકાળ થયા સિવાય ગમે તેવા ઉપસર્ગ થાય તો પણ ચલાયમાન ન થવું તેવો અભિગ્રહ કર્યો. આ વાતની ખબર પંડિતાને પડી. પંડિતાએ અભયાને કહ્યું કે જો તું આજે બહાર ન જાય તો તારૂં કામ થાય. અભયાએ પેટમાં દુખવાનું બહાનું કાઢી રાજા પાસેથી શહેરમાં રહેવાની રજા મેળવી.. ચોકીનો જાપતો પૂર્ણ હતો એટલે સુદર્શનને અંદર કેમ લાવવો તે વિચારમાં પંડિતા મુંઝાઇ, આખર એવા નિર્ણય ઉપર આવી કે દેવીની મૂર્તિના બાનાથી તેને અંદર લઇ જવો. પછી કામદેવની ઉભી મૂર્તિ ગાડી ઉપર ચડાવી પંડિતા રાજગઢમાં લઇ ગઇ. ચોકીદારના પૂછવાથી તેણે તે મૂર્તિ દેખાડી અને જણાવ્યું જે રાણી સાહેબ આજ બહાર. જાવાનાં નથી માટે મૂર્તિઓનું પૂજન કરવા સારૂ રાજગઢમાં લઇ જવામાં આવે છે. બે ચાર મૂર્તિઓ તેવી રીતે લઇ જઇ કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહેલા સુદર્શનને ગાડી ઉપર ચડાવી અભયા રાણી પાસે લાવી મૂકયો પોતાના મનોરથો પૂર્ણ થયા સમજી અભયા નજીક આવી હાવ ભાવ કરવા લાગી. સુદર્શન ધ્યાનમાં જાગૃત હતો. ઉપ

મર્ગ આવ્યો જાણી તે વધારે દૃઢ થતો ચાલ્યો અભયા કહે છે, તમારે માટે મે આ બધી મહેનત કરી છે માટે મને શાત કરો સુદર્શન બોલ્યો નહિ, અભયાએ હાથ પકડયો, આલિંગન કર્યું અને કામો ત્પન્ન કરવાની પોતામા જેટલી ચાતુરી હતી તે સર્વ વાપરી ચૂકી, પણ પથ્થર ઉપર પાણી ઢોળવા માફક નિરર્થક થયુ અભયા ગુસ્સો કરી બોલી, સુદર્શન મારૂ કહેવુ માન્ય કર હુ તુષ્ટમાન થઇ તો રાજ્ય બધુ તારે આધીન છે અને કોપાયમાન્ થઇ તો આ તારૂ જીવિતવ્ય પણ નથી એમ નિશ્ચય રાખજે પણ સાભળે કોણ? આ પ્રમાણે આખી રાત્રિ સુદર્શનને મનાવતા ગઇ આખર પ્રાતઃકાળ થતો જાણી પોતાનુ કામ સિધ્ધ ન થયુ અને હવે ઉલટો ફજેતો થશે એમ જાણી પોતાને હાથે પોતાના શરીર ઉપર કેટલાક જખમ કરી પોકાર કરી ઉઠી કે દોડો દોડો, કોઇ માણસ અતઃપુરમા પેઠો છે, અને મારી આબરૂ લુટે છે, ખરેખર સ્ત્રીઓના પ્રપચો યા ચરિત્રોનો પાર કોઇ પામતુ નથી ચોકીદારો દોડી આવ્યા અને કેટલીક વારે રાજા પણ આવ્યો સુદર્શનને રાજાએ ઓળખ્યો અભયાએ રાજાને જણાવ્યુ કે ઓચિતો આ માણસ મહેલમા દાખલ થયો અને મારૂ શીયળ લુટતો હતો મે પોકાર કરી મારૂ રક્ષણ કર્યું છે રાજા સુદર્શનને પૂછે છે, શેઠ, આમા સત્ય શું છે તે જણાવ મને તારા વચન ઉપર ભરોસો છે શેઠે વિચાર કર્યો કે જો હુ સત્ય કહીશ તો રાજા સ્ત્રીને મારી નાખે એમ જાણી શેઠ મૌન રહ્યા—ઘણુ પૂછયા છતા જ્યારે શેઠે ઉત્તર ન આપ્યો ત્યારે રાજાએ ગુસ્સે થઇ શૂળીએ ચડાવવાનો હુકમ કર્યો શેઠને શહેરમા થઇ શૂળીએ દેવા લઇ જતા જોઇ શહેરમા હાહાકાર થઇ રહ્યો તેની સ્ત્રી મનોરમાને ખબર થઇ સતી મનોરમાએ ગૃહ ચૈત્યમા જઇ શાસનદેવીઓને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે જો મારો સ્વામી નિર્દોષ હોય તો શાસનાધિષ્ઠાતૃ દેવદેવીઓ, મને સહાય કરજો અને મારે સ્વામીનુ કલક દૂર ન થાય ત્યા સુધી કાયોત્સર્ગ કરી ધ્યાનસ્વરૂપે રહી સુદર્શનને ગામ બહાર લઇ ગયા શૂળી ઉપર ચડાવવાની તૈયારી કરે છે સત્ય તે સત્યજ એ છુપુ રહેજ નહિ સતી

મનોરમાની લાગણી અને સુદર્શનની સત્યતા પ્રગટ કરવા શાસના ધિષ્ટાતૃ દેવીએ શૂળીનું સિંહાસન કરી દીધું અને સત્યનો જયજય કાર થયો. રાજા ત્યાં આવ્યો. સુદર્શન પાસે પોતાના અજાણપણાના અપરાધની માફી માગી અને હાથી ઉપર બેસાડી રાજ સભામાં લઈ ગયો. અભયાને ખબર પડવાથી ગળે ફાંસો ખાઇ તે મરી ગઈ, અને ધાવ માતા નાશી ગઇ. શેઠે ઘેર આવી દુખદાઈ સંસારવાસથી વિરક્ત થઈ ચારિત્ર ગ્રહણ કર્યું અને એકલ વિહારી થઇ સુનાં વનો, જંગલો, પહાડો, ગુફાઓ અને રાનોમાં ધ્યાનસ્થ રહી આત્મ સાધનમાં સાવધાન થયા—પંડિતા નાશી, પાટલીપુત્ર શહેરમાં દેવદત્તા વેશ્યાને ત્યાં રહી. તેની આગળ સુદર્શનના રૂપ, ગુણ અને ધૈર્યતા વિગેરેનું વર્ણન કર્યું. એક દિવસે સુદર્શન મુનિ ફરતા ફરતા પાટલીપુત્રના વનમાં ધ્યાનસ્થ રહ્યા હતા. કાર્ય પ્રસંગે ઓતી ચડેલી પંડિતાએ તેને જોઇ, ઓળખી, પોતાની સ્વામિનીને વાત કહી. તેણે તેને પોતાને ત્યાં લાવવા કહ્યું. મુનિ પણ ધ્યાન ધારી આહાર અર્થે ફરતા ત્યાં આવી ચડયા. વેશ્યાના ઘરની ખબર ન હોવાથી તેઓ અંદર ગયા. વેશ્યાએ આખો દિવસ હાવ ભાવ કરી ચલાયમાન કરવા પ્રયત્ન કર્યો પણ તે નિરર્થક ગયો. સાંજે થાકીને વેશ્યાએ જવા દીધા. તે ત્યાંથી નીકળી વનમાં કાયોત્સર્ગે રહ્યા. અભયા રાણી આર્તધ્યાને મરીને વ્યંતરીપણે થયેલી તે ફરતી ફરતી ત્યાં આવી. તેણે સુદર્શનને જોયા. પૂર્વનું વેર સાંભરી આવ્યું. તેણે ઘણા ઉપસર્ગો કર્યા. મુનિ પણ મનને દૃઢ કરી આત્મ ધ્યાનની શ્રેણિ ઉપર આગળ વધ્યા અને પરિણામની વિશુદ્ધતાથી કર્મ ખપાવી કેવળ જ્ઞાન ઉત્પન્ન કર્યું. અનેક ભવ્ય જીવોને બોધ આપીને તે સુદર્શન મુનિ મોક્ષ ગયા. આ પ્રમાણે પરસ્ત્રીથી વિરક્ત રહેનારા મહાપુરૂષ સુદર્શનનું ચરિત્ર સમાપ્ત થયું. આ ચારિત્ર ઉપરથી સુદર્શનની શિયળ વિષેની દૃઢતા સંબંધી ઘણું સમજવા અને મનન કરવા જેવું છે. તે મહાશયે ત્રણે ઠેકાણે અને તેમાં અભયા રાણી પાસેથી જે પોતાનો બચાવ કર્યો હતો તે ખરેખર પ્રશંસવા લાયક છે.

પરપુરૂષનો ત્યાગ કરવા માટે સ્ત્રીઓને ઉપદેશ આપે છે.

ऐश्वर्यराजराजोपि रूपमीन व्रजोपिच
सीतयारावण इव त्याज्योनार्यानरःपरः १०२

અશ્વર્યમા રાજાના રાજા સરખો-અને રૂપમા કામદેવ જેવા પણ રાવણનો જેમ સીતાએ ત્યાગ કર્યો તેમ સ્ત્રીઓએ પરપુરૂષનો ત્યાગ કરવો ૧૦૨

અન્ય સ્ત્રી પુરૂષમા આસક્ત થનારને ફળ બતાવે છે

नपुसकत्व तिर्यक्त्व दौर्भाग्यं च भवेभवे
भवेन्नराणा स्त्रीणा चाऽन्यकांतासक्तचेतसा १०३

બીજા પુરૂષમા અને બીજી (પર) સ્ત્રીઓમા આસક્ત મનવાળા સ્ત્રી પુરૂષોને ભવોભવમા નપુંસકપણુ, તિર્યંચપણુ અને દોર્ભાગ્ય પણ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૦૩

બ્રહ્મચર્ય પાળવાનુ ફળ

प्राणभूतचरित्रस्य परब्रह्मैककारण
समाचरन् ब्रह्मचर्य पर्जितरपि पूज्यते १०४
चिरायुषःसुसंस्थाना दृढसंहनना नराः
तेजस्विनो महावीर्या भवेयुर्ब्रह्मचर्यतः १०५

ચારિત્રના પ્રાણ સરખુ અને મોક્ષના એક અસાધારણ કારણ સરખા બ્રહ્મચર્યને આદરવાથી દેવોવડે કરીને પણ તે પૂજાય છે બ્રહ્મચર્યના પાલન કરવાથી લાબા આયુષ્યવાળા, સારા સસ્થાન (આકૃતિ)વાળા, દ્રઢ સઘેણવાળા, તેજસ્વિ અને મહાન પરાક્રમ વાળા પુરૂષો થઈ શકે છે ૧૦૪-૧૦૫

આ પ્રમાણે ગૃહસ્થોનુ સ્વદારાસતોષ યા પરસ્ત્રી ત્યાગ કરવા રૂપ ચોથુ વ્રત સમાપ્ત થયુ

ઇચ્છાને નિયમમા રાખવારૂપ પરિગ્રહના નિયમવાળુ ગૃહસ્થોનુ પાચમુ વ્રત કહે છે.

असतोषमविश्वास मारंभंदुःखकारण

ममत्वामूर्छाफलंकुर्यात् परिग्रह नियंत्रणं ॥ १०६ ॥

દુઃખનાં કારણરૂપ અસંતોષ, અવિશ્વાસ અને આરંભ આ સર્વ મૂર્છાનાં ફળો છે એમ જાણીને પરિગ્રહનો નિયમ કરવો. (પરિમાણ કરવું.)

વિવેચન.

नसो परिगहो वुत्तो नाइपुत्तेण ताइणा
मुच्छा परिगहो वुत्तो इइवुत्तं महेसिणा

કેમકે જગત્ના જીવોનું રક્ષણ કરનાર મહર્ષિ જ્ઞાનપુત્ર ભગવાન મહાવીર દેવે મુર્છા છે તે પરિગ્રહ છે, પણ મુર્છા (આસક્તિ) ન હોય તે પરિગ્રહ નથી આ પ્રમાણે કહેલું છે.

બાહ્યથી ધનાદિકનો ત્યાગ કર્યો પણ અંદરથી ઇચ્છા જાગૃત હોય તો તે ત્યાગી કહી શકાય નહિં. જો બાહ્ય ત્યાગથીજ ત્યાગ કહેવાતો હોય તો ઘણાં નિર્ધન, રંક તથા પશુ આદિ જનાવરો પાસે કાંઇપણ હોતું નથી. તેને પણ ત્યાગીમાં ગણવા જોઇએ, પણ તેમ ન થવાનું કારણ તેઓની અંદરની ઇચ્છા—મૂર્છા-ગઇ નથી, તેથી વસ્તુ પાસે વિદ્યમાન ન છતાં તેઓ ત્યાગી નથી. ત્યારે કેટલાક પાસે વસ્તુ હોય છે પણ મમત્વ ન હોવાથી તે ત્યાગી સરખા કહી શકાય છે. પરિગ્રહનો બાહ્યથી ત્યાગ કર્યો હોય અને અંદરથી ઇચ્છા—તૃષ્ણા પણ ગઇ હોય તે તો ખરેખર ત્યાગ છે એનો નિર્વિવાદ છે. પણ વસ્તુનો બાહ્યથી ત્યાગ કર્યા સિવાય વસ્તુ વિદ્યમાન છતાં તેમા મૂર્છા ન રહેવી એ વિકટ કામ છે. જો કે અશકય નથી છતાં દુઃશક્ય તો જણાય છે. કેટલાએક મનુષ્યો વસ્તુ વિદ્યમાન છતાં મૂર્છા ત્યાગનો ડોળ કરે છે પણ આવો ત્યાગપણાનો ડોળ એ ખરેખર ત્યાગ માર્ગમાં જોખમભરેલો છે. વસ્તુ જેને જોઇએ તેને આપી દેવાય, ચાલી જાય, નાશ પામે તો શોક ન થાય, આવે તો હર્ષ નજ હોય, અને તેના રક્ષણાદિક સંબંધમાં આત્મા કાંઇપણ ખેદ કે કલુષિત ન થતો હોય તો સમજવાનું છે કે તેના ઉપર મૂર્છા નથી. પણ જો તે માંહેથી

કોઈપણ વિદ્યમાન હોય તો મૂર્છા ગઈ નથી એમ સમજવું જોઈએ માટે બીજા ત્યાગને ગૌણ કરી પ્રથમના બાહ્યાન્ત ત્યાગને મુખ્ય કરી, એ ત્યારના વખતમાં વર્તવું એ વિશેષ આત્મહિત કર્યું છે

પરિગ્રહથી થતો દોષ

पारिग्रहममत्वाद्धि मज्जत्येव भवाम्बुधौ
महापोत इव प्राणी त्यजेत्तस्मात्परिग्रहं ॥ १०७

જેમ ઘણા ભારથી ભરેલું મોટું વહાણ સમુદ્રમાં ડુબી જાય છે, તેમ પરિગ્રહ ઉપરના મમત્વથી પ્રાણિઓ સંસારરૂપ સમુદ્રમાં ડુબેજ છે માટે પરિગ્રહનો ત્યાગ કરવો જોઇએ ૧૦૭

त्रसरेणुसमोप्यत्र नगुणःकोपिविद्यते
दोषास्तु पर्वतस्थूलाः प्रादुष्पंति परिग्रहे ॥ १०८

એક ત્રસરેણુના જેટલો પણ પરિગ્રહમાં કોઇપણ ગુણ વિદ્યમાન નથી, છતાં પર્વત જેવડા મોટા મોટા દોષો તો તેનાથી ઉત્પન્ન થાય છે ૧૦૮

વિવેચન—કેટલાએક મનુષ્યો પરિગ્રહમાંથી એવા ગુણો દેખે છે કે પૈસો હોય તો દાન આપીએ, મંદિર આદિ બંધાવીએ, વિગેરે વિગેરે ધર્મના કાર્યો કરીએ માટે કાંઇ આરંભાદિ કરીને પણ ધર્મ કરવા માટે પૈસો પેદા કરવો, અને દાન આપવાથી મંદિર આદિ બંધાવવાથી કરેલું પાપ નિવૃત્ત થશે જ્ઞાનીઓ કહે છે કે પૈસાથી દાન આપવાનું તથા મંદિર આદિ બંધાવવાનું જે શાસ્ત્રમાં કહેવામાં આવ્યું છે તે મેળવેલ, યા હયાત પૈસાનો સદવ્યય કરવાનું કહેવામાં આવ્યું છે પણ ધર્મને માટે આરંભ કરી પૈસો પેદા કરે છે તેઓ ઉજ્વળ વસ્ત્રને કાદવમાં બોળી પછી ધોવાના જેવું કરે છે, અથવા માથું ફોડીને શીરો ખાવા જેવું કરે છે તે કરતાં બહેતર છે કે નયમજ ધર્મ નિમિત્ત આરંભ ન કરવો, કે જેથી તે પાપ ધોવાના પ્રયાસમાં ઉતરવું ન પડે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે કે—

कंचणमणिसोवाण थंभसहस्सो सियंसुवणतलं
जोकारिज्जइजिणहरं तओवि तवसंयमोअहिओ

સુવર્ણના પગથીઆવાળું અને મણિના હજાર સ્થંભોથી ઉંચા ભુવનના તળીઆવાળું જો જીનમંદિર કરાવે તેનાથી પણ તપ અને સંયમ અધિક છે. (કહેવાનો આશય એવો છે કે પૈસાથી જે ધર્મ થાય છે તેના કરતાં પોતાના આત્માથી ઇચ્છારોધરૂપ તપ તથા સંયમ કરવે કરી અધિક લાભ મેળવાય છે, કેમકે પૈસારૂપ પુદ્ગલથી કરાયેલો ધર્મ તે પુદ્ગલિક સુખ આપે છે અને આત્માથી કરાયેલ ધર્મ તે આત્મિક વસ્તુ આપે છે.)

संगाद्भवंत्यसंतोपि रागद्वेपादयो द्विपः
मुनेरपि चलच्चेतो यत्तेनांदोलितात्मनः ૧૦૯

પરિગ્રહથી (ધનથી) અછતા પણ રાગદ્વેષાદિ શત્રુઓ પ્રગટ થાય છે, કેમકે તે પરિગ્રહથી આંદોલિત્તાત્માવાળા (પ્રેરાયેલા) મુનિઓનાં પણ ચિત્ત ચપળ થઇ જાય છે (તો ગૃહસ્થોની તો વાતજ શી કરવી?)

ગૃહસ્થોએ શું કરવું જોઇએ?

संसारमूलमारंभा स्तेपां हेतुः परिग्रहः
तस्मादुपासकःकुर्यादल्पमल्पं परिग्रहं ૧૧૦

સંસારનું મૂળ કારણ આરંભો છે, અને આરંભનું મૂળ કારણ પરિગ્રહ છે. માટે શ્રાવકોએ (ગૃહસ્થોએ) જેમ બને તેમ પરિગ્રહ ઓછો કરવો (રાખવો.) ૧૧૦

પરિગ્રહથી થતો ભય.

मुष्णांति विपयस्तेना दहति स्मरपावकः
रुंधंति वनिताव्याधाः संगैरंगीकृतं नरं ૧૧૧

ધન અંગીકાર કરવાવાળા પુરૂષને વિષયરૂપ ચોરો લુંટી લે છે, કામરૂપ અગ્નિ નિરંતર બાળે છે, અને શરીરનાં સ્વાર્થી સ્ત્રીઓ-રૂપી વ્યાધો સંસારમાં રોકી રાખે છે. ૧૧૧.

પરિગ્રહથી તૃપ્તિ થતી નથી.

तृप्तो न पुत्रैःसगरः कुचिकर्णोन गोधनैः
न धान्यैस्तिलकश्रेष्टी न नंदः कनकोत्करैः ૧૧૨

પુત્રોવડે સગર રાજા, ગાયોવડે કુચિકર્ણ, ગૃહપતિ અનાજ

સંગ્રહે કરી તિલક શેઠ અને સોનાના ઢગલાવડે નંદરાજા તૃપ્ત થયા નહિ ૧૧૦

(વિવેચન) ઇંધણાઓથી અગ્નિની તૃપ્તિ થતી નથી તેમ પરિગ્રહથી મનુષ્યોની તૃપ્તિ નથી સગર ચક્રવર્તિ રાજા હતો તેની રાજધાની અયોધ્યા હતી, તેને સાઠ હજાર પુત્રો હતા, પણ તે પુત્રની ઇચ્છાથી અપૂર્ણજ રહ્યો. દૈવિક ઉપદ્રવથી તેના સાઠહજાર પુત્ર માર્યા ગયા આખર વૈરાગ્ય પામી અજીતનાથ સ્વામિ પાસે ચારિત્ર લીધું ત્યારેજ તેને ખરો સંતોષ અને આત્મશાંતિ મળી

કુચિકર્ણ ગૃહપતિ મગધ દેશના સુઘોષ ગામનો કણબી પટેલ હતો ગાયો ઉપરની પ્રીતિ તેની અથાગ હતી અનુક્રમે તેણે એક લાખ ગાયો મેળવી હતી, છતા પણ તે અસંતોષિત પરિણામી રહ્યો. તેજ ગાયોના ઘૃત, દધ્યાદિથી અજીર્ણતાવાળો થઇ આર્તધ્યાને મરણ પામી તિર્યંચપણે ઉત્પન્ન થયો મમત્વનુ કેવુ ખરાબ પરિણામ !

તિલક શેઠ અચળપુર ગામને રહીશ વણિક હતો અનાજ સંગ્રહ કરવા ઉપર અને તેના નફા મેળવવા ઉપર તેની પ્રીતિ અગાધ હતી ઘરની સાદી વસ્તુ વેચીને પણ તે ધાન્યનો સંગ્રહ કરતો અને દુકાળ પડવાની રાહ જોયા કરતો. એક વખત નિમિત્તિઆએ તેને જણાવ્યુ કે આ વર્ષમા દુકાળ પડશે, તે સાભળતાજ તેણે અનાજની એટલી બધી ખરીદી કરી લીધી કે પોતાના ઘરના પુષ્કળ નાણા છતા તે સર્વથા ઘર વેચી અને છેવટમા વ્યાજે નાણા લેવાની જરૂર પડી કર્મ સંયોગે પૃથ્વીપર કોઇ ભાગ્યવાનનો જન્મ થતા દુકાળ દૂર થયો અને તે એટલી બધી ખોટમા આવી પડયો કે આર્તધ્યાનમા છાતી ફાટીને તેને મરવુ પડયુ મરીને નરકે ગયો આહા શુ મનુષ્યોની લોભવૃત્તિ !

પૂર્વે પાટલીપુત્ર નગરમાં નંદ નામે રાજ્ય કરનો હતો. તેની લોભવૃત્તિ મર્યાદા વિનાની હતી, પ્રજા ઉપર મોટા કરો તેણે નાખ્યા, ખોટા આરોપો મૂકી ધનાઢયો પાસેથી ધન કઢાવ્યુ અને સોનાના સિક્કાઓ કાઢી ચામડાના નાણા બનાવ્યા, પ્રજાને નિર્ધન કરી તેણે

સોનાના ડુંગરો બનાવ્યા. છેલ્લી અવસ્થામાં અનેક વ્યાધિઓથી પીડા પામી રીબાઇ રીબાઇ મરણ પામ્યો અને મરીને નરકે ગયો. આ પ્રમાણે લોભથી થતા અવગુણો જાણી પોતાની નિર્મર્યાદ ઇચ્છાને સંતોષ વૃત્તિએ કરી નિયંત્રિત કરવી—અર્થાત્ ઈચ્છાને અમુક હદમાં લાવી મૂકવી, જેથી વિશેષ અનર્થ થતો અટકે.

પરિગ્રહ ઇચ્છા યોગીઓનો પણ નાશ કરે છે.

तपःश्रुतपरिवारां शमसाम्राज्यसंपदं

परिग्रहग्रहग्रस्ता स्तजेयुर्योगिनोपिहि ११५

પરિગ્રહરૂપગ્રહથી ગ્રસિત થયેલા (ભક્ષણ કરાયેલા) યોગીઓ પણ પોતાની તપ અને શ્રુત જ્ઞાનના પરિવારવાળી શમભાવ રૂપ સામ્રાજ્ય (સ્વતંત્ર) લક્ષ્મીનો નાશ કરે છે (ત્યાગ કરે છે.) ૧૧૫

असंतोषवतःसौख्यं न शक्रस्य न चाक्रिणः

जंतोःसंतोषभाजोयदभयस्येव जायते ११६

તે સુખ અસંતોષવાળા ઈંદ્રને કે ચક્રવર્તિને પણ મળી શકતું નથી કે જે સુખ સંતોષ વૃત્તિવાળા અભય કુમાર જેવાને પ્રાપ્ત થાય છે. ૧૧૬

વિવેચન. મગધ દેશના પાટનગર રાજગૃહી નગરીમાં પરમાર્હત ભક્ત શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તેનો અભયકુમાર પુત્ર હતો. બુદ્ધિના વૈભવથી પાંચસો પ્રધાનોનો તે આગેવાન હતો અને રાજ્યતંત્રનો એક ધુરંધર હતો. તેના બુદ્ધિબળથી બીજા રાજાઓ આશ્ચર્ય અને ભય પામી નિરંતર તેનાથી સાવધ રહેતાં અને તેવા વિકટ પ્રસંગોમાં અભયકુમારની સલાહ માંગતા હતા. પ્રજાહિતનાં, રાજ્યહિતનાં અને ધર્મહિતનાં તેણે એટલાં બધાં સારાં કાર્યો કર્યાં હતાં કે તે વખતના રાજા પ્રજાને તે સર્વ અનુકરણ કરવા જેવાં હતાં, ઈત્યાદિ પુત્રનાં આવાં અલૌકિક કાર્યો અને બુદ્ધિ વૈભવથી આકર્ષાઇ બીજા રાજપુત્રો છતાં શ્રેણિક મહારાજાએ તેને રાજ્ય આપવાનો નિર્ણય કર્યો અને અભયકુમારને સ્વીકારવા જણાવ્યું. અભયકુમારે ઉત્તર આપ્યો કે પિતાજી, મારી મનોવૃત્તિઓ

હવે પરલોક સંબંધી પરમાર્થ સાધવા પ્રેરાય છે મને રાજ્યની બીલકુલ ઈચ્છા નથી મનુષ્યોએ પોતાની જીંદગી અને બુદ્ધિબળ આત્મશાંતિ માટે વાપરવા જોઈએ છતાં છેવટની અવસ્થામાં પણ જે તેઓ રાજ્યાદિકના લોભી થઈ વિષયાસક્ત બની પરમાર્થ સિદ્ધ ન કરે તો તે મનુષ્યપણાને લાયકજ નથી માટે હું હવે મારૂ આત્મ સાધન કરીશ અને રાજ્ય આપ ઈચ્છાનુસાર બીજા રાજકુમા-રોને સોંપજો રાજાએ ઘણો આગ્રહ કર્યો છતાં સંતોષ વૃત્તિવાળા અને આત્મજાગૃતિવાળા અભયકુમારે તેનો સ્વીકાર કરવા છેવટ સુધી ના પાડી અને પિતાની આજ્ઞા મેળવી ભગવાન મહાવીર દેવ પાસે ચારિત્ર સ્વિકાર કર્યું અને ધર્મ ધ્યાનમાં લીન થઈ અંતે સર્વાર્થ સિદ્ધ નામના વિમાને દેવપણે ઉત્પન્ન થયો આ પ્રમાણે સંતોષ વૃત્તિવાળા અભયકુમારનું ટુંક જીવન કહેવાયું વાચકોએ યથાશક્તિ તેમનું અનુકરણ કરવા સાવધાન થવું

સંતોષની સ્તુતિ.

सन्निर्धिनिधयस्तस्य कामगव्यनुगामिनी

अमराः किंकरायते संतोषो यस्य भूषण ॥ ११७

જે મહાશયનું સંતોષ તેજ ભૂષણ છે તેને નિધાનો પાસે રહે છે, કામધેનુ તેની પછાડી ચાલે છે અને દેવો કિંકરની માફક આજ્ઞા ઉઠાવે છે ૧૧૭

આ પ્રમાણે પરિગ્રહની ઈચ્છાનો રોધ કરવારૂપ ગૃહસ્થોનું પાંચમું વ્રત કહેવાયું અને બીજો પ્રકાશ પણ સમાપ્ત થયો

ઇતિ પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાળ શુશ્રુષિતે આચાર્ય શ્રી હેમચંદ્રવિરચિતે અધ્યાત્મોપનિષદ્ નામ્નિ સંજાત પટ્ટબધે યોગશાસ્ત્રે મુનિ કેશરવિજય ગણિ વિરચિત બાલાવબોધ દ્વિતીય પ્રકાશ

ॐ

तृतीय प्रकाश प्रारभ्यते

ગૃહસ્થના પાંચ અણુવ્રતો કહી હવે બાકીના ગુણવ્રતો અને શિક્ષાવ્રતો કહેવામાં આવે છે.

છઠ્ઠું વ્રત દિગવિરતિ યા દિશાનો નિયમ.

दशस्वपि कृता दिक्षु यत्र सीमा न लंघ्यते
ख्यातं दिग्विरतिरिति प्रथमं तद्गुणव्रतं ॥ १

જે વ્રતમાં દશે દિશાઓમાં જવા આવવાના કરેલા નિયમની મર્યાદા ઓલંઘન ન કરાય તે દિગ્‌વિરતિ નામનું પહેલું ગુણવ્રત કહેલું છે. ૧

(વિવેચન) ગુણવ્રત એટલે અહિંસાદિ પાંચ અણુવ્રતોને ફાયદો કરનાર ગુણ ઉત્પન્ન કરાવનાર તે ગુણવ્રત. તેમાં આ છઠ્ઠું વ્રત પહેલા અહિંસા વ્રતને વિશેષ ફાયદાજનક છે. પહેલાં પાંચ મૂળ વ્રતો છે અને તેનેજ પુષ્ટ કરનાર આ ઉત્તર વ્રતો કહેવાય છે. ઉત્તર, દક્ષિણ, પૂર્વ, પશ્ચિમ, ઇશાન, વાયવ્ય, નૈરૂત્ય, અગ્નિ, ઉર્ધ્વ અને અધો. આ ચાર દિશા, ચાર વિદિશા, ઉંચે અને નિચે એમ દશે દિશાઓમાં વ્યાપારાદિ દુનિયાદારીના કાર્ય પ્રસંગે જવું આવવું થાય, તેનો નિયમ રાખવો કે અમુક શહેરથી દિશે દિશાતરફ જવાનું થાય તો આટલા યોજન કે ગાઉ જવું તેથી વિશેષ આગળ ન જવું. તેને દિશા વિરમણ યા દિગ્‌વિરમણ નામનું છઠ્ઠું વ્રત એટલે પહેલું ગુણ વ્રત કહે છે. ૧

આંહી કોઈ શંકા કરે છે. પાપની તીવ્રતા જેમાં થાય તેનો નિયમ લેવા તે યોગ્ય છે પણ આમ દિશાઓમાં જવા આવવાનો નિયમ મેળવવાથી કયું પાપ રોકાયું-અથવા જવામાં શું પાપ લાગે છે તેનો ઉત્તર આપે છે.

चराचराणां जीवानां विमर्दन निवर्त्तनात्
तप्तायोगोलकल्पस्य सद्वृत्तं गृहिणोप्यदः ॥ २

જેમ તપેલો લોઢાનો ગોળો જ્યાં જાય ત્યાં જીવોનો નાશ કરે છે તેમ તપેલા લોઢાના ગોળા સરખા અવિરતિ ગૃહસ્થોને આ વ્રતમાં ચરાચર (ચાલતા અને સ્થિર) જીવોના વિમર્દનનું નિવર્તન કરવાપણું હોવાથી આ વ્રત ઉત્તમ છે. (અર્થાત્ આ વ્રતમાં પાપથી નિવૃત્તિ થઈ શકે છે એટલે તે ગૃહસ્થને યોગ્ય છે.) ૨.

આ વ્રતથી લોભની પણ નિવૃત્તિ થાય છે

जगदाक्रममाणस्य प्रसरल्लोभवारिधे

स्खलन विदधे तेन येन दिग्विरतिः कृता ३

જે માણસોએ દિશાઓમા ગમન કરવાનો નિયમ લીધો છે તેણે જગત્‌ને આક્રમણ કરવાનો (દબાવવાનો) પ્રસરતા (ફેલાતા) લોભરૂપી સમુદ્રને આગળ વધતો અટકાવ્યો છે ૩

(કેમકે લોભથી પ્રેરાઇ વિશેષ લાભને માટે વિરતિ કરેલા પ્રદેશોમા તે જતો અટકશે તેથી લોભ સમુદ્રનો પણ તેણે અટકાવ કર્યો એમ કહી શકાય)

ભોગોપભોગ નામનુ બીજુ ગુણવ્રત

भोगोपभोगयोःसरया शक्त्या यत्र विधीयते

भोगोपभोगमान त द्वैतीयीक गुणव्रत ४

શરીરની શક્તિ પ્રમાણે જે વ્રતમા ભોગોપભોગની સખ્યાનો નિયમ કરાય છે તે ભોગોપભોગ નામનુ બીજુ ગુણવ્રત કહેવાય છે ૪

ભોગોપભોગ એટલે શુ તે બતાવે છે

सकृदेव भुज्यते यः स भोगोऽन्नस्रगादिकः

पुनःपुनःपुनर्भोग्य उपभोगोंगनादिक. ५

જે એકજવાર ભોગવવામા આવે તે અનાજ, પુષ્પમાલા, તાંબુલ, વિલેપન, વિગેરે ભોગ કહેવાય છે, અને જે વારવાર ફરી ફરી ભોગવવામા આવે તે સ્ત્રી, વસ્ત્ર, અલકાર, ઘરશય્યા, આસન, વાહન, વિગેરે ઉપભોગ કહેવાય ૫

(આ ભોગવવામા અર્થાત્ ખાવાપીવામા આવતી દુનિયાની કેટલીક વસ્તુ સર્વથા વર્જવા લાયક છે અને કેટલીક અમુક વખત માટે નિયમ કરવા જેવી છે તેમા પ્રથમ સર્વથા વર્જવા લાયક વસ્તુઓ બતાવે છે)

मद्य मासनवनीत मधूदुबरपचक

अनंतकायमज्ञात फल रात्रौ च भोजन ६

आमगोरससंपृक्तं द्विदलं पुष्पितौदनं
दध्यहद्वितीयातीतं कुथितान्नंविवर्जयेत् ७

દરેક જાતનો દારૂ માંસ–માખણ, મધ, ઉંબરાદિ પાંચ જાતના ટેટા, અનંતકાય (કંદમૂલાદિ), અજાણ્યાં ફળ, રાત્રિભોજન, કાચા દુધ, દહીં તથા છાશની સાથે કઠોળ ખાવું તે, વાસી અનાજ, બે દિવસ ઉપરાંતનું દહીં અને ચલિત રસવાળું (કોહેલું) અનાજ તેનો ત્યાગ કરવો. ૬–૭

મદિરા પીવાથી થતો દોષ.

मदिरापानमात्रेण बुधिर्नश्यतिदूरतः
वैदग्ध्यबंधुरस्यापि दौर्भाग्येणेव कामिनी ८
पापाः कादंवरीपान विवशीकृतचेतसः
जननीं हा प्रियीयंति जननीयंति च प्रियां ९
न जानाति परं स्वं वा मद्याच्चलितचेतनः
स्वामीयति वराकः स्वं स्वामिनं किंकरीयति १०
मद्यपस्यशवस्येव लुठितस्य चतुष्पथे
मूत्रयंति मुखे श्वानो व्यात्ते विवरशंकया ११
मद्यपानरसे मग्नो नग्नः स्वपिति चत्वरे
गूढंच स्वमभिप्रायं प्रकाशयति लीलया १२
वारुणीपानतो यांति कांतिकीर्तिमतिश्रियः
विचित्राश्चित्ररचना विलुठत्कज्जलादिव १३
भुतात्तवन्नरीनर्ति रारटीति सशोकवत्
दहाज्वरात्तवद् भूमौ सुरापोलोलुठीति च १४
विदधत्यंगशैथिल्यं ग्लापयंतींद्रियाणि च
मूर्छामतुच्छांयच्छंती हाला हालाहलोपमा १५
विवेकः संयमो ज्ञानं सत्यंशौचं दया क्षमा
मद्यात्प्रलीयते सर्वं तृण्या वन्हिकणादिव १६

दौर्भाग्य कारणं मद्यं मद्यकारणमापदां
रोगातुर इवापथ्यं तस्मान्मद्यं विवर्जयेत् ॥

જેમ વિદ્વતાએ કરી સુંદર માણસની પણ દૌર્ભાગ્યતાના કારણથી ૧૭
શ્રી ચાલી જાય છે, તેમ મદિરાપાન કરવા માટે કરી બુદ્ધિ દૂર
ચાલી જાય છે 'મદિરાપાનથી પરાધીન થયેલ ચિત્તવાળા પાપી મનુ
ષ્યો પોતાની માતાની સાથે સ્ત્રીની માફક વર્તન કરે છે મદ્યથી
ચલિત ચિત્તવાળાઓ પોતાને અને પરને જાણી શકતા નથી તેથી
પોતે નોકર છતા પોતાને સ્વામિ માફક ગણે છે અને પોતાના
સ્વામિને કિંકરની માફક ગણે છે કદાચ મડદાની માફક મેદાનમા
પડેલા અને ઉઘાડા મુખવાળા મદિરા પીવાવાળા માણસના
મુખમા છીદ્રની શંકાથી કુતરાઓ પણ મુતરે છે મદ્યપાનના
રસમા મગ્ન થએલો બજારમા પણ નગ્નપણે સુવે છે અને એક
મોજસાજમા પોતાના ગુઢ અભિપ્રાયને (છાના વિચારોને) બોલી
નાખે છે વિચિત્ર પ્રકારના ચિત્રોની રચના ઉપર કાજળ ઢોળાવાથી,
જેમ નાશ પામે છે તેમ દારૂ પીવાથી કાંતિ, કીર્તિ, બુદ્ધિ અને લક્ષ્મી
ચાલી જાય છે "મદિરા પીવાવાળો ભૂતથી પીડાયેલાની માફક નાચે છે,
શોકવાળાની માફક રડયા કરે છે અને દાહજ્વરથી પીડાયેલાની માફક
જમીન ઉપર આળોટયા કરે છે મદિરા શરીરને શિથિલ કરી નાખે
છે ઇંદ્રિયોને ગ્લાન (નિર્બળ) કરે છે, અને અત્યંત મૂર્છા આપે
છે જેમ અગ્નિના કણીયાથી ઘાસનો સમૂહ નાશ પામે છે તેમ મદિ
રાથી વિવેક, સંયમ, જ્ઞાન, સત્ય, શૌચ, દયા અને ક્ષમા તે સર્વનો
નાશ થાય છે, મદ્ય દોષોનું કારણ છે, અને મદ્ય નવ આપદાઓનું
કારણ છે, માટે જેમ રોગાતુર માણસ અપથ્યનો ત્યાગ કરે છે તેમ
આત્મહિત ચિંતકોએ મદિરાનો ત્યાગ કરવો ૮ યો ૧૭

માંસ ત્યાગ કરવા વિષે

चिखादिषति यो मांसं प्राणिप्राणापहारतः
उन्मूलयत्यसौ मूलं दयाख्यं धर्मशाखिनः ॥ ૧૮

अशनीयन् सदा मांसं दयां यो हि चिकीर्षति
ज्वलति ज्वलने वल्लीं सरोपयितुमिच्छति १९

પ્રાણિઓના પ્રાણનો નાશ કરીને જે માંસ ખાવાને ઇચ્છે છે તે દયા નામના ધર્મ વૃક્ષના મૂળને મૂળથી ઉખેડી નાખે છે. નિરંતર માંસ ખાય છે અને દયા કરવાની ઇચ્છા રાખે છે તે બળતા અગ્નિ વિષે વેલડી રોપવાને ઇચ્છે છે. (અર્થાત્ માંસ ખાવાવાળામાં દયા ટકી શકતી નથી.) ૧૮-૧૯.

કોઇ શંકા કરે છે, માંસ ખાનાર અને જીવ મારનાર તેમાંથી જીવ હિંસાનો દોષ કોને લાગે? આચાર્યશ્રી ઉત્તર આપે છે.

हंता पलस्य विक्रेता संस्कर्ता भक्षकस्तथा
क्रेतानुमंता दाता च घातका एव यन्मनुः २०

પ્રાણિઓને હણનાર, માંસ વેચનાર, રાંધનાર, ખાનાર, વેચાતું લેનાર, અનુમોદન આપનાર અને દેવાવાળો, આ સર્વ હિંસા કરનારજ છે. (કેમકે ખાનાર ન હોય તો માંસ વેચનાર કે મારનાર હોય ક્યાંથી? માટે તે સર્વ હિંસાના ભાગીદારો છે.) ૨૦.

મનુ પણ કહે છે કે:—

अनुमंता विशसिता निहंता क्रयविक्रयी
संस्कर्त्ता चोपहर्त्ताच खादकश्चेति घातकाः २१

સ્મૃતિકાર મનુ કહે છે કે અનુમોદન આપનાર, વેહેંચનાર, મારનાર, લેનાર, દેનાર, રાંધનાર, પીરસનાર, અને ખાવાવાળા એ સર્વ પ્રાણિના ઘાત કરનાર છે ૨૧. કેમકે.—

नाकृत्वा प्राणिनां हिंसां मांसमुत्पद्यते क्वचित्
न च प्राणिवधः स्वर्ग्य स्तस्मान्मांसं विवर्जयेत् २२

પ્રાણિની હિંસા કર્યા સિવાય માંસ કદાપિ ઉત્પન્ન થતું નથી, અને પ્રાણિનો વધ કરવાથી સ્વર્ગ મળતું નથી માટે માંસનો ત્યાગ કરવો. ૨૨.

ભક્ષક તેજ વધ કરનાર છે

येभक्षयंत्यन्यपल स्वकीयपलपुष्टये

त एव घातकायन्न वधको भक्षकं विना ॥ २३

પોતાના માસની પુષ્ટિને માટે જે માણસો અન્ય જનાવરોનુ માસ ભક્ષણ કરે છે તેજ તે જીવોના ઘાતક છે કેમકે ખાનાર સિવાય વધ કરનાર હોય નહિ ૨૩

અસાર શરીર માટે પાપ ન કરો

मिष्टान्नान्यपि विष्टासा दमृतान्यपि मूत्रसात्

स्युर्यस्मिन्नंगकस्यास्य कृते कः पापमाचरेत् ॥ २४

જે શરીરમા નાખેલુ (ખાધેલુ) મિષ્ટ અન્નાદિ પણ વિષ્ટારૂપ થાય છે અને અમૃતાદિ (પાણી) પણ મૂત્ર (પેશાબ) રૂપ થાય છે તો આવા અસાર દેહ માટે કોણ પાપ આચરે? ૨૪

માસ ભક્ષણમા દોષ નથી એમ કહેનારનો ગુરૂ કોણ?

मांसाशने न दोषोऽस्तीत्युच्यते यैर्दुरात्मभिः

व्याध गृध्रवृकव्याघ्र शृगालास्तैर्गुरूकृताः ॥ २५

જે દુરાત્મા પાપી જીવો માસ ભક્ષણ કરવામા દોષ નથી, એમ કહે છે તેઓએ શિકારી, ગીધ, નાર, વાઘ અને શિયાળીયા પ્રમુખને પોતાના ગુરૂ બનાવ્યા છે (કારણ કે તેમનુ માસભક્ષણ કરવાપણુ જોઈને તેઓ માસભક્ષણ કરવા શીખ્યા છે, અર્થાત્ ઉત્તમ મનુષ્યોનો તે ખોરાક નથી, એટલે મનુષ્ય તરફથી તેમને ઉપદેશ મળેલો નથી ૨૫

માસ ભક્ષણના સબંધમાં મનુએ માંસ શબ્દની કરેલી નિરૂક્તિ.

मांस भक्षयिताऽमुत्र यस्य मांसमिहाम्यहं

एतन्मांसस्य मांसत्वे निरुक्तिं मनुरब्रवीत् ॥ २६

જેનુ માસ હુ આહી ખાઉ છુ, (સ) તે (મા) મને પરભવમા ભક્ષણ કરશે આ પ્રમાણે માસ શબ્દના માસ ખાનારના સંબધમા

મનુએ નિરૂક્તિ કહેલી છે. (માંસના અક્ષરો અવળી રીતે વાંચ વાથી (સમાં) તે મને ભક્ષણ કરશે તેવો અર્થ થાય છે.) ૨૬.

માંસભક્ષણથી આગળ ઉપર વધતા જતા દોષો.

मांसास्वादनलुब्धस्य देहिनं देहिनंप्रति
हंतु प्रवर्त्तते बुद्धिः शाकिन्या इव दुर्धियः ૨૭

માંસ આસ્વાદન કરવામાં લુબ્ધ થયેલા માણસની શાકિનીની માફક દરેક પ્રાણિઓને હણવા માટે દુર્બુદ્ધિ થતી જાય છે. ૨૭

ये भक्षयंति पिशितं दिव्यभोज्येषु सत्स्वपि
सुधारस परित्यज्य भुंजते ते हलाहलं ૨૮

જે માણસો સુંદર દિવ્ય ભોજનો વિદ્યમાન્ છે છતાં તેને મૂકીને માંસ ભક્ષણ કરે છે, તે અમૃતના રસનો ત્યાગ કરીને ઝેર પીયે છે. ૨૮

न धर्मो निर्दयस्यास्ति पलादस्य कुतो दया
पललुब्धो न तद्वेत्ति विद्याद्वोपदिशेन्नहि ૨૯

નિર્દય માણસમાં ધર્મ હોય નહિં. તથા માંસ ભક્ષણ કરનારમાં દયા ક્યાંથી હોય? દયા અને ધર્મને માંસમાં લુબ્ધ થએલ જાણતો નથી, અથવા કદાચ જાણે તોપણ પોતે માંસ ભક્ષક હોવાથી તેની નિવૃત્તિ માટે બીજાને ઉપદેશ આપે નહિં. ૨૯

માંસ ખાનારની એક બીજી અજ્ઞતા.

केचिन्मांसं महामोहा दश्नंति न परं स्वयं
देवपित्रातिथिभ्योपि कल्पयंति यदूचिरे ૩૦

કેટલાએક માણસો પોતે માંસ ખાય છે એટલું નહિ પણ અજ્ઞાનથી દેવ પિતૃ અને અતિથિઓને માટે પણ તે માંસ કલ્પે છે. ૩૦. તેઓએ પોતાના શાસ્ત્રોમાં કહ્યું છે કે—

क्रीत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपहृतमेव वा
देवान् पितृन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न दुष्यति ૩૧

(કસાઈની દુકાન સિવાય બીજેથી) વેચાતુ લાવીને અથવા પોતે ઉત્પન્ન કરીને (માગી લાવીને) અથવા બીજાએ આપેલા માસ વડે કરી દેવોને તથા પિતૃઓને પૂજીને તે માસ પોતે ખાતા દૂષિત થતો નથી અર્થાત્ તેમ કરી ખાવામા દોષ નથી આ પ્રમાણે મનુ કહે છે ૩૧

વિવેચન—અફસોસ છે કે મનુષ્યોને માસ ન ખાવાનું એક વખત બતાવી દેવોની ભક્તિ કરી કરીને ખાવાનું બતાવવામા આવે છે જ્યારે મનુષ્યોને માસ ખાવુ તે અનુચિત છે તો દેવોને તે કેવી રીતે ઉચિત ગણાય ? અને આવા મળમૂત્રોથી ભરેલા દુગછનીય માસને ખાનારા દેવો મનુષ્ય કરતા કેટલા અધમ ગણી શકાય તથા તેવા દેવો મનુષ્યોને કેવી રીતે મદદકારી થઈ શકે એ વિચારવા જેવુ છે

મત્રથી સંસ્કૃત માસ ખાવામા અડચણ નથી એમ મનુ કહે છે. આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.

मत्र संस्कृतमप्यद्यात् यवाल्पमपि नो पल
भवेज्जीवितनाशाय हालाहललवोपि हि ३२

મત્રથી સસ્કાર કરાયેલુ પણ માસ એક જવના દાણા જેટલુ થોડુ પણ ખાવુ નહિ કેમકે એક ઝેરનો લેશ પણ જીવિતવ્યના નાશને માટે થાય છે (તેમ થોડુ પણ માસ દુર્ગતિ આપનાર છે ૩૨

ઉપસહાર કરે છે

सद्यः संमूर्छितानत जन्तुसंतानदूषित
नरकाध्वनि पाथेय कोऽश्नीयात् पिशित सुधीः ३३

પ્રાણીઓને માર્યા બાદ તત્કાળ ઉત્પન્ન થતા અનત જતુઓના સમૂહથી દૂષિત થયેલુ અને નરકના માર્ગમા પાથેય તુલ્ય માસનું કયો બુધ્ધિમાન માણસ ભક્ષણ કરે ? અર્થાત ન કરે. ૩૩

માખણ ખાવાના દોષો બતાવે છે

अन्तर्मुहूर्तात्परत सुसूक्ष्मा जन्तुराशय
यत्र मूर्च्छन्ति तन्नाद्य नवनीत विवेकिभि. ३४

છાશમાંથી બહાર કાઢયા પછી અંતમુહુર્ત થયે તેમાં ઘણા સૂક્ષ્મ જંતુના સમૂહો પેદા થાય છે. માટે વિવેકી પુરૂષોએ તે માખણ ન ખાવું. ૩૪

एकस्यापि हि जीवस्य हिंसने किमघं भवेत्
जंतुजातमयं तत्को नवनीतं निषेवते ३५

એક પણ જીવને મારવામાં અત્યંત પાપ થાય છે, તો જંતુઓના સમુદાયથી ભરપુર આ માખણનું કોણ ડાહ્યો માણસ ભક્ષણ કરે ? અર્થાત દયાળુ માણસ ભક્ષણ ન કરે. ૩૫.

મધ ખાવાના દોષો બતાવે છે.

अनेकजंतुसंघात निघातनसमुद्भवं
जुगुप्सनीयं लालावत् कः स्वादयति माक्षिकं ३६

અનેક જંતુઓના સમુદાયનો નાશ થવાથી પેદા થએલું અને જુગુપ્સનીય લાળવાળું મધનું આસ્વાદન (ભક્ષણ) કોણ કરે? અર્થાત્ ન કરવું જોઇએ. ૩૬.

મધ ખાવામાં વધારે પાપ બતાવે છે.

भक्षयन् माक्षिकंक्षुद्र जंतुलक्षक्षयोद्भवं
स्तोकजंतुनिहंतृभ्यः सौनिकेभ्योतिरिच्यते ३७

લાખો નાના જંતુઓના ક્ષયથી પેદા થએલું મધ તેને ખાવાવાળો થોડા જીવોને મારવા વાળા ચંડાળથી (જીવો મારવાની સંખ્યાની અપેક્ષાએ) પણ વધી જાય છે. ૩૭.

एकैककुसुमक्रोडा द्रसमापीय मक्षिकाः
यद्वमंतिमधूच्छिष्टं तदश्नंति न धार्मिकाः ३८
आप्यौषधकृते जग्धं मधु श्वभ्रनिबंधनं
भक्षितः प्राणनाशाय कालकूटकणोपिहि ३९
मधुनोऽपिहि माधुर्य मबोधै रहहोच्यते
आसाद्यंते यदास्वादा च्चिरंनरकवेदनाः ४०

એક એક પુષ્પના મધમાથી માખીઓ રસ પીને બીજે ઠેકાણે તે રસને વમે છે તેથી પેદા થએલુ તે મધ કહેવાય છે આવુ ઉચ્છિષ્ટ(એઠુ) મધ ધાર્મિક પુરૂષો ખાતા નથી કેટલાએક મનુષ્યો મધનો ત્યાગ કરે છે પણ ઔષધને માટે તે મધ ખાય છે. જ્ઞાનીઓ કહે છે કે ઔષધને માટે ખાધેલુ મધ પણ નરકનુ કારણ છે કેમકે કાળકુટ ઝેરનો કણીયો પણ ખાધો હોય તો તે પ્રાણના નાશને માટે થાય છે

કેટલાએક અજ્ઞાની જીવો કહે છે કે મધમા પણ મીઠાશ રહેલી છે પણ જેનો આસ્વાદ કરવાથી ઘણા વખત સુધી નરકની વેદના ભોગવવી પડે છે તેને તાત્વિક મીઠાશ કેમ કહેવાય ? જેનુ પરિણામ દુખદાયી આવે તેમા મીઠાશ હોય તો પણ તે મીઠાશ ન કહેવાય માટે મધનો વિવેકી પુરૂષોએ ત્યાગ કરવો જોઇએ ૩૮-૩૯-૪૦

આ અપવિત્ર મધને પવિત્ર માની કેટલાએક દેવસ્થાનમા તેનો ઉપયોગ કરે છે તેને કહે છે.

मक्षिकामुखनिष्ट्यूत जतु घातोद्भव मधु
अहो पवित्रं मन्वाना देवस्नाने प्रयुंजते ४१

અહો! મહાન્ અફસોસ કરવા જેવુ છે કે અનેક જતુના ઘાતથી પેદા થએલુ માખીઓના મુખનુ થુક તેને પવિત્ર માનીને દેવને સ્નાન કરવા માટે વાપરે છે (અર્થાત તે અપવિત્ર મધને દેવસ્નાન માટે ન વાપરવુ જોઇએ.) ૪૧

પાચે પ્રકારના ઉબરા પ્રમુખના ફળોનો ત્યાગ કરવાનુ કહે છે

उदुंबरवटप्लक्षकाकोदुंबरशाखिना
पिप्पलस्य च नाश्नीयात्फल कृमिकुलाकुल ४२
अप्राप्नुवन्नन्यभक्ष्यमपि क्षामोदुसुक्षया
न भक्षयति पुण्यात्मा पचोदुंबरज फल ४३

કૃમિઓના સમૂહથી ભરપુર ઉબરાના, વડના, પીપરના, કાલુબરના તથા પીંપળાના વૃક્ષોના ફળો ખાવા ન જોઇએ બીજુ ખાવાનુ ન મળતુ હોય અને ભૂખથી ઉદર ખાલી હોય, છતા પણ પુણ્યાત્મા ઉત્તમ મનુષ્યો ઉબરાદિ પાચે પ્રકારના અભક્ષ્ય ફળો ખાતા નથી ૪૨-૪૩

અનંત કાયનો ત્યાગ કરવાનું કહે છે.

आर्द्रः कंदः समग्रोपि सर्वः किशलयोपि च
स्नुही लवणवृक्षत्वक् कुमारी गिरिकर्णिका. ४४

शतावरी विरूढानि गडूची कोमलाम्लिका
पल्यंकोमृतवल्ली च वल्लःशूकरसंज्ञितः ४५

अनंतकायाः सूत्रोक्ता अपरेपि कृपापरैः
मिथ्यादृशामविज्ञाता वर्जनीयाः प्रयत्नतः ४६

આદુ, સર્વ જાતનાં લીલાં કંદ મૂળ, સર્વ જાતનાં ઉગતાં કુંપલીયાં, સ્નુહિ (થોર), લવણ વૃક્ષની છાલ; કુમાર, ગિરિ કર્ણિકા, શતાવરી, દ્વિદલવાળાં અંકુરા, કુટેલ ધાન્ય, ગડુચી, કુણી આંબલી, પલ્યંક (શાક વિશેષ), અમૃતવલ્લી વિશેષ, શુકર જાતના વાલ, આ સર્વ આર્ય દેશમાં પ્રસિદ્ધ છે, બીજા પણ મ્લેચ્છ દેશમાં પ્રસિદ્ધ સૂત્રોક્ત અનંત કાયો જીવદયામાં તત્પર મનુષ્યોએ પ્રયત્નપૂર્વક ત્યાગ કરવાં. આ અનંત કાયો મિથ્યાદૃષ્ટિઓએ જાણેલા નથી (કેમકે તેઓ વનસ્પતિમાં પણ જીવ માનતા નથી. અત્યારની નવીન શોધથી હવે વનસ્પતિમાં જીવ છે તે માનવું પ્રસિદ્ધ થઇ ચુકયું છે.) ૪૪–૪૫–૪૬.

અજાણ્યાં ફળ ન ખાવા વિષે.

स्वयं परेण वा ज्ञातं फलमद्याद्विशारदः
निषेधे विषफले वा माभूदस्य प्रवर्तनं. ४७

અજાણ્યાં ફળો કે જેનું નામ યા સ્વરૂપ પોતે યા બીજા જાણતાં ન હોય તે ન ખાવા જોઇએ, કારણ કે તેમ કરવાથી કદાચ નિષેધ કરેલાં ફળમાં અથવા વિષ વૃક્ષનાં ફળો ખાવામાં પ્રવર્તિ થઇ જાય માટે વિદ્વાનોએ પોતે અથવા બીજાએ જાણીતાં ફળો હોય તે ખાવાં જોઇએ. ૪૭.

રાત્રિ ભોજન નિષેધ.

अन्नं प्रेतपिशाचाद्यैः संचरद्भिर्निरंकुशैः
उच्छिष्टं क्रियते यत्र तत्र नाद्याद्दिनात्यये. ४८

રાત્રિ વખતે નિરંકુશપણે વિચરતા પ્રેત પિશાચાદિકો અન્નને એંઠુ કરે છે માટે સુર્યાસ્ત થવા પછી ભોજન ન કરવુ –૪૮

घोरांधकार रुद्धाक्षैः पतंतो यत्र जंतवः
नैव भोज्ये निरीक्ष्यते तत्र भुंजीत को निशि. ४०

ઘોર અંધકારથી નેત્રની શક્તિ રૂંધાઇ જવાવાળાં મનુષ્યો જે ભોજનની અંદર પડતા જંતુઓને જોઇ શકતા નથી તે રાત્રિ વિષે ણુ ભક્ષણ કરે –૪૯

રાત્રિ ભોજનથી થતા દોષો.

मेधां पिपीलिका हंति यूका कुर्या ज्जलोदरं
कुरुते मक्षिका वांतिं कुष्ट रोगं च कोलिकः ५०
कंटको दारूखंडं च वितनोति गलव्यथां
व्यंजनांतर्निपतित स्तालु विध्यति वृश्चिक. ५१
विलग्नश्च गले वालः स्वरभंगाय जायते
इत्यादयो दृष्ट दोषाः सर्वेषां निशि भोजने ५२

ભોજનમાં જો કીડી ખાવામા આવી જાય તો બુદ્ધિનો નાશ કરે છે, માખો વમન કરાવે છે કરોળીઆથી કોઢનો રોગ થાય છે, કાંટો અગર લાકડાની કરચ ગળામા દુઃખ ઉત્પન્ન કરેછે, શાકની અંદર વીંછીના આકારની વનસ્પતિ થાય છે તેની અંદર જો વીંછી આવી જાય તો તાળવુ વીંધી નાખે છે અને જો ગળામા વાળ રહી જાય તો સ્વરનો ભંગ થાય છે આ સર્વે દોષો રાત્રિ ભોજનમા દેખાય છે –૫૦ ૫૧ ૫૨

नाप्रेक्ष्य सूक्ष्मजंतूनि निश्यद्यात्प्राशुकान्यपि
अप्युद्यत्केवलज्ञानै र्नादृतं यन्निशाशनं ५३

રાત્રે નાના જંતુઓ જોઇ શકાતા નથી માટે પ્રાસુક (મોદક પ્રમુખ) પણ ન ખાવા, કેમકે, પ્રગટ કેવળ જ્ઞાનીઓએ પણ તેવુ રાત્રિભોજન કરવુ સ્વીકાર્યું નથી –૫૩

धर्मविन्नैव भुंजीत कदाचनदिनात्यये
वाह्या अपि निशाभोज्यं यदभोज्यं प्रचक्षते ૫૪

ધર્મના જાણકાર મનુષ્યે દિવસ અસ્ત થયા પછી કોઇ વખત ખાવું નહિ. જૈની સિવાયના બીજા દર્શનકારો પણ રાત્રિ ભોજનને અભોજન તરીકે કહે છે.–૫૪

અન્ય દર્શનકારો પોતાના ગ્રંથોમાં લખે છે કે–

त्रयींतेजोमयोभानु रितिवेदविदो विदुः
तत्करैः पूतमखिलं शुभं कर्म समाचरेत् ૫૫
नैवाहुतिर्न च स्नानं न श्राध्धं देवतार्चनं
दानं वा विहितं रात्रौ भोजनं तु विशेषतः ૫૬

વેદના જાણકારો સુર્યને ત્રણ તેજોમય (ઋગ્વેદ, યજુર્વેદ અને સામવેદ એ ત્રણે વેદોનું તેજ સૂર્યમાં સંક્રમ છે માટે તેને ત્રિતેજોમય) કહે છે. તેના કિરણોએ કરી પવિત્ર થએલાં સર્વે શુભ કાર્યં સમાચરવાં. રાત્રે આહુતિ, સ્નાન, શ્રાદ્ધ, દેવતાર્ચન અને દાન એ ન કરવાં તથા ભોજન તો વિશેષ પ્રકારે ન કરવું.–૫૫. ૫૬.

કેટલાએક નક્ત ભોજન કરવાનું શાસ્ત્રમાં કહે છે અને તે રાત્રે થઇ શકે તેમ કહેનારને નક્ત ભોજનનો ખરો અર્થ બતાવે છે.

दिवसस्याष्टमे भागे मंदीभूते दिवाकरे
नक्तं तद्धिविजानीया न्न नक्तं निशिभोजनं ૫૭

દિવસનો આઠમો ભાગ કે જે અવસરે સૂર્યનું તેજ મંદ થાય છે તે વખતે ભોજન કરવું તે નક્ત ભોજન જાણવું. પણ રાત્રિ ભોજન કરવું તે નક્ત ભોજન ન કહેવાય. ૫૭.

અન્ય દર્શનના શાસ્ત્રમાં રાત્રિ ભોજન નિષેધ.

देवैस्तु भुक्तं पूर्वान्हे मध्यान्हे ऋषिभिस्तथा
अपरान्हे तु पितृभिः सायान्हे दैत्यदानवैः ૫૮

संध्यायां यक्षरक्षोभिः सदा भुक्तं कुलोद्वह ।
सर्ववेलां व्यतिक्रम्य रात्रौ भुक्तमभोजनम् ॥ ५९ ॥ युग्मं

હે યુધિષ્ઠર, નિરંતર દેવોએ દિવસના પહેલા ભાગમા ભોજન કરેલુ છે મધ્યાન્હે ઋષિઓએ, ત્રીજા પહોરે પિતૃઓએ, સાંજે દૈત્ય તથા દાનવોએ અને સંધ્યા વેળાએ યક્ષ તથા રાક્ષસોએ ભોજન કરેલું છે આ સર્વ દેવાદિકની ભોજન વેળાઓ ઓળગીને જે રાત્રિ ભોજન કરવુ તે અભોજન છે, અર્થાત તે ખરાબ ભોજન છે-૫૮ ૫૯

આયુર્વેદ પ્રમાણે રાત્રિભોજન નિષેધ

हृन्नाभिपद्मसंकोचश्चण्डरोचिरपायतः ।
अतो नक्तं न भोक्तव्यं सूक्ष्मजीवादनादपि ॥ ६० ॥

સૂર્ય અસ્ત થવા પછી હૃદય કમળ અને નાભિ કમળ સંકોચાઈ જાય છે તેથી તથા સૂક્ષ્મ જીવોનુ પણ ભક્ષણ થઈ જાય છે માટે રાત્રે ભોજન ન કરવુ -૬૦

અન્ય દર્શનનો સંવાદ જણાવ્યા બાદ આચાર્ય સ્વદર્શનથી સમર્થન કરે છે

संसजज्जीवसंघातं भुञ्जाना निशिभोजनम् ।
राक्षसेभ्यो विशिष्यन्ते मूढात्मानः कथं नु ते ॥ ६१ ॥

જે ભોજનમા અનેક જીવો એકઠા મળ્યા છે તેવા રાત્રિ ભોજનને ખાનારા મૂઢ જીવોને રાક્ષસોથી જુદા કેમ માની શકાય ? અર્થાત્ રાક્ષસોથી તેમા વિશેષતા કાંઈ નથી-૬૧

वासरे च रजन्यां च यः खादन्नेव तिष्ठति ।
शृङ्गपुच्छपरिभ्रष्टः स्पष्टं स पशुरेव हि ॥ ६२ ॥

દિવસે અને રાત્રે જે મનુષ્ય ખાધા કરે છે તે શિંગડા અને પુછડા વિનાનો પ્રત્યક્ષ રીતે પશુ છે-૬૨

अह्नो मुखेऽवसाने च यो द्वे द्वे घटिके त्यजन् ।
निशाभोजनदोषज्ञोऽश्नात्यसौ पुण्यभाजनम् ॥ ६३ ॥

જે રાત્રિભોજનના દોષને જાણુ માણસ દિવસની આદિની અને દિવસ અંતની બએ ઘડી મુકીને ભોજન કરે છે તે પુણ્યનું ભોજન થાય છે.—૬૩.

દિવસે ભોજન કરે છે, છતાં પચ્ચખાણ ન હોય તો લાભ નથી મળતો તે કહે છે.

अकृत्वा नियमं दोषा भोजनाद्दिनभोज्यपि
फलं भजेन्न निर्व्याजं न वृद्धिर्भाषितं विना ६४

દિવસે ભોજન કરે છે છતાં પણ રાત્રિભોજન ત્યાગનો નિયમ ન કરેલો હોવાથી (પચ્ચખાણના) કારણ સિવાય ફળ મળતું નથી. લોકમાં પણ એ ન્યાય છે કે વ્યાજની બોલી કર્યા સિવાય મુકેલી થાપણનું વ્યાજ મળતું નથી.—૬૪.

ये वासरं परित्यज्य रजन्यामेव भुंजते
ते परित्यज्य माणिक्यं काचमाददते जडाः ६५
वासरे सति ये श्रेयस्काम्यया निशि भुंजते
ते वपंत्युपरे क्षेत्रे शालीन् सत्यपि पल्वले ६६

જે મનુષ્યો દિવસને મુકીને રાત્રિમાંજ ભોજન કરે છે તે જડ મનુષ્યો માણેકનો ત્યાગ કરીને કાચ ગ્રહણ કરે છે. દિવસ વિદ્યમાન છે, છતાં જે કલ્યાણની ઇચ્છાએ રાત્રે ભોજન કરે છે, તે મીઠા પાણીના કયારા ભરેલા છે છતાં પણ ખારી જમીન વાળા ક્ષેત્રમાં ડાંગર વાવે છે તેના સરખું કરે છે.—૬૫—૬૬

રાત્રિભોજનનું ફળ.

उलूककाकमार्जार गृध्रशंबरशूकराः
अहिवृश्चिकगोधाश्च जायंते रात्रिभोजनात् ६७

રાત્રિભોજન કરવાથી મનુષ્યો ઘુવડ, કાગડા, બિલાડી, ગીધ, સાબર, ભુંડ, સર્પ, વીંછી અને ગોધા પ્રમુખપણે ઉત્પન્ન થાય છે.—૬૭.

રાત્રિભોજનદોષની દૃષ્ટાંતથી મહત્વતા કહે છે.

श्रूयते ह्यन्यशपथा ननादृत्यैव लक्ष्मणः
निशाभोजनशपथं कारितो वनमालया ६८

બીજા સોગનનો અનાદર કરીને વનમાલાએ લક્ષ્મણને રાત્રિ ભોજનના સોગાન કરાવ્યા હતા એમ રામાયણ પ્રમુખમા સભળાય છે (કહેલુ છે)-૬૮

અનુભવસિદ્ધ રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવાના ફાયદા

करोति विरतिं धन्यो यः सदा निशिभोजनात्
सोऽर्धं पुरुषायुषस्य स्यादवश्यमुपोषितः
रजनीभोजनत्यागे ये गुणाः परितोपि तान्
न सर्वज्ञाद्ते कश्चि दपरो वक्तुमीश्वरः ६९ ७०

જે માણસ નિરતર રાત્રિભોજનથી વિરતિ કરે છે તેને ધન્ય છે માણસનુ અરધુ આયુષ્ય અવશ્ય ઉપવાસમા વ્યતિત થાય છે, (કેમકે આઠ પ્રકારના અહોરાત્રમા ચાર પ્રહરનો તેને ઉપવાસ થયો, તેથી જ્યારથી રાત્રિભોજનનો ત્યાગ કર્યો ત્યારથી અરધુ આયુષ્ય ઉપવાસમા વ્યતિત થયુ એમ કહી શકાય) રાત્રિભોજન ત્યાગ કરવામા જે ગુણો રહેલા છે તે સર્વ કહેવાને સર્વજ્ઞ સિવાય બીજો કોઇ સમર્થ નથી-૬૯-૭૦

કાચા ગોરસ સાથે દ્વિદલ ત્યાગ કરવા વિષે

आमगोरस सपृक्त द्विदलादिषु जंतवः
दृष्टाः केवलिभिः सूक्ष्मा स्तस्मात्तानि विवर्जयेत् ७१

કાચા દહી, દુધ અને છાશ રૂપ ગોરસની સાથે દ્વિદલ ગગ, મગ, અડદ, ચણા, વાલ, તુવર વિગેરે કઠોળનો સયોગ થવાથી ઉત્પન્ન થતા સૂક્ષ્મ જતુઓ કેવળ જ્ઞાનીઓએ દેખ્યા છે માટે તે ગોરસ અને કઠોળના સયોગવાળી વસ્તુ ખાવાનો ત્યાગ કરવો.-૭૧

બીજા ગુણવ્રતનો ઉપસહાર

जन्तुमिश्रं फलं पुष्पं पत्रं चान्यदपि त्यजेत्
सधानमपि समक्तं जिनधर्मपरायणः ७२

જન જીવોની મિશ્રતાવાળા ફળ, ફુલ, પાદડાં અને બીજા પણ

તેવાંજ જીવમિશ્રિત બોર, અથાણા વિગેરેનો જૈનધર્મપરાયણ શ્રાવકોએ ત્યાગ કરવો.–૭૨.

એ કહેવે કરી બીજું ગુણવ્રત સમાપ્ત થયું.

ત્રીજું અનર્થ દંડ વિરમણ નામનું ગુણવ્રત એટલે ગ્રહસ્થનું આઠમું વ્રત કહે છે.

आर्त्तरौद्रमपध्यानं पापकर्मोपदेशिता
हिंसोपकारि दानं च प्रमादाचरणं तथा ७३
शरीराद्यर्थदंडस्य प्रतिपक्षतयास्थितः
योऽनर्थदंडतस्त्याग स्तृतीयं तु गुणव्रतं ७४

આર્ત્તરૌદ્ર ધ્યાનરૂપ ખરાબ ધ્યાન, પાપ કર્મનો ઉપદેશ આપવો, જેનાથી હિંસા થાય તેવાં ઉપકરણો બીજાને આપવાં, અને પ્રમાદ આચરણ આચાર, શરીરાદિકને અર્થે થાય તે અર્થ દંડ. તેના પ્રતિપક્ષીપણે (અર્થાત્ પોતાના શરીરાદિકનો પ્રયોજન સિવાય જે કાંઇ વગર ફોગટનું કરવામાં આવે તે અનર્થ દંડ. એવા ચાર પ્રકારના અનર્થ દંડનો ત્યાગ કરવો, તે ગૃહસ્થોનું ત્રીજું ગુણવ્રત કહેવાય છે.–૭૩–૭૪.

તે ચારમાં પ્રથમ દુર્ધ્યાનનું સ્વરૂપ કહે છે.

वैरिघातो नरेंद्रत्वं पुरघाताग्निदीपने
खेचरत्वाद्यपध्यानं मुहूर्त्तात्परतस्त्यजेत् ७५

વેરીનો ઘાત કરૂં, હું રાજા થાઉં, શહેર નાશ કરૂં, અગ્નિ સળગાવી મુકું, યા આકાશમાં ઉડવાની વિદ્યા મળે તો આકાશમાં ઉડું, અથવા વિદ્યાધર થાઉં તો ઠીક, વિગેરે ખરાબ ધ્યાનો (કદાચ આવી જાય તો પણ એક મુહુર્તવાર તેને ટકવા ન આપવાં. અર્થાત્ તત્કાળ તેનો ત્યાગ કરવો.–૭૫.

પાપોપદેશ—બીજો ભેદ.

वृषभान् दमय क्षेत्रं कृप पंढयवाजिनः
दाक्षिण्याविषये पापो पदेशोयं नयुज्यते ७६

બળદોને દમન કરો ક્ષેત્ર ખેડો, ઘોડાઓને ષંઢ (નપુંસક) કરો, વિગેરે જ્યાં પુત્ર, સ્ત્રી, ભાઇ, વિગેરે સિવાયના બીજા માણસોમાં દાક્ષિણ્યતા ન પહોંચે તેમ હોય ત્યાં આવો પાપનો ઉપદેશ આપવો ન જોઇએ.-૭૬

(વિવેચન) પોતાના કુટુંબમાં જ્યાં દાક્ષિણ્યતા પહોંચતી હોય અને પોતાની આજીવિકા વિગેરે સાધનો ચાલતા હોય તથા કુટુંબમાં આગેવાન તરીકે હોવાથી તેવે ઠેકાણે સલાહ કે ઉપદેશ આપ્યા સિવાય ચાલતું ન હોય તેવા ઠેકાણાઓને મુકીને વગર પ્રયોજને બુદ્ધિનું ડહાપણ વાપરવા યા લોકોને સારા થવા માટે આવા પાપો પદેશો વ્રતધારી ગૃહસ્થીઓએ ન આપવા, તોજ તેનું આ આઠમું વ્રત બન્યું રહે છે-૭૬

હિંસક ઉપકરણો ન આપવા-ત્રીજો ભેદ

यंत्रलांगलशस्त्राग्नि मुशलोदूखलादिकं
दाक्षिण्याविषये हिंस्रं नार्पयेत् करुणापरः. ७७

કરૂણામાં તત્પર શ્રાવકોએ જ્યાં ઉપર જણાવેલ રીતે દાક્ષિણ્યતા ન પહોંચતી હોય ત્યાં યંત્ર, હળ, શસ્ત્ર, અગ્નિ, સાંબેલું, અને ઘંટી, ખારણીઓ વિગેરે હિંસા થાય તેવા ઉપકરણો ન આપવા -૭૭

પ્રમાદાચરણ-ચોથો ભેદ.

कुतूहलाद् गीतनृत्य नाटकादिनिरीक्षणं
कामशास्त्रप्रसक्तिश्च द्यूतमद्यादिसेवनं
जलक्रीडांदोलनादि विनोदो जंतुयोधनं ७८
रिपोः सुतादिना वैरं भक्तस्त्रीदेशराट्कथा
रोगमार्गश्रमौ मुक्त्वा स्वापश्च सकलां निशां ७९
एवमादि परिहरेत् प्रमादाचरणं सुधीः ८०

કુતુહલથી ગીત, નાચ અને નાટકાદિ જોવા, કામશાસ્ત્રમાં આસક્તિ રાખવી શૃંગાર તથા મદિરાદિ સેવન કરવું, જળમાં

ક્રીડા કરવી, હીંચોળા પ્રમુખી વિનોદ કરવો, આપસમાં જનાવરો-નાં યુધ કરાવવાં, શત્રુના પુત્રાદિક ઉપર વૈર વાળવું, ભોજનની, સ્ત્રીની, દેશની તથા રાજ્યની કથા કરવી, અને રોગ યા રસ્તાના પરિશ્રમ સિવાય આખી રાત્રિ સુઈ રહેવું, એ આદિ પ્રમાદનાં આ-ચરણોનો બુદ્ધિમાનોએ ત્યાગ કરવો.-૭૮-૭૯-૮૦.

त्रिलासहासनिष्ठत निद्राकलहदुःकथा
जिनेंद्रभवनस्यांत राहारं च चतुर्विधं ८१

તેમજ જીનેશ્વરના મંદિરની અંદર વિલાસ હાસ્ય, થુંકવુ, નિદ્રા, કુલેશ, ખરાબ કથા અને ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરવો.-૮૧.

આ કહેવાથી ત્રીજું ગુણવ્રત સમાપ્ત થયું. (હવે ચાર શિ-ક્ષાવ્રતો બતાવે છે.)

સામાયિક વ્રત. ગૃહસ્થવ્રત નવમું. સામાયિક એટલે શું?

त्यक्तार्त्तरौद्रध्यानस्य त्यक्तसावद्यकर्मणः
मुहूर्त्तं समता या तां विदुःसामायिकं व्रतं ८२

આર્ત્તરૌદ્રધ્યાનનો ત્યાગ કરી તથા સાવદ્ય (સપાપ) કર્મ-નો ત્યાગ કરી એક મુહુર્ત્ત પર્યંત જે સમભાવમાં રહેવું તેને સામાયિક વ્રત કહે છે.-૮૨.

(વિવેચન) સમ-આય. સમપરિણામે એટલે રાગદ્વેષની ગૌણુતાવાળી સ્થિતિમાં રહ્યા છતાં જે આય જ્ઞાનાદિકનો લાભ થાય યા કર્મની નિર્જરા થાય તેને સામાયિક કહે છે. આ સામાયિકમાં બહુધા બોલવા ચાલવાનું બંધ કરવાનું છે અને તેના બે ઘડી જેટલા વખતમાં ધર્મ ધ્યાનમાંજ મગ્ન રહેવાનું છે. પરિણામની વિશુદ્ધિ વિશેષ રાખવાની છે અને ગૃહકાર્ય સંબંધી કોઈપણ વિચાર લાવ-વાનો નથી. કેવળ ધર્મધ્યાનમાં કે સ્વાધ્યાયમાં કે ધર્મશ્રવણમાં તેટલો વખત વ્યતિત કરવાનો છે. આવી સામાયિકની સ્થિતિમાં તેટલો વખત ગૃહસ્થ સાધુઓની સરખો કહી શકાય છે. આવા સા-

માયિકે કર્મનિર્જરાના પરમ કારણો છે આટે 'આર્ત્તરૌદ્ર ખરાબ ધ્યાનો બીલકુલ ન આવે તેવી રીતે સાવધ રહી તથા મનથી, વચનથી, અને શરીરથી કાઇ પાપ કરી પ્રવર્ત્તિ ન થાય તેને માટે સાવચેત રહી આ સામાયિક જેટલીવાર બની શકે તેટલીવાર કરવુ

સામાયકમા કર્મનિર્જરા

सामायिकव्रतस्यस्य गृहिणोपि-स्थिरात्मनः
चद्रावतसकस्येव क्षीयते कर्म संचितं ८३

સામાયિકવ્રતમા રહેલા સ્થિર પરિણામવાળા ગૃહસ્થિઓને પણ ચદ્રાવતસક રાજાની માફક સચય કરેલ કર્મનો ક્ષય થાય છે—૮૩

વિવેચન—સાકેતપુર નામના નગરમા ધર્મપરાયણ ચદ્રાવતસક રાજા રાજ્ય કરતો હતો સદ્ગુરૂના સયોગે તત્વનો નિર્ણય કરી આત્મોદ્ધાર માટે શકત્યાનુસાર ગૃહસ્થધર્મ તેણે સ્વીકાર્યો હતો ખરેખર તેજ બુદ્ધિ કહી શકાય છે કે જેનાથી આત્મોદ્ધાર માટે વિચાર કરાય છે તેજ ધન છે કે જેનાથી પરને ઉપકાર થાય અને તેજ દેહનુ સાર્થકપણુ છે, કે જેનાથી ધર્મસાધનમા પ્રવૃત્તિ કરાય છે બાકી તો પશુઓમા કે મનુષ્યોમા બીજો શું તફાવત છે? કાઈ નહિ એક દિવસે આ મહારાજા રાત્રિના વખતમા એક બાજુ સામાયિક લઈ ધર્મધ્યાનમા લીન થયો હતો તેણે એવો અભિગ્રહ રાખ્યો હતો કે આ બાજુના ભાગ ઉપર જે દીપક બળે છે તે જ્યાંસુધી બુઝાઇ નહિ જાય ત્યાસુધી મારે ધર્મધ્યાન કરવુ પોતે પહેલા નિર્ણય કર્યો હતો કે એક પ્રહરથી વધારે તે દીપક ચાલશે નહિ રાજા ધ્યાનમા હતો તેટલામા દાસી ત્યાં આવી રાજાને ધ્યાનમગ્ન જોઈ તે ઘણી ખુશી થઈ અહા! રાજ્યના આવા સ્વતત્ર સુખો વિદ્યમાન છે, છતાં પણ આ અમારા મહારાજાનો ધર્મપ્રત્યે કેટલો દૃઢ પ્રેમ છે! ખરેખર, એજ તેમની સદ્ગતિની અને મહાપુરૂષતાની નિશાની છે દુનિયાના પામર જીવો મહેજસાજ ધનની પ્રાપ્તિ થઈ કે જાણે કોઇ વખત ન મળેલી અપૂર્વ વસ્તુ હોય તેમ તે ધનને વળગી રહે છે અને ખોટી રીતે દુરૂપયોગ કરે છે. ત્યારે

આ અમારા મહારાજા ધનનો તો શું પણ દેહનો પણ સદ્ઉપયોગ કરે છે. આ પ્રમાણે રાજાની પ્રશંસા કરી રાજાને કોઈ વિઘ્ન ન આવે તેમાટે તેણે દીવામાં વધારે તેલ પૂર્યું. ધર્મધ્યાન કરતાં બે પ્રહર થઇ ગયા. રાજા હજી ઉઠયા નથી તે જાણી ફરી દાસી ત્યાં આવી અને દીવાને ઝાંખો થયો જાણી વળી એક પ્રહર પહોંચે તેટલું તેલ પૂર્યું. રાજાનું શરીર સુકુમાળ હોવાથી થાકી ગયું. સદ્ભાવથી પણ દાસીએ રાજાના શરીરને બાધાનું કારણ મેળવ્યું. આ ધર્મિષ્ઠ રાજાએ પણ પોતાનો અભિગ્રહ સાંગોપાંગ પાળવા માટે દઢ થઈ પ્રયત્ન શરૂજ રાખ્યો. ત્રણ પ્રહર પૂરા થયા બાદ ફરી દાસી ત્યાં આવી. રાજાના ધર્મધ્યાનથી દાસી હર્ષઘેલી જેવી થઇ ગઇ. વારંવાર અનુમોદન કરતાં તેણીએ દીવામાં વધારે તેલ પૂર્યું.

આ બાજુ ચંદ્રાવતંસક રાજા વિશેષ થાકી ગયો હતો. તેનું શરીર હવે ટકી ન શક્યું. કાયોત્સર્ગ મુદ્રામાં ઉભાં ઉભાં રાજાને ચોથો પ્રહર થયો હતો. આવો લાંબો નિરંતરનો અભ્યાસ ન હોવાથી રાજાનું શરીર તુટવા લાગ્યું. છતાં ધર્મધ્યાનની સંતતિ તો વધતીજ હતી. ચોથા પ્રહરને અંતે દીપક બુઝાવાની સાથે રાજા પણ આ દેહથી બુઝાઈ ગયો. તેનો આત્મા આ પરિષહ સહન ન કરી શકનારા દેહને મૂકી બીજા ઉત્તમ દેહમાં ચાલ્યો ગયો. ધ્યાનની પરાકાષ્ટા ન હોવાથી તેમજ કર્મો હજી બાકી હોવાથી તે રાજા સ્વર્ગમાં ગયો અને ત્યાંથી માનવ ભવમા આવી કર્મ ખપાવી મોક્ષે ગયો આવી રીતે સામાયિક કરવાથી કર્મનો ક્ષય થાય તથા સદ્ગત્યાદિક પણ મળે છે, માટે ગ્રહસ્થોએ કર્મ ક્ષપાવવા નિમિ-તે સામાયિક નિરંતર કરવું જોઇએ. એ કહેવે કરી ગૃહસ્થોનું સામાયિક વ્રત કહેવાયું.

હવે બીજું શિક્ષા વ્રત દેશાવકાશિક કહે છે.

ગ્રહસ્થોનું દશમું વ્રત.

दिग्व्रते परिमाणं य त्तस्यसंक्षेपणं पुनः
दिने रात्रौ च देशाव काशिकव्रतमुच्यते ८४

છઠ્ઠા દિગ્વ્રતમાં જે પરિમાણ-જવા આવવાનું રાખવામાં

આવ્યું છે તેનો દિવસે તથા રાત્રે સંક્ષેપ કરવો. તે દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાય છે—૮૪

વિવેચન—છઠ્ઠા દિશા પરિમાણ વ્રતમા અમુક શહેરથી આટલા યોજન સુધી વેપારાદિ ઘર કાર્યે જવાનો જે નિયમ રાખવામા આવ્યો છે તે યાવત્ જીવ પર્યંત માટે છે પણ તેટલું નિરંતર કાંઈ જવામા આવતુ નથી, માટે પૂર્વે રાખેલ દિશાના નિયમમાંથી ઘણુંજ ઓછુ જવાનું પ્રમાણ દિવસનુ કે રાત્રિનુ રાખવું, અર્થાત્ ધારો કે પાચસો ગાઉ જવા આવવાનો નિયમ રાખ્યો છે તેટલું આજે જવાનુ નથી, તો આજે દિવસે અથવા રાત્રે એક ગાઉ કે બે ચાર ગાઉ જવાની જરૂર જણાય તો તેટલુ જવુ પણ વધારે ન જવુ, અથવા તેટલી પણ જરૂર ન જણાય અને વધારે સક્ષેપ કરવો હોય તો આ મારા ઘરની બહાર આજે દિવસે કે રાત્રે નહિં જાઉં, પણ આ દરવાજાની અંદરજ રહીશ આ વિગેરે નિયમ રાખવો, તે દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાય છે આવો નિયમ રાખવાથી બહાર ફરતા આપણાથી જે અકાર્ય, અધર્મ કે આરભ થવાનો હોય તે અટકી જાય છે ઉપલક્ષણથી બીજા ભોગોપભોગ વ્રતોના પણ સક્ષેપો આ વ્રતમાં કરવામા આવે છે તે સર્વને દેશાવકાશિક કહે છે એ પ્રમાણે દેશાવકાશિક વ્રત કહેવાણુ (હવે ત્રીજુ શિક્ષાવ્રત કહે છે)

ગ્રહસ્થનુ અગીયારમું પોષધ વ્રત.

चतुःपर्व्यां चतुर्थादि कुव्यापारनिषेधनं
ब्रह्मचर्यक्रियास्नाना दित्यागः पोषधव्रतं ८५

ચાર પર્વમા—ઉપવાસાદિક તપ કરવો, પાપવાળા સદોષ વ્યાપારનો ત્યાગ કરવો, બ્રહ્મચર્ય પાળવુ અને સ્નાનાદિ શરીરની શોભાનો ત્યાગ કરવો એમ પોષધ વ્રત ચાર પ્રકારનુ છે—૮૫

વિવેચન—આઠમ, ચૌદશ, પૂર્ણિમા અને અમાવાસ આ ચાર પર્વો કહેવાય છે ચાર પર્વોમા પોષધ કરવાનુ કહ્યુ છે, તેનો આશય એવો સમજાય છે કે ગૃહસ્થો નિરંતર સસારિક કાર્યોથી ફારગત થઈ શકતા નથી, એટલે ઓછામા ઓછા એક મહિનામા ચાર

પોષધ તો કરવા જોઈએ. પણ કોઈ વિશેષ ધર્માભિલાષી ચારથી પણ વધારે પોષધ કરે તો કાંઇ અડચણ જેવું નથી, બલ્કે વિશેષ ફાયદાજનક છે. તથા જેનાથી ચાર પણ ન બની શકે તેણે જેટલા બને તેટલા પણ કરવા જોઇએ. પોષધ બે પ્રકારના છે. દેશથી અને સર્વથી જો આહારનો સર્વથા ત્યાગ-વ્યાપારનો સર્વથા ત્યાગ-બ્રહ્મચર્ય સર્વથા પાળવું અને શરીર સત્કાર બીલકુલ ન કરવો. એ સર્વથી પોષધ કહેવાય છે. અને જેમાં પૂર્વોક્ત ચારે વસ્તુનો થોડો ઘણો નિયમ કરવામાં આવે છે તે દેશ પોષધ કહેવાય છે.

આહારને મૂકીને બાકીના ત્રણ પ્રકારના સર્વથા ત્યાગ કરનારને સામાયિક ઉચરવી જરૂરની છે અને તે ત્રણ સાથે આહારનો ત્યાગ દેશથી કે સર્વથી બેઉ પ્રકારે થઇ શકે છે.

દેશથી ચારે પ્રકારના ત્યાગ કરનારને આખા દિવસ માટે સામાયિક ઉચરવાની નથી પણ જ્યારે ત્યાગ કરે ત્યારે ઉચરી શકાય છે. આ પોષધ ચાર પ્રહરનો કે આઠ પ્રહરનો થઇ શકે છે.

પોષધ વ્રત કરનારની પ્રશંસા

गृहिणोपि हि धन्यास्ते पुण्यं ये पौषधव्रतं
दुःपालं पालयंत्येव यथा सुचुलनीपिता ८६

તે ગૃહસ્થિઓને પણ ધન્ય છે કે જે ચુલનીપિતાની માફક (ઉપસર્ગ પ્રસંગમાં) દુઃખે પાળી શકાય તેવા પવિત્ર પોષધ વ્રતને પાળે છે-૮૬.

વિવેચન—પૂર્વે જ્યારે શ્રીમાન્ મહાવીર દેવ આ પૃથ્વી તલપર વિચરતા હતા ત્યારે વારાણસી નગરીમાં ચુલની પિતા નામનો ગૃહપતિ એક ધનાઢ્ય હતો. તેને શ્યામા નામની સદ્ગુણશાળી સ્ત્રી હતી અને ચોવીસ કરોડ સોના મહોર તથા આઠ ગોકુળનો તે માલિક હતો. એક વખત તે વારાણસી નગરીના કોષ્ટક ઉદ્યાનમાં ભગવાન્ મહાવીર દેવ પધાર્યા હતા. તેમની પાસે ધર્મ શ્રવણ કરી ચુલનીપિતાએ જૈન ધર્મ સ્વીકાર્યો હતો અને તાદૃશ-

યતિ ધર્મ લાયક સામર્થ્યના અભાવે તેણે શ્રાવકનાં ગૃહસ્થોને લાયક દ્વાદશ વ્રતો લીધા હતા તથા પતિની આજ્ઞાથી ધર્મ શ્રવણ કરવા આવેલી શ્યામાએ પણ પાછળથી બાર વ્રતો લીધા હતા પોતાની વૃદ્ધ ઉમ્મર થતા વડિલ પુત્રને ગૃહનો કારોબાર સોંપી પોતાની પોષધશાળામા ધર્મ ધ્યાન કરતા તે કાળ નિર્ગમન કરતો હતો, ખરેખર મનુષ્યોએ આત્મહિત માટે નિરતર જાગૃત રહેવાનું છે તેમા પુત્રોની પ્રાપ્તિ અને વયોવૃદ્ધ થતા તો અવશ્ય ચેતવાનુ છે એક દિવસે પોષધશાળામા પોષધ કરી ચુલનીપિતા ધર્મ ધ્યાનમા રહ્યા હતો મધ્ય રાત્રિના વખતે તેનુ પોષધ વ્રત ભગ કરવા માટે એક મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ ત્યા આવ્યો હાથમા ખડ્ગ લઈ તે બોલ્યો, અરે ચુલનીપિતા, આ તારૂ વ્રત તુ મૂકી દે, નહિતર તારા જ્યેષ્ટ પુત્રને તારા દેખતા ખડ્ગથી મારી નાખીને હુ તેનુ માસ ખાઇશ. ચુલનીપિતા શાત રહ્યો, તેમજ મૌન રહ્યા ત્યારે તે દેવે તેની આગળ તેના મોટા પુત્રને લાવી મારી નાખ્યો, તોપણ તે ચલાયમાન ન થયો ત્યારે વિશેષ દુ ખ આપવા પૂર્વની માફક તેના ત્રણે પુત્ર મારી નાખ્યા અને દેવ બોલ્યો કે જો તુ આ વ્રત ત્યાગ નહિ કરે તો તારી ભદ્રા માતાને તારી આગળ લાવી મારી નાખીશ, જેથી ત આર્ત્ત ધ્યાને મરણ પામીશ આ પ્રમાણે કહેતા પણ જ્યારે તે શ્રાવક શાત સ્વભાવે ધર્મ ધ્યાનમાજ લીન થયો, ત્યારે રૂદન કરતી તેની ભદ્રામાતાને દેવ ત્યા લાવ્યો તે જોતાજ આ શ્રાવક વિચારમા પડયો કે આ કોઇ દુષ્ટ માણસ જણાય છે, જેણે મારા દેખતા આવુ અનાર્ય કામ કર્યુ અને હવે માતાને પણ તે મારી નાખશે, માટે ચાલ હુ તેને પકડી લઉ, એમ ધારી તે જેટલામા દેવને પકડવા આવે છે તેટલામા ઘોર ગર્જના કરી દેવ ચાલ્યો ગયો ચુલનીપિતા બુમ પાડી ઉઠયો

પુ ત્રની બુમ સાભળી ભદ્રા ત્યા આવી અને વૃતાત પૂછયુ ચુલનીપિતાએ બનેલી હકીકત જણાવી તેની માતાએ જણાવ્યુ, પુત્ર, તે માહિલુ કાઈ પણ બન્યુ નથી તારા ત્રણે પુત્રો ઘરમા

સુતા છે. કોઇ મિથ્યાદૃષ્ટિ દેવ તને વ્રતથી ચલાવવા આવ્યો જણાય છે. તને તારા વ્રતમાં આટલી ખામી આવી, માટે વ્રતભંગની આલોચના કર. ચુલનીપિતાએ વ્રતભંગની આલોચના કરી. અનુક્રમે શ્રાવકની પ્રતિમાઓ (અભિગ્રહ વિશેષ) અંગીકાર કરી શુભ ધ્યાને મરણ પામી સૌધર્મ દેવલોકે અરૂણાભ નામના વિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં માનવભવ પામી કર્મ ખપાવી મોક્ષે જશે. આવી રીતે પોષહવ્રતની દૃઢતા રાખવા ઉપર ચુલનીપિતા નામના શ્રાવકનું દૃષ્ટાંત બતાવ્યું. આ માંહીથી એ સમજવાનું છે કે આટલા ઉપસર્ગ થતાં પણ ચુલનીપિતા પોતાના વ્રતમાં દૃઢ રહ્યો હતો અને સહેજ ભંગ થતાં તેનું પ્રાયશ્ચિત કરીને શુદ્ધ થયો હતો. તેવી રીતે પોતાનાં વ્રતો પાળવામાં શ્રાવકોએ દૃઢ થવું જોઈએ. આ કહેવાથી ગૃહસ્થનું અગીયારમું વ્રત સમાપ્ત થયું.

હવે બારમું અતિથિ સંવિભાગ વ્રત કહે છે.

ચોથું શિક્ષાવ્રત યાને ગૃહસ્થ ધર્મનું વ્રત.

दानं चतुर्विधाहार पात्राच्छादनसद्मनां
अतिथिभ्योऽतिथिसंवि भागव्रतमुदीरितं ८८

ચાર પ્રકારનો આહાર, અશન, પાન, ખાદિમ અને સ્વાદિમ (૧) પાત્રો, (૨) વસ્ત્ર, (૩)અને રહેવાનો મુકામ.(૪) આ અતિથિઓને (સાધુઓને) આપવું તે અતિથિ સંવિભાગ નામનું વ્રત કહેલું છે–૮૮.

વિવેચન—અન્ન પાણિ આદિના આધારે દેહ ટકી રહે છે. દેહ ઉપર ચારિત્રનો આધાર છે અને ચારિત્રથી કર્મનો ક્ષય કરી શકાય છે માટે શરીરના ઉપષ્ટંભ (આધાર)ને અર્થે ગૃહસ્થોએ અતિથિઓને આહાર પાણી આપવાં. આહાર પાણી લઈ તેઓ પોતાનો તેમ પરનો ઉદ્ધાર કરે છે. તેથી તેમાં સહાય આપનારને સારો હિસ્સો (લાભ) મળી શકે છે. આહાર પાણી બીજા તરફથી મળતાં હોવાથી તેઓને પૈસા વિગેરે રાખવાની જરૂર પડતી

નથી અને તેથીજ નિરીહ બની નિસ્પૃહપણે ખુલ્લા હૃદયથી સત્ય ઉપદેશ આપી બીજા ઉપર સત્ય માર્ગની છાપ બેસાડે છે પૈસાનુ દાન ત્યાગીઓને આપવુ એ સત્ય માર્ગમાથી તે સાધુનો નાશ કરવા જેવુ છે, કેમકે અનર્થનુ મૂળ કારણ પૈસોજ છે પાત્ર સિવાય અન્નપાણી લેવામા ખાવામા અડચણ પડે છે તેમ ધાતુઓના વાસણો પણ ત્યાગીઓને નિરૂપયોગી છે ગૃહસ્થના ભોજનમાં ખાવાપીવાથી પશ્ચાત કર્મ (એટલે ધોવા વિછળવા વિગેરે) મા આરભનો સભવ છે માટે પાત્ર દાનની જરૂર છે શરીરનુ રક્ષણ કરવા માટે તથા શીત, તાપ, ડાસ, મચ્છરાદિના ઉપદ્રવને દૂર કરવા માટે વસ્ત્ર કબલાદિ અત્યારના વખતમા સાધુઓને આપવાની જરૂર છે હીન સત્વવાળા જીવો તે સિવાય ધર્મ ધ્યાનમા સ્થિર થવા અશકય છે તેમજ રહેવાને મુકામ આપવાની પણ જરૂર છે દેશ-કાળની અપેક્ષાએ આ ચાર પ્રકારના દાનો મુનિઓને કલ્પનીય છે તે ચાર પ્રકારમાથી કોઇ પણ જાતનુ દાન આપવુ તે અતિથિ સવિભાગ વ્રત કહેવાય છે. જેને તિથિ પર્વ વિગેરે મહોત્સવના દિવસો કોઇ નથી, નિરતર વૈરાગ્ય દશામા ઝીલવાપણું છે, માટે તેમને અતિથિ કહેવામા આવે છે તેમને દાન આપવુ તે અતિથિ સવિભાગ ખરો અર્થ આમ છે, પણ વૃદ્ધ પરપરાએ પોષહને પારણે ગૃહસ્થોએ સાધુને દાન આપી પછી જમવું કરવુ, તેનુ નામ અતિથિ સવિભાગ વ્રત કહેવાય છે.

મુનિદાનનુ ફળ.

पश्य सगमको नाम सपर्द्द वत्सपालकः
चमत्कारकरीं प्राप मुनिदानप्रभावतः ८९

જુઓ-સગમક નામનો વાછડાને પાળવાવાળો માણસ, મુનિને દાન આપવાના પ્રભાવથી ચમત્કાર ઉત્પન્ન થાય તેટલી સપદાને પામ્યો —૮૯

વિવેચન—મગધ દેશના ભૂષણ તુલ્ય રાજગૃહ નગરમા પરમાર્હત્ લકન શ્રેણિક રાજા રાજ્ય કરતો હતો. તે વખતમા એક

મધ્યમ સ્થિતિવાળી સ્ત્રી પોતાનાં સંગમક નામનાં બાળકને સાથે લઇ શાલિગ્રામમાં આવી રહેલી હતી. સંગમક લોકોનાં વાછરડાં વિગેરે ચારતો હતો અને માતા અન્ય ઘરમાં કાર્ય કરતી હતી, એમ બેઉનું ગુજરાન ચાલતું હતું. એક વખત પર્વના દિવસોમાં ઘેર ઘેર સારૂં સારૂં ખાવાનુ થતું જોઇ સંગમકે પોતાની મા પાસે ક્ષીરનું ભોજન માંગ્યું. ગરીબ સ્થિતિવાળી માતા બોલી, બેટા, મારી પાસે તેવી કાંઇ સામગ્રી નથી કે જેની હું તને ખીર કરી આપું. આટલું કહેતાંજ પોતાની પૂર્વની સારી સ્થિતિ તેને સાંભરી આવી અને ઉંચ્ચ સ્વરે માતા રડવા લાગી. માતાને રડતી જોઇ છોકરો પણ રડવા લાગ્યો. આ શબ્દો સાંભળી કેટલીક પાડોશણો ત્યાં દોડી આવી, અને રૂદન કરવાનું કારણ પુછ્યું. પોતાનું દુઃખ તેઓને કહેવાથી તેઓને દયા આવી, તથી ખીરની સર્વ સામગ્રી તેઓએ તેને આપી. તેની ખીર બનાવી એક થાળમાં પુત્રને આપી, માતા નજીકમાં કાર્ય પ્રસંગે ગઇ તેવામાં માસ ઉપવાસી એક તપસ્વી મુનિ પારણા માટે ફરતાં ફરતાં તેનેજ ઘેર આવી ચડયા. પોતાને ઘેર મુનિને આવેલા જોઈ છોકરો ઘણી ખુશી થયો. તે બોલી ઉઠયો, અહો, હું ધન્યભાગ્ય છું. આવાં ધનાઢયોનાં ઘરો મૂકી આવા તપસ્વી મુને મારે ઘેર આવી ચડયા. મહારાજ તપસ્વીજી, આજ તો મારૂં અન્ન ગ્રહણ કરો અને મને નિસ્તારો. ઓઘ સંજ્ઞાએ પણ તપસ્વીઓને આપવાથી લાભ થાય છે, તેમ જાણનાર આ બાળકને જોઇ મુનિ આશ્ચર્ય પામ્યા. દ્રવ્યભાવથી શુદ્ધતા જાણી મુનિએ પાત્ર ધર્યું અને સંગમકે પોતાના ભાજનમાં લીધેલી બધી ખીર આપી દીધી. એક તો આવી દુઃખી અવસ્થા, કોઇ પણ વખત તેવું સ્વાદિષ્ટ ભોજન ખાવા નહિં મળેલ, ભુખ લાગેલી, માંગીને મેળવેલી, બાળક અવસ્થા અને પરિણામની વિશુદ્ધતા તે એક એકથી ચડીયાતું હતું. આ વિશુદ્ધતામાં કર્મની નિર્જરા અને પુન્યબંધ સંઘાતે તેણે ઉત્તમ મનુષ્ય ભવનું આયુષ્ય બાંધ્યું. મુનિ ગયા પછી પાછળ રહેલી ખીર ચાટતો હતો, ત્યાં તેની

મા આવી છોકરાને હજી ભૂખ્યો જાણી બીજી ખીર તેને આપી રાત્રીના વખતમા અજીર્ણ થવાથી મુનિદાનની પ્રશસા કરતો તે મરણ પામ્યો અને રાજગૃહી નગરીમા ધનાઢ્ય ગોભદ્ર શેઠની ભદ્રા નામની સ્ત્રીની કુખે પુત્રપણે ઉત્પન્ન થયો યુવાન વયમા પિતાએ બત્રીશ કન્યાઓ પરણાવી સાત માળના મહેલમા દોગુદક દેવોની માફક સુખ વૈભવ ભોગવે છે તેના પિતા ગોભદ્ર શેઠે વીર પ્રભુની પાસે ચારિત્ર લીધુ અને પછી તે સુસમાધિમા મરણ પામી તે દેવલોકમા ગયો પુત્રસ્નેહથી તે પોતાના પુત્રના સર્વ મનોરથો પૂર્ણ કરતો હતો એક દિવસે એક પરદેશી મુસાફર સોળ રત્ન કાબળો લઇ રાજગૃહીમા વેચવા આવ્યા શ્રેણિક રાજાએ તેનુ મૂલ્ય પૂછયુ તેણે એક એકનુ સવાલાખ સોનામહોર જણાવ્યુ ભારે મૂલ્યની આવી રત્નકાબળો લેવી તે રાજાને ઉચિત ન જણાયુ મુસાફર ઉદાસ થયો, કે જ્યારે રાજા જેવા માણસ રત્નકાબળો નથી લેતા તો બીજા કોણ લેશે ? તે ફરતો ફરતો શાલિભદ્રને ઘેર આવ્યો, અને ભદ્રા શેઠાણીને મળ્યો અને ભદ્રાએ રત્નકામળો કેટલી છે અને મૂલ્ય શુ છે તે પૂછયુ મુસાફરે કહ્યુ, મારી પાસે સોળ રત્નકામળો છે અને તેની વીશલાખ સોનામહોર કીમત થશે ભદ્રાએ જણાવ્યુ કે મૂલ્યની કાઇ હરકત નથી, પણ મારા પુત્રને બત્રીશ સ્ત્રીઓ હોવાથી અને બત્રીશની જરૂર હતી પણ મુસાફર પાસે તેટલી ન હોવાથી વીશલાખ સોના મોહોરો આપી તે રત્નકાબળ લીધી અને અરધી અરધી રત્ન કાબળ બત્રીશે સ્ત્રીને વેહેચી આપી મુસાફર પણ ખુશી થઇ ચાલતો થયો શ્રેણિક રાજાની હલકી રાણીએ હઠ લીધો કે હુ રાજાની રાણી થઇ છતા શુ મને એક રત્નકાબળ ભારે મૂલ્યની ન મળે ? રાજાએ ફરી મુસાફરને બોલાવ્યો, તેણે શાલિભદ્રને ઘેર રત્નકાબળ વેચ્યાના સમાચાર આપ્યા અને કહ્યુ કે તમે એકપણ લઇ ન શકયા પણ તેણે તો બત્રીશની માગણી કરીછે આ સાભળી રાજાઆશ્ચર્યમા ગરકાવ થયો અહા, મારા રાજ્યમા આવા ધનાઢયો રહે છે રાજાએ એક રત્નકાબળ આપવા માટે શાલિભદ્રને ત્યા કહેવરાવ્યુ ભદ્રાએ જવાબ આપ્યો કે

તે રત્નકાંબળો મારા પુત્રની સ્ત્રીઓએ પહેરી નિર્માલ્ય તરીકે કાઢી નાખી છે, આપ કહો તો મોકલાવું. રાજાને અધિક આશ્ચર્ય થયું તેણે શાલિભદ્રને પોતાની પાસે બોલાવવા આમંત્રણ કર્યું. ભદ્રા શેઠાણી રાજા પાસે આવી અને રાજાને વિજ્ઞપ્તિ કરી કે શાલિભદ્ર કોઇ વખત બહાર નીકળ્યો નથી તો આપ અમારૂં ઘર પવિત્ર કરો. રાજા તેને જોવાની ઉત્કંઠાથી ભદ્રા શેઠાણીને ઘેર આવ્યો. તેના ઘરની ઋધ્ધિ જોતાંજ રાજા દિગ્મૂઢ થઇ ગયો. ભદ્રાએ સાતમી ભૂમિકા ઉપર રહેલા શાલિભદ્રને જણાવ્યું, કે પુત્ર નીચે આવો, શ્રેણિક આપણે ઘેર આવ્યો છે. શાલિભદ્રે જવાબ આપ્યો, માતાજી, જેમ આપને ઉચિત લાગે તેમ કરો, તેમાં મને પૂછવાની કાંઇ જરૂર નથી. માતાએ જણાવ્યું, બેટા, તે આપણો સ્વામિ રાજા છે. કાંઇ વેપારનું કાર્ય નથી. તેને આવી નમસ્કાર કરો, મળો. આ સાંભળતાંજ શાલિભદ્રનું મુખ ઉતરી ગયું. તેના ચહેરા ઉપર ગ્લાનિ આવી ગઇ. શું મારે માથે કોઇ ધણી છે! હું આજસુધી તો એમ સમજતો હતો કે હું સુખી છું. તો માથે ધણી હોય, બીજો સ્વામી હોય, તો સુખી શાનો ? તે અવસરે નીચે આવ્યો. શ્રેણિક રાજાને મળ્યો. રાજાએ પ્રીતિથી ખોળામાં બેસાર્યો અને પુત્રની માફક ચુંબન કર્યું. થોડા વખતમાં તો તેના શરીર ઉપર પસીનો થઇ આવ્યો. ભદ્રાએ કહ્યું, મહારાજ, તેને જવાદો. માણસના પરિચયમાં ન આવેલ હોવાથી તે ગભરાય છે. શાલિભદ્રને રાજાએ જવાનું કહ્યું તે પોતાના મહેલમાં આવ્યો. ભદ્રાએ પણ શ્રેણિકની ઘણી બરદાશ કરી. રાજા ખુશી થઇ પોતાને મુકામે આવ્યો અને આવા ધનાઢ્યો તથા સુખી જીવો મારા રાજ્યમાં વસે છે તેથી વિશેષ હર્ષિત થયો. શાલિભદ્રને ચેન ન પડ્યું. તે વિચારવા લાગ્યો, અરે! પૂર્વ ભવે જોઇએ તેવું પુન્ય કે કર્મ નથી માટે મારે માથે સ્વામી છે પણ હવે એવાં કર્મ કરૂં કે મારે માથે કોઇ ધણી ન હોય. તે અવસરમાં ધર્મઘોષાચાર્ય ચાર જ્ઞાનધારક ત્યાં આવ્યા. શાલિભદ્ર તેમને વંદન કરવા ગયો અને વિનયથી પુછ્યું કે મહારાજ એવું કયું સારૂં કાર્ય કરવું જોઇએ કે જેથી

માથે ધણી ન હોય તેવી સ્થિતિ મળે. ગુરૂએ જવાબ આપ્યો, ચા રિત્ર લેવાથી માથે ધણી ન હોય તેવુ નિર્ભય સ્થાન મળે છે પોતે તે અ ગીકાર કરવાની ઇચ્છા જણાવી ઘેર આવ્યો અને માતા પાસે આજ્ઞા માગી તેના સુકુમાળપણા વિષે, યોવન વિષે, ચારિત્રની દુર્ઘટતા વિષે માતાએ ઘણો સમજાવ્યો પણ જ્યારે તે પોતાના નિશ્ચયથી ડગ્યોજ નહિ ત્યારે માતાએ તેને કહ્યુ, આ દિવ્ય ભોગોનો ત્યાગ કરી મનુષ્યની સ્થિતિનો થોડો વખત અભ્યાસ કર, પછી ખુશીથી ચારિત્ર લેજે શાલિભદ્રે તેમ કરવા સ્વિકાર્યું, અને દિવસે દિવસે એક એક સ્ત્રી, શય્યા વિગેરે ત્યાગ કરવા લાગ્યો આ વાતની શાલિભદ્રની બ્હેન જે ધન્નાસાથે વિવાહિત હતી તેને ખબર પડી, તે રડવા લાગી ધન્નાએ કારણ પૂછયુ ત્યારે શાલિભદ્રનો એક એક સ્ત્રીનો ત્યાગ અને થોડા વખતમા ચારિત્ર લેવાનુ જણાવ્યુ. ત્યારે ધન્નાએ હાસી કરી કે શાલિભદ્ર કાયર છે, ત્યાગ કરવો તો વળી એક એકનો ત્યાગ શામાટે કરવો? એક સાથે સર્વનો ત્યાગ કરવો સ્રીઓએ આથી જવાબ આપ્યો, સ્વામિનાથ, કહેવુ સુલભછે પણ કરવુ દુર્લભછે ધન્નાએ કહ્યુ કે મને તમારો સ્નેહજ આડે આવતો હતો પણ જો તમારી સમ્મતિ છે તો આજ આઠ સ્ત્રીઓનો ત્યાગ કર્યો અને હુ ચારિત્ર લઉ છુ. સ્ત્રીઓ નમી પડી અને અમે હસતા કહ્યુ હતુ તેમ જણાવ્યુ. પણ ધન્નો પોતાના નિશ્ચયમા અડગ રહ્યો ત્યારે સ્ત્રીઓએ પણ સ યમ લેવાનો પોતાનો અભિપ્રાય જણાવ્યો ધન્ને તેમને શાબાશી આપી રજા આપી આ પ્રમાણે સ સારથી વિરકત થએલ ધન્ના શાલિભદ્ર બેઉએ મહાવીર દેવપાસે ચારિત્ર લીધુ અને માસક્ષણાદિ ઘોર તપશ્ચર્યાઓ કરી કર્મ તથા શરીર કૃષ કરી નાખ્યા આખર વૈભાર ગિરિ પહાડઉપર બેઉ જણે અનસન કર્યું ગ્રાઢ ધર્મધ્યાનમા મગ્ન રહેતા ઘણા કર્મો ખપાવી નાખ્યા શુભ ધ્યાનમા મરણપામી સર્વાર્થ સિદ્ધ વિમાનમા દેવપણે ઉત્પન્ન થયા એક ભવ માનવનો કરી તે મોક્ષ જશે એવી રીતે દાનના પ્રભાવમા ઉત્તરોત્તર પર પરાએ મોક્ષની પણ પ્રાપ્તિ થાય છે તે આ ચારિત્રથી સમજી શકાય છે આ ચારિત્ર ઉપરથી સમજવાનુ એ છે કે પોતા-

ની દુઃખી અવસ્થામાં પણ દાનનો ઉત્સાહ, પરિણામની વિશુદ્ધતા, દૈવિક વૈભવ, છતાં પણ આત્મિક સ્વતંત્રતાની ઇચ્છા, સુકોમળ દેહ છતાં કઠોર તપસ્યા અને ધ્યાનની નિર્મળતા એ સર્વ મનન કરવા જેવું છે. અતિથિ સંવિભાગ ઉપર શાલિભદ્ર કથાનક સમાપ્ત થયું. આ કહેવાથી શ્રાવકોનું બારમું વ્રત સમાપ્ત થયું અને ક્રમે કહેવાયેલાં બાર વ્રતો પણ સમાપ્ત થયાં.

બારવ્રતમાં લગતા અતિચારો દુર કરવા વિષે.

व्रतानि सातिचाराणि सुकृताय भवंति न
अतिचारास्ततोहेयाः पंच पंच व्रते व्रते ८९

અતિચારવાળાં વ્રતો કલ્યાણ માટે થતાં નથી. માટે દરેક વ્રતમાં લાગતા પાંચ પાંચ અતિચારો (દોષો)ત્યાગ કરવા. ૮૯.

પ્રથમ વ્રતના અતિચાર.

क्रोधाद्वंधच्छविच्छेदो ऽधिकभाराधिरोपणं
प्रहारोऽन्नादिरोधश्चा हिंसायां परिकीर्त्तिताः ९०

તીવ્ર ક્રોધથી, મરણથી નિરપેક્ષપણે (મરી જશે તેની દરકાર રાખ્યા સિવાય) મનુષ્ય તથા જનાવરાદિને બાંધવાં ૧, તેમની ચામડી છેદવી ૨, શક્તિ કરતાં વિશેષ ભાર ભરવો ૩, મર્મસ્થળાદિમાં પ્રહાર કરવો ૪, અને અનાજ આદિ તેમનો ખોરાક આપવો બંધ કરવો ૫, આ પાંચ અતિચારો અહિંસા વ્રતમાં કહેલા છે. ૯૦

વિવેચન—જીવને મારવાનાં પચ્ચખાણ કર્યાં છે પણ તેને તીવ્ર બાંધવાને કે દુઃખ આપવાનાં કર્યાં નથી. આવા આશયની અપેક્ષા હોવાથી દુઃખ આપવા વિગેરેને વ્રતમાં દૂષણરૂપ અતિચાર કહેલા છે.

બીજા વ્રતના અતિચાર.

मिथ्योपदेशः सहसा भ्यारव्यानं गुह्यभाषणं
विश्वस्तमंत्रभेदश्च कूटलेखश्च सूनृते ९१

બીજાને દુઃખ થાય તેવો મિથ્યા પાપકારી ઉપદેશ આપવો ૧, વિચાર કર્યા સિવાય કે અભિપ્રાય જાણ્યા સિવાય (તું ચોર છે

પરસ્રીલપટ છે વિગેરે) બીજા ઉપર ખોટો આરોપ મુકવો ૨–જવિરૂદ્ધાદિ જે પ્રગટ કરવા લાયક ન હોય તે ઇગિતાદિ આકારોથી જાણી પ્રગટ કરી આપવુ ૩–મિત્રકલત્રાદિ વિશ્વાસવાળાની ગુપ્ત વાત પ્રકાશ કરી દેવી ૪–અને જૂઠા લેખ કરવા આ પાચ સત્યવ્રતના અતિચારો છે ૯૧

ત્રીજા વ્રતના અતિચાર

स्तेनानुज्ञा तदानीता दान द्विडाज्यलघन
मतिरूपक्रियामाना ऽन्यत्वं चास्तेयमश्रिता ९२

ચોરને ચોરી કરવામા પ્રેરણા કરવી ૧–ચોરનો ચોરી કરી લાવેલો માલ વેચાતો ગ્રહણ કરવો ૨–વેપાર નિમિત્તે વિરૂદ્ધ રાજ્ય (શત્રુ રાજાએ નિષેધ કરેલા દેશ) મા જવુ ૩–માલમા સારી નરસી વસ્તુનુ ભેળ સભેલન કરવુ ૪–અને ખોટા તોલો–માપો બનાવવા–વધુ માપાથી લેવુ, ઓછા માપથી દેવુ ૫–આ પાચ અચૌર્ય વ્રતના અતિચારો છે ૯૨

ચોથા વ્રતના અતિચાર

इत्वरात्तागमोनात्ता गतिरन्यविवाहन
मदनात्याग्रहोनग क्रीडा च ब्रह्मणि स्मृता ९३

થોડા વખત માટે ભાડુ આપી પોતાની સ્રી કરી રાખેલી વેશ્યાગમન ૧ વેશ્યા, અનાથ, વિધવા, સ્વૈરણી, પ્રોષિતભર્તૃકા વિગેરેનુ સેવન કરવુ ૧–પોતાની પુત્ર પુત્રી સિવાય અન્યના વિવાહ કરવા ૩–સ્વસ્રી સબધી વિષયમા પણ વિશેષ આસક્તિ ૪–અનગક્રીડા હસ્ત કર્માદિ ૫–આ પાચ ચોથા બ્રહ્મચર્ય વ્રતના અતિચારો કહેલા છે ૯૩

વિવેચન—ભાડુ આપી થોડા વખત માટે પોતાની સ્રી કરી રાખેલી હોવાથી મારી પોતાનીજ સ્રી છે, આવા અભિપ્રાયને લઇને અતિચાર, નહિ તર વ્રતભગ કહેવાય વેશ્યા, અનાથ, વિધવાદિકને અનઉપયોગે અતિક્રમાદિકની અપેક્ષાએ અતિચાર છે આ

સચિત્ત આહાર ૧. સચિત્ત સાથે જોડાયેલ ૨. સચિત્ત અચિત્તથી મિશ્ર ૩. અનેક દ્રવ્ય સંયોગથી બનેલ સુરા સાવીરાદિ ૪ અને સેજ સાજ પાકેલો આહાર ૫. આ પાંચ અતિચારો સચિત્ત વસ્તુના (સજીવ વસ્તુનો) ત્યાગ કરનારને ભોગોપભોગ વ્રતમાં લાગે છે (આંહી જે અતિચાર કહ્યા છે તે અનઉપયોગે અજાણપણાથી લાગે છે.) ૯૭.

આ અતિચારો ભોજનના સંબંધમાં છે કર્મના સંબંધમાં બતાવે છે.

अमी भोजनतस्त्याज्याः कर्मतः खरकर्म तु
तस्मिन्पंचदश मलान् कर्मादानानि संत्यजेत् ९८

ઉપર બતાવેલ પાંચ અતિચારો ભોજન આશ્રયિ ત્યાગ કરવા અને કર્મ આશ્રયિ ખર કર્માદિ પંદર કર્માદાનરૂપ અતિચારોનો ત્યાગ કરવો. ૯૮.

વિવેચન–ભોગોપભોગરૂપ ધન પેદા કરવામાં આ પંદર પ્રકારના દોષો લાગે છે. તે પાપના કારણરૂપ હોવાથી તેમનું નામ કર્માદાન રાખવામાં આવ્યું છે.

પંદર કર્માદાનનાં નામ કહે છે.

अंगारवनशकट भाटकस्फोटकजीविका
दंतलाक्षरसकेश विषवाणिज्यकानि च ९९
यंत्रपीडानिर्लांछन मसती पोषणं तथा
दवदानं सरःशोष इति पंचदश त्यजेत् १००

અંગારાનો વ્યાપાર ૧, વન કાપવાનો ૨, ગાડાં બનાવવાનો ૩, ભાડાં કરવાનો ૪, જમીન ફોડવાનો ૫, દાંતનો ૬, લાખનો ૭, રસનો ૮, કેશનો ૯, વિષ વેચવાનો ૧૦, યંત્રથી વસ્તુ પીલવાનો ૧૧, બળદ પ્રમુખને નિલંછિન કરવાનો ૧૨, અસતી પોષણનો ૧૩, દવ આપવાનો (ક્ષેત્રાદિમાં અગ્નિ લગાડવાનો) ૧૪, અને તળાવ પ્રમુખ સૂકાવી નાંખવાનો વ્યાપાર ૧૫. આ પંદર પ્રકારના અતિચારોનો ત્યાગ કરવો. ૯૯–૧૦૦.

પદર અતિચારોને અનુક્રમે વિશેષતાથી બતાવે છે.

(અંગાર કર્મ.)

अंगारभ्राष्ट्रकरण कुंभायः स्वर्णकारिता
ठठारत्वेष्टकापाका विनियगारजीविका १०१

લાકડાના કોલસા બનાવવાનો, ચણા પ્રમુખ અનાજ ભુંજવાનો, કુંભારનો, લુહારનો, સોનીનો, કંસારનો, અને ઇંટ પકાવવા વિગેરેથી આજીવિકા કરવી તે અંગાર કર્મ કહેવાય છે–૧૦૧

વનકર્મ

छिन्नाछिन्नवनपत्र प्रसूनफलविक्रयः
कणाना दलनात्पेषा द्वत्तिश्च वनजीविका १०२

છેદેલા અને નહિ છેદેલા વનમા થતા પાંદડા, ફુલ, ફળ વિગેરે વચવા તથા અનાજને દળીને કે પથ્થર ઉપર પીસાવીને જે આજીવિકા કરવી તે વનઆજીવિકા કહેવાય છે–૧૦૨

શકટ આજીવિકા.

शकटाना तदंगाना घटन खेटन तथा
विक्रयश्चेति शकट जीविका परिकीर्तिता १०३

ગાડાઓ તથા પેડા પ્રમુખ તેના અંગોને ઘડવા, (ઘડાવવા) ખેડવા, અને વેચવા વિગેરેથી જે આજીવિકા કરવી તે શકટ આજીવિકા કહેલી છે–૧૦૩

ભાટક આજીવિકા.

शकटोक्षलुलायोष्ट्र खराश्वतरवाजिना
भारस्य वाहनाद्वृत्ति र्भवेद्भाटकजीविका १०४

ગાડા, બળદ, પાડા, ઉંટ, ગધેડા, ખચ્ચર અને ઘોડા પ્રમુખ ઉપર ભાર વહન કરાવી આજીવિકા કરવી તે ભાટક આજીવિકા કહેવાય છે–૧૦૪

સ્ફોટક આજીવિકા.

सरःकूपादिखनन शिलाकुट्टनकर्मभिः
पृथिव्यारम्भसंभूत जीवन स्फोटजीविका १०५

સરોવર, કુવા પ્રમુખ ખોદાવવા અને પત્થર ફોડવારૂપ, પૃથ્વીના આરંભવાળાં કર્મો વડે કરી આજીવિકા કરવી તે સ્ફોટક આજીવિકા કહેવાય.—૧૦૫.

દાંતનો વ્યાપાર.

दंतकेशनखास्थित्व ग्रोमणोग्रहणमाकरे
त्रसांगस्यवणिज्यार्थं दंतवाणिज्यमुच्यते ૧૦૬

હાથી દાંત, ચમરી ગાય પ્રમુખના વાળ, નખ, હાડકાં, ચામડાં તથા રોમ (રૂવાટાં) પ્રમુખ ત્રસ જીવોનાં અંગોને વ્યાપારને અર્થે તેની ઉત્પત્તિને ઠેકાણે જઇ ગ્રહણ કરવાં તેને દંત વાણિજ્ય કહે છે.—૧૦૬.

લાખનો વ્યાપાર.

लाक्षामनः शिलानीली धातकीटंकणादिनः
विक्रयः पापसदनं लाक्षावाणिज्यमुच्यते ૧૦૭

લાખ, મનશીલ, ગળી, ધાવડી અને ટંકણખારાદિ એ સર્વ વિશેષ પાપનાં સ્થાનક રૂપ છે. તેનો વ્યાપાર કરવો તેને લાખ વાણિજ્ય કહે છે.—૧૦૭.

રસ તથા કેશનો વ્યાપાર.

नवनीतवसाक्षौद्र मद्यप्रभृतिविक्रयः
द्विपाच्चतुष्पाद् विक्रयो वाणिज्यं रसकेशयोः ૧૦૮

માખણ, ચરબી, મધ અને મદિરાદિ વેચવું તે રસ વાણિજ્ય અને મનુષ્ય તથા જાનવરોના વ્યાપાર કરવા તે કેશ વાણિજ્ય કહેવાય. ૧૦૮.

વિષ વાણિજ્ય.

विषास्त्रहलयंत्रायो हरितालादिवस्तुनः
विक्रयो जीवितघ्नस्य विषवाणिज्यमुच्यते ૧૦૯

ઝેર, હથિયાર, હળ, અરહટ્ટાદિ યંત્ર, લોઢું અને હરતાલ

આદિ જીવોના નાશ કરનારી વસ્તુઓનો વેપાર કરવો તેને વિષ વાણિજ્ય કહે છે ૧૦૯

યંત્ર પીડન કર્મ

तिलेक्षुसर्षपैरण्ड जलयन्त्रादिपीडनं
दलतैलस्य च कृति र्यन्त्रपीडा प्रकीर्तिता ११०

તલ પીલવાના યંત્રો, ઇક્ષુ (શેરડી) પીલવાના, સરસવ પીલવાના, એરંડ પીલવાના, અરહટ્ટાદિ જલ ખેંચવાના યંત્રો અને ખોળ આપી તેલ લેવું એ આદિના યંત્રો બનાવવી તેનાથી આજીવિકા કરવી તે યંત્રપીડનકર્મ ૧૧૦

નિલાછન કર્મ

नासावेधोऽङ्कनं मुष्क च्छेदनं पृष्ठगालनं
कर्णकम्बलविच्छेदो निर्लाञ्छनमुदीरितं १११

જનાવરોની નાસિકા વિંધવી, આંકવું, અંડ છેદવો, પૂંઠ ગાળી નાખવી અને કાન તથા કંબલ છેદવા આ વડે આજીવિકા ચલાવવી તેને નિર્લાંછન કર્મ કહ્યું છે ૧૧૧

અસતી પોષણ.

सारिकाशुकमार्जार श्वकुर्कुटकलापिनां
पोषो दास्याश्च वित्तार्थं मसतीपोषणं विदुः ११२

સારિકા, શુક, બીલાડી, કુતરા, કુકડા મયુર, અને દાસી પ્રમુખનું ધન કમાવા નિમિત્તે પોષણ કરવું તેને અસતી પોષણ કહ્યું છે ૧૧૨.

દવ આપવો અને તળાવ સુકાવવા.

व्यसनात्पुण्यबुद्ध्या वा दवदानं भवेद् द्विधा
सरःशोषः सरःसिन्धु ह्रदादेरम्बुसंप्लवः ११३

કુટેવથી અથવા પુણ્ય બુદ્ધિએ તથા તળાવ નદી અને કહ. કુંડાદિના પાણીને શોષી નાખવા તે સરઃશોષ કર્મદાન કહેવાય છે ૧૧૩

વિવેચન—કર્માદાનનો શબ્દાર્થજ એવો છે કે કર્મને આવવાનું કારણ. દુનિયાના ઘણા વ્યાપારો આ સિવાયના પણ કર્મ બંધના કારણ ભૂત છે છતાં આ પંદરને કર્માદાન કહેવાનો અભિપ્રાય એવો છે કે આ વ્યાપારોથી વિશેષ વિશેષ પાપ આવે છે. તેમજ ફાયદો થોડો અને અનેક જીવોને દુઃખ, ત્રાસ તથા સંહારના હેતુભુત છે માટે ધર્મિષ્ટ મનુષ્યોએ આવા વ્યાપારોનો ત્યાગજ કરવો જોઇએ. અહીં કોઇ શંકા કરે છે કે આ પંદર કર્માદાનને અતિચાર શા માટે કહ્યા, કારણ કે કર્માદાન પોતેજ પાપ રૂપે છે, અને તે કરવાથી તો વ્રત ભંગ થવું જોઇએ. ઉત્તર એ છે કે પોતે અર્થ દંડમાં જે કર્માદાનોની છુટ રાખી છે તે સિવાય આવા વ્યાપારો કદાચ અજાણપણે અર્થાત્ અનઉપયોગે થઇ ગયા હોય તો અતિચાર રૂપ છે. પણ જો જાણીને તે વ્યાપારો કરવામાં આવે તો વ્રત ભંગ થાય છે. એમ ભોગોપભોગ વ્રતના વીશ અતિચારો બતાવ્યા.

હવે અનર્થદંડ વ્રતના અતિચારો.

संयुक्ताधिकरणत्व मुपभोगातिरिक्तता
मौखर्यमथकौत्कुच्यं कंदर्पोऽनर्थदंडगाः ११४

હળ, મુશળ, ગાડી પ્રમુખ અધિકરણો સંયોજી (જોડી) રાખવાં. ૧. પ્રમાણથી અધિક ઉપભોગની વસ્તુ રાખવી, ૨. વાચાળપણું અર્થાત્ પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય બોલવું, ૩. ભાંડાદિકના જેવી ભ્રુ, નયન, ઓષ્ટાદિથી ચેષ્ટા કરવી, ૪. કામ ઉત્પન્ન થાય તેવાં વચનો બોલવાં, ૫ એ અનર્થ દંડ વિરમણ વ્રતના પાંચ અતિચારો છે. ૧૧૪

સામાયક વ્રતના અતિચાર.

कायवाङ्मनसां दुष्ट प्रणिधानमनादरः
स्मृत्यनुपस्थापनं च स्मृताः सामायिकव्रते ११५

મન, વચન, કાયાને સાવદ્ય કાર્યમાં પ્રવર્તાવવાં. ૩. સામાયિકમાં અનાદર (અનુત્સાહતા) ૪. અને સામાયિક કર્યું કે

મુનિ મહારાજે ઘેર આવ્યે દેવા લાયક વસ્તુ સચિત્ત પૃથ્વી, જલ, અગ્નિ, આદિ ઉપર મૂકે. ૧ અથવા સજીવ વસ્તુથી તે ઢાંકે ૨. ગોચરીનો વખત થવા પછી ભોજન તૈયાર કરે. ૩ ઈર્ષા કરી દાન આપવું. (આણે આપ્યું તો હું કાંઇ તેનાથી ઓછો નથી માટે હું પણ આપીશ અથવા સાધુપર ઈર્ષા કરી દાન આપે) ૪. આ બીજાની વસ્તુ છે એમ બાનું કરી ન આપે. ૫ આ ચોથા શિક્ષા વ્રતના પાંચ અતિચારો કહ્યા છે. ;આંહી પણ અનઉપયોગથી અતિચાર સમજવા: ૧૧૮.

આ પ્રમાણે બાર વ્રતોના અતિચારો કહેવાયા—

મહા શ્રાવકપણું બતાવે છે.

एवं व्रतस्थितो भक्त्या सप्तक्षेत्र्यां धनं वपन्
दयया चातिदीनेषु महाश्रावकउच्यते ११९

આ પ્રમાણે બાર વ્રતમાં રહ્યો છતો ભક્તિપૂર્વક સાત ક્ષેત્ર (સાધુ, સાધ્વી, શ્રાવક, શ્રાવિકા પ્રતિમા દેરાસર, અને જ્ઞાન) માં ધન ખરચતો અને દયા વડે કરી અતિ દીન જીવોને આપતો તે મહા શ્રાવક કહેવાય છે. ૧૧૯

સાત ક્ષેત્રમાં ધન નહિં વાપરવાનું નિર્બળપણું.

यः सद्बाह्यमनित्यं च क्षेत्रेषु न धनं वपेत्
कथं वराकश्चारित्रं दुश्चरं स समाचरेत् १२०

જે માણસ પોતાની પાસે ધન વિદ્યમાન્ છે, વળી તે બાહ્ય છે અને અનિત્ય છે છતાં તે ઉત્તમ સ્થળે ખરચી શકતો નથી તે બિચારો દુઃખે પાળી શકાય તેવું ચારિત્ર કેવી રીતે આદરી શકશે? ૧૨૦

મહા શ્રાવકની દિવસચર્યા

ब्राह्मे मुहूर्त्ते उत्तिष्ठेत् परमेष्ठिस्तुतिं पठन्
किंधर्मा किंकुलश्चास्मि किंव्रतोस्मीति च स्मरन् १२१
शुचिः पुष्पामिषस्तोत्रै देवमभ्यर्च्य वेश्मनि

प्रत्याख्यान यथाशक्ति कृत्वा देवगृह व्रजेत् १२२
प्रविश्य विधिना तत्र त्रिःप्रदक्षिणयेज्जिन
पुष्पादिभिस्तमभ्यर्च्य स्तवनैरुत्तमैः स्तुयात् १२३

પાછલી બે ઘડી રાત્રી રહે ત્યારે (તે પહેલા જાગૃત થવાય તો વધા રે સારૂ) જાગૃત થઇ પંચપરમેષ્ટિ નવકાર મંત્રની સ્તુતિ કરી શ્રાવકે યાદ કરવુ કે મારો ગુ ધર્મ છે, મારૂ કુલ કયુ છે, મે કયા કયા નતો અભિગ્રહ કર્યા છે (ઉપલક્ષણથી મારો ગુરૂ ધર્માચાર્ય કોણ છે) તે સર્વ યાદ કરી પવિત્ર થઇ પુષ્પ નૈવેદ્ય અને સ્તોત્રવડે (સ્તુતિ કરવે) કરી પોતાના ગૃહચૈત્યમા રહેલ દેવાધિદેવની પૂજા કરી શક્ત્યાનુસાર નવકારની પોરસી પચ્ચખાણ કરી મોટા દેવાલય પ્રત્યે જવુ વિધિ પૂર્વક મંદિરમા પ્રવેશ કરી જીનેશ્વરના ફરતી ત્રણ પ્રદક્ષિણા કરી પછી પુષ્પાદિ (આદિ શબ્દથી કેશર, ચંદન, બરાસાદિથી) પૂજન કરી ઉત્તમ સ્તવનોએ કરી ભગવાનની સ્તુતિ કરે -૧૨૧-૨૨-૨૩ આ ઠેકાણે દેવવંદન ભાષ્યાદિથી અશેષ વિધિ જાણી લેવો

ચૈત્યવંદન કર્યા પછી.

ततोगुरूणामभ्यर्णे प्रतिपत्तिपुरःसर
विशदीत विशुद्धात्मा प्रत्याख्यानप्रकाशनं १२४

પછી ગુરૂ મહારાજની પાસે આવી નમસ્કારાદિ ભકિત કરવા પૂર્વક વિશુદ્ધ આત્મા શ્રાવકે પોતે પહેલા દેવ સાક્ષીએ કરેલુ પચ્ચખાણ ગુરૂ પાસે પ્રકાશિત કરવુ અર્થાત ગુરૂ પાસે ફરી પચ્ચખાણ કરવુ.-૧૨૪

વિવેચન—પચ્ચખાણ પોતાની સાક્ષિએ, દેવ સાક્ષિએ અને ગુરૂ સાક્ષિએ એમ ત્રણ પ્રકારે થઇ શકે છે તેથી અહીં ગુરૂ આગળ પ્રકાશિત કરવાનુ જણાવ્યુ છે ગુરૂવંદન બે હાથ જોડી મથ્થએણ વંદામિ કહેવુ તેજ ધન્ય છે આ વંદન રસ્તામા સન્મુખ મળતા કરવાનુ છે ને ખમાસમણ દઇ શાતા પૂછી અબ્ભુટ્ઠિઓના પાઠ કહેવા તે મધ્યમ વંદન છે અને દ્વાદશાવર્ત

વંદન કરવું તે ઉત્કૃષ્ટ વંદન છે. આ ગુરુવંદન વિધિ વિસ્તારથી ગુરુવંદન ભાષ્યથી જાણવી તથા પચ્ચખાણ લેનાર, દેનાર તથા ભાંગા અને પ્રકાર, તે સર્વે પચ્ચખાણ ભાષ્યથી જાણી લેવા. ગયા શ્લોકમાં જણાવ્યું છે, ગુરુની પ્રતિપત્તિ પૂર્વક પચ્ચખાણ કરવું તે ભક્તિ કહે છે.)

अभ्युत्थानं तदा लोकेऽभियानं च तदागमे
शिरस्यंजलिसंश्लेषः स्वयमासनढौकनं ॥ १२५
आसनाभिग्रहोभक्त्या वंदना पर्युपासनं
तद्यानेऽनुगमश्चेति प्रतिपत्तिरियं गुरोः ॥ १२६

ગુરુને જોતાંજ ઉભા થઇ જવું, આવતા સાંભળી સન્મુખ જવુ, દૂરથી મસ્તકે હાથ જોડવા, બેસવાને પોતે આસન આપવું, ગુરુ બેઠા હોય ત્યાં સુધી પોતે આસન ઉપર ન બેસે, ભક્તિથી વંદના તથા સેવા કરવી, અને ગુરુ આવ્યે છતે તેની પછાડી કેટલાંક પગલાં જવું તથા ગુરુ પાસે ધર્મ સાંભળવો, આ સર્વ ગુરુની પ્રતિપત્તિ–ઉચિત આચરણા–કહેવાય છે.–૧૨૫-૧૨૬.

ततः प्रतिनिवृत्तः सन् स्थानं गत्वा यथोचितं
सुधीर्धर्माविरोधेन विदधीतार्थचिंतनं ॥ १२७

ગુરુ પાસેથી પાછા ફરી બાદ વ્યાપાર કરવાના ઉચિત સ્થાને જઇ ધર્મને બાધા ન પહોંચે તેવી રીતે બુદ્ધિમાન શ્રાવકે ધન કમાવાનો (વિચાર) પ્રયત્ન કરવો.–૧૨૭.

ततो माध्याह्निकीं पूजां कुर्यात् कृत्वा च भोजनं
तद्विद्भिःसह शास्त्रार्थ रहस्यानि विचारयेत् ॥ १२८

પછી મધ્યાન્હ વખતની પૂજા કરે. ત્યારબાદ ભોજન કરી શાસ્ત્રના જાણકારોની સાથે શાસ્ત્રના અર્થો અને રહસ્યોનો વિચાર કરે.–૧૨૮.

ततश्च संध्यासमये कृत्वा देवार्चनं पुनः
कृतावश्यककर्मा च कुर्यात्स्वाध्यायमुत्तमं ॥ १२९

પછી સંધ્યા વેળાએ ફરી દેવાર્ચન (ધૂપદીપાદિથી દેવપૂજા કરી તથા પ્રતિક્રમણ (દિવસે શ્રાવક વ્રત સંબંધી કાંઇ પણ દૂષણ

લાગ્યુ હોય તેની શુદ્ધિ કરી, પછી ઉત્તમ પ્રકારનું સ્વાધ્યાય (મહાન પુરૂષોના જીવન સંભારવા, સારા વિચારો કરવા, પઠિત યાદ કરવુ) વિગેરે ધ્યાન કરવુ ૧૨૯

न्याय्यः कालस्ततो देव गुरुस्मृतिपवित्रितः
निद्रामल्पामुपासीत प्रायेणाब्रह्मवर्जकः ॥ १३० ॥

સ્વાધ્યાયાદિ ધર્મ ધ્યાન-કરવામાં કેટલોક વખત વ્યતિત કર્યા બાદ પોતાના ઇષ્ટદેવ ગુરૂને સંભારવે કરી પવિત્ર થઈ પ્રાયે અબ્રહ્મચર્યનો (મૈથુનનો) ત્યાગ કરી અલ્પ (થોડી) નિદ્રા કરે. (ગૃહસ્થ હોવાથી મૈથુન ત્યાગ કરવા માટે પ્રાય શબ્દ મૂક્યો છે) ૧૩૦

निद्राछेदे योषिदङ्गसतत्त्वं परिचिंतयेत्
स्थूलभद्रादिसाधूनां तन्निवृत्तिं परामृशन् ॥ १३१ ॥

નિદ્રા ત્યાગ કર્યા પછી સ્થૂલ ભદ્રાદિ સાધુઓએ કરેલી સ્રીના શરીરની નિવૃત્તિનુ સ્મરણ કરતો તત્વપૂર્વક સ્રીના શરીરની અસારતાનુ ચિંતવન કરે ૧૩૧

તેજ બતાવે છે,

यकृच्छकृन्मलश्लेष्म मज्जास्थिपरिपूरिताः
स्नायुस्यूता वहीरम्याः स्त्रियश्चर्म प्रसेविकाः ॥ १३२ ॥
बहिरंतर्विपर्यासः स्त्री शरीरस्य चेद् भवेत्
तस्यैव कामुकः कुर्याद् गृध्रगोमायुगोपनं ॥ १३३ ॥
स्त्रीशस्त्रेणापि चेत्कामो जगदेतज्जिगीषति
तुच्छपिच्छमयं शस्त्रं किं नादत्ते समूढधीः ॥ १३४ ॥

સ્રીઓના શરીર નિરંતર વિષ્ટા, મળ, શ્લેષ્મ, મજ્જા અને હાડકાઓથી ભરપુર છે આજ કારણથી બહારથી રમણિક અને સ્નાયુથી ગોંથેલી ભસ્રાક (ધમણ) સરખી સ્રીઓ છે સ્રીના શરીરનો જો વિપર્યાસ કરવામા આવે અર્થાત્ જે બહાર રમણિકતા દેખાય છે તે અંદર કરવામા આવે, અને અંદરની સ્થિતિ બહાર લાવવામા આવે તો તેજ સ્રીના શરીરનું કામી પુરૂષને ગીધ અને

શિયાળીયાં તરફથી રાત્ર દિવસ રક્ષણ કરવાની જરૂર પડે. સ્રીરૂપ શસ્ત્રવડે કરીને પણ જો કામ આ જગતને જીતવાને ઇચ્છે છે તો તે સૂઢબુદ્ધિવાળો કામ–સુખે મળી શકે તેવું પિંછારૂપ શસ્ત્ર શા માટે નથી લેતો? ભાવ એ છે કે અસાર રસ, રૂધિર, માંસ, મેદા, અસ્થિ, મજ્જા અને વીર્યથી ભરપુર તથા ઘણા પ્રયાસથી મળી શકે તેવા સ્ત્રીરૂપ શસ્ત્રવડે કરીને કામ જગતને જીતવાને ઇચ્છે છે તો સુલભ અને પવિત્ર પિંછાને જગત જીતવા સારૂ શા માટે તે લેતો નથી? અર્થાત્ પિછાં પ્રમુખ સામાન્ય વસ્તુમાં જેટલો સાર છે તેટલો પણ સ્રીના શરીરમાં સાર નથી. ૧૩૨. ૧૩૩. ૧૩૪.

संकल्पयोनिनानेन हाहा विश्वं विडंबितं
तदुत्खनामि संकल्प मूलमस्येति चिंतयेत् ॥ १३५

હા હા સંકલ્પથી ઉત્પન્ન થતા આ કામે વિશ્વને વિડંબિત કર્યું છે. માટે આ કામના સંકલ્પરૂપ મૂલને હું ઉખેડી નાખું, એ પ્રમાણે વિચાર કરે. ૧૩૫

योयःस्याद् बाधकोदोषस्तस्यतस्य प्रतिक्रियां
चिंतयेद्दोपमुक्तेषु प्रमोदं यतिषु व्रजन् ॥ १३६

જે જે દોષ પોતાને બાધા કરતો હોય, તે તે દોષથી મુક્ત થવાને અર્થે યતિ ઉપર પ્રમોદ પામીને (ગુણાનુરાગ રાખીને) તે તે દોષના ઉપાયને ચિંતવવા (જેમકે રાગનો ઉપાય વૈરાગ્ય દ્વેષનો ઉપાય મૈત્રી, ક્રોધનો ઉપાય ક્ષમા, માનનો નમ્રતા, માયાનો સરલતા, લોભનો સંતોષ, મોહનો વિવેક, કામનો સ્રીના શરીરની અશૌચતા, ઈર્ષાનો અનિર્ષા. વિગેરે ઉપાયો ચિંતવવા.) ૧૩૬

दुःस्थां भवस्थितिं स्थेम्ना सर्वजीवेषु चिंतयन्
निसर्ग सुखसर्गं तेष्वपवर्गं विमार्गयेत् ॥ १३७

સંસારમાં રહેવાપણું તે સર્વ જીવોને દુઃખરૂપ છે. એમ સ્થિર ચિત્તથી વિચાર કરતા શ્રાવકે સર્વ જીવોને માટે સ્વાભાવિક સુખના સંસર્ગવાળું મોક્ષપદ માંગવું (જેમકે સર્વે સંસારી જીવો

સમગ્ર દુખી મુક્ત થઈ મોક્ષ પામો અથવા સર્વત્ર સુખિન સંતુ સર્વેનતુ નિરામયા-સર્વેભદ્રાણિ પશ્યન્તુ મા કશ્ચિત્ દુ ખ માપ્નુયાત ૧૩૭

ससर्गेप्युपसर्गाणा दृढव्रतपरायणाः

धन्यास्ते कामदेवाद्याः श्लाघ्यास्तीर्थकृतामपि ૧૩૮

વળી વિચાર કરે છે ઉપસર્ગના પ્રસગમા પણ વ્રત રક્ષણની દૃઢતામા મજબુત રહેલા અને તેથીજ તીર્થંકરે પણ પ્રશસા કરેલા તે કામદેવાદિ શ્રાવકોને ધન્ય છે ૧૩૮

વિવેચન વીર પરમાત્માના વખતમા ચપાનગરીમા જીતશત્રુ રાજા રાજ્ય કરતો હતો તે શહેરમા કામદેવ નામનો ધનાઢય ગૃહસ્થ રહેતો હતો તેને ભદ્રા નામની પત્ની હતી તે કામદેવ પાસે અઢાર કરોડ સોનામોહોર અને છ ગોકુળો જેટલી ઋધ્ધિ હતી ચપાના પુણ્યભદ્ર નામના વનમા એક વખત મહાવીર દેવ સમવસર્યા હતા તેમના ઉપદેશથી કામદેવ બારવ્રતધારી દૃઢ શ્રાવક થયો હતો અને ભદ્રા પણ વ્રતધારી શ્રાવિકા થઈ હતી કેટલોક વખત જવા પછી પોતાના જ્યેષ્ટ પુત્રને ઘરનો કારોબાર સોપી નિશ્ચિંત થઈ કામદેવ શ્રાવક પોતાની પૌષધશાળામા ધર્મ ધ્યાન કરતો હતો એક વખત તેણે પૌષધનુ વ્રત લીધુ હતુ મધ્યરાત્રિએ એક મિથ્યા દૃષ્ટીદેવ ભયકર પિશાચનુ રૂપ લઇ તેની પાસે આવ્યો હાથમા ખુલ્લુ ખડગ લઈ તે પિશાચે કામદેવને કહ્યુ કે તુ આ ધર્મ મુકી દે શુ તારા જેવા રાક જીવો પણ સ્વર્ગ અને મોક્ષની ઇચ્છા કરે છે ખરા? જો ધર્મનો ત્યાગ નહિ કરે તો આ ખડગથી તારૂ મસ્તક ઉડાવી દઈશ દેવે બે ચાર વાર કહ્યુ અને ઘણી તર્જના કરી પણ કામદેવ ધર્મધ્યાનથી ચલાયમાન ન થયો, ત્યારે તેણે પિશાચનુ રૂપ મુકી ભયપ્રદ હાથીનુ રૂપ કર્યું અને પૂર્વની માફકજ ધર્મ મૂકવા સૂચવ્યુ જ્યારે તે દૃઢજ રહ્યો ત્યારે સુઢાદડથી પકડી કામદેવને આકાશમા ઉછાળ્યો અને પગ હેઠે પકડી કચરી નાખ્યો કામદેવે દુ ખ સહન કર્યું, દેવપ્રભાવથી મરણ ન પામ્યો, અને ધર્મમા દૃઢજ રહ્યો ત્યારે તેણે સર્પનુ રૂપ કરી ઘણા ડમ દીધા અને ગળે વીટાઈ

વળ્યો. આમ અનેક દુઃખ દેવા છતાં તે તો ધૈર્યપણેજ રહ્યો. દેવ થાકયો, અને સાથે સાહસ જોઈ ખુશી થયો. દિવ્ય રૂપ પ્રકટ કરી કામદેવ પાસે પોતાના કરેલા અપરાધની માફી માગી, અને ઈંદ્રે તમારી દેવસભામાં પ્રશંસા કરી તે મારાથી સહન ન થઈ માટે મેં તમારી પરીક્ષા કરી છે, આ પ્રમાણે કહી દેવ ચાલ્યો ગયો. કામદેવ પ્રભાતે પૌષધ પૂર્ણ કરી ત્યાં પધારેલા મહાવીરદેવને નમન કરવા ગયો. મહાવીરદેવે જ્ઞાનથી રાત્રિની સર્વ હકીકત કામદેવને કહી કે કામદેવ, રાત્રે એક દેવ આવ્યો હતો ? કામદેવે હા કહી. મહાવીર દેવે ગૌતમાદિ મુનિઓને ઉદ્દેશીને કહ્યું, ગોતમ યાદ રાખો, આવા ગૃહસ્થાવસ્થામાં રહેલા શ્રાવકો પણ દેવોથી ચલાયમાન થતા નથી. માટે તમારે ત્યાગીઓને તો ધર્મમાં વિશેષ પ્રકારે દઢ રહેવું. ગૌતમ સ્વામીએ હાથ જોડી તહત્તી કહી તે વાત સ્વીકારી. કામદેવ આયુષ્ય પૂર્ણ કરી અરૂણાભવિમાનમાં દેવપણે ઉત્પન્ન થયો. ત્યાંથી ચવી મહાવિદેહ ક્ષેત્રમાં મોક્ષ જશે, આવા ધીર શ્રાવકોનાં ચરિત્રો પ્રાતઃકાળમાં શ્રાવકોએ યાદ કરવા અને તેનું અનુકરણ કરતાં શીખવું.

जिनोदेवः कृपाधर्मो गुरवो यत्र साधवः
श्रावकत्वाय कस्तस्मै नश्लाघेत विमूढधीः ॥ १३९.

જીનેશ્વર જેનો દેવ છે, દયામય ધર્મ છે, અને જ્યાં નિગ્રંથો ગુરૂ તરીકે છે, તેવા શ્રાવકપણાની કયો બુદ્ધિમાન પ્રસંશા ન કરે. ૧૩૯

શ્રાવકોએ નીચેના મનોરથો કરવા.

जिनधर्मविनिर्मुक्तो माभूवं चक्रवर्त्यपि
स्यां चेटोपि दरिद्रोपि जिनधर्माधिवासितः ॥ १४०

જૈનધર્મથી રહિત થઇ ચક્રવર્તિ પણ હું ન થાઉં. પણ જૈનધર્મથી વાસિત દાસ કે દરિદ્ર પણ થાઉં તો તે પણ મને સંમત છે. ૧૪૧

त्यक्तसंगो जीर्णवासा मलक्लिन्न कलेवरः
भजन् माधुकरीं वृत्तिं मुनिचर्यां कदाश्रये ॥ १४१

त्यजन दुःशील संसर्ग गुरुपादरजः स्पृशन्
कदाहं योगमभ्यस्यन् प्रभवेय भवच्छिदे १४२
महानिशायां प्रकृते कायोत्सर्गे पुराद्बहिः
स्तंभवत्स्कंधकर्षणं वृषाः कुर्युः कदा मयि १४३
वने पद्मासनासीनं क्रोडस्थितमृगार्भकं
कदा घ्रास्यन्ति वक्त्रे मां जरन्तो मृगयूथपाः १४४
शत्रौ मित्रे तृणे स्त्रैणे स्वर्णेऽश्मनि मणौ मृदि
मोक्षे भवे भविष्यामि निर्विशेषमतिः कदा १४५
अधिरोढुं गुणश्रेणिं निश्रेणीं मुक्तिवेश्मनः
परानन्दलताकन्दान् कुर्यादिति मनोरथान् १४६

અહો ! હું આ સર્વ સંયોગોનો ત્યાગ કરી, જીર્ણપ્રાય વસ્ત્રવાળો થઇ, મળથી કિલન્ન (ભિંજાયેલા) શરીરવાળો (અર્થાત્ શરીર ઉપરથી નિરપેક્ષ બની) માધુકરી વૃત્તિવાળી મુનિચર્યાનો ક્યારે આશ્રય કરીશ? હું દુઃશીલોની સોબતનો ત્યાગ કરી, ગુરુ મહારાજની પાદરજને સ્પર્શ કરતો, યોગનો અભ્યાસ કરી આ ભવોનો નાશ કરવાને હું ક્યારે સમર્થ થઇશ? મહારાત્રિએ શહેરની બહાર કાયોત્સર્ગ મુદ્રાએ ધ્યાનમાં રહેલા મને સ્તંભની માફક સ્થિર રહેલાને સ્તંભ જાણી બળદો પોતાના સ્કંધનું ક્યારે કર્ષણ (ઘર્ષણ) કરશે? વનની અંદર પદ્માસનમાં બેઠેલા અને ખોળામાં મૃગના બચ્ચાઓ રહેલા મને મોઢા ઉપર વૃદ્ધ મૃગયુથ પતિઓ (અચેતન વસ્તુ જાણી) ક્યારે આઘ્રાણ કરશે? (સુંઘશે) શત્રુના ઉપર અને મિત્ર ઉપર, તૃણ ઉપર અને સ્ત્રીના સમુદાય ઉપર, સોના અને પત્થર ઉપર, મણિ અને માટી ઉપર, મોક્ષ અને ભવ ઉપર, એક સરખી બુદ્ધિવાળો (રાગદ્વેષવિનાનો) હું ક્યારે થઇશ? આ પ્રમાણે મોક્ષ મહેલ ઉપર ચડવાને ગુણશ્રેણીની શ્રેણિરૂપ નિસરણી સરખા તથા પરમ આનંદરૂપ લતાના કંદ સરખા મનોરથો શ્રાવકોએ કરવા. ૧૪૧ થી ૧૪૬

इत्यहोरात्रिकीं चर्यां मप्रमतः समाचरन्
यथावदुक्तवृत्तस्थो गृहस्थोपि विशुद्ध्यति १४७

આ પ્રમાણે અહો રાત્રી સંબંધી ચર્યાને અપ્રમાદીપણે આચરતો, અને પૂર્વે જેવી રીતે કહ્યું છે તેવી રીતે વ્રતમાં રહેલો ગૃહસ્થ પણ વિશુદ્ધ થાય છે. ૧૪૭

વિશેષ વિધિ બતાવે છે.

सोथावश्यक योगानां भंगे मृत्योरथागमे
कृत्वा संलेखनामादौ प्रतिपद्य च संयमं १४८
जन्मदीक्षा ज्ञानमोक्ष स्थानेषु श्रीमदर्हतां
तदभावे गृहेऽरण्ये स्थंडिले जंतुवर्जिते १४९
त्यक्त्वा चतुर्विधाहारं नमस्कारपरायणः
आराधनां विधायोच्चै श्चतुःशरणमाश्रितः १५०
इह लोके परलोके जीविते मरणे तथा
त्यक्त्वा शंसां निदानं च समाधि सुधयोक्षितः १५१
परिषहोपसर्गेभ्यो निर्भिको जिन भक्तिभाक्
प्रतिपद्येत मरण मानंदश्रावको यथा १५२

पंचभिः कुलकं

શ્રાવક અવશ્ય કરવા લાયક સંયમાદિ યોગો કરવામાં અશક્ત હોય અથવા મરણ નજીક આવ્યું જણાય તો પ્રથમ શરીર તથા કષાયને પાતળા કરવારૂપ સંલેખણ કરી પછી સંયમ અંગિકાર કરે. સર્વથા સંલેખણા કરવા માટે શ્રીમાન્ અરિહંતના જન્મ કલ્યાણક, દીક્ષા કલ્યાણક, જ્ઞાન કલ્યાણક યા મોક્ષ કલ્યાણક જેવાં સ્થળોમાં જવું અથવા તેવાં સ્થળો નજીક ન હોય તો જીવજંતુ વર્જીત ઘેર અથવા અરણ્યવાળી જગ્યાએ સંલેખણા કરવી. ત્યાં પ્રથમ ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી, નમસ્કાર મંત્ર જપવામાં તત્પર થવું, તથા સારીરીતે આરાધના કરી (પૂર્વનાં કરેલ પાપો ગુરૂસાથે યા તે ન હોય તો પોતાની મેળે આલોવી) અરિહંતાદિ ચાર શરણનો આશ્રય કરવો. તથા આલોક સંબંધી, પરલોક સંબંધી, જીવિત સંબંધી, મરણ સંબંધી

આશસાનો (ઇચ્છાનો) તથા નિયાણાનો ત્યાગ કરી, સમાધિરૂપ અમૃતથી સીંચાયેલો પરિષહ તથા ઉપસર્ગોથી નિર્ભય અને જીનેશ્વર વિષે યા આરાધના કરાવવા પોતાવિષે બહુ માન ધરતો આણંદ શ્રાવકની માફક સમાધિ મરણ અંગિકાર કરે ૧૪૮ થી ૧૫૨

વિવેચન—સંલેખના બે પ્રકારની છે: શરીર સંલેખના તથા કષાય સંલેખના અનશન કરવાની ઇચ્છા રાખનાર અજબુત શરીર વાળાએ તપસ્યા કરી હળવે હળવે શરીરને દુર્બળ કરવું તથા તેની સાથે ક્રોધ, માન, માયા, લોભાદિ કષાયોને વિશેષ પ્રકારે પાતળા કરી દેવા મજબુત શરીરવાળાએ પણ પોતાનું આયુષ્ય નજીક જણાય તો શરીરને દુર્બળ કરવાનું છે જ્ઞાન ધ્યાન થઇ શકતા હોય તેવા શરીરને પાડી નાખવું એવી જ્ઞાનીની આજ્ઞા નથી પણ જ્યારે જ્ઞાન ધ્યાન કાંઇ પણ હવે બની શકવું અશકય છે એમ જણાય, અથવા આયુષ્ય હવે ઘણા થોડા વખતમાં પૂર્ણ થવાનું છે તેમ સમજાય, ત્યારે મરણાંત સંલેખના યા અણસણ કરવાનું છે અણસણ કરવાની ભૂમિકા બહુધા તિર્થંકરોના કલ્યાણકવાળી હોય તે વિશેષ શ્રેષ્ઠ છે, કેમકે પરિણામ વિશુદ્ધિમાં તેવા સ્થળો વિશેષ અનુકૂળ છે તે ન હોય તો ઘર કે અરણ્ય કોઇ પણ નિર્જીવ ભૂમિમાં જઇ અણુશણ કરવું અણસણ કર્યા પહેલા આ જન્મ પર્યંતના સર્વ પાપો ગુરૂ સાક્ષીએ યા તેમના અભાવે આત્મ સાક્ષીએ આળોવવા છેલ્લું અણસણ હોવાથી સાધુના વ્રતો અંગીકાર કરી લેવા સર્વ જીવોને ખમાવી, ચાર પ્રકારના આહારનો ત્યાગ કરી ચાર શરણ લઇ ધર્મ ધ્યાનમાં તત્પર થઇ રહેવું, તેમજ અણસણ કર્યા આલોક સંબંધી મનાવા પૂજાવાની દરકાર ન રાખવી પરલોકે દેવાદિ થવાની ઇચ્છા ન કરવી માન સન્માન વિશેષ થતું હોવાથી વિશેષ જીવવાની ઇચ્છા ન થવા દેવી અને પ્રશંસા વિગેરે થતું ન હોવાથી જલદી મરવાની ઇચ્છા પણ ન કરવી. તથા તપસ્યાદિ ધર્મમાં જો સામર્થ્ય હોય તો આ ક્રિયાથી હું દે

વેંદ્ર, ચક્રવર્તિ, રાજા; સ્ત્રી વલ્લભાદિ થાઉં તેવું નિદાન નિયાણું પણ ન કરવું. પણ એકજ પરમ સ્વરૂપમાં લક્ષ રાખી સમભાવિત સ્થિતિએ તે આયુષ્ય પૂર્ણ કરવું. જેમ આણંદ શ્રાવકે અણસણ કરી અવધિજ્ઞાન મેળવવા ઉપરાંત સંસાર પરિભ્રમણ ઘણુંજ ઓછું કરી દીધું. ભગવાન મહાવીર દેવના વખતમાં વાણીજ્યપુરનો શાસ્તા જીતશત્રુ રાજા હતો. તે શહેરમાં જગતના જીવોને આનંદ આપનાર આનંદ નામનો ગૃહપતિ હતો, અને ચંદ્રને જેમ રોહિણી તેમ આનંદ ને શિવાનંદા નામની પ્રિયા હતી. આનંદની પાસે બાર કરોડ સોનામહોર અને ચાર ગોકુળ હતાં. તે શહેરથી ઇશાન ખુણમાં કોલ્લાક નામના ગામમાં આનંદનાં સગાં સંબંધી રહેતાં હતાં. એક વખત વીરપ્રભુ વિહાર કરતાં તે શહેર નજીકના વનમાં પધાર્યા. રાજા અને આનંદ વિગેરે પ્રભુવંદનાર્થે ગયા. ધર્મદેશના સાંભળી આણંદ દ્વાદશવ્રતધારી શ્રાવક થયો અને શિવાનંદા શ્રાવિકા થઇ. નિરતિચાર શ્રાવક વ્રત પાલન કરતાં આનંદને ચૌદ વર્ષ નીકળી ગયાં. એક વખત પાછલી રાત્રે આનંદ વિચારવા લાગ્યો કે કુટુંબના બરોબર જથ્થામાં અને લેવડદેવડના કાર્યમાં જોઇએ તેટલું ધર્મકાર્યમાં મારૂં ચિત્ત લાગતું નથી. માટે કોલ્લાક ગામમાં પૌષધશાળા બંધાવી મારે હવે નિશ્ચિંત થઇ ધર્મધ્યાનમાં મગ્નજ રહેવું. આવો વિચાર કરી સવારમાં તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. સગાંવહાલાંને બોલાવી જમાડી મોટા પુત્રને ઘરનો કારોબાર સોંપ્યો અને પોતે કોલ્લાક ગામમાં પૌષધશાળામાં સુસમાધિએ ધર્મ કર્મમાં રક્ત થયો. તેણે શ્રાવકની પ્રતિમાઓ વહન કરી. અનુક્રમે તેનું શરીર જીર્ણ હાડપિંજર જેવું થઇ ગયું. એક વેળા મધ્યરાત્રિએ તે વિચારવા લાગ્યો કે હજી આ શરીરમાં બેસવા ઉઠવાની થોડી શક્તિ છે. મારા ધર્માચાર્ય મહાવીર દેવ પણ વિદ્યમાન છે તો મારે અંત્ય વખતની મરણાંતિક સંલેખના કરી લેવી અને ચારે અહારનો ત્યાગ કરવો. વિચાર મુજબ બીજે દિવસે તેણે તે પ્રમાણે કર્યું. દેહ ગેહાદિથી મમત્વ છુટી ગયો અને એક વીર પરમાત્માના મનહરણ જીવનમાં પોતાનું ચિત્ત

પરીણ્યુ પરિણામની વિશુદ્ધિ વૃદ્ધિ પામી અને ક્રમે થોડાજ વખતમાં અવધિજ્ઞાન પેદા થયુ આમ વીસવર્ષ પર્યંત ઉત્તમ શ્રાવક ધર્મ પાળી સુસમાધિએ મરણ પામી સૌધર્મ દેવલોકના અરૂણાભવિમાનમા દેવપણે ઉત્પન્ન થયો ત્યાથી ચવી માનવદેહ પામી મોક્ષે જશે. આમ આનંદ શ્રાવકની ઉત્તમ સમાધિવાળી સ લેખના સાભળી તેનુ અનુકરણ કરવાને શ્રાવકોએ યથાયોગ્ય પ્રયત્ન કરવો

શ્રાવકની ઉત્તરભવની સ્થિતિ.

प्राप्तः सकल्पेष्विद्रत्व मन्यद्वा स्थानमुत्तम

मोदतेऽनुत्तरप्राज्य पुण्यसभारभाक् ततः ॥ १५३

च्युत्वोत्पद्य मनुष्येषु भुक्त्वा भोगान् सुदुर्लभान्

विरक्तो मुक्तिमाप्नोति शुद्धात्मातर्भवाष्टक ॥ १५४

આ પ્રમાણે ઉત્તમ શ્રાવક ધર્મ પાળી તેઓ સૌધર્માદિ કલ્પો (દેવલોકો) નેવિષે ઇંદ્રપણુ અથવા કોઈ બીજુ ઉત્તમ સ્થાન (સામાનિક દેવાદિ) પામી અનન્યસદ્રશ અને મહાન્ પુણ્યસમૂહને ભોગવતા આનંદમા રહે છે ત્યાથી આયુષ્ય પૂર્ણ થયે ચવી મનુષ્યભવમા ઉત્પન્ન થઈ, દુર્લભ ભોગોને ભોગવી, સંસારથી વિરક્ત થઈ, તે શુદ્ધાત્માઓ આઠ ભવની અંદર મોક્ષ પામે છે ૧૫૩, ૧૫૪

ઉપસંહાર.

इति संक्षेपतः सम्यग् रत्नत्रयमुदीरित

सर्वोपि यदनासाद्य नासादयति निर्वृतिं ॥ १५५

જે રત્નત્રયને (દર્શન, જ્ઞાન, ચારિત્રને) પામ્યા સિવાય કોઈ પણ મોક્ષ પામી શકતુ નથી, તે સમ્યક રત્નત્રયનુ આ પ્રમાણે સંક્ષેપથી વર્ણન કર્યુ ૧૫૫

ઇતિશ્રી પરમાર્હત કુમારપાળ ભૂપાળ શુશ્રૂષિતે આચાર્યશ્રી હેમચંદ્રવિરચિતે અધ્યાત્મોપનિષન્નામ્નિ જાતપટ્ટબંધે યોગશાસ્ત્રે બાલાવબોધે તૃતિય પ્રકાશ સામાપ્ત

इति श्री आचार्य हेमचद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशर विजयगणि कृत बालावबोधे तृतीय प्रकाश

ॐ

चतुर्थः प्रकाशः प्रारभ्यते.

પૂર્વના પ્રકાશોમાં ધર્મ અને ધર્મનો ભેદ નયની અપેક્ષાએ કરી આત્માને રત્નત્રય મુક્તિનું કારણ છે એમ જણાવ્યું. હમણાં અભેદ નયની અપેક્ષાએ આત્માનું રત્નત્રયની સાથે ઐક્યપણું છે તે બતાવે છે.

आत्मैव दर्शनज्ञान चारित्राण्यथवा यतेः
यत्तदात्मक एवैष शरीरमधितिष्ठति 1

અભેદ નયની અપેક્ષાએ યતિને આત્માજ દર્શન જ્ઞાન અને ચારિત્ર છે. કેમકે જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપજ આત્મા શરીરમાં રહેલો છે. ૧

તે અભેદતા બતાવે છે.

आत्मानमात्मना वेत्ति मोहत्यागाद्य आत्मनि
तदेव तस्य चारित्रं तज्ज्ञानं तच्चदर्शनं २

જે યોગી મોહનો ત્યાગ કરવાથી આત્માને વિષે આત્માવડે કરી આત્માને જાણે છે, તેજ તેનું ચારિત્ર છે, તેજ જ્ઞાન છે, અને તેજ દર્શન છે. ૨.

આત્મજ્ઞાનની મુખ્યતા બતાવે છે.

आत्माज्ञानभवं दुःखमात्मज्ञानेन हन्यते
तपसाप्यात्मविज्ञान हीनैश्छेत्तुं न शक्यते

આત્મ અજ્ઞાનતાથી પેદા થયેલું દુઃખ આત્મજ્ઞાન વડે નાશ પામે છે, જે દુખ આત્મવિજ્ઞાન વિનાના મનુષ્યો તપસ્યા વડે કરીને છેદી શકતાં નથી. ૩.

अयमात्मैव चिद्रूपः शरीरी कर्मयोगतः
ध्यानाग्निदग्धकर्मा तु सिद्धात्मा स्यान्निरंजनः

अयमात्मैव ससारः कपायेंद्रियनिर्जितः
तमेव तद्विजेतार मोक्षमाहुर्मनीषिण' ५

જ્યારે સ્વસ્વભાવમા (આત્મોપયોગમા) આત્મા રહે છે ત્યારે આ આત્માજ જ્ઞાનસ્વરૂપ છે અને કર્મના યોગથી તેજ આત્મા શરીરી (દેહધારી) કહેવાય છે તથા શુકલધ્યાનરૂપ અગ્નિએ કરી કર્મોને બાળી નાખે છે, ત્યારે નિરજન સિદ્ધાત્મા થાય છે કષાય તથા ઇંદ્રિયવડે જીતાઇ જાય છે, ત્યારે આ આત્મા તેજ સસાર છે, અને જ્યારે તે કષાય ઇંદ્રિયને જીતનાર થાય છે, ત્યારે વિદ્વાન પુરૂષો તેને મોક્ષ કહે છે ૪–૫

स्युः कपायाः क्रोधमान मायालोभाः शरीरिणा
चतुर्विधास्ते प्रत्येक भेदैः संज्वलनादिभिः ६

पक्ष संज्वलनः प्रत्या ख्यानोमासचतुष्टयं
अप्रत्याख्यानकोवर्प जन्मानतानु बंधकः ७

वीतरागयति श्राद्ध सम्यग्दृष्टित्वघातकाः
ते देवत्वमनुष्यत्व तिर्यक्त्वनरकप्रदा. ८

દેહધારી જીવોને ક્રોધ, માન, માયા, અને લોભ એમ ચાર પ્રકારના કષાયો હોય છે તે ક્રોધાદિ ચારે પણ સજ્વલન, પ્રત્યાખ્યાની, અપ્રત્યાખ્યાની અને અનતાનુબધી એમ ચાર ચાર પ્રકારના હોવાથી સોળ ભેદ થાય છે તેમા સજ્વલનના કષાયો એક પખવાડીયાની મર્યાદાવાળા છે પ્રત્યાખ્યાની ચાર માસ, અપ્રત્યાખ્યાની એક વર્ષ, અને અનતાનુબધી કષાયો યાવત્ જીવ સુધી રહે છે તે સજ્વલનાદિ કષાયો અનુક્રમે વીતરાગપણાનો, યતિપણાનો, શ્રાદ્ધપણાનો, (શ્રાવકપણાનો)અને સમ્યકદર્શનપણાનો નાશ કરે છે તેમજ સજ્વલનાદિ કષાયો અનુક્રમે દેવગતિ, મનુષ્યગતિ, તિર્યચગતિ, અને નરકગતિ આપનારા છે ૬–૭–૮

ક્રોધથી થતા દોષો.

तत्रोपतापकः क्रोधः क्रोधो वैरस्य कारणं
दुर्गतेर्वर्तनी क्रोधः क्रोधः शमसुखार्गला ९
उत्पद्यमानः प्रथमं दहत्येव स्वमाश्रयं
क्रोधः कृशानुवत्पश्चा दन्यं दहति वा न वा १०

અર્થ—ક્રોધ શરીર તથા મનને ઉપતાપ કરનાર છે, ક્રોધ વૈરનું કારણ છે. ક્રોધ દુર્ગતિનો માર્ગ છે અને શમસુખને રોકવાને અર્ગલા (ભોગળ) સરખો ક્રોધ છે. અગ્નિની માફક ઉત્પન્ન થતો ક્રોધ પહેલું તો પોતાનું સ્થાન (આત્મગુણને) બાળીજ નાખે છે. અને પછી અન્ય સ્થાનકને (બીજા માણસને ક્રોધ ઉત્પન્ન કરાવી તેના આત્મગુણને) બાળે કે ન પણ બાળે ૯–૧૦.

વિવેચન—અપરાધી મનુષ્ય ઉપર ક્રોધ કેમ રોકી શકાય? ઉત્તર એ છે કે, પરાક્રમથી અથવા ભાવનાથી. જેમકે, પોતે પાપ અંગીકાર કરી જેમને દુઃખ આપવા ઈચ્છે છે, તે પોતાના કર્મથીજ હણાયેલો છે, તેના ઉપર કોણ ક્રોધ કરે? અપકારી ઉપરજ ક્રોધ કરવો એવી જો તમારી મરજી હોય તો, દુઃખના કારણરૂપ પોતાનાં કરેલાં અશુભ કર્મો ઉપર શા માટે ક્રોધ કરતા નથી? શ્વાન હોય તે પોતાને પથ્થર મારનાર માણસની ઉપેક્ષા કરી, પથ્થરને કરડવા દોડે છે, પણ સિંહ તો બાણની ઉપેક્ષા કરી બાણ મારનારને મારવા દોડે છે. તેમ તમારે ખરા અપરાધીને શોધી કાઢી તેને શિક્ષા કરવી જોઈએ. પણ તમારા ક્રૂર કર્મની પ્રેરણાથી અમુક માણસે દુઃખ દીધું, તે કર્મોની ઉપેક્ષા કરી તે માણસને તમે દુખ આપો, કોપ કરો, તો શું તે તમે શ્વાનનું અનુકરણ નથી કરતા? સંભળાય છે કે મહાવીર દેવ ક્રોધ સહન કરવા માટે છદ્મસ્થપણે મ્લેચ્છ દેશમાં ગયા હતા તો આ તો વગર પ્રયત્ને તેવો અવસર તમને મળ્યો છે તો શા માટે તમે સહન નથી કરતા? પ્રલયથી ત્રણ લોકનું રક્ષણ કરનાર મહાપુરૂષોએ પણ આત્મગુણમાટે ક્ષમાનોજ આશ્રય કર્યો

છે, તો કેળના થડ જેવા સત્વવાળા પ્રાણીઓ તમે શા માટે તે ક્ષમાનો આશ્રય નથી કરતા? તમે એવુ પુન્ય શા માટે ન કર્યું કે તમને કોઇ પણ બાધા ન કરે? હવે તમારા તે પ્રમાદનો શોચ કરતા તમે, હજી પણ ક્ષમાનોજ આશ્રય કરો ક્રોધથી અ ધ થયેલ મુનિ અને ચ ડાળમા કાંઈ પણ અ તર નથી એક મહાન તપસ્વી, પણ ક્રોધી હતો તેને મૂકીને નિર તર ભોજન કરનાર પણ ક્ષમાશીલ કુરગડુ મુનિને દેવોએ વ દન કર્યું માટે તપસ્યાથી પણ ક્ષમાજ પ્રધાન છે સર્વ ઇંદ્રિયોને ગ્લાનિ કરનાર, અને સર્પની માફક પ્રસરનાર ક્રોધને જીતવા માટે જ ગુલી મ ત્ર સમાન ક્ષમા તેજ સમર્થ છે, માટે હે ભવ્યો તમે ક્ષમાનોજ નિર તર આદર કરો

ક્રોધને શાત કરવાનો ઉપાય

क्रोधवन्हेस्तदान्हाय शमनाय शुभात्मभि·
श्रयणीया क्षमैकव सयमारामसारणीः ११

ક્રોધરૂપ અગ્નિને તત્કાળ શાત કરવા માટે ઉત્તમ મનુષ્યોએ સ યમરૂપ બગીચાને નવ પલ્લવિત કરનાર નીક (પાણીના ધોરીયા) સમાન એક ક્ષમાનોજ આશ્રય કરવો અર્થાત્ ક્રોધને શાત કરવા માટે એક ક્ષમાજ સમર્થ છે ૧૧

માનથી થતા ગેરફાયદા અને તેનો જય કરવાનો ઉપાય

विनय श्रुतशील्यना त्रिवर्गस्य च घातकः
विवेकलोचन लुपन् मानोऽन्धकरणो नृणा १२
जातिलाभकुलैश्वर्य बलरूपतप.श्रुतै'
कुर्वन् मद पुनस्तानि हीनानि लभते जनः १३
उत्सर्पयन् दोपशाखा गुणमूलान्यधोनयन्
उन्मूलनीयो मानद्रु स्तन्मार्दवसरित्प्लवै १४

વિનય, શ્રુતજ્ઞાન, શીલ (આચાર) અને, ધર્મ, અર્થ, કામરૂપ ત્રણ વર્ગનો ઘાત કરનાર માન વિવેકરૂપ નેત્ર ફોડી નાખી મનુષ્યોને આધળા કરે છે જાતિનો, લાભનો, કુળનો, ઐશ્વર્યનો, બલનો, રૂપનો,

તપનો, અને શ્રુતનો મદ કરનાર માણસ ફરી ફરી તે તે વસ્તુની હીનતા પામે છે. માટે દોષરૂપી શાખાઓને વિસ્તારતો અને ગુણરૂપ મૂલોને નીચે લઈ જતો માનરૂપ વૃક્ષને નમ્રતા યા કોમળતારૂપ નદીના પૂરવડે કરી મૂલથી ઉખેડી નાંખવો. ૧૨-૧૩-૧૪.

વિવેચન—ઉત્તમ, મધ્યમ, અધમાદિ અનેક જાતિના ભેદોનો અનુભવ કરનારે તેનો મદ કરવો એ અયોગ્ય છે. ઉત્તમ જાતિ પામેલ અધમ જાતિ પણ પામે છે, અને અધમજાતિ પામેલ ઉત્તમ પણ પામે છે, માટે જાતિ શાશ્વતી તો નથીજ, એટલે તેનો ગર્વ કરવો એ કેવળ અજ્ઞાનતાજ છે. અંતરાય કર્મનો ક્ષય થવાથીજ ધનાદિનો લાભ મળે છે. તો વસ્તુ તત્વના જ્ઞાતાએ લાભમદ શામાટે કરવો જોઈએ ? કેમકે મહેનત કરીને વસ્તુ મેળવી છે, અકુલિનો પણ બુદ્ધિ અને વૈભવમાં યા આચારમાં અધિક જોવામાં આવે છે, તે જોઈ ઉતમ કુળમાં ઉત્પન્ન થયેલાઓએ કુળમદ ન કરવો જોઈએ. જો પોતે કુશીળ છે તો ઉત્તમ કુળમાં પેદા થયો તોપણ શું, અને જો પોતે સુશીળ છે તો ગમેતેવા કુળમાં પેદા થયો તોપણ શી હરકત છે? ઈંદ્રાદિકની ત્રણ ભુવનપણાના ઐશ્વર્યની સંપદા જોઈને કયો જ્ઞાની, પુર, ગ્રામ, અને ધનાદિકનો વર્ગ કરશે ? કુશીળ સ્ત્રીની માફક ગુણોજવળ પુરૂષો પાસેથી જે લક્ષ્મી ચાલી જાય છે, અને દોષવાન જીવોનો પણ જે આશ્રય કરે છે, તેવું ઐશ્વર્ય વિવેકી પુરૂષોને મદને અર્થે હોયજ નહિં. મહા બળવાન જીવોને પણ રોગાદિ એક ક્ષણમાત્રમાં નિર્બળ કરી નાંખે છે. એવા અનિત્ય બળનો ગર્વ કયો ડાહ્યો મનુષ્ય કરે? સપ્ત ધાતુથી બનેલો, અને વખતો વખત ચય, અપચય પામનાર, તથા જરા, અને રોગોથી વ્યાપ્ત, આ દેહના રૂપનો કોણ ગર્વ કરે? સનત્કુમારનું રૂપ, અને થોડાજ વખતમાં થયેલો નાશ, એનો વિચાર કરનાર કયો માણસ સ્વપ્નાંને વિષે પણ મદ કરે?

ઋષભદેવ ભગવાન અને ભગવાન મહાવીર દેવની ઘોર તપસ્યાને સાંભળીને પોતાના સ્વલ્પ તપનો મદ કોણ કરે ? શ્રીમાન ગણધર દેવોની શાસ્ત્ર રચવાની; અને ધારી રાખવાની શક્તિને સાંભળીને, અત્યારની સ્વલ્પ શક્તિનો કયો બુદ્ધિમાન મદ કરે? પૂર્વ પુરૂષસિંહોની વિજ્ઞાતિ

ાયતા, ઉદારયતા, અને આત્મપગયણતામાંશળીને સાપ્રતકાળના મનુ-
ોને એક લેશમાત્ર પણ અત્યારના સ્વલ્પ જ્ઞાનનો મદ કરવાજેવુ નથી

માયાથી થતા દોષો અને તેનો જય કરવાનો ઉપાય

असनृतस्य जननी परशुः शीलशाखिनः
जन्मभुमिरविद्याना माया दुर्गतिकारण १५
कौटिल्यपटवः पापा मायया बकवृत्तयः
भुवन वचयमाना वचयते स्वमेवहि १६
तदार्जव महौष या जगदानंदहेतुना
जयेज्जगद्द्रोहकरीं माया विषधरीमिव १७

માયા (કપટ) અસત્યને પેદા કરનારી, શીલરૂપ વૃક્ષનો નાશ કરવા માટે પરશુસરખી, અવિદ્યા,(મિથ્યાત્વ, યા અજ્ઞાન) ની જન્મભૂમિ સમાન, અને દુર્ગતિમા જવાના કારણરૂપ છે માયાવડે કરી બગલાની માફક આચરણ કરનારા, અને કુટિલતામા હુશિયાર, પાપી મનુષ્યો જગત્‌ને ઠગતા છતા (પોતાના આત્માને કર્મ બધન કરી દુર્ગતિમા નાખતા હોવાથી) પોતેજ ઠગાય છે માટે જગત જીવોને આન દના હેતુરૂપ આર્જવતા (સરલતા) રૂપ મહા ઔષધીવડે, જગતના દ્રોહ કરનારી સર્પણી સરખી માયાનો જય કરવો. ૧૫ ૧૬ ૧૭

લોભથી થતા દોષો અને તેને જીતવાનો ઉપાય-

आकरः सर्वदोषाणा गुणग्रसन राक्षस'
कदोव्यसनवल्लीना लोभ सर्वार्थबाधकः १८
धनहीनः शतमेक सहस्र शतवानपि
सहस्राधिपतिर्लक्ष कोटिं लक्षेश्वरोपि च १९
कोटीश्वरो नरेंद्रत्व नरेंद्रश्चक्रवर्त्तिता
चक्रवर्त्ती च देवत्व देवोपींद्रत्वमिच्छति २०
इंद्रत्वेपि हि सप्राप्ते यदीच्छा न निवर्त्तते
मूले लघीयांस्तल्लोभः शराव इव वर्धते २१

लोभसागरमुद्वेल मतिवेलं महामतिः
संतोषसेतुबंधेन प्रसरंतं निवारयेत् ॥ २२ ॥

લોભ દુનિયાના સર્વ જાતના દોષોની ઉત્પત્તિની ખીણ સમાન છે. ઉત્તમ ગુણોનું ગ્રસન (ભદાણુ-નાશ) કરવામાં રાક્ષસ તુલ્ય છે. દુઃખરૂપ વલ્લીઓના મૂળ સરખો છે અને ધર્મ કામાદિ પુરૂષાર્થનો બાધ કરનાર લોભજ છે. મૂળમાં શરાવ (રામપાતર)ની માફક લોભ નાનો હોય છે પણ આગળ ચાલતાં તે શરાવની માફક વૃદ્ધિ પામે છે, જેમકે ધન રહિત માણસ એકસો રૂપા નાણાની કે સુવર્ણ નાણાંની ઈચ્છા કરે છે. સો વાળો પણ હજારની ઇચ્છા કરે છે. હજારનો અધિપતિ લાખની ઇચ્છા કરે છે. અને લક્ષેશ્વર પણ કરોડની ઈચ્છા રાખે છે. ચક્રવર્તિ દેવ થવાને અને દેવ પણ ઇંદ્ર થવાને ઇચ્છે છે. ઈંદ્રપણું પ્રાપ્ત થયું છતાં પણ ઈચ્છા નિવૃત્ત (શાંત) થતી નથી, માટે વારંવાર મોટી ભરતીની માફક ફેલાતા લોભ સમુદ્રને મહાબુદ્ધિવાન યોગીએ સંતોષરૂપ પાજ બાંધવે કરી તેના ફેલાવાનો નિરોધ કરવો.

વિવેચન—જેમ સર્વ પાપોનું મૂળ હિંસા છે, કર્મોનું મૂલ મિથ્યાત્વ છે, રોગોનું મૂળ ધાતુક્ષય છે, તેમ સર્વ અપરાધોનું મૂળ લોભ છે. અહો! આ પૃથ્વી ઉપર લોભનું એકછત્ર સામ્રાજ્યપણું કે વૃક્ષો પણ નિધાન પામીને પોતાના મૂલોથી તેને દબાવે છે. દ્રવ્યના લોભથી પોતાનાં પૂર્વનાં નિધાનો ઉપર પંચેંદ્રિયાદિજીવો પણ મૂર્છાથી ઉત્પન્ન થાયછે. સર્પ, ઉંદર, ગ્રહ, ગોધા, પિશાચ, પ્રેત, ભૂત, અને યક્ષાદિકો પણ નિધાન ભૂમિ ઉપર લોભથી ફર્યા કરે છે. આભૂષણ, ઉદ્યાન, અને વાપિકાદિકમાં મોહ પામેલા દેવો મરીને ત્યાંજ ઉત્પન્ન થાય છે. ક્રોધાદિકનો વિજય કરી, ઉપશાંત મોહપણું પામેલા યતિઓ પણ લોભના અંશથી તેવી ઉચ્ચ સ્થિતિથી નીચા પડે છે. ધનના લોભથી એક માંસના અભિલાષી કુતરાઓની માફક સગા ભાઇઓ પણ લડેછે. ગ્રામાદિકની સીમાના લોભને ઉદ્દેશીને દયા રહિત થઇ મોટા રાજાઓ પણ આપસમાં લડે છે. મોટું આશ્ચર્ય છે કે, આ લોભ રૂપ ખાઇને જેમ જેમ પૂર-

વાની મેદ્વેનત કરાયછે તેમ તેમ તે પુગવાને બદલે ઉઠી જતી જાયછે પાણીથી જેમ સમુદ્ર પૂરી શકાતો નથી, તેમ ત્રણ લોકના રાજ્યથી પણ આ લોભ સમુદ્ર પુરાતો નથી ભોજન, આછાદનાદિ વિષયિક અનંત વિષયોનો અનુભવ આજ પર્યંત કર્યો પણ હજી લોભનો એક અંશ પણ પુરાયો નથી આ સર્વ શાસ્ત્રોનુ પરાવર્તન કરીને મે તો એવો નિર્ણય કર્યો છે કે, લોભને ઓછો કરવા માટે બુદ્ધિમાનોએ યત્ન કરવો જોઈએ

કષાય જીતવાના ઉપાયોનો સંગ્રહ કરી કહે છે.

क्षांत्या क्रोधो मृदुत्वेन मानोमायार्जवेन च

लोभश्चानीहया जेया: कषाया इति संग्रह. २३

ક્ષમાએ કરી ક્રોધનો, નમ્રતાએ કરી માનનો, સરળતાએ કરી માયાનો, અને અનિચ્છાએ કરી (સતોષે) લોભનો જય કરવો આ પ્રમાણે સર્વ કષાયોને જીતવાનો સંગ્રહ બતાવ્યો ૨૩

ઇંદ્રિય જય કર્યા સિવાય કષાયનો જય ન થાય તે વિષે.

विनेंद्रियजयं नैव कषायान् जेतुमीश्वरः

हन्यते हैमनं जाड्यं न विना ज्वलितानलम् २४

ઇંદ્રિયોનો જય કર્યા સિવાય કષાયો જીતવાને મનુષ્યો સમર્થ થતા નથી કેમકે હેમંત ઋતુની ટાઢ (જાડ) બળવતમાન અગ્નિ સિવાય હણી શકાતી નથી ૨૪

अदान्तैरिंद्रियहयैश्चलैरपथगामिभिः

आकृष्य नरकारण्ये जन्तुः सपदि नीयते २५

इंद्रियैर्विजितो जन्तु: कषायैरभिभूयते

वीरैः कृष्टेष्ट: पूर्वं वप्रः कैः कैर्न खण्ड्यते २६

कुलघाताय पाताय बंधाय च वधाय च

अनिर्जितानि जायंते करणानि शरीरिणां २७

દમન નહિ કરેલા અચપળ અને ઉ માર્ગે ગાનાર ઇંદ્રિયરૂપ ઘો ડાઓથી ખેંચાઇને પ્રાણિઓ તત્કાળ નરકરૂપ અરણ્યમાં લઇ જવાય છે,

(૨)

ઉપરના ગ ધમાં આસકત થઈ કપોળ ઉપર બેસતાં તેના કાનના ઝપાટાથી ભ્રમર મરણ પામે છે સુવર્ણના તેજ સરખા શિખાના પ્રકાશમા મોહિત થયેલ પત ગીઓ રભસવૃત્તિથી દીવામા પડીને મરણ પામે છે મનોહર ગાયન સાભળવામા ઉત્સુક થએલો હરિણ કાન પર્ય ત એ ચેલા વ્યાધના બાણથી વેધપણાને (મરણતાને) પામે છે આ પ્રમાણે સેવેલો એક એક વિષય મરણ માટે થાય છે તો એકી સાથે સેવવામા આવતા પાચ વિષયો મરણને માટે કેમ ન થાય ? અર્થાત્ થાયજ. ૨૮ ૩૩

વિવેચન—ઇદ્રિયોના વિષયોને પરાધીન થએલા કોણ કોણ વિડ બના નથી પામતા ? શાસ્ત્રાર્થના જાણકારો, પણ ઇંદ્રિયાધીન થએલાઓ બાળકની માફક ચેષ્ટા કરે છે આથી હવે બીજુ ઇંદ્રિયોનુ નિ દનીકપણુ અમે શુ બતાવીએ, કે પોતાના સગા ભાઈ બાહુબલિ ઉપર પણ ઇંદ્રિયાર્થને પરાધીન થએલા ભરત રાજાએ ચક્ર મૂકયુ હતુ. બાહુબલીનો જય અને ભરતનો પરાજય, આ જય અને પરાજય, જીતેલી અને નહિ જીતેલી ઇ દ્રિયોથીજ થયો હતો, પોતાના પ્રચ ડ ઇ દ્રિયોના ચરિત્ર વડે કરી અજ્ઞાની પશુઓ તો દ ડાયા, પણ આ આશ્ચર્ય છે કે, શાન્ત મોહવાળા પૂર્વધરો પણ ઇંદ્રિયોથી દ ડાય છે ઈંદ્રિયોથી પરાભવ પામેલા દેવ, દાનવ, માનવો અને તપસ્વીઓ પણ નિંદનીક કર્મો આચરે છે ઇદ્રિય પરાધીન મનુષ્યો નહિ ખાવાનુ ખાય છે, નહિ પીવાનુ પીયે છે અને અગમ્ય પણ ગમન કરે છે ઈંદ્રિયોથી હણાયેલા માનવો, કુલ, શીળ, અને કરૂણાનો ત્યાગ કરી, વેશ્યાના નીચ કર્મો અને દાસપણુ પણ કરે છે મોહાધ મનુષ્યોની પરદ્રવ્યમાં કે પરસ્ત્રીમા જે પ્રવૃત્તિ થાય છે તે સ્વત ત્ર ઇંદ્રિયોનુ જ ચેષ્ટિત છે જેનાથી હાથ, પગ, અને ઇંદ્રિયોના છેદ તે મનુષ્ય પામે છે, તે ઇ દ્રિયોને નમસ્કાર કરવા જેવુ છે, અર્થાત્ તેનો દૂરથી ત્યાગ કરવો જોઇએ. પોતે ઈંદ્રિયોથી જીતાયેલો છે, છતા જે તેના સ બ ધમા બીજાને ઉપદેશ આપે છે, તેને જોઇને વિવેકી પુરૂષો હાથથી મુખ બ ધ કરીને હસે છે, અર્થાત તેની અજ્ઞાનતાને અથવા પરોપદેશ કુશળતાને ધિક્કારે છે

ઇંદ્રિયજયનો ઉપદેશ અને ઉપાય.

तदिंद्रियजयंकुर्या न्मनःशुध्या महामतिः
यां विना यमनियमैः कायक्लेशो वृथा नृणां ३४

માટે બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યોએ મનની શુદ્ધિ કરવે કરી ઇંદ્રિઓનો વિજય કરવો. મનની શુદ્ધિ થયા સિવાય મનુષ્યોને યમ નિયમો વડે કરી ફોગટ કાયકલેશ થાય છે ૩૪.

મનનો વિજય ન કરવાથી થતા ગેરફાયદા.

मनः क्षपाचरो भ्राम्यन्नपशंकं निरंकुशः
प्रपातयति संसारा वर्त्तगर्त्ते जगत्रयीं ३५
तप्यमानांस्तपोमुक्तो गंतुकामान् शरीरिणः
वात्येव तरलं चेतः क्षिपत्यन्यत्र कुत्रचित् ३६
अनिरुद्धमनस्कः सन् योगश्रद्धां दधाति यः
पद्भ्यां जिगमिषुर्ग्रामं सपंगुरिव हस्यते ३७
मनोरोधे निरुध्यंते कर्माण्यपि समंततः
अनिरुद्धमनस्कस्य प्रसरंति हि तान्यपि ३८

નિઃશંક અને નિરંકુશપણે ભમતો આ મનરૂપી રાક્ષસ આવર્તવાળી સંસારરૂપ ખાડમાં ત્રણ જગતના જીવોને પાડે છે. વળી મોક્ષે જવાની ઇચ્છાથી કઠોર તપસ્યા કરવાવાળા મનુષ્યોને આ ચપળ મન વાયરાની માફક કોઇ જુદેજ ઠેકાણે ફેંકી દે છે. માટે મનને રોક્યા કે સ્વાધીન કર્યા સિવાય જે માણસ યોગી થવાનો નિશ્ચય રાખે છે તે જેમ પાંગળો માણસ પગવડે ગ્રામાન્તર જવાની ઇચ્છા રાખતાં હાંસીપાત્ર બને છે, તેમ તે જગત્ જીવોને હાંસીપાત્ર થાય છે. -મનને રોકવાથી સર્વ બાજુથી આવતાં કર્મો પણ રોકાઇ જાય છે અને જેણે મન રોક્યું નથી તેવા માણસને તેજ કર્મો વૃદ્ધિ પામે છે.—૩૫ થી ૩૮.

मनःकपिरयं विश्व परिभ्रमणलंपटः
नियंत्रणीयो यत्नेन मुक्तिमिच्छुभिरात्मनः ३९

કર્મોથી પોતાની મુક્તિ મેળવવાના ઇચ્છક મનુષ્યોએ વિશ્વમાં પરિભ્રમણ કરવામા લંપટ આ મનરૂપ વાદરાને પ્રયત્નથી રોકી રાખવો –૩૯.

મન શુદ્ધિ કરવાની જરૂર

दीपिका त्वल्वनिर्वाणा निर्वाणपथदर्शिनी
एकैव मनसः शुद्धिः समाम्नाता मनीषिभिः ४०
सत्यां हि मनसः शुद्धौ संत्यसतोपि यद्गुणाः
संतोप्यसत्या नो संति सैव कार्या बुधैस्ततः ४१
मनःशुद्धिमबिभ्राणा ये तपस्यंति मुक्तये
त्यक्त्वा नावं भुजाभ्यां ते तितीर्षंति महार्णवं ४२
तपस्विनोमनःशुद्धि विना भूतस्य सर्वथा
ध्यानं खलु मुधा चक्षुर्विकलस्येव दर्पण' ४३
तदवश्यं मनःशुद्धिः कर्तव्या सिद्धिमिच्छता
तपःश्रुतयमप्रायैः किमन्यैः कायदंडनैः ४४
मनःशुद्ध्यै च कर्तव्यो रागद्वेषविनिर्जयः
कालुष्य येन हित्वात्मा स्वस्वरूपेऽवतिष्ठते ४५

વિદ્વાન્ પુરૂષોએ એક મન શુદ્ધિનેજ મોક્ષ માર્ગ દેખાડનારી અને નહિ બુઝાય તેવી દીપિકા (દીવી) કહેલી છે જો મનશુદ્ધિ વિદ્યમાન હોય તો અવિદ્યમાન ગુણો પણ આવી મળે છે અને ગુણો વિદ્યમાન હોય છતા જો મન શુદ્ધિ ન હોય તો તે ગુણો છેજ નહિ (અર્થાત્ તે ગુણો ચાલ્યા જવાના અથવા છે તો તે નકામા છે) માટે વિદ્વાનોએ મન શુદ્ધિ અવશ્ય કરવી. મન શુદ્ધિને ધારણ કર્યા સિવાય જેઓ મોક્ષ મેળવવા માટે તપશ્ચર્યા કરે છે તેઓ પોતાને મળેલી નાવનો ત્યાગ કરીને ભુજાઓ વડે કરી મહાન્ સમુદ્રને તરવાને ઇચ્છે છે આંધળા માણસને દર્પણ દેખાડવુ જેમ નિરર્થક છે તેમ મનની થોડી પણ શુદ્ધિ થયા સિવાયનુ તપસ્વિઓનુ ધ્યાન નિરર્થક છે

માટે મોક્ષની ઇચ્છા રાખનારાઓએ અવશ્ય મનની શુદ્ધિ કરવી જોઈએ. તે શુદ્ધિ સિવાય બીજાં તપ, શ્રુત અને યમાદિ (પાંચ-મહાવ્રતાદિ)થી કરી કાયાને દંડવે કરી (દુઃખી કરવે કરી) શું સાધ્ય થવાનું છે? અર્થાત મન શુદ્ધિ સિવાય તે કેવળ સંસાર વધારવાનાં કારણ સરખાં છે. (રાગ દ્વેષનો જય કરવાથી મનની શુદ્ધિ થાય છે તે બતાવે છે.) મન શુદ્ધિ માટે રાગ દ્વેષનો વિજય કરવો, કે જેથી આત્મા મલિનતાનો ત્યાગ કરી સ્વસ્વરૂપમાં (સ્વાભાવિક સ્થિતિમાં રહી શકે)–૪૦ થી ૪૫.

રાગ દ્વેષનું દુર્જય પણું.

आत्मायत्तमपि स्वांतं कुर्वतामत्र योगिनां
रागादिभिः समाक्रम्य परायत्तं विधीयते ४६

रक्ष्यमाणमपि स्वांतं समादाय मनागिमपं
पिशाचाइव रागाद्याश्छलयंति मुहुर्मुहुः ४७

रागादितिमिरध्वस्त ज्ञानेन मनसा जनः
अंधेनांधइवाकृष्टः पात्यते नरकावटे ४८

આત્માને આધીન કરતાં પણ યોગીઓના મનને રાગ દ્વેષ મોહાદિ રક્ત, દ્વિષ્ટ અને મૂઢતા વડે દબાવી દઈ તેને પરાધીન કરી દેછે. યમનિયમાદિકે કરી તેનું (મનનું) રક્ષણ કરતાં છતાં પણ કાંઈક બાનું કાઢીને પિશાચની માફક રાગદ્વેષાદિકો તેને વારંવાર છળી લે છે. રાગ દ્વેષાદિ અંધકાર વડે જ્ઞાનાલોકનો (જ્ઞાનપ્રકાશનો) નાશ કરનાર મન જેમ આંધળાને ખેંચીને ખાડામાં નાખે છે તેમ મનુષ્યોને નરકરૂપ ખાડામાં પાડે છે. ૪૬, ૪૭, ૪૮.

રાગ દ્વેષ જીતવાનો ઉપાય.

अस्ततंद्रैरतः पुंभिर्निर्वाणपदकांक्षिभिः
विधातव्यः समत्वेन रागद्वेषद्विषज्जयः ४९

માટે નિર્વાણપદના ઇચ્છક પુરૂષોએ સાવધાન થઈ સમભાવ રૂપ શસ્ત્ર વડે રાગ દ્વેષ રૂપ શત્રુનો વિજય કરવો–૪૯.

अमंदानंदजनने साम्यवारिणि मज्जतां
जायते सहसा पुंसां रागद्वेषमलक्षयः ५०
प्रणिहंति क्षणार्धेन साम्यमालंब्य कर्म तत्
यन्न हन्यान्नरस्तीव्र तपसा जन्मकोटिभिः ५१

તીવ્ર યા મહાન્ આનંદ ઉત્પન્ન કરવા માટે સમભાવ રૂપ ાણીમા સ્નાન કરનાર પુરૂષોને અકસ્માત્ રાગદ્વેષ રૂપ મળનો ક્ષય ાય છે સમભાવનુ અવલંબન કરીને એક મુહુર્તમા પ્રાણિઓ જે મનો નાશ કરે છે તે કર્મો સમભાવ વિના તીવ્ર તપસ્યાવાળા કરોડો ર્વો વડે કરીને પણ નાશ કરી શકાતા નથી ૫૦-૫૧.

સમભાવથી કર્મો કેવી રીતે નાશ થાય ?

कर्म जीवं च संश्लिष्ट परिज्ञातात्मनिश्चयः
विभिन्नीकुरुते साधुः सामायिकशलाकया ५२

જેમ શ્લેષ દ્રવ્યથી (ચિકણી વસ્તુથી) જોડાયેલુ પત્રાદિ વાસ પ્રમુખની સળીથી જુદુ કરી શકાય છે તેવી રીતે કર્મ અને જીવ આ પસમા જોડાયેલા છે, તેવો નિર્ણય કરીને સાધુઓ સમભાવ રૂપ શલાકા (સળી) વડે કરી કર્મ અને જીવને જુદા કરે છે ૫૨

આત્મનિશ્ચયના બળથી કેવળ કર્મોજ ખપાવે છે (જુદાં કરે છે) એટલુ જ નહિ પણ આત્મામા પરમાત્મપણુ પણ દેખે છે

रागादिध्वांतविध्वंसे कृते सामायिकांशुना
स्वस्मिन् स्वरूपं पश्यंति योगिनः परमात्मनः ५३

સમભાવ રૂપ સૂર્ય વડે રાગાદિ અધકારનો નાશ કર્યે છતે યાગીઓ પોતાને વિષે પરમાત્માનુ સ્વરૂપ જુવે છે ૫૨.

સમભાવનો પ્રભાવ

स्निह्यंति जंतवोनित्य वैरिणोपि परस्पर
अपि स्वार्थकृते साम्य भाजः साधोः प्रभावतः ५४

પોતાના સ્વાર્થને માટે પણ સમભાવનું સેવન કરનારા સાધુઓના પ્રભાવથી નિત્ય વેર ધારણ કરનારા પ્રાણિઓ પણ આપસમાં સ્નેહભાવ ધારણ કરે છે. (આ સર્વ સમભાવનોજ પ્રભાવ છે.) ૫૪

વિવેચન–ઈષ્ટાનિષ્ટપણે રહેલા, ચેતન્યાચેતન્ય પદાર્થોમાં જેઓનું મન મુંઝાતું નથી, તેઓનેજ સમપણું હોય છે. કોઇએ ચંદનથી વિલેપન કર્યું, અને કોઈએ હથીયારથી છેદન કર્યું, એ બે પ્રસંગમાં ચિત્તવૃત્તિ હર્ષ શોક વિનાની રહે તો તેમાં અનુપમ સામ્યપણું રહેલું સમજો અભિષ્ટ સ્તુતિ કરનાર અને રોષાંધ થઇ શ્રાપ આપનાર ઉપર જો સમ દૃષ્ટિ હોય તો તે સમભાવનું અવગાહન કરી શકશો. મોટું આશ્ચર્ય છે કે, કાંઇ લેવા દેવા સિવાય સમભાવથી નિર્વૃત્તિ પણ મેળવી શકાય છે. સ્વર્ગ મોક્ષાદિ પરોક્ષ વસ્તુનો અપલાપ કરનાર નાસ્તિકો પણ સમભાવથી ઉત્પન્ન થતા સુખોને તો કબુલજ કરે છે. કવિઓના પ્રલાપ માત્ર અમૃતના નામ ઉપર તમે શા માટે મુંઝાઓ છો? પણ સ્વસંવેદ્ય સામ્યામૃતનુંજ તમે પાન કરો. અરે! ખાવા, પીવા, પહેરવા વિગેરે રસોથી વિમુખ થયેલા મુનિઓ પણ આ સામ્યામૃતનું પાન યથા ઇચ્છાએ નિરંતર કરે છે, પણ તે સામ્યપણું તેજ કે કલ્પવૃક્ષની માળા ગળામાં આવી પડો, કે મણિધર સર્પ ગળામાં વિંટાઇ વળે એ બેહુ સ્થળે સરખી દૃષ્ટિ હોવી જોઈએ. માટે હે ભવ્યો, જેના હોવાથી જ્ઞાનાદિ રત્નો સફળ છે અને જેના અભાવે તે નિષ્ફળ છે, તે સામ્યતાનો તમે આશ્રય કરો. ૫૪.

અહીં શિષ્ય શંકા કરે છે કે સમભાવ કેવા નિમિત્તોથી

ઉત્પન્ન થાય? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.

साम्यं स्यान्निर्ममत्वेन तत्कृते भावनाः श्रयेत्
अनित्यतामशरणं भवमेकत्वमन्यतां ५
अशौचमाश्रवविधिं संवरं कर्मनिर्जरां
धर्मस्वाख्याततां लोकं द्वादशीं बोधिभावनां ६

તે સામ્યપણુ (સમભાવ) નિર્મમત્વવડે કરી થાય છે અને તે નિર્મમતા માટે ભાવનાનો આશ્રય કરવો ભાવનાઓ બાર છે તે અનુક્રમે બતાવે છે અનિત્ય ૧ અશરણ ૨ સસાર ૩ એકત્વ ૪ અન્યત્વ ૫ અશુચિ ૬ આશ્રવ ૭ સવર ૮ કર્મનીનિર્જરા ૯ ધર્મસુઆખ્યાત ૧૦ લોક ૧૧ અને બોધિભાવના ૧૨, ૫૫, ૫૬,

પહેલી અનિત્ય ભાવનાનુ સ્વરૂપ

यत्प्रातस्तन्न म यान्हे यन्म यान्हे न तन्निशि
निरीक्ष्यते भवेस्मिन्हा पदार्थानामनित्यता ५७
शरीर देहिना सर्व पुरुषार्थनिबधन
मचडपवनोद्धत घनाघनविनश्वर ५८
कल्लोलचपला लक्ष्मीः सगमाः स्वप्नसनिभाः
वात्याव्यतिकरोत्क्षिप्त तूलतुल्य च यौवन ५९
इत्यनित्य जगद्वृत्त स्थिरचित्तः प्रतिक्षण
तृष्णाकृष्णाहि मत्राय निर्ममत्वाय चिंतयेत् ६०

હા-હા! જે વસ્તુની આદર્યતા (યા સ્થિતિ) પ્રાત કાળમા છે તે મધ્યાન્હ વખતે રહેતી નથી અને જે મધ્યાન્હે દેખાય છે તે રાત્રે દેખાતી નથી આ સસારમા એવી રીતે પદાર્થોની અનિત્યતા દેખાય છે જે શરીર પ્રાણિઓને સર્વ પુરૂષાર્થ સિદ્ધિનુ કારણ છે, તે શરીર પણ પ્રચડ પવનથી છિન્નભિન્ન કરી નાખેલ વાદળ સરખુ વિનશ્વર છે સમુદ્રના કલ્લોલો (મોજાઓ)ની માફક લક્ષ્મી ચપળ છે સ્વજનાદિના સયોગો સ્વપ્ન સરખા છે, અને યૌવન વાયરાના સમૂહથી ઉડાડેલ અર્કતુલની તુલનાવાળુ છે આ પ્રમાણે અનિત્ય જગત્ સ્વરૂપને સ્થિરચિત્ત કરી ક્ષણક્ષણ પ્રત્યે તૃષ્ણારૂપી કૃષ્ણસર્પ ને મત્રતુલ્ય નિર્મમત્વ થવા માટે ચિતવવુ ૫૭ ૬૦

વિવેચન—પોતા તરફથી, પર તરફથી,યા સર્વ દિશાઓ તરફથી આપદાઓ જ્યા આવી પડે છે, તેવા આ સસારમા, કૃતાતના દાત રૂપ યત્રમા પડેલા પ્રાણીઓ દુખે છવે છે વજ્રના જેવા

મજબુત દેહો ઉપર પણ અનિત્યતા આવી પડે છે, તો કેળના ગર્ભ જેવા અત્યારના અસાર દેહોની તો વાતજ શી કરવી? મરણ રૂપ વ્યાઘ્રના મુખમાં પડેલા જીવોનું મંત્ર, તંત્ર, ઔષધાદિકે કરી રક્ષણ થતું નથી. વૃદ્ધિ પામતા જીવોને પ્રથમ જરા, અને પછી મરણ સ-પાટામાં લે છે. પાણીમાં પરપોટાઓ ઉત્પન્ન થઈ થઈને વિલય થાય છે, તેમ પ્રાણિઓના દેહો ઉત્પન્ન થઇ થઇ વિલય થાય છે. ગુણોમાં દાક્ષિણ્યતા, અને દોષો ઉપર દ્વેષ આ મરણને છેજ નહિ. એ તો દાવાનળની માફક સુકું કે લીલું, સદોષ કે નિર્દોષ સર્વેનો સંહાર કરે છે. સંસાર વાસનાથી મોહિત થઇ તું એમ નિશ્ચય ન કર શ કે, કોઇ પણ ઉપાયથી આ દેહનું રક્ષણ કરીશ, કેમકે જેએ પૃથ્વીનું છત્ર, અને મેરૂ પર્વતનો દંડ કરવાનું સામર્થ્ય ધરાવત હતા તેઓ પણ પોતાનું કે પરનું મરણથી રક્ષણ કરવા સમર્થ થયા નથી. આ અનિત્ય યૌવન, મનુષ્યોને બળ, રૂપ વિગેરે બતાવ ધીરજ આપે છે, તે પણ જરાએ કરી જર્જરિત થાય છે. ઘણ સંકલેશથી પેદા કરેલું અને ઉપભોગ ન લેતાં સારી રીતે રક્ષણ કરેલું ધન પણ ક્ષણ માત્રમાં વિનાશ પામે છે. ધનના નાશ, પામ વામાં કે પર્યાયાંતર થવામાં, પાણીના પરપોટા, કે વીજળી સિવાય બીજી ચપળતાવાળી કઈ ઉપમા આપી શકાય? સંયોગો વિયોગથી ભરપૂર છે. સંપદા તે વિપદાજ છે. આમ નિત્ય અનિત્યતાને ભાવ નાર, અનિત્ય સંસ્કારથી વાસિત થતાં, વહાલો પુત્ર મરણ પામ્યે હોય તો પણ શોક કરતો નથી; ત્યારે મૂઢ માણસો માટીનું વાસણ ભાંગતાં પણ રૂદન કરે છે. આમ આત્મા સિવાય દરેક વસ્તુની અનિત્યતા વિચારવી.

(૨) અશરણ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

इंद्रोपेंद्रादयोप्येते यन्मृत्योर्यांति गोचरं
अहो तदंतकातंके कः शरण्यः शरीरिणां ॥ ६१

पितुर्मातुः स्वसुर्भ्रातु स्तनयानां च पश्यतां
अत्राणो नीयते जंतुः कर्मभिर्यमसद्मनि ॥ ६२

शोचंते स्वजनानंत नीयमानान् स्वकर्मभिः
नेष्यमाण तु शोचति नात्मान मूढबुद्धयः ६३
ससारे दुःखदावाग्नि ज्वलज्ज्वालाकरालिते
वने मृगार्भकस्येव शरण नास्ति देहिनः ६४

અરે! જ્યારે ઈદ્ર અને ઉપેદ્ર, વાસુદેવાદિ પણ જે મૃત્યુને આધીન થાય છે, તે મરણભય આવ્યે છતે આ પામર પ્રાણિઓને કોનુ શરણ? પિતા, માતા, બેન, ભાઈ અને પુત્રાદિના જોતજોતા માજ શરણ રહિત આ પ્રાણિને કર્મો યમના ઘર પ્રત્યે (ચાર ગતિને વિષે) લઇ જાય છે પોતાના કર્મોવડે કરી અ ત પમાડાતા (મરણ પામતા) સ્વજનોને જોઈને મૂઢ બુદ્ધિવાળા લોકો શોચ કરે છે, પણ પોતાને તે કર્મો થોડા વખતમા લઈ જશે તેને માટે તે બીલકુલ શોચ કરતા નથી, એ અફસોસનુ કારણ છે. દુ ખરૂપી દાવાનળની બળતી જવાળાઓથી ભય કર આ સ સારરૂપ વનમા મૃગના બાળ-કોની માફક પ્રાણિઓને (ધર્મ સિવાય) કોઈનુ શરણ નથી ૬૧ થી ૬૪

વિવેચન—આયુર્વેદાદિના અષ્ટાગને જાણનાર રાજવૈદ્યો, અને મૃત્યુજય મત્ર વડે મ ત્રવાદીઓ પણ આ દેહનુ મરણથી રક્ષણ કરી શકતા નથી ખડગના પીજરામા રહેનારા અને ચતુર ગ સેના થી વિ ટાએલા રાજાને પણ રાકની માફક મરણ ખે ચી જાય છે, તો અન્યની શી વાત કરવી? સગર ચક્રવર્તિના સાઠ હજાર પુત્રોને તૃણની માફક જ્વલનપ્રભ દેવે બાળીને ભસ્મ કરી દીધા, પચીશ હજાર દેવોથી સેવન કરાતો ચક્રવર્તિ તેનુ રક્ષણ કરવા સમર્થ ન થયો સ્કદાચાર્યના પાચસો શિષ્યોને પાપી પાલકે ઘાણીમા ઘાલી માર્યા, પણ મરણથી બચાવવા કોઇ સમર્થ ન થયો જેમ મરણના પ્રતિકારને જનાવરો નથી જાણતા તેમ મનુષ્યો પણ ન જાણે તો તે મનુષ્યપણુ ધિક્કારને પાત્ર છે અહો! શુ પરાક્રમી પુરૂષોની પણ પરાધીન દશા! એક ખડગ માત્ર ઉપકરણથી જેણે આખી દુનિ

યાને જીતી હતી, તેવા વીર પુરૂષો પણ મરણ પાસે આવ્યે દીન થઇ મોઢામાં આંગળીઓ ઘાલે છે. સ્નેહથી ખેંચીને જેને ઇંદ્ર મહારાજ પણ અર્ધાસને બેસાડતા તેવા શ્રેણિકાદિ મહારાજાઓ પણ વર્ણવી ન શકાય તેવી ઘોર દશા પામ્યા ! ખડગ ધારાની માફક તીક્ષણ વ્રત પાળનાર મુનિઓ પણ તેનો પ્રતિકાર નથી કરી શકતા. માટેજ આ વિશ્વ અશરણ્ય, અરાજક અને નિર્નાયક છે. એમ એક નાનામાં નાના કીડાથી લઇને દેવો પર્યંતના સર્વ જીવોથી ભરપુર આ આખું જગત્ શરણ રહિત, કર્મોને યા જન્મ મરણને પરાધીન છે. એક ધર્મનું શરણ તેજ શુભ ગતિ આપી, કર્મની જાળથી છોડાવી, જન્મ મરણથી મુક્ત કરી ખરૂં સુખ કે શરણ આપનાર છે, માટે હે ભવ્યો ! કર્માધીન જીવોનો આશ્રય મૂકીને એક ધર્મનો આશ્રય તમે સ્વીકારો, જેથી અક્ષય સુખ મળે.

(૩) સંસાર ભાવનાનું સ્વરૂપ.

श्रोत्रियः श्वपचः स्वामी पतिर्ब्रह्माक्रमिश्च सः
संसारनाट्ये नटवत् संसारी हंत चेष्टते ६५
न यांति कतमां योनिं कतमां वा न मुंचति
संसारी कर्मसंबंधा द्‌वक्रयकुटीमिव ६६
समस्तलोकाकाशेपि नानारूपैः स्वकर्मभिः
वालाग्रमपि तन्नास्ति यन्न स्पृष्टं शरीरिभिः ६७

આ સંસારની અનેક યોનિઓમાં પરિભ્રમણ કરવારૂપ નાટય કર્મમાં નટની માફક સંસારી જીવો ચેષ્ટા કરે છે. અહો ! તેમાં વેદનો પારગામી પણ મરી કર્મયોગે ચંડાળ થાય છે. સ્વામી મરીને સેવક થાય છે, અને પ્રજાપતિ કૃમી આદિપણે ઉત્પન્ન થાય છે. સંસારી જીવો કર્મના સંબંધથી ભાડાની કોટડીની માફક કઇ યોનિમાં પ્રવેશ કરતા નથી કે કઇ યોનિનો ત્યાગ નથી કરતા ? અર્થાત્ દરેક સ્થળનો ત્યાગ કરે છે અને તેમાં પ્રવેશ પણ કરે છે. આ સમસ્ત લોકાકાશની અંદર એક વાળાગ્ર જેટલો પણ એવો ભાગ

નહિં મળી શકે કે, પોતાના કર્મોવડે અનેક રૂપો ધારણ કરી આ પ્રાણિઓએ તે સ્થળનો સ્પર્શ ન કર્યો હોય (એમ સસારપરિભ્રમણના સબધમા વિચારવુ તે સસાર ભાવના) ૬૫-૬૬-૬૭

વિવેચન—સઘળી જીવો નરક, તિર્યંચ, મનુષ્ય, અને દેવ એમ ચાર પ્રકારના છે પ્રાયે સર્વ જીવો દુખથી ભરપૂર અને કર્મ મળથી પીડાયેલા આ જગત્માં પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે

પહેલી ત્રણ નરકમા શીત અને પાછળથી ચાર નરકમા ઉષ્ણ વેદના નરકના જીવો અનુભવે છે જો નરકની ઉષ્ણતામા લોઢાનો પર્વત નાખવામા આવ્યો હોય તો તે પણ પીગળી જાય તેટલી ગરમી ત્યા નરકના જીવો સહન કરે છે તેમજ અન્યો અન્ય દ્વેષભાવથી કે પૂર્વના વૈરથી મારામારી કરી નારકીઓ દુખી થાય છે વળી પરમાધમી દેવો તેને દુખ આપે છે આમ ત્રણ પ્રકારના દુખોને ભોગવતા નારકીના જીવો દુખે જીવે છે

તિર્યંચગતિમા પૃથ્વિપણે ઉત્પન્ન થયેલા જીવોને હલાદિકે વિદારવે કરી, પાણીના પ્રવાહમા ભીજાવે કરી, અગ્નિથી દહન કરવે કરી, અને અનેક વિજાતીય દ્રવ્યે છેદન, ભેદન કરવે કરી દુખ અનુભવવુ પડે છે

પાણીપણે ઉત્પન્ન થએલા જીવો, સૂર્યના તાપેકરી, ધૂળ પ્રમુખથી શોસાને કરી, ક્ષારાદિકની મિશ્રતાએ કરી, પિપાસિતના પાવે કરી, દુખો અનુભવે છે

અગ્નિપણે ઉત્પન્ન થએલા જીવો, પાણીથી બુઝાવે કરી, ઘણ પ્રમુખથી કુટવે કરી, અને ઇધણા પ્રમુખથી બાળવે કરી દુખી થાય છે

વાયુપણે પેદા થએલા જીવો વીંજણા પ્રમુખથી ઝપટાવે કરી, શીત ઉષ્ણાદિ દ્રવ્યના સયોગે કરી, આપસમા પછડાવે કરી મરણાદિક અનુભવે છે

વનસ્પતિના જીવો, છેદાવુ, ભેદાવુ, અગ્નિથી પચવુ, પીલાવુ, અન્યોન્ય ઘસાવુ, વાગરા પ્રમુખથી ભગાવુ, દાવાનળ

પ્રમુખથી બળવું, અને પાણીના પૂરવડે ઉન્મૂલન થવું વિગેરે કારણોથી અસહ્ય દુઃખોનો અનુભવ કરે છે.

બે ઇંદ્રિય તે ઇંદ્રિય ચૌરેંદ્રિય વિગેરે વિકલેંદ્રિય જીવો કોઇ ઓષધાદિકથી, કોઇ પગ પ્રમુખથી મર્દન થવે કરી, માર્જન કરવે કરી, અને કોઇ તાડનાદિકે કરી દુઃખ અને મરણ અનુભવે છે.

પંચેદ્રિય જીવો મૃગાદિ વ્યાધ પ્રમુખના પ્રહારે કરી, નાનાં જનાવરો, માંસાહારી મોટા જનાવરોના ભક્ષ્ય તરીકે તેમજ ટાઢ, તાપ, વરસાદ, અગ્નિ, અને શસ્ત્રાદિકે કરી સર્વ જગ્યે ત્રાસ પામતાં કેવલ દુઃખોનો અનુભવ કરે છે.

મનુષ્યો અનાર્યપણે ઉત્પન્ન થએલા એટલાં તો પાપો કરે છે કે જેનું વર્ણન કરવું અશક્ય છે. આર્યપણે ઉત્પન્ન થએલા પણ અનાર્ય ચેષ્ટાવાળા દુઃખ, દારિદ્ર, અને દુર્ભાગ્યથી દગ્ધ થએલા દુઃખે જીવન પૂરૂં કરે છે. પરપ્રેષ્યતાથી પરાધીન થએલા, રોગ, જન્મ જરા, મરણાદિથી ગ્રસાયેલા, નીચ કર્મોથી કદર્થના પામેલા, દીનદશા પામેલા માનવો દુઃખે જીવે છે. અગ્નિના વર્ણ સરખી તપાવેલ સૂઇ વડે દરેક રોમ ભેદવામાં આવે તેના કરતાં આઠગણું દુઃખ ગર્ભવાસનું છે. બાલપણામાં મૂત્ર વિષ્ટામાં પડયા રહેવે કરી, યૌવનાવસ્થામાં વિષયાદિમાં અંધ બની, અથવા વિષયાદિના વિયોગે કરી, અને વૃદ્ધાવસ્થામાં કાશ, શ્વાસ, ઇંદ્રિયોની હીનતા વડે દુઃખે અનુભવે છે.

બાલ્યાવસ્થા વિષ્ટાના શુકર સરખી, યૌવનાવસ્થા મદન પરાધીન ગર્દભ સરખી, અને વૃદ્ધાવસ્થા જરત બળદ સરખી, મનુષ્યો ગુજારે છે, પણ ધર્મ સિવાય પુરૂષ, પુરૂષ થઇ શકતોજ નથી.

બાલ્યાવસ્થા માતાનું મુખ જોવામાં, યુવાવસ્થા સ્ત્રીનું મુખ જોવામાં અને વૃધ્ધાવસ્થા પુત્ર મુખ જોવામાં મૂર્ખ મનુષ્યો કાઢે છે પણ અંતરમુખ થઇ શકતો નથી એજ શોચનીય છે.

સેવા, કર્ષણ, વાણિજ્ય, અને પાશુપાલ્યાદિ કર્મ કરવે કરી ધનની આશામાં વિહ્વળ થએલો મનુષ્ય પોતાનું જીવન નિરર્થ

કરે છે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રના ભાજન તુલ્ય મનુષ્ય જન્મમા પાપી પુરૂષો પાપ તુલ્ય મદિરા ભરે છે સ્વર્ગ, મોક્ષની પ્રાપ્તિના કારણુ રૂપ મનુષ્ય જન્મ પામીને નરકની પ્રાપ્તિ રૂપ કર્મ દ્રવ્ય કરી મનુષ્ય જન્મ ફોગટ હારે છે એ મહાન્ અફસોસની વાત છે

શોક, આમર્ષ, વિષાદ, ઇર્ષ્યા, અને દીનતાદિથી હતબુદ્ધિ વાળા દેવોને, દેવલોકને વિષે પણ દુ ખનુ જ સામ્રાજ્ય અનુભવાય છે પરજન્મના જીવિત તુલ્ય અપર દેવોની મહાન રૂદ્ધિને જોઇને સ્વલ્પ ઋદ્ધિવાળા દેવો શોચ કરે છે અરે! પૂર્વે કાઈ વિશેષ સુકૃત અમે ન કયુ તેથી આહી આભિયોગિક (ચાકર) દેવપણુ અમે પામ્યા વિશેષ લક્ષ્મીવાન દેવોને જોઈ હલકી ઋદ્ધિવાળા દેવો આ પ્રમાણે વિષાદ કરે છે બીજા મહર્ધિક દેવોની સ્ત્રી, વિમાન, રત્ન, અને ઉપવનાદિક સ પદા જોઈ ઈર્ષા અનળથી રાત્ર દિવસ દેવો બળ્યા કરે છે પુન્યથી મળેલા દેવ લોકમા પણ કામ, ક્રોધ, અને ભયાતુરા દેવો ત્યા પણ સુખ અનુભવી શકતા નથી ચ્યવન (મરણ) સમય નજીક આવતા અમ્લાન માળા ગ્લાનિ પામે છે કલ્પવૃક્ષ ચાલતા દેખે છે, નિદ્રા આવે છે, રોગ વિના શરીરની સ ધિઓ તુટે છે, દીનતા થાય છે, અને જ્ઞાન દ્રષ્ટિથી આગમી કાળમા ગર્ભ વાસમા અનુભવવામા આવનાર દુ ખોને જોઇ ત્રાસ પામે છે આમ ચાર ગતિમાથી કોઈ પણ ગતિમા સુખનો લેશ માત્ર નથી પણ કેવળ શારીરિક યા માનસિક દુ ખોથી ભરપુર આ સ સાર છે એમ જાણી નિર્મત્મવ થવા માટે પ્રયત્નપૂર્વક આ ભવભાવનાને વાર વાર સ્મરણમા રાખવી

(૪) એકત્વ ભાવના.

एक उत्पद्यते जनु रेक एव विपद्यते
कर्माण्यनुभवत्येक• प्रचितानि भवातरे ૬૮
अर्न्यस्तेनाजित वित्त भूयः सभुय भुज्यते
सत्वेको नरकक्रोडे क्लिश्यते निजकर्मभिः ૬૯

આ જીવ ભવાંતરમાં એકલોજ ઉત્પન્ન થાય છે. એકલોજ મરણ પામે છે, અને પોતે એકઠાં કરેલ કર્મો (આ ભવમાં યા) ભવાંતરમાં એકલો અનુભવે છે. એકે ઉપાર્જન કરેલું ધન બીજા અનેક કુટુંબી આદિ એકઠા થઈ ખાય છે, છતાં તે પાપ કરી ધન ઉપાર્જન કરનાર પોતાનાં કર્મોવડે કરી નરકમાં એકલોજ કલેશ પામે છે. (આ પ્રમાણે વિચાર કરી વિરક્તતા પામવી તે એકત્વ ભાવના) ૬૮, ૬૯.

દુઃખરૂપ દાવાનળથી ભયંકર વિસ્તારવાળા સંસારરૂપ કાનનમાં કર્મથી પરાધીન આ આત્મા એકલો પરિભ્રમણ કર્યા કરે છે. આ ધન, સ્વજનાદિ ઉપાધિ અહીંજ મૂકી ભવોભવમાં એકલુંજ ભટકવું પડે છે. પૈસાને માટે યા સ્વાર્થને માટે ન સગાં હોય તે પણ સગાં થતાં આવે છે. પણ કોઈ આફત આવી પડી હોય ત્યારે દુઃખનો અનુભવ તો એક પોતાનેજ કરવો પડે છે. જેમ લીલાં ફળ, ફુલવાળાં વૃક્ષોનો યા જંગલોનો આશ્રય હજારો પ્રાણિઓ લે છે, પણ વૃક્ષ મૂળથી ઉખડી ગયું હોય, કે વનમાં દાવાનળ લાગ્યો હોય તો તત્કાળ તે વૃક્ષનો કે વનનો ત્યાગ કરી પ્રાણિઓ બીજાનો આશ્રય લે છે, તેમ સ્વાર્થ ન સરવાથી કે પૂર્ણ થવાથી પ્રાણિઓ પોતપોતાને રસ્તે પડે છે અને વૃક્ષની કે વનની માફક પાપ કરનાર દુઃખાદિનો અનુભવ કરે છે. છ ખંડ પૃથ્વીનું સામ્રાજ્ય, નવનિધાન, ચૌદ રત્નો, અને હજારો અંતેઉરીનો ત્યાગ કરી ચક્રવર્તિ જેવાં મહાન પરાક્રમી રાજાઓ પણ એકલા ચાલતા થયા. ત્રણ ભુવનમાં નિષ્કંટક બીરૂદ ધારણ કરનાર અને મહાન ગર્વિષ્ટ તથા બલિષ્ટ રાવણ જેવા રાજાઓ સર્વ વસ્તુનો ત્યાગ કરી એકલાજ રણશય્યામાં પોઢયા. પરિવાર કોઈ સાથે ન ગયો અને નરકાદિ ભયંકર સ્થળોમાં દુઃખનો અનુભવ એકલાનેજ કરવો પડયો. માટે હે આત્મન્ જાગૃત થા, ક્ષણભંગુર દુઃખદાઈ અને કેવળ સ્વાર્થી આ પરિવારનો ત્યાગ કર, અને પરમાનંદ સ્વરૂપ, અક્ષય તથા અવ્યય, સ્વરૂપ પ્રગટ કરી તેનો આનંદ અનુભવ.

(૫) અન્યત્વ ભાવના.

यत्रान्यत्व शरीरस्य वैसादृश्याच्छरीरिणः
धनबंधुसहायाना तत्रान्यत्त्व न दुर्वचं ७०
यो देहधनबंधुभ्यो भिन्नमात्मानमीक्षते
क्व शोकशङ्कुना तस्य हतातकः प्रतन्यते ७१

જ્યા મૂર્ત, અમૂર્ત, ચેતન, જડ, નિત્ય, અનિત્યાદિ વિસદૃશપણાથી આત્મા કરતા શરીરનુ જુદાપણુ (સ્વતઃસિદ્ધ) છે ત્યા ધન બધવાદિ સહાયિઓનુ જુદાપણુ કહેવુ કે તેઓ આત્માથી જૂદા છે તે અતિશય ઉક્તિવાળુ નથી અરે, જે માણસ દેહ, ધન અને બધુ આદિથી ભિન્ન જુદોજ આત્માને જુવે છે, તેને વિયોગાદિ જન્ય શોકરૂપ શલ્ય કેવી રીતે પીડા કરી શકે? આ પ્રમાણે દેહ, ગેહ, સ્વજનાદિથી આત્મા ભિન્ન છે તેમ વિચારી નિર્મળ થવુ તે અન્યત્વ ભાવના ૭૦, ૭૧

વિવેચન—અન્યત્વ એટલે જૂદાપણુ એક સ્વરૂપથી બીજા સ્વરૂપનુ વિલક્ષણપણુ આ વિલક્ષણપણુ આત્મા અને દેહના સબધમા પ્રત્યક્ષ અનુભવાય છે આત્મા ચૈતન્ય લક્ષણ છે ત્યારે ચયાપચય ધર્મવાળુ શરીર જડ સ્વરૂપ છે દેહાદિ ઇંદ્રિયગ્રાહ્ય છે આત્મા અનુભવ ગોચર છે આહિ કોઈ શકા કરે છે કે, "આત્મા અને દેહ જો પ્રગટ રીતે જૂદાજ છે તો દેહ ઉપર પ્રહાર થતા આત્મા કેમ દુખ અનુભવે છે?" એ કહેવુ ઠીક છે, પણ જેઓને શરીરાદિમા ભેદ બુદ્ધિ તાત્વિક નથી તેઓને દેહ ઉપર પ્રહાર કરતા આત્મા દુખી થાય છે પણ જેઓ દેહ, આત્માનો ભેદ સારી રીતે સ્વીકારે છે તેઓને દેહ ઉપર પ્રહાર થતા આત્મા બીલકુલ પીડાતો નથી યાદ કરો, ભગવાન્ મહાવીર દેવના ઉપર સગમકદેવે લોઢાનુ ચક્ર ફેક્યુ, અને ગોવાળીઆઓએ પગ ઉપર ખીર રાધી, છતા દેહાત્માની ભિન્નતાનો અનુભવ કરનાર મહાવીર દેવને દુખ થયુ છે? દેહાત્માની ભિન્નતા અનુભવનાર નમીરાજાને ઇંદ્રે કહ્યુ કે આ તારી મિથિલા નગરી બળી જાય છે'

નમીરાજાએ એજ ઉત્તર આપ્યો કે મારૂં કાંઇ બળતું નથી. આ ભેદજ્ઞાન કહેવાય છે. ભેદજ્ઞાન જાણનારને પિતા સંબંધી દુઃખ આવ્યે છતે પણ તે દુઃખી થતો નથી, ત્યારે અભેદ બુદ્ધિવાળા જીવને એક ચાકર સંબંધી દુઃખ આવ્યે છતે પણ તે દુઃખી થાય છે. જ્યારે મનુષ્યો મમત્વપણું-પોતાપણું મૂકી દે છે, ત્યારે પુત્ર હોય તો પણ તે પર છે અને જ્યાં મમત્વપણું ધરાવે છે તે પર હોય છતાં પુત્રથી પણ અધિક છે. પરવસ્તુને પોતપણું માનનારા કોશાકારના (રેશમના) કીડાની માફક પોતે પોતાને બાંધે છે. અને વિવેકજ્ઞાનથી સ્વપરનો નિર્ણય કરનાર પોતાને કર્મબંધનથી છોડાવે છે. નવીન કર્મ રોકવા અને પૂર્વ કર્મ દૂર કરવા આ ભાવના વારંવાર વિચારવાની છે.

(૬) અશુચિ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

रसासृग्मांसमेदोस्थि मज्जशुक्रांत्रवर्चसां
अशुचिनां पदं कायः शुचित्वं तस्य तत्कुतः ७२
नवस्रोतः स्रवद्विस्र रसनिः स्यंदपिच्छिले
देहेपि शौचसंकल्पो महन्मोहविजृंभितं ७३

રસ, રૂધિર, માંસ, મેદા, હાડકાં, મજ્જા, વીર્ય, આંતરડાં અને વિષ્ટા પ્રમુખ અશુચિના ઘર રૂપ આ કાયા છે. તેમાં પવિત્રપણું ક્યાંથી હોય? જે દેહના નવ દ્વારોથી ઝરતો દુર્ગંધિત રસ અને તેના નીકળવાથી ખરડાયેલ દેહને વિષે પણ પવિત્રતાની કલ્પના કરવી કે અભિમાન કરવું તે મહાન્ મોહનું ચેષ્ટિત છે. આ પ્રમાણે વિચારો કરી સ્ત્રી યા સ્વદેહ ઉપરથી મમત્વ ઓછો કરવો તે અશુચિભાવના. ૭૨, ૭૩.

વિવેચન—વીર્ય અને રૂધિરથી પેદા થએલ, મળથી વૃદ્ધિ પામેલ અને ગર્ભમાં જરાયુથી ઢંકાયેલ કાયા પવિત્ર કેમ કહી શકાય? માતાએ ખાધેલા અનાજ પાણીમાંથી પેદા થએલ રસ, નાડી વાટે પીઇ પીઇને વૃદ્ધિ પામેલ શરીરમાં કોણ પવિત્રતા માને? ધાતુ, અને મળાદિ દોષથી વ્યાપ્ત, કૃમિ, ગંડુપદાદિના સ્થાનરૂપ, અને રોગ રૂપ સર્પ

સમુદાયથી ભક્ષણ કરાતા આ શરીરને પવિત્ર કોણ કહે? સુસ્વાદિષ્ટ, ઉત્તમ ભોજનાદિ ખાધેલા જેના સંગથી વિષ્ટારૂપ થઈ જાય છે, તે શરીર પવિત્ર કેમ હોય? કસ્તુરી, અને ચંદનાદિના સુગંધી વિલેપનો એ જેના ઉપર લગાડવાથી મળરૂપ થઇ જાય છે તે શરીરમાં પવિત્રતા શી? સુગંધી તાંબુળાદિ ખાધા હોય છતા પ્રાત માં ઉઠતા મુખ જુગુપ્સનીય યા દુર્ગંધિત થાય છે, તે શરીર શું પવિત્ર કહેવાય?

સ્વત પવિત્ર યા સુગંધી ગંધ, ધૂપ, પુષ્પ, સ્રગ, વસ્ત્રાદિ જે દેહના સંબંધથી દુર્ગંધિત અને અપવિત્ર (મલિન) થાય છે, તે કાયાને પવિત્ર માનવી એ કેટલું બધું શોચનીય છે? મદિરાના ઘડાની માફક સેંકડો વાર આ કાયાને ધુવો, વિલેપન કરો કે અભ્યંગન કરો તોપણ પવિત્ર થવાની નથી માટે આ અનિત્ય દેહથી જેટલી તપસ્યા, જ્ઞાન, ધ્યાન, અને પરોપકારાદિ બની શકે તે કરી લેવું એજ આ માનવ દેહનું સાર્થકપણું છે આ અશુચિ ભાવના ભાવવાથી શરીર સંબંધી મદ, અભિમાન ગળી જાય છે અને દેહથી આત્માને જુદો જોવામા આવે છે

(૭) આશ્રવ ભાવનાનું સ્વરૂપ

मनोवाक्कायकर्माणि योगाः कर्म शुभाशुभ
यदाश्रवति जतूना माश्रवास्तेन कीर्त्तिता॰ ७४
मैत्र्यादिवासित चेतः कर्म सूते शुभात्मक
कषायविषयाक्रात वितनोत्यशुभ पुनः ७५
शुभार्जनाय निर्मथ्य श्रुतज्ञानाश्रित वचः
विपरीत पुनर्ज्ञेय मशुभार्जन हेतवे ७६
शरीरेण सुगुप्तेन शरीरी चिनुते शुभ
सततारभिणा जतु घातकेनाशुभ पुन' ७७
कषायविषयायोगा' प्रमादाविरती तथा
मिथ्यात्वमार्त्तरौद्रे चेत्यशुभ प्रतिहेतवे ७८

મન, વચન અને કાયાનો વ્યાપાર તે યોગો કહેવાય છે. તે યોગદ્વારા પ્રાણિઓમાં શુભાશુભ કર્મ આવે છે. માટે તે શુભાશુભ કર્મને આશ્રવ કહેલ છે, તેજ ક્રમે કરી બતાવે છે. મન જ્યારે મૈત્રી પ્રમાદાદિ ભાવના વડે વાસિત થાય છે ત્યારે શુભ કર્મ ઉત્પન્ન કરે છે અને ક્રોધાદિ કષાય તથા ઇંદ્રિયોના વિષયોથી જ્યારે આ ક્રાંત (વ્યાપ્ત) થાય છે ત્યારે તે અશુભ કર્મ વધારે છે. શ્રુતજ્ઞાનાશ્રિત સત્ય વચન તે શુભ કર્મ ઉપાર્જવા માટે થાય છે, અને તેથી વિપરીત ધર્માદિ વિરૂદ્ધ તથા અસત્ય વચન અશુભ કર્મ માટે થાય છે. શરીરને સારી રીતે અશુભ કાર્યોથી ગોપવી રાખી અને ધાર્મિક વ્યાપારોમાં પ્રવર્તાવવાથી આત્મા શુભ કર્મ એકઠાં કરે છે અને નિરંતર જંતુઓના ઘાતક અશુભ વ્યાપારો વડે અશુભ કર્મ એકઠાં થાય છે. તેમજ ક્રોધ, માન, માયા, લોભ, પાંચ ઇંદ્રિયોના ત્રેવીશ વિષયો, મન, વચન, કાયાના યોગો—નિદ્રા આલસ્યાદિ પ્રમાદ, કોઈ પણ જાતનાં વ્રત નિયમો ન લેવાં તેવી થોડી કે ઝાઝી અવિરતી, મિથ્યાત્વ, આર્ત્તધ્યાન, રૌદ્રધ્યાન વિગેરે અશુભ કર્મ ઉત્પન્ન કરવાનાં કારણો છે. આ સર્વ કર્મ આવવાનાં કારણો છે એમ વિચારી જેમ બને તેમ તેથી પાછા હઠવું એ આશ્રવ ભાવના વિચારવાનું કે સમજવાનું રહસ્ય છે ૭૪ થી ૭૮.

વિવેચન—કર્મ પુદ્‌ગલો ગ્રહણ કરવાનો હેતુ તેને આશ્રવ કહે છે. તે કર્મો જ્ઞાનાવરણીયાદિ ભેદથી આઠ પ્રકારનાં છે. જ્ઞાનાવરણીય, દર્શનાવરણીય, વેદની, મોહની, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અંતરાય, કેવાં કારણો (હેતુઓ) મળવાથી કયાં કર્મો બંધાય છે તે ક્રમે બતાવવામાં આવે છે.

જ્ઞાનાવરણીય, અને **દર્શનાવરણીય** કર્મો, તે તે ગુણ વાળાઓને, અને જ્ઞાન, દર્શનના હેતુભૂત કારણોમાં વિઘ્ન કરવાથી તેને ઓળવવાથી, નિંદા કરવાથી, આશાતના કરવાથી, ઘાત કરવાથી કે મત્સર કરવાથી બંધાય છે.

દેવપૂજા, ગુરૂની સેવા, સુપાત્ર દાન, દયા, ક્ષમા, સરાગસંયમ, દેશવિરતિ, અકામ નિર્જરા, શૌચ, અને અજ્ઞાન તપ, આ સર્વે **શાતાવેદનીય** કર્મના કારણો છે

દુઃખ, શોક, વધ, સંતાપ, આક્રંદ, અને પરિવેદન, પોતાના સંબંધમાં કરવું, બીજાને કરવું અથવા સ્વપર ઉભયને કરવું તે અશાતા વેદનીય કર્મ બાંધવાના કારણો છે

વીતરાગ, શ્રુત, સંઘ, ધર્મ અને સર્વ દેવોના સંબંધમાં અવર્ણવાદ બોલવા, તીવ્ર મિથ્યા પરિણામ, સર્વજ્ઞ, સિદ્ધ, અને દેવોનો અપલાપ કરવો (નથી એમ કહેવું), ધાર્મિક પુરૂષોને દૂષણ આપવું, ઉન્માર્ગની પ્રરૂપણા કરવી, અનર્થનો આગ્રહ કરવો, અસંયતિનું પૂજન કરવું, પૂર્વાપર વિચાર કર્યા સિવાય કાર્ય કરવાપણું, અને ગુર્વાદિકનું અપમાન કરવું આ સર્વ **દર્શન** મોહનીય કર્મના આશ્રવો છે

કષાયના ઉદયથી આત્માના તીવ્ર પરિણામ તે ચારિત્રમોહનીય કર્મબંધનના કારણો છે

કંદર્પ ઉત્પન્ન થાય તેવી ચેષ્ટાઓ, ઉપહાસ (મશ્કરી), સહનશીલતા, બહુપ્રલાપ, અને હીન વચન વિગેરે હાસ્ય મોહનીય કર્મના આશ્રવો છે

ઇર્ષા, પાપશીલતા, બીજાના સુખનો નાશ કરવાપણું, ખરાબ કાર્યોમાં બીજાને ઉત્સાહિત કરવા, વિગેરે **અરતી** મોહનીય કર્મના આશ્રવો છે

દેશાદિ દેખવામાં ઉત્સુકતા, ચિત્રો કાઢવા, રમવું, ખેલવું અને બીજાનું મન સ્વાધીન કરી લેવું વિગેરે રતિ મોહનીયનાં આશ્રવો છે

ભયના પરિણામ, બીજાને ભય પમાડવો, ત્રાસ આપવો, નિર્દયપણું વિગેરે **ભય** મોહનીયના આશ્રવો છે

પોતે શોક કરવો, બીજાને શોક કરાવવો, શોચ કરવો, રૂદન કરવું વિગેરે **શોક** મોહનીય કર્મબંધનના કારણો છે

ચતુર્વિધ સંઘના અપવાદ બોલવા, જુગુપ્સા કરવી, સદાચારની નિંદા કરવી વિગેરે **જુગુપ્સા** મોહનીયનાં આશ્રવો છે.

ઈર્ષા, વિષયમાં આસક્તિ, અસત્ય બોલવું, વક્રતા, પરસ્ત્રી લંપટતા, વિગેરે **સ્ત્રીવેદ** બંધનનાં કારણો છે.

પોતાની સ્ત્રીમાં સંતોષ, ઈર્ષા ન કરવાપણું, કષાયની મંદતા, સરલતા, શીયળ પાળવું, ઈત્યાદિ **પુરૂષવેદ** બંધનનાં કારણો છે.

સ્ત્રી, પુરૂષ સંબંધી અનંગ સેવા, ઉત્કટ કષાય, તીવ્ર વિષયાવિલાસ, સતી સ્ત્રીઓના શીયળ ખંડન કરવાપણું, ઈત્યાદિ **નપુંસકવેદ** બાંધવાનાં આશ્રવો છે.

સાધુ પુરૂષોની નિંદા કરવી, ધર્મ કરવા તત્પર થએલાઓને વિઘ્ન કરવું, મધુ, માંસ વિગેરેથી વિરમેલાઓ પાસે તેના ગુણોનું વર્ણન કરવું, વિરતિ, યા અવિરતિઓને અંતરાય કરવી, સંસારાવસ્થાના ગુણો કહેવા, ચારિત્રને દૂષિત કહેવું, શાંત થએલા કષાય નોકષાયની ઉદીરણા કરવી વિગેરે સામાન્યથી **ચારિત્ર મોહનીય કર્મ** આવવાનો આશ્રવો છે.

પંચેંદ્રિય પ્રાણિનો વધ, ઘણો આરંભ, ઘણો પરિગ્રહ, નિર્દયતા, માંસનું ભોજન, લાંબો કાળ વેર રાખવાપણું, રૌદ્રધ્યાન, મિથ્યાત્વ, અનંતાનુબંધી કષાય, કૃષ્ણ, નીલ, કાપોતલેશ્યા, અસત્ય ભાષણ, પરદ્રવ્યાપહરણ, વારંવાર મૈથુન સેવન, અને ઇંદ્રિય પરાધીનતા વિગેરે **નરક આયુષ્ય** બંધનનાં કારણો છે.

ઉન્માર્ગનો ઉપદેશ, ધર્મમાર્ગનો નાશ, ચિત્તની મૂઢતા, આર્ત્તધ્યાન, કરેલ પાપને છુપાવવું, કપટ, આરંભ, પરિગ્રહ, અતિચારવાળું શીયળવ્રત, નીલ, કાપોતલેશ્યા, અને અપ્રત્યાખ્યાનાવરણી કષાય આ સર્વે **તિર્યંચ** (જનાવર)નાં આયુષ્ય બંધનનાં કારણો છે.

અલ્પ આરંભ, અલ્પ પરિગ્રહ, સ્વાભાવિક નમ્રતા, સરલતા, કાપોત, પીતલેશ્યા, ધર્મધ્યાનમાં પ્રીતિ, પ્રત્યાખ્યાનાવરણી કષાય, મધ્યમ પરિણામ, સંવિભાગ કરવાપણું, દેવ ગુરૂનું પૂજન, સજ્જનોને માન આપવાપણું, પ્રિય આલાપ, સુખે બોધ કરી શકાય યા

સમજાવી શકાય તેવી બુદ્ધિ, અને લોક સમુદાયમા મધ્યસ્થપણે રહેવુ—આ સર્વ **મનુષ્ય આયુષ્ય** બધન કરવાના કારણો છે

સરાગસયમ, દેશવિરતિ, અકામ નિર્જરા, ઉત્તમ મનુષ્યોની સોબત, ધર્મશ્રવણ, સુપાત્રદાન, તપ, શ્રદ્ધા, રત્નત્રયની વિરાધના, મરણ અવસરે પીત અને પદ્મ લેશ્યાના પરિણામ, બાળતપ, શુભ પરિણામ પૂર્વક અગ્નિ, પાણી આદિમા મરણ, અને અવ્યકત (અર્થ, કારણ સમજ્યા વગર) સામાયિક વિગેરે **દેવ આયુષ્ય** બાધવાના કારણો છે

મન, વચન, કાયાનુ વક્રપણુ, બીજાને ઠગવા, માયાપ્રયોગ, મિથ્યાત્વ, પૈશૂન્ય, ચળચિત્તતા, વસ્તુઓમા ભેળભેળ કરવુ, જૂઠી સાક્ષી ભરવી, અન્યના અગોપાગ કાપવા, યત્રો, પિજરાઓ વિગેરે બનાવવા, કુડા તોલા, માપા બનાવવા, અન્યની નિદા, પોતાની પ્રશસા, હિસા, અસત્ય, ચોરી, મૈથુન, આરભ, મહા પરિગ્રહ, કઠોર અને અસભ્યતાવાળા વચનો, વાચાલપણુ, આક્રોશ, પરના સૌભાગ્યનો નાશ કરવો, કાર્મણક્રિયા, કુતુહલ, પરની હાસ્ી, વિડબના કરવી, વેશ્યા પ્રમુખ નીચ સ્ત્રીઓનુ પોષણ, દાવાનળ આપવો, દેવાદિકના બાનાથી વસ્તુ લઈ પોતે ભોગવવી, તીવ્ર કષાય, ચૈત્ય, ઉપાશ્રય, આરામ, અને પ્રતિમાદિનો વિનાશ કરવો, અને અગારા પાડવાદિકની ક્રિયા, એ સર્વે **અશુભ નામ** કર્મબધનના આશ્રવો (કારણો) છે

અશુભ નામ કર્મના નિમિત્તોથી ઉલટી રીતે વર્તન કરવુ, સસારથી ભય પામવો, પ્રમાદ ઓછો કરવો, સદ્ભાવ અર્પણ, ક્ષમાદિની વૃદ્ધિ, ધર્મી પુરૂષોના દર્શનથી સભ્રમ તેની સ્વાગતક્રિયા, આ **શુભ નામ** કર્મબધનના કારણો છે

અરિહત, સિદ્ધ, ગુરૂ, સ્થવિર, બહુશ્રુત, ગચ્છ, શ્રુતજ્ઞાન અને તપસ્વીઓની ભક્તિ કરવી, આવશ્યક, અને શીયળને વિષે અપ્રમાદ, વિનીતપણુ, જ્ઞાનાભ્યાસ, તપસ્યા, ત્યાગ, વારવાર ધ્યાન, શાસનની પ્રભાવના, સઘમા શાતિ કરવી, સાધુઓની વૈયાવચ્ચ,

અપૂર્વ જ્ઞાન ગ્રહણ, વિશુદ્ધ સમ્યક્ત્વ, આ વીશ સ્થાનકોનું મન, વચન, કાયાથી સેવન કરવામાં આવવાથી **તીર્થંકર** નામ કર્મ બંધાય છે.

પરની નિંદા, અવજ્ઞા, ઉપહાસ, સદ્‌ગુણલોપન, સદ્અસદ્ દોષકથન, આત્મ પ્રશંસા, સદ્અસદ્‌ગુણકથન, સદ્દોષ આચ્છાદન જાતિઆદિનો ગર્વ; આ સર્વ **નીચ ગોત્ર** કર્મનાં કારણો છે.

નીચ ગોત્ર કર્મબંધનનાં કારણોથી વિપરીત વર્તન, ગર્વ રહિત મન, વચન, કાયાએ વિનય કરવો તે સર્વ **ઉચ્ચ ગોત્ર** કર્મ બંધનનાં કારણો છે.

કોઈ દાન આપતો હોય તેના સંબંધમાં, કોઈ દાન લેતે હોય તેના સંબંધમાં, વીર્ય (શક્તિ) ફોરવવાના સંબંધમાં, ભોગ અને ઉપભોગના સંબંધમાં, કારણસર કે વગર કારણે વિઘ્ન કરવું અંતરાય કરવી—તે **અંતરાય** કર્મબંધનનાં કારણો છે.

આ પ્રમાણે કારણો (નિમિત્તો) સમજી એ કર્મબંધનોથી મુક્ત થવા માટે—વૈરાગ્ય પામવા માટે—આ આશ્રવ ભાવનાને વારંવાર યાદ કરવી

(૮). સંવર ભાવનાનું સ્વરૂપ.

सर्वेषामाश्रवाणां तु निरोधः संवरःस्मृतः
सपुनर्भिद्यते द्वेधा द्रव्यभावविभेदतः ७९
यःकर्मपुद्गलादान च्छेदः सद्रव्यसंवरः
भवहेतुक्रियात्यागः सपुनर्भावसंवरः ८०

મિથ્યાત્વ, અવિરતિ, પ્રમાદ, કષાય અને યોગાદિથી આવતા સર્વ આશ્રવોનો નિરોધ કરવો તેને સંવર કહેલો છે. તે સંવર દ્રવ્ય અને ભાવ એવા વિભાગોથી બે પ્રકારનો છે. જે કર્મ પુદ્‌ગલોનું આશ્રવ દ્વારો વડે કરી ગ્રહણ કરવાનું બંધ કરવું. તે દ્રવ્ય સંવર અને ભવનાં હેતુભૂત આત્મ વ્યાપારરૂપ ક્રિયાનો ત્યાગ કરવો તે ભાવ સંવર કહેવાય છે. ૭૯, ૮૦.

येन येन ह्युपायेन रु ध्यते योयआश्रवः
तस्य तस्य निरोधाय ससयोज्यो मनीषिभिः ८१
क्षमया मृदुभावेन ऋजुत्वेनाप्यनीहया
क्रोध मान तथा माया लोभ रुंध्याद्यथाक्रम ८२
असयमकृतोत्सेकान् विषयान् विषसनिभान्
निराकुर्यादखडेन सयमेन महामति. ८३
तिसृभिर्गुप्तिभिर्योगान् प्रमाद वा प्रमादतः
सावद्ययोगहानेना विरति चापि साधयेत् ८४
सद्दर्शनेनमिथ्यात्व शुभस्थैर्येण चेतस.
विजयेतार्त्तरौद्रे च सवरार्थ कृतोद्यमः ८५

જે જે ઉપાયે કરી જે જે આશ્રવ રોકાય તેના તેના નિરોધને માટે તે તે ઉપાયો વિદ્વાનોએ લાગુ પાડવા સવર માટે ઉદ્યમ કરનાર મનુષ્યોએ ક્ષમા, કોમળતા, સરલતા, અને અનિચ્છા (સતોષ) વડે અનુક્રમે ક્રોધ, માન, માયા, તથા લોભને રોકવો અસયમે કરી (ઇદ્રિયોની સ્વચ્છદ પ્રવૃત્તિએ કરી) વૃદ્ધિ પમાડાતા વિષ સરખા વિષયોને બુદ્ધિમાને અખડ સયમ વડે (જીતેદ્રિયપણે) કરી દૂર કરવા મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, અને કાયગુપ્તિ વડે મન, વચન, કાયાના યોગોને, અપ્રમાદથી પ્રમાદને અને સાવદ્ય (સપાપ-સદોષ) યોગોનો ત્યાગ કરવે કરી વિરતિને પણ સાધવી (સ્વાધીન કરવી) તેમજ સમ્યક્દર્શન વડે મિથ્યાત્વનો અને શુભ વિચારોમા મનને સ્થિરતા કરાવવે કરી આર્ત્ત તથા રૌદ્ર ધ્યાનનો વિજય કરવો ૮૧ થી ૮૫.

સવર ભાવના.

વિવેચન—જેમ રાજમાર્ગ ઉપર અનેક દ્વારોવાળુ, ખુલ્લુ ઘર હોય તો બારણાના માર્ગથી તેમા ધુળ ભરાય છે, તેમ આ

સંસારરૂપ રાજરસ્તામાં રાગદ્વેષરૂપ ખુલ્લાં દ્વારોએ કર્મરૂપ ધુળ ભરાય છે. પણ જો દ્વારો બંધ કરવામાં આવ્યાં હોય તો કર્મ રૂપ ધુળ ભરાવાનો સંભવ નથી. અથવા જેમ સરોવરમાં પાણી આવવાના રસ્તાઓ ખુલ્લા હોવાથી તેદ્વારા પાણી અંદર આવે છે અને તે દ્વારો બંધ કરવાથી પાણી આવતું અટકે છે, તેમ અઢા પાપસ્થાનકરૂપ દ્વારોથી પાપરૂપ પાણી આ જીવ સરોવરમાં આવે છે; અને તે પાપસ્થાનકોને બંધ કરવાથી પાપ આવતું અટકે છે અથવા વહાણમાં છિદ્ર હોવાથી છિદ્રદ્વારે પાણી અંદર પેસે છે પણ છિદ્ર બંધ કરવાથી પાણી આવતું અટકે છે, તેમ યોગાદિ આશ્રવદ્વારો બંધ કરવાથી સંવરવાળા જીવમાં કર્મ દ્રવ્યોનો પ્રવેશ થતો નથી. સંવરે કરી આશ્રવદ્વારોનો રોધ કરવો. આ સંવ ક્ષમાદિ ભેદથી અનેક પ્રકારનો છે જે પૂર્વે કહેવાયો છે. તથાપિ સંક્ષેપમાં એજ કહેવાનું છે કે મિથ્યાત્વના અનુદયથી મિથ્યાત્વ સંવર, દેશથી વિરતિ કરતાં દેશવિરતિ સંવર, સર્વથા વિરતિ કર સર્વવિરતિ સંવર, અપ્રમત્ત સંયતિને પ્રમાદ સંવર, પ્રશાંતમો યા ક્ષીણમોહ ગુણઠાણે કષાય સંવર, અને અયોગી કેવલી (ચૌદ ગુણઠાણે) પરિપૂર્ણ યોગ સંવર. આ પ્રમાણે આશ્રવના નિરોધરૂ સંવર કહ્યો. આ સંવર સર્વ ભાવનામાં શિરોમણિ તુલ્ય છે. મા આ ભાવનાનું વારંવાર મનનપૂર્વક રટણ કરવું, જેથી કર્મબ રોકવાનાં કારણોમાં પ્રબળ જાગૃતિ થતાં સંવરની પ્રાપ્તિ થાય.

આ પ્રમાણે પ્રયત્ન કરી આશ્રવને રોકવાથી સંવર એટ આવતાં કર્મો બંધ થાય છે. તે સંવર ભાવના કહેવાય છે.

(૯) નિર્જરા ભાવનાનું સ્વરૂપ.

संसारबीजभूतानां कर्मणां जरणादिह
निर्जरा सा स्मृता द्वेधा सकामा कामवर्जिता ૮
ज्ञेया सकामा यमिना मकामा त्वन्यदेहिनां
कर्मणां फलवत्पाको यदुपायात्स्वतोऽपि च ९

सदोषमपि दीप्तेन सुवर्ण वन्हिना यथा
तपोग्निना तप्यमान स्तथा जीवो विशुध्यति । ८८
अनशनमौनोदर्य वृत्तेः संक्षेपण तथा
रसत्याग स्तनुक्लेशो लीनतेति बहिस्तपः ८९
प्रायश्चित्त वैयावृत्य स्वाध्यायोविनयोपि च
व्युत्सर्गोथ शुभ ध्यान षोढेत्याभ्यतर तपः ९०
दीप्यमाने तपोवन्हौ बाह्ये वाभ्यंतरेपि च
यमी जरति कर्माणि दुर्जराण्यपि तत्क्षणात् ९१

મ સાગના બીજભૂત (કારણભૂત) કર્મોનુ આત્મપ્રદેશોથી ઝરવુ થતુ હોવાથી તેને સિદ્ધાતમા નિર્જરા કહી છે તે બે પ્રકારની છે સકામનિર્જરા અને અકામનિર્જરા (આ ક્રિયાથી મારા કર્મોનો ક્ષય થાઓ આવા અભિલાષથી ઉપયોગપૂર્વક આત્મપ્રદેશે રસને અનુભવી કર્મ પુદ્ગલોનુ પરિશાટન કરવુ તે સકામ નિર્જરા અને કર્મમુક્ત થવાની ઇચ્છા સિવાય (ટાઢ, તાપ, ભુખતરસાદિથી) આત્મપ્રદેશે રસ અનુભવી કર્મ પુદ્ગલોનુ નિર્જરવુ તે અકામનિર્જરા) આ સકામ નિર્જરા સાધુઓને હોય છે અને એકેન્દ્રિયાદી બીજા પ્રાણિઓને અકામ નિર્જરા હોય છે કેમકે ફલની માફક કર્મોનો પાક પણ બે પ્રકારે થાય છે એક સ્વભાવથી અને બીજો ઉપાયથી (જેમ ફલને ઘાસ પ્રમુખની ગરમીમા નાખવાથી પાકી જાય છે અને વૃક્ષ ઉપર પણ પાકે છે તેમ કર્મો પણ એક તો સ્વાભાવિક કાળે કરી નિર્જરે છે ત્યારે બીજા ઉદિરણા પ્રમુખ ઉપાયોએ કરી નિર્જરાય છે માટે કર્મોનો પાક બે પ્રકારે કહેવામા આવ્યો છે એક સકામ અને બીજો અકામ) દ્રષ્ટાતપૂર્વક સકામ નિર્જરાનો હેતુ બતાવે છે કે, જેમ મેલવાળુ સોનુ હોય પણ દેદીપ્યમાન અગ્નિમા નાખવાથી તે વડે શુદ્ધ થાય છે, તેમ જીવ પણ અશાતા વેદનીયાદિ કર્મોએ કરી દોષ યુક્ત છે, છતા તપસ્યા રૂપ પ્રબળ અગ્નિવડે કરી શુદ્ધ થાય છે, કેમકે તપસ્યા નિર્જરાનુ કારણ છે

તે તપ બાહ્ય અને અભ્યંતર એમ બે પ્રકારનો છે. બાહ્ય તપ, અનશન, ઉનોદરી, વૃત્તિસંક્ષેપ, રસત્યાગ, શરીરક્લેશ અને સંલીનતા એમ છ પ્રકારનો છે અને અભ્યંતર તપ, પ્રાયશ્ચિત, વૈયાવચ્ચ, સ્વાધ્યાય, વિનય, કષાયત્યાગ અને શુભ ધ્યાન એમ છ પ્રકારનો છે. આ બાહ્ય અને અભ્યંતર તપરૂપ અગ્નિ પ્રદીપ્ત થયે છતે સંયમવાન મુનિઓ દુઃખે દૂર કરી શકાય તેવાં પણ કર્મોને તત્કાળ બાળી ભસ્મસાત કરે છે. ૮૯ થી ૯૧.

વિવેચન–જેમ ઉપાયથી સર્વ દ્વારો બંધ કર્યે, નવીન પાણીથી સરોવર ભરાતું નથી, તેમ સંવરવડે આશ્રવનો નિરોધ કર્યાથી નવીન કર્મદ્રવ્યવડે આ જીવ પુરાતો નથી. જેમ પૂર્વે એકઠું થએલું સરોવરનું પાણી સૂર્યનાં તીવ્ર તાપથી સુકાઇ જાય છે, તેમ પૂર્વનાં બાંધેલ સર્વ કર્મો તપસ્યાથી શોસાઇને ક્ષય થાય છે. નિર્જરા માટે બાહ્ય તપથી આભ્યંતર તપ શ્રેષ્ટ છે અને અભ્યંતર તપમાં પણ ધ્યાન છે તે મુગટ તુલ્ય છે. કેમકે ધ્યાનવાળા મુનિઓ, ઘણા કાળનાં એકઠાં કરેલાં, ઘણાં અને પ્રબળ કર્મોને પણ એક ક્ષણ માત્રમાં નિર્જરી નાખે છે. જેમ વૃદ્ધિ પામેલ અજીર્ણાદિ દોષ લાંઘણ કરવાથી સોષાઈ જાય છે, તેમ તપસ્યાથી પૂર્વ સંચિત કર્મો ક્ષય થાય છે. જેમ પ્રચંડ પવનથી હણાયેલ વાદળનો સમૂહ વીખરાઇ જાય છે તેમ તપસ્યાથી કર્મો છૂટી જાય છે. આ બે પ્રકારના તપ વડે નિર્જરા કરતાં સર્વ કર્મના ક્ષયથી મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સંસાર સમુદ્ર પાર ઉતરવા સેતુ (પાળ યા પુલ) તુલ્ય અને મમત્વ નાશના કારણરૂપ આ નિર્જરા ભાવનાને વારંવાર યાદ કરવી અને તે પ્રમાણે વર્તન કરવું.

(૧૦). ધર્મ સુઆખ્યાતતા ભાવના.

स्वाख्यातः खलु धर्मोयं भगवद्भिर्जिनोत्तमैः
यं समालंबमानो हि न मज्जेद् भवसागरे ९२

संयमः सूनृतं शौचं ब्रह्माकिंचनता तपः
क्षांतिर्मार्दवमृजुता मुक्तिश्च दशधा सतु ९३

ભગવાન કેવળ જ્ઞાની તીર્થંકરોએ વિધિ પ્રતિષેધ રૂપ આ ધર્મ ઘણીજ સરસ રીતે પૂર્વાપર વિરોધ રહિત કહેલ છે કે જે ધર્મનું દુર્ગતિમાં પડવાના ભયથી અવલંબન કરનાર માણસ સંસાર સાગરમાં બુડતો નથી તે ધર્મ સંયમ (પ્રાણિની દયા,) સત્ય, શૌચ (અદત્તાદાન પરિહાર,) બ્રહ્મચર્ય, અકિંચનતા (શરીર તથા ધર્મોપકરણાદિને વિષે પણ નિર્મમતા,) તપ, ક્ષમા, નમ્રતા, સરલતા અને નિર્લોભતા (બાહ્યાભ્યંતર વસ્તુ વિષે તૃષ્ણા વિચ્છેદ) રૂપ દશ પ્રકારનો છે. ૯૨-૯૩

ધર્મનું માહાત્મ્ય.

धर्मप्रभावतः कल्पद्रुमाद्याददतीप्सित
गोचरेपि न तेस्यु रधर्माधिष्ठितात्मना ९४
अपारे व्यसनाम्भोधौ पतंतं पाति देहिन
सदा सविधवर्त्येको बन्धुर्धर्मोऽतिवत्सलः ९५
आप्लावयति नाम्भोधि राश्वासयति चाम्बुदः
यन्महीं सप्रभावोय ध्रुवं धर्मस्य केवलः ९६
न ज्वलत्यनलस्तिर्यग् यदूर्ध्वं वाति नानिलः
अचिन्त्यमहिमा तत्र धर्मएव निबन्धन ९७
निरालम्बा निराधारा विश्वाधारा वसुंधरा
यच्चावतिष्ठते तत्र धर्मादन्यन्नकारण ९८
सूर्याचंद्रमसावेतौ विश्वोपकृतिहेतवे
उदयेते जगत्यस्मिन् नूनं धर्मस्य शासनात् ९९
अबंधूनामसौ बंधु रसखीनामसौ सखा
अनाथानामसौ नाथो धर्मो विश्वैकवत्सलः १००
रक्षोयक्षोरगव्याघ्र व्यालानलगरादयः
नापकर्तुमलं तेषां यैर्धर्मः शरणं श्रितः १०१

धर्मो नरकपाताल पाताद्वयति देहिनः
धर्मोनिरुपमं यच्छ त्यपि सर्वज्ञवैभवं १०२

ધર્મના પ્રભાવથી કલ્પવૃક્ષ, કામધેનુ, ચિંતામણ્યાદિ મનો ઇચ્છિત ફળ આપે છે અને તેજ કલ્પવૃક્ષાદિ અધર્મિષ્ટ મનુષ્યોને દ્રષ્ટિગોચર પણ થતાં નથી. મહાન્ દુઃખરૂપ સમુદ્રમાં પડતાં પ્રાણિઓને નિરંતર પાસે રહેવાવાળો અને બંધુ સમાન અતિ વત્સલ એક ધર્મ રક્ષણ કરે છે. સમુદ્ર પૃથ્વીને ભીંજાવી દેતો નથી અને વરસાદ પૃથ્વીને તૃપ્ત કરે છે. આ પ્રભાવ નિશ્ચે કેવળ ધર્મનોજ છે. અગ્નિ તિર્ચ્છી રીતે બળતો નથી. અને પવન ઉર્ધ્વવહન થતો નથી. આ અચિંત્ય મહિમાનું કારણ ધર્મજ છે. વિશ્વના આધાર ભૂત પૃથ્વી આલંબન અને આધાર વિના રહી શકેછે. ત્યાં ધર્મ સિવાય બીજું કોઈ કારણ નથી. આ સૂર્ય અને ચંદ્રમા વિશ્વને ઉપકારાર્થે આ જગત્માં ઉદય પામે છે. નિશ્ચે તે ધર્મની આજ્ઞાથી ઉદય પામે છે. આ ધર્મ જેને બાંધવ ન હોય તેનો બાંધવ છે, મિત્ર ન હોય તેનો મિત્ર છે, અનાથનો નાથ છે અને સર્વનું હિત કરનાર છે. જેઓએ ધર્મનું શરણ લીધું છે તેઓને રાક્ષસ, યક્ષ, સર્પ, વ્યાઘ્ર, વ્યાલ, અગ્નિ અને વિષાદિ દુઃખ આપવાને કે બુરૂં કરવાને સમર્થ થતાં નથી. ધર્મ નરક અને પાતાળમાં પડતા પ્રાણિઓનું રક્ષણ કરે છે અને ઉપમા રહિત સર્વજ્ઞપણાના વૈભવને પણ ધર્મજ આપે છે. ૯૪ થી ૧૦૨.

(૧૧) લોકભાવના

कटिस्थकरवैशाख स्थानकस्थ नराकृति
द्रव्यैः पूर्णं स्मरेल्लोकं स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मकैः १०३
लोको जगत्रयाकीर्णो भुवः सप्तात्र वेष्टिताः
घनांभोधिमहावात तनुवातैर्महाबलैः १०४
वेत्रासन समोऽधस्ता न्मध्यतो झल्लरीनिभः
अग्रेमुरज संकाशो लोकःस्यादेवमाकृतिः १०५

निष्पादितो न केनापि न धृतः केनचिच्च सः।
स्वयंसिद्धो निराधारो गगने किन्त्ववस्थितः ॥ १०६

કેડ ઉપર બેઉ હાથ રાખી અને પગ પહોળા કરી ઉભેલા પુરૂષની આકૃતિ સરખા નિત્ય ઉત્પત્તિ તથા વ્યય ધર્મવાળા છ દ્રવ્યોથી પૂર્ણ આ ચૌદ રજુ પ્રમાણ લોકને ચિંતવવો તે લોક ઉર્ધ્વ અધો અને તિરછો એમ ત્રણ જગતથી વ્યાપ્ત છે અધો લોકમા રહેલી નરકની સાત પૃથ્વીઓ મહા બળવાન ઘનોદધિ (નિબિડ જામેલ પાણીથી) ઘનવા (નિબિડ જામેલ વાયુથી) અને પાતળા વાયુથી નિચે વિંટાયેલી છે આ ચૌદ રાજ્ય લોક અધો ભાગમા વેત્રાસનને આકારે (નીચે વિસ્તારવાળો અને ઉપર ઉપર સંકોચ પામતા આકારવાળો) છે મધ્ય ભાગમા ઝાલર સરખા આકારનો છે અને ઉપરના ભાગમા મુરજ (ઉપર તથા નિચે સંકોચવાળો અને વચમા વિસ્તારવાળો મુરજ)ના આકારવાળો છે આ પ્રમાણે ચૌદ રાજ્ય લોકની આકૃતિ છે આ લોકને કોઈએ બનાવ્યો નથી તેમ તેને કોઈએ પકડી રાખ્યો નથી પણ સ્વયં સિદ્ધ અને નિરાધાર આકાશમા રહેલો છે આ પ્રમાણે વિચાર કરી લોકસ્વરૂપનુ ચિંતવન કરી તત્વજ્ઞાનથી નિર્મળતા મેળવવી તે લોકસ્વરૂપ વિચારવાનુ પ્રયોજન છે લોકસ્વરૂપ ભાવના સમાપ્ત થઇ ૧૦૩ થી ૧૦૬

(૧૨) સમ્યક્ત્વ દુર્લભત્વ ભાવના.

अकामनिर्जरारूपात् पुण्याज्जन्तोः प्रजायते
स्थावरत्वात् त्रसत्वं वा तिर्यक्त्वं वा कथंचन ॥ १०७
मानुष्यमार्यदेशश्च जातिः सर्वाक्षपाटवम्
आयुश्च प्राप्यते तत्र कथंचित् कर्मलाघवात् ॥ १०८
प्राप्तेषु पुण्यतः श्रद्धा कथकश्रवणेष्वपि
तत्त्वनिश्चयरूपं तद् बोधिरत्नं सुदुर्लभम् ॥ १०९
भावनाभिरविश्रान्तमिति भावितमानसः।

અકામ નિર્જરારૂપ પુણ્યથી કોઇપણ પ્રકારે જંતુઓને (નિગોદથી) સ્થાવરપણું, ત્રસપણું અને તિર્યંચપણું પ્રાપ્ત થાય છે, અને તેનાથી પણ વિશેષ કર્મલાઘવતા થતાં મનુષ્ય જન્મ, આર્ય દેશ, ઉત્તમ જાતિ, સર્વઇંદ્રિયપટુતા. (પરિપૂર્ણતા) અને લાંબુ આયુષ્ય પ્રાપ્ત થાય છે તેમજ વિશેષ પુન્યોદયથી ધર્મ શ્રવણ કરવાનો અભિલાષ, ધર્મકથન કરનાર ગુરૂ અને ધર્મનું શ્રવણ એ સર્વ મળ્યે છતે પણ તત્વ નિશ્ચયરૂપ બોધિરત્ન (સમ્યકત્વ) પામવું એ વિશેષ દુર્લભ છે. આ પ્રમાણે વિચાર કરી સમ્યકત્વમાં દૃઢ થવું તે બોધિદુર્લભ ભાવના છે. આ બાર ભાવનાઓવડે મનને નિરંતર વાસિત-ભાવિત-કરતાં સર્વ પદાર્થોને વિષે મમત્વ રહિત થઇ પ્રાણિઓ સમભાવને પ્રાપ્ત થાય છે. માટે સમ સુ ખાર્થીઓએ આ બાર ભાવનાથી અહોનિશ અંતઃકરણને વાસિત કરવું જોઇએ. ૧૦૭ થી ૧૧૦

સમભાવનું ફળ.

विषयेभ्यो विरक्तानां साम्यवासित चेतसां
उपशाम्येत्कषायाग्नि र्बोधिदीपः समुन्मिषेत् ११

વિષયોથી વિરક્ત પામેલા અને સમભાવથી વાસિત ચિત્ત વાળા મનુષ્યોનો કષાય અગ્નિ ઉપશમી જાય છે અને સમ્યકત્વ દીપક પ્રદીપ્ત થાય છે. ૧૧૧.

સમત્વ આવ્યા પછી શું કરવું?

समत्वमवलंब्याथ ध्यानं योगीसमाश्रयेत्
विनासमत्वमारब्धे ध्याने स्वात्मा विडंब्यते ११

સમત્વનું અવલંબન કરીને યોગીઓએ ધ્યાનનો આશ્ર કરવો (ધ્યાન ધરવું). સમભાવ સિવાય ધ્યાનનો પ્રારંભ કરવા આવે તો ધ્યાનમાં પ્રવેશ ન થતાં આત્મા વિડંબના પામે છે. ૧૧

मोक्षः कर्मक्षयादेव सचात्मज्ञानतो भवेत्
ध्यानसाध्य मतं तच्च तद्ध्यानं हितमात्मनः ११३

કર્મક્ષયથીજ મોક્ષ થાય છે તે કર્મક્ષય આત્મજ્ઞાનથી થાય છે તે આત્મજ્ઞાન ધ્યાનથી સાધ્ય થાય છે માટે તે ધ્યાનજ આત્માને હિતકારી માનેલુ છે ૧૧૩

न साम्येन विना ध्यान न ध्यानेन विना च तत्
निष्कप जायते तस्माद्वयमन्योन्यकारण ११४

સામ્યતા સિવાય ધ્યાન હોતુ નથી અને ધ્યાન સિવાય નિષ્કપ (મજબુત) સામ્યતા આવતી નથી માટે તે બેઉ આપસમા (અન્યોઅન્ય) હેતુરૂપ છે ૧૧૪.

ધ્યાનનુ સ્વરૂપ.

मुहूर्त्तातर्मनः स्थैर्य ध्यान छद्मस्थयोगिना
धर्म्य शुक्ल च तद्द्वेधा योगरोधस्त्वयोगिना ११५

એક આલબનમા અતર્મુહૂર્ત પર્યત મનની સ્થિરતા તે છદ્મસ્થ યોગીઓનુ ધ્યાન કહેવાય છે તે ધર્મધ્યાન અને શુકલ ધ્યાન એમ બે પ્રકારનુ છે અને યોગના નિરોધરૂપ ધ્યાન અયોગિઓને (ચાદમા ગુણ ઠાણાવાળાને) હોય છે ૧૧૫

मुहूर्तात्परतश्चिता यद्वा ध्यानातर भवेत्
बह्वर्थसक्रमे तु स्या दीर्घापि ध्यानसततिः ११६

એક મુહૂર્ત ધ્યાનમા જવા પછી ધ્યાન ન બધી ચિતા હોય અથવા આલબનના ભેદથી બીજુ ધ્યાનાતર હોય પણ એક મુહૂર્ત સિવાય એકજ આલબનમા વધારે વખત ધ્યાતા રહી શકતો નથી) એમ ઘણા અર્થમા પ્રવેશ કરવાથી એટલે અતર્મુહૂર્ત એક આલબન રાખી, વળી બીજુ આલબન લીધુ તેમા અતર્મુહૂર્ત રહી વળી ત્રીજુ આલબન લીધુ એવી રીતે લાબા વખત સુધી પણ ધ્યાનની સતતિ હોય છે ૧૧૬

ધ્યાનની વૃદ્ધિ કરવા માટે ધ્યાનમાં ભાવનાઓ કરવી
ને બતાવે છે.

मैत्रीप्रमोदकारुण्य माध्यस्थानि नियोजयेत्
धर्मध्यानमुपस्कर्तुं तद्धि तस्य रसायनं ११७

તુટેલા ધ્યાનને ફરી ધ્યાનાંતરની સાથે જોડવા માટે મૈત્રી, પ્રમોદ, કરૂણા અને માધ્યસ્થતા આ ચાર ભાવનાઓ આત્માની સાથે પ્રયોજવી કેમકે આ ચાર ભાવનાઓ ધ્યાનને રસાયણની માફક પુષ્ટિ આપનારી છે. ૧૧૭

મૈત્ર્યાદિ ભાવનાનું સ્વરૂપ.

माकार्षीत्कोपि पापानि मा च भूत्कोपि दुःखितः
मुच्यतां जगदप्येषा मतिर्मैत्री निगद्यते ११८
अपास्ताशेषदोषाणां वस्तुतत्त्वावलोकिनां
गुणेषु पक्षपातोयः सप्रमोदः प्रकीर्त्तितः ११९
दीनेष्वार्त्तेषु भीतेषु याचमानेषु जीवितं
प्रतीकारपरा बुद्धिः कारुण्यमभिधीयते १२०
क्रुरकर्मसु निःशंकं देवतागुरुनिंदिषु
आत्मशंसिषु योपेक्षा तन्माध्यस्थमुदीरितं १२१
आत्मानं भावयन्नाभि र्भावनाभिर्महामतिः
त्रुटितामपिसंधत्ते विशुद्धध्यानसंततिं १२२

કોઈ પણ જીવો પાપ ન કરો, કોઈ પણ દુઃખિ ન થાઓ અને આ જગતના સર્વ જીવો પણ કર્મથી મુક્ત થાઓ આ પ્રકારની ભાવનાબુદ્ધિ તે મૈત્રી કહેવાય છે. જીવહિંસાદિ સમ દોષોને દૂર કરનાર અને યથાસ્થિત વસ્તુતત્વને જોવાવાળા મહ પુરૂષોના શમ, દમ, ઔચિત્ય, ગાંભિર્ય, ધૈર્યત્વાદિ ગુણોને વિ ગુણપણાના જે પક્ષપાત (તેમના વિનય, વંદન, સ્તુતિ, પ્રશં અને વૈયાવૃત્યાદિ કરવા રૂપ પક્ષપાત) તેને પ્રમોદ કહેલ છે

દીન દયાપાત્ર આર્ત્ત તૃષ્ણારૂપ અગ્નિ વડે કરી બળતા વિવિધ દુઃખથી પીડાયેલા, વૈરીથી દબાયેલા, રોગથી પીડાયેલા અથવા મૃત્યુના મુખમા સપડાયેલા માટેજ પ્રાણત્રાણ માટે યાચના કરતા જીવોને તે તે દુઃખોમાથી મુક્ત કરવા માટે હિતોપદેશ તથા દેશકાલની અપેક્ષાએ અન્ન, પાન, આશ્રય, વસ્ત્ર, ભેષજાદિ વડે કરી મદદ કરવી તે કરૂણા કહેવાય છે ગમ્યાગમ્ય ભક્ષાભક્ષ્ય કર્તવ્યાકર્તવ્યાદિ વિવેક વિનાના અને તેથી ક્રૂર કર્મ કરવાવાળા, નિઃશકપણે દેવગુરૂની નિંદા કરનારા અને સદોષ છતા પણ પોતાની પ્રશંસા કરવાવાવાળા આવા જીવો ધર્મ દેશવાને અયોગ્ય જણાતા તેઓની ઉપેક્ષા કરવી, તેને માધ્યસ્થ ભાવના કહે છે

આ ભાવનાઓ વડે પોતાના આત્માને ભાવિત કરતા–વાસિત કરતા–મહાબુદ્ધિમાન્ જીવો ત્રુટેલી વિશુદ્ધ ધ્યાનની સંતતિને પાછી સંજીવન કરે છે સાધી આપે છે ૧૧૮-૧૨૨

ધ્યાન કેવા સ્થળોમા રહી કરવુ તે.

तीर्थं वा स्वस्थताहेतुं यत्तद्वा ध्यानसिद्धये
कृतासनजयो योगी विविक्तं स्थानमाश्रयेत् ॥ १२३

આસનનો જય કરવાવાળા યોગીએ ધ્યાનની સિદ્ધિ માટે તીર્થંકરોના જન્મ, દીક્ષા, કેવળ અને નિર્વાણ ભૂમિકામા જવુ જોઈએ તેના અભાવે સ્વસ્થતાના હેતુ ભૂત સ્ત્રી, પશુ, પંડકાદિ રહિત કોઇપણ શાન્ત સ્થળનો આશ્રય કરવો ૧૨૩

આસનોનાં નામ

पर्यंक वीरवज्राब्ज भद्रदंडासनानि च
उत्कटिका गोदोहिका कायोत्सर्गस्तथासन ॥ १२४

પર્યંકાસન, વીરાસન, વજ્રાસન, પદ્માસન, ભદ્રાસન, દંડાસન, ઉત્કટિકાસન, ગોદોહિકાસન, અને કાયોત્સર્ગાસન, વિગેરે આસનો કહેવા છે ૧૨૪.

કેડની નીચેના કગરાઓ (કુલાઓ) ને પાનીની સાથે નીચે જમીન ઉપર અડકાડવા તેને ઉત્કટિકાસન કહે છે (તે આસનમાં મહાવીર દેવને કેવલજ્ઞાન થયું હતું) અને પગની પાનીઓ જમીન સાથે અડકે તેવી રીતે ગાય દોવાને આકારે બેસવું તેને ગોદોહિકાસન કહે છે. ૧૩૨

કાયોત્સર્ગાસન.

प्रालंबितभुजद्वंद्व मूर्ध्वस्थस्यासितस्य वा
स्थानं कायानपेक्षं यत् कायोत्सर्गः स कीर्तितः ॥ १३३

બન્ને ભુજાઓને નીચી લટકતી રાખી. ઉભાં અથવા બેઠાં કાયાની અપેક્ષા રાખ્યા વગર રહેવું તેને કાયોત્સર્ગ આસન કહે છે. ૧૩૩

આ આસનો તો એક દિગમાત્ર બતાવ્યાં છે પણ બીજાં અનેક આસનો છે છતાં.

जायते येन येनेह विहितेन स्थिरं मनः
तत्तदेव विधातव्य मासनं ध्यानसाधनं ॥ १३४

જે જે આસન કરવે કરી મન સ્થિર થાય, ધ્યાનના સાધન ભૂત તે તે આસનોજ કરવાં. આંહી અમુક આસનજ કરવું જોઇએ તેવો કાંઇ આગ્રહ નથી. સુખપૂર્વક લાંબો કાળ ચિત્ત સમાધિમાં બેસી શકાય તે આસન કરવા લાયક છે. આ સર્વ આસનોમાંથી તેવું પોતાને યોગ્ય કોઇપણ આસન કરવું. ૧૩૪

सुखासन समासीनः सुश्लिष्टाधरपल्लवः
नासाग्रन्यस्तदृग्द्वंद्वो दंतैर्दंतानसंस्पृशन् ॥ १३५
प्रसन्नवदनः पूर्वा भिमुखोवाप्युदङ्मुखः
अप्रमत्तः सुसंस्थानो ध्याता ध्यानोद्यतो भवेत् ॥ १३६

લાંબા વખત સુધી સુખે બેસી શકાય તેવા આસને બેસી પવન બહાર ન જાય તેવી રીતે મજબુતાઇથી બન્ને હોઠ બંધ કરી નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર બન્ને દૃષ્ટિ સ્થાપન કરી, ઉપરના દાંતોની સાથે નિચેના દાંતોનો સ્પર્શ ન થાય તેવી રીતે દાંતોને રાખી, (દાંતની સાથે

દાત લાગવાથી મન સ્થિર થતુ નથી) અને, તમોગુણરહિત પ્રકૃતીના વિક્ષેપોવિનાનુ પ્રસન્ન મુખ કરી, પૂર્વ સન્મુખ યા ઉત્તર સન્મુખ બેસી (અથવા જીનેશ્વરની પ્રતિમા સન્મુખ બેસી) અપ્રમત્ત અને શરીર અને સરલ (સિધુ) યા મેરૂદડને અક્કડ રાખી ધ્યાતાએ ધ્યાન કરવા માટે ઉદ્યમવાન્ થવુ ૧૩૫-૧૩૯

इति आचार्यश्री हेमचन्द्रविरचित योगशास्त्रे मुनिश्री केशरविजय गणिकृत बालावबोधे चतुर्थ प्रकाश

ॐ

अथ पचम प्रकाश प्रारभ्यते

પ્રાણાયામ

યોગના યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન અને સમાધિ એમ આ૦ અગો છે તેમા ચોથુ અગ પ્રાણાયામ છે પતજલી પ્રમુખ યોગાચાર્યોએ મોક્ષ સાધન માટે પ્રાણાયામને ઉપયોગી ગણી સ્વીકાર્યો છે પણ ખરી રીતે પ્રાણાયામ મોક્ષના સાધનરૂપ ધ્યાનમા ઉપયોગી નથી છતા પણ શરીર નિરોગતા અને કાળજ્ઞાનાદિમા ઉપયોગી છે, એમ ધારી અમે પણ પ્રાણાયામનુ સ્વરૂપ આહી આપીએ છીએ

प्राणायामस्ततः कैश्चित् आश्रितो ध्यानसिद्धये
शक्यो नेतरथा कर्त्तु मनःपवननिर्जयः ॥ १ ॥

આસન જય કર્યા અનતર કોઇ પતજલી પ્રમુખે ધ્યાન સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામનો આશ્રય લીધો છે કેમકે પ્રાણાયામ કર્યા સિવાય મન અને પવનનો જય થઈ શકતો નથી ૧

પ્રાણાયામથી પવનનો જય થાય પણ મનનો જય કેમ થાય તેનો ઉત્તર આપે છે.

मनोयत्र मरुत्तत्र मरुद्यत्र मनस्ततः
अतस्तुल्यक्रियावेतौ संवीतौ क्षीरनीरवत्

મન જે ઠેકાણે છે. તે ઠેકાણે પવન છે. અને જ્યાં પવન ત્યાં મન છે. આ કારણથી સરખી ક્રિયાવાળાં મન અને પવન દુધ પાણીની માફક એકઠાં મળેલાં રહે છે. ૨

વિવેચન—મન અને પવનની ક્રિયા તથા સ્થાન એકસરખ છે. શરીરના કોઈપણ ભાગ ઉપર મનને રોકશો તો તે ઠેકાણે અવશ્ય પવનનો ખટકારો થતો જણાશે. મનને કોઈપણ ભાગ ઉપર રોકવું એટલે ઉપયોગ રાખી તે તે ભાગો ઉપર જોયા કરવું. આમ કરવાથી બીજા કોઈપણ વિચાર સંબંધી મનની ક્રિયા બંધ પડશે. અને જે ઠેકાણે રોકવામાં આવ્યું છે તે ઠેકાણે ઉપયોગની જાગૃતિ હોવાથી વિચાર નહિં કરે, પણ ઉપયોગની જાગૃતિ સુધી ત્યાંજ રોકાઇ રહેશે અને પવન પણ ત્યાં ખટક ખટક એવા શબ્દ કરતો કે કોઇ બીજી પણ રીતે ત્યાં છે એમ અનુભવાશે. ૨

મન પવનનું તુલ્ય ક્રિયાપણું બતાવે છે.

एकस्य नाशेन्यस्य स्यान्नाशो वृत्तौ च वर्तनं
ध्वस्तयोरिंद्रियमति ध्वंसान्मोक्षश्चजायते ३

મન, પવન, એમાંથી એકનો નાશ થયે બીજાનો નાશ થાય છે. અને બેઉમાંથી એક હોય તો બીજો પણ બન્યો રહે છે. બેઉનો નાશ થવાથી ઇંદ્રિય, અને બુદ્ધિના વ્યાપારનો નાશ થાય છે. અને ઇંદ્રિયની પ્રવૃત્તિ તથા મનના વિચારો બંધ થવાથી મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય છે. ૩

વિવેચન—મન અને પવનનો નાશ શરીરમાંથી જીવ જાય પછી થઇ જાય છે. અને ત્યારે ઇંદ્રિય તથા વિચારની પ્રવૃત્તિ પણ બંધ થાય છે. તે આંહી ગ્રહણ કરવાની નથી. અને તેથી મોક્ષ થતું નથી.

પણ આત્મ ઉપયોગની પૂર્ણ જાગૃતિ હોય ત્યારે મન અને પવનની પ્રવૃત્તિ બધ થાય છે, તે પ્રવૃત્તિ બધ થતા ઇંદ્રિયના વ્યાપારો અને બુદ્ધિની પ્રવૃત્તિ બધ થાય છે, તે આહી ગ્રહણ કરવાની છે અને તેથીજ મોક્ષ મળે છે ૩

પ્રાણાયામ.

પ્રાણાયામનુ લક્ષણ અને તેના ભેદો.

प्राणायामो गतिच्छेदः श्वासप्रश्वासयोर्मतः
रेचकः पूरकश्चैव कुंभकश्चेति स त्रिधा ४

શ્વાસ ઉચ્છાસની ગતિનો નિરોધ કરવો, તેને પ્રાણાયામ કહે છે તે પ્રાણાયામ રેચક, પૂરક અને કુભક એમ ત્રણ પ્રકારનો છે ૪.

વિવેચન—નાસિકાદિના છિદ્રોથી બહાર નિકળતા વાયુને શ્વાસ કહે છે બહારથી અદર પ્રવેશ કરતા વાયુને નિશ્વાસ કહે છે તે બેઉ પ્રકારના વાયુની ગતિને રોકવી તેને પ્રાણાયામ કહે છે તે પ્રાણાયામનો અભ્યાસ આ પ્રમાણે કરવાનો છે કે પ્રથમ જે નાસિકાના છિદ્રમાથી પવન વહેતો હોય તેના બીજા છિદ્રને અગુઠાથી દબાવી સોળ ૐકાર ગણાય તેટલા વખત સુધી ચાલતા પવનવાળા નાસિકાના છિદ્રથી પવનને ખેચવો ચોસઠ ૐકાર ગણાય તેટલો વખત નાભી આગળ રોકી રાખવો અને બત્રીશ ૐકાર ગણાય તેટલા વખતે જે નાસિકા છિદ્રથી પવન પૂર્યો છે તેની બીજી બાજુના છિદ્રથી હળવે હળવે પવન બહાર કાઢવો પવન બહાર કાઢતી વખતે બીજુ નસકોરૂ અગુઠાથી દબાવી રાખવુ પછી જે નસકોરાથી રેચક કર્યો હોય તેજ નસકોરાથી પૂરક કરી, પૂર્વે કહેલ વખત પ્રમાણે કુભક કરી, બીજા નસકોરાથી રેચક કરવો—એ એક પ્રાણાયામ થયો

આ સામાન્ય પ્રાણાયામ છે સામાન્ય પ્રાણાયામે પ્રથમ અભ્યાસ કરી, પછી બત્રીસ ૐકાર જેટલા વખતે વાયુ પુરવો, એકસો અઠ્ઠાવીસ ૐકાર પ્રમાણે રોકવો અને ચોસઠ ૐકારે રેચન કરવો એ

વિશેષ પ્રાણાયામ છે. આ પ્રમાણે અભ્યાસે કરી પવનનો જય કરવો. હળવે હળવે યુક્તિપૂર્વક પ્રાણાયામનો અભ્યાસ કરવાથી સારો ફાયદો થાય છે. પણ યુક્તિ સિવાય અવિધિથી પ્રાણાયામ કરતાં હિક્કા (હેડકી), શ્વાસ, ખાંસી અને મસ્તક તથા કાનની વેદના વિગેરે રોગો ઉત્પન્ન થાય છે. માટે જેમ સિંહ, વ્યાઘ્ર અને હાથી વિગેરે પ્રાણીઓ હળવે હળવે યુક્તિથી વશ થાય છે તેમ વાયુને વશ કરવો. તેમ કરવામાં ન આવે તો જેમ સિંહાદિ વશ કરનારનેજ મારી નાંખે છે, તેમ પ્રાણાયામ કરનારને રોગાદિ ઉત્પન્ન થાય છે. માટે સાવચેતી રાખી હળવે હળવે પૂરક કરવો, હળવે હળવે વાયુને રોકવો (કુંભક કરવો) અને હળવે હળવે રેચન કરવો (શરીરથી બહાર કાઢવો). ૪.

બીજા આચાર્યના મતે પ્રાણાયામના સાત ભેદો કહે છે.

प्रत्याहारस्तथाशांत उत्तरश्चाधरस्तथा
एभिर्भेदैश्चतुर्भिस्तु सप्तधाकीर्त्यते परैः ५

પ્રત્યાહાર, શાંત, ઉત્તર અને અધર આ ચાર ભેદો સહિત (પૂર્વના ત્રણ સાથે મેળવતાં) સાત પ્રકારનો પ્રાણાયામ કેટલાક આચાર્ય કહે છે. ૫.

એ સાતેનાં અનુક્રમે લક્ષણો બતાવે છે.

यत्कोष्टादतियत्नेन नासाब्रह्म पुराननैः
वहिः प्रक्षेपणं वायोः सरेचक इति स्मृतः ६

કોઠામાંથી ઘણા પ્રયત્નપૂર્વક—નાસિકા, બ્રહ્મરંધ્ર અને મુખે કરી વાયુને બહાર કાઢવો તેને રેચક પ્રાણાયામ કહ્યો છે. ૬.

समाकृष्य यदापानात् पूरणं स तु पूरकः
नाभिपद्मे स्थिरीकृत्य रोधनं स तु कुंभकः ७

બહારથી પવનને ખેંચીને અપાન (ગુદાદ્વાર) પર્યંત કોઠામાં પૂરવો તે પૂરક અને નાભિકમળમાં સ્થિર કરીને તેને રોકવો—તે કુંભક કહેવાય છે. ૭.

स्थानात्स्थानांतरोत्कर्षः प्रत्याहारः प्रकीर्त्तितः
तालुनासाननद्वारैर्निरोधः शांत उच्यते ८

એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમા વાયુને ખેચી જવો તેને પ્રત્યાહાર કહ્યો છે અને તાળવુ, નાસિકા તથા મુખના દ્વારોથી વાયુનો નિરોધ કરવો તેને શાત કહે છે ૮

વિવેચન–નાભિથી વાયુને ખેચી હૃદયમા લઈ જવો, હૃદયથી નાભિમા લઈ જવો વિગેરે એક ઠેકાણેથી બીજે ઠેકાણે લઈ જવો તે પ્રત્યાહાર પ્રાણાયામ શાત અને કુભકમા ફેર એટલો જણાય છે કે કુભકમા, નાભિકમળમા પવનને રોકવામા આવે છે અને શાતમા તેવો નિયમ નથી પણ નિકળવાના દ્વારોથી રોકવો તેવો સામાન્ય નિયમ છે ૮

आपीयोर्ध्वं यदुत्कृष्य हृदयादिषु धारणं
उत्तरः ससमाख्यातो विपरीतस्ततोऽधरः ९

બહારના વાયુને પીને ઉચે ખેચી હૃદયાદિકને વિષે ધારી રાખવો તે ઉત્તર પ્રાણાયામ અને તેથી અવળી રીતે એટલે નાભિ આદિ નિચા પ્રદેશમા ધારી રાખવો તે અધર પ્રાણાયામ ૯

વિવેચન—આહી એ શકા થાય છે કે રેચકાદિમા પ્રાણાયામ કેવી રીતે સભવે કેમકે પ્રાણાયામનો અર્થ એવો થાય છે કે શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિનો નિરોધ કરવો તે તે રેચકાદિકમા બની શકતો નથી તેનો ઉત્તર આ પ્રમાણે છે કે રેચક કર્યા પછી પ્રાણને નાસિકાના દ્વાર આગળ બહારજ રોકવો અદર આકર્ષવો નહિ તેમ મૂકવાનો તો છેજ નહિ એટલે તે શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિ વિચ્છિદરૂપ પ્રાણાયામ કહી શકાય તેમજ પૂરકમા બહારના વાયુને હળવે હળવે આકર્ષીને કોઠામા રોકવો ત્યાથી રેચવો નહિ અને પૂરવો પણ નહિ એટલે ત્યા ગતિવિચ્છિદરૂપ પ્રાણાયામ થયો એવી રીતે સર્વ પ્રાણાયામમા શ્વાસ પ્રશ્વાસની ગતિને રોકવાનુ બની શકે છે ૯

પ્રાણાયામનું ફળ.

रेचनादुदरव्याधिः कफस्य च परिक्षयः
पुष्टिः पूरकयोगेन व्याधिघातश्चजायते १०

રેચક પ્રાણાયામથી ઉદર (પેટ) ની વ્યાધિ અને કફનો નાશ થાય છે અને પૂરક પ્રાણાયામના યોગે શરીરને પુષ્ટિ મળે છે. તથા વ્યાધિ (રોગ) ની શાંતિ થાય છે. ૧૦.

विकसत्याशु हृत्पद्मं ग्रंथिरंतर्विभिद्यते
बलस्थैर्यविवृद्धिश्च कुंभनाद् भवति स्फुटं ११

હૃદય કમળ તત્કાળ વિકસ્વર થાય છે, અંદરની ગાંઠ ભેદાય છે, શરીરમાં બળની વૃદ્ધિ થાય છે અને વાયુ સ્થિર રહી શકે છે. કુંભક કરવાથી ઉપર પ્રમાણે પ્રગટ રીતે બની શકે છે. ૧૧.

प्रत्याहाराद् बलं कांतिर्दोषशांतिश्च शांततः
उत्तराधर सेवातः स्थिरता कुंभकस्यतु १२

પ્રત્યાહાર નામના પ્રાણાયામથી શરીરમાં બળ અને કાંતિ આવે છે, શાંત નામના પ્રાણાયામથી વાત પિત અને કફ અથવા ત્રિદોષ (સન્નિપાત) ની શાંતિ થાય છે અને ઉત્તર તથા અધર પ્રાણાયામની સેવાથી કુંભકની સ્થિરતા થાય છે. ૧૨.

અત્યાર સુધીનું વિવેચન પ્રાણ વાયુને માટે આપ્યું છે. આ પ્રાણાયામથી એકલા પ્રાણ વાયુનો જય થાય છે તેમ નથી, પણ પાંચે જાતના વાયુનો જય થાય છે તેજ બતાવે છે.

વાયુનાં સ્થાનાદિ અને તેનો જય કરવાનો ઉપાય.

प्राणमपानसमाना वुदानं व्यानमेव च
प्राणायामैर्जयेत् स्थान वर्णक्रियार्थबीजवित् १३

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન આ પાંચ વાયુનો, તે વાયુનાં સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજને જાણનાર યોગિએ પ્રાણાયામે કરી જય કરવો. ૧૩.

વિવેચન—શ્વાસ, નિશ્વાસાદિ ઘણો વ્યાપાર કરે તે પ્રાણ-યુ ૧, મૂત્ર, પુરિષ (વિષ્ટા) અને ગર્ભાદિકને શરીરની બહાર

લાવે તે અપાનવાયુ ૨, અનાજ અને પાણી આદિ પદાર્થોની પરિપકવતાથી ઉત્પન્ન થતા રસોને યથાયોગ્ય સ્થાનકે પહોચાડે તે સમાન વાયુ ૩, રસાદિકને ઉચે લઈ જનાર તે ઉદાન વાયુ ૪ અને સઘળા શરીરને વ્યાપીને રહે તે વ્યાન વાયુ ૫ આ પાચે વાયુના સ્થાન, વર્ણ, ક્રિયા, અર્થ અને બીજ અનુક્રમે બતાવવામા આવશે ૧૩

પ્રાણવાયુના સ્થાનાદિક કહે છે

प्राणोनासाग्रहृन्नाभि पादाङ्गुष्ठान्तगो हरित्
गमागमप्रयोगेण तज्जयो धारणेन च ॥ १४

પ્રાણવાયુ નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર હૃદયમા, નાભિમા અને પગના અ ગુઠા પર્યંત પ્રસરેલો છે તેનો વર્ણ લીલો, નવા ઉગેલા તૃણના જેવો છે અને ગમાગમના પ્રયોગે કરીને તથા ધારણાદિ કરીને તેનો જય કરવો ૧૪.

વિવેચન—ગમ એટલે રેચકક્રિયા, આગમ એટલે પૂરક ક્રિયા અને ધારણ એટલે કુ ભકની ક્રિયા—એ ત્રણ કમે કરી એક પ્રાણાયામ થાય આ પ્રાણાયામ ક્રિયાએ કરી પ્રાણવાયુનો જય કરવો, અર્થાત્ જે જે ઠેકાણે જે જે વાયુનુ સ્થાન બતાવ્યુ છે તે તે ઠેકાણે રેચક, પૂરક અને કુ ભક કરી તે વાયુનો જય કરવો આહી નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, હૃદય, નાભિ અને અ ગુઠા પર્યંત-એ સર્વ સ્થાનો બતાવ્યા, લીલો રગ એ વર્ણ જણાવ્યો અને રેચક, પૂરક, કુ ભક, રૂપ, ગમાગમ, પ્રયોગ તે ક્રિયા બતાવી પૂર્વે જણાવેલ પાચમાથી આહી ત્રણ બતાવ્યા અને બાકી રહેલા અર્થ ને બીજ એ બે પાચે વાયુના સ્થાનાદિ ત્રણ બતાવ્યા પછી જણાવવામા આવશે ૧૪

એજ ગમાગમ પ્રયોગ અને ધારણ બતાવે છે.

नासादिस्थानयोगेन पूरणाद्रेचनान्मुहुः
गमागमप्रयोगः स्यात् धारण कुंभनात्पुन॰ ॥ १५

નાસિકાદિ સ્થાને કરી વારંવાર વાયુને પૂરવેકરી અને રેચન

કરવેકરી ગમાગમ પ્રયોગ થાય છે અને તે વાયુને તે તે ઠેકાણે રોકવાથી (કુંભક કરવાથી) ધારણ નામનો પ્રયોગ થાય છે. ૧૫.

અપાન વાયુના સ્થાનાદિ બતાવે છે.

अपानःकृष्ण रुगमन्या पृष्टपृष्टांतपार्ष्णिगः
जेयः स्वस्थानयोगेना रेचनात्पूरणान्मुहुः १६

અપાન વાયુનો વર્ણ કાળો છે. કંઠની પાછલી નાડિ, પુંઠ, ગુદા અને પહાનીમાં તેનું સ્થાન છે. તે સ્થાનમાં વારંવાર રેચક, પૂરક કરવેકરી અપાન વાયુનો જય કરવો. ૧૬.

સમાન વાયુનાં સ્થાનાદિ.

शुक्लः समानोहृन्नाभि सर्वसंधिष्ववस्थितः
जेयःस्वस्थानयोगेना सकृद्रेचनपूरणात् १७

સમાન વાયુનો વર્ણ ધોળો છે. હૃદય, નાભિ અને સર્વ સાંધાઓને વિષે તેનું રહેવાનું સ્થાન છે. તે સ્થાને વારંવાર રેચક પુરક, (કુંભક) કરવેકરી તેનો જય કરવો. ૧૭.

ઉદાન વાયુનાં સ્થાનાદિ.

रक्तोहृत्कंठतालुभ्रू मध्यमूर्ध्नि च संस्थितः
उदानो वश्यतांनेयो गत्यागति नियोगतः १८

ઉદાન વાયુનો રંગ લાલ છે. હૃદય, કંઠ, તાળવું (દશમદ્વાર) ભ્રકુટીના મધ્ય ભાગમાં અને મસ્તકમાં તેનું સ્થાન છે (તે રહેછે.) ગતિ ને આગતિના પ્રયોગથી તેને વશ કરવો. ૧૮.

ગતિ આગતિનો પ્રયોગ કેવી રીતે કરવો તે બતાવે છે.

नासाकर्षणयोगेन स्थापयेत्तं हृदादिषु
बलादुत्कृष्यमाणं च रुध्वा रुध्वा वशं नयेत् १९

નાસિકાએ બહારથી વાયુને ખેંચી તેને હૃદયાદિકમાં સ્થાપન કરવો. જોરથી તે વાયુ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યો જતો હોય તો તેને વારંવાર રોકી રોકીને વશ કરવો. ૧૯.

વિવેચન—આ ઉપાય દરેક વાયુ જીતવા માટે લાગુ પાડવાનો છે. જ્યાં જ્યાં વાયુને રહેવાનાં સ્થાનો બતાવવામાં આવ્યાં છે,

ત્યા ત્યા પહેલો પૂરક કરી (એટલે બહારથી નાસિકાદ્વારા વાયુને અદર ખેચી) તે તે સ્થાને રોકી રાખવો, એટલે ખેચવો કે મૂકવો એ બેઉ ક્રિયા બધ કરવી તેમ થતા તે વાયુ તેતે ઠેકાણે અમુક વખત સુધી સ્થિર રહેશે કદાચ જોર કરી તે વાયુ બીજે ઠેકાણે ચાલ્યો જાય તો તે તે સ્થળે વારવાર રોકી રોકીને (એટલે કુભક કરીને) કેટલેક વખત રાખીને પાછો રેચક કરી દેવો (નાસિકાના એક છિદ્રદ્વારા હળવે હળવે બહાર કાઢી નાખવો) પાછો તેજ છિદ્રથી અદર ખેચી કુભક કરવો—આ પ્રકારે તેતે વાયુનો જય કરવો યા પોતાને સ્વાધીન કરવો ૧૯

વ્યાન વાયુના સ્થાનાદિ બતાવે છે

सर्वत्वग्वृत्तिकोव्यान शक्रकार्मुकसन्निभः
जेतव्यः कुभकाभ्यासा त्संको चमसृतिक्रमात् २०

વ્યાન વાયુનો વર્ણ ઇંદ્ર ધનુષ્યના સરખો (વિવિધ રગી) છે ચામડીના સર્વ ભાગોમા તેનુ સ્થાન છે સકોચ અને પ્રસૃતિ (પૂરક અને રેચક) ના ક્રમે કુભકના અભ્યાસથી તેનો જય કરવો ૨૦

પાચે વાયુના ધ્યાતવ્ય બીજો બતાવે છે.

प्राणापानसमोदान व्यानेष्वेषु चवायुषु
ये पैं वं रौं लौं बीजानि ध्यातव्यानि यथाक्रम २१

પ્રાણ, અપાન, સમાન, ઉદાન અને વ્યાન એ પાચ વાયુને વિષે અનુક્રમે યૈં, પૈં, વૈં, રૈ, લૈ આ પાચ બીજોનુ ધ્યાન કરવુ ૨૧

વિવેચન—પ્રાણાદિ વાયુના જે સ્થાનો બતાવવામા આવ્યા છે, તે તે સ્થાને પ્રાણાદિ વાયુનો જય કરવા માટે પૂરક, કુભક અને રેચક કરતી વખતે પ્રાણાદિ વાયુના યૈં આદિ બીજોનુ ધ્યાન કરવું અર્થાત્ પ્રાણ વાયુનો જય કરતી વખતે યૈં, અપાનના જય વખતે પૈં, સમાનના જય વખતે વૈં, ઉદાનના જય વખતે રૈ અને વ્યાનના જય વખતે લૈ નુ ધ્યાન કરવુ. ધ્યાન કરવુ એટલે તે યૈં આદિ અક્ષરની આકૃતિ કલ્પી તેના જાપ પૂરક, કુભક અને

રેચક કરતી વખતે કરવો. ૨૧.–(પ્રાણાદિ વાયુના જય કરવાનું અથ પ્રયોજન શું છે તે પાંચમો ભેદ બતાવે છે.)

વાયુ જય કરવાથી થતા ફાયદા.

प्राबल्यं जाठरस्याग्ने दीर्घश्वासमरुज्जयौ
लाघवं च शरीरस्य प्राणस्य विजये भवेत् २२

પ્રાણવાયુને જીતવાથી (વશ કરવાથી) જઠરાગ્નિની પ્રબળતા થાય, દીર્ઘશ્વાસ ચાલે (દમ ન ચડે), વાયુનો જય થાય (બાદી મટી જાય) અને શરીર હલકું થાય. ૨૨.

रोहणं क्षतभंगादे रुदराग्नेः प्रदीपनं
वर्चोल्पत्वं व्याधिघातः समानापानयोर्जये २३

સમાન વાયુ અને અપાન વાયુને જીતવાથી, ગડ, ગુંમડ અને ઘા આદિનાં વ્રણ (છીદ્રો) રૂઝાઈ જાય, હાડકું ભાંગી ગયું હોય તે સંધાઈ જાય, ઉદરની અગ્નિ પ્રદીપ્ત થાય, મલ મુત્રાદિ થોડાં થાય અને રોગોનો નાશ થાય. ૨૩.

उत्क्रांतिर्वारिपंकाद्यैश्चाबाधोदाननिर्जये
जये व्यानस्य शीतोष्णा संगः कांतिररोगिता २४

ઉદાન વાયુનો જય કરવાથી ઉત્ક્રાંતિ એટલે મરણ અવસરે દશમે દ્વારથી પ્રાણત્યાગ કરી શકાય. પાણી તથા કાદવથી શરીરને બાધા ન થાય, આદિ શબ્દથી કાંટાદિકની પીડા પણ ન થાય. વ્યાન વાયુને જીતવાથી ટાઢ તથા તાપથી શરીરને પીડા ન થાય, શરીરનું તેજ વધે અને નિરોગતાની પ્રાપ્તિ થાય. ૨૪

પાંચે વાયુને જીતવાનાં જુદાં ફળો બતાવી હવે પાંચે વાયુ જીતવાનું એકઠું ફળ બતાવે છે.

यत्र यत्र भवेत्स्थाने जंतोरोगः प्रपीडकः
तच्छांत्यै धारयेत् तत्र प्राणादिमरुतः सदा २५

જે જે ઠેકાણે પ્રાણિઓને પીડા કરનાર રોગ ઉત્પન્ન થયો હોય તેની શાંતિને માટે તે તે ઠેકાણે પ્રાણાદિ વાયુને ત્યાં રોકી રાખવો. ૨૫

વિવેચન—શરીરના કોઈ પણ ભાગમા પાચ વાયુમાથી કોઈ પણ વાયુનુ સ્થાન હોય છે, તે આગળ બતાવી ગયા છીએ તો જે ઠેકાણે રોગ ઉત્પન થયો હોય તે રોગ મટાડવા માટે પ્રથમ પૂરક કરી, તે રોગને ઠેકાણે (રોગના ઉપર) કુભક કરવો આમ કરવાથી તે રોગ નાબુદ થશે ઘણે ભાગે વાત, પિત્ત અને કફની વિષમતાથી રોગોની ઉત્પત્તિ થાય છે તેને ઠેકાણે વાયુને રોકવાથી ખરાબ તત્વો દૂર થઇ, વાયુ પ્રમુખની વિષમતા ચાલી જાય છે, અને મનુષ્ય નિરોગી બનેછે આમ કરવાથી કર્મના સિદ્ધાતોને કોઇ પણ રીતે હાનિ પહોચતી નથી, કેમકે કેટલાએક રોગોની કે અશાતા વેદનીની શાતિ આવા ઉપચારોથી કે આવા નિમિત્તોથી પણ થઇ શકે છે કોઈ કર્મ એકજ રીતે વેદવાનુ કે નિર્જરવાનુ બની શકે એવો સિદ્ધાત નથી

(પ્રાણાદિક વાયુને જીતવાના ફલો બતાવી હવે તેની ધારણા ત્વાનુ કહે છે) ૨૫

વાયુની ધારણા

एव प्राणादिविजये कृताभ्यासःप्रतिक्षण
धारणादिकमभ्यस्येन्मनःस्थैर्यकृतेसदा ૨૬

આ પ્રમાણે પ્રાણાદિ વાયુને જીતવા માટે વારવાર અભ્યાસ કરીને મનને સ્થિર કરવા માટે નિરતર ધારણાદિકનો (આદિ શબ્દથી ધ્યાન, સમાધિનો) અભ્યાસ કરવો ૨૬

પાચ શ્લોકે કરી ધારણાનુ સ્વરૂપ બતાવે છે

उत्कासनसमासीनो रेचयित्वानिल शनैः
आपादागुष्ठपर्यत वाममार्गेण पूरयेत् ૨૭
पादागुष्ठे मनःपूर्व रुध्वा पादतले ततः
पाष्णौ गुल्फे च जंघायां जानुन्यूरौ गुदे ततः ૨૮
लिंगे नाभौ च तुंदे च हृत्कंठे रसनेपि च
तालुनासाग्रनेत्रे च भ्रुवोर्भाले शिरस्यथ ૨૦
एव रश्मिक्रमेणैव धारयन्मरतासह

स्थानात्स्थानांतरं नीत्वा यावद् ब्रह्मपुरं नयेत् ३०

ततः क्रमेण तेनैव पादांगुष्ठांतमानयेत्

नाभिपद्मांतरं नीत्वा ततो वायुं विरेचयेत्

पंचाभिः कुलकं ३१

પૂર્વે ચોથા પ્રકાશમાં બતાવેલ આસને બેસી, હળવે હળવે પવન રેચક કરી (પવનને બહાર કાઢી) નાસિકાના ડાબા છિદ્રથી પવનને અંદર ખેંચીને પગના અંગુઠા સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી પૂરવો, પછી પ્રથમ પગના અંગુઠા ઉપર મનને રોકવું. (જ્યાં મન ત્યાં પવન એ ન્યાયથી મનને રોકવાનું કહેતાં પવન પણ તેજ ઠેકાણે રોકાય)પછી અનુક્રમે પગનાં તળીયાં ઉપર, પાનીમાં, ગુલ્ફમાં, જંઘામાં, જાનુમાં, સાથળમાં, ગુદામાં, લિંગમાં, નાભિમાં, પેટમાં, હૃદમાં, કંઠમાં, જીભ ઉપર, તાલુમાં, નાકના અગ્ર ભાગ ઉપર, નેત્રમાં, ભ્રકુટિમાં, કપાલમાં અને માથામાં એમ એક પછી એક સ્થાનમાં આગળ વધતાં, વાયુની સંઘાતે મનને છેવટમાં બ્રહ્મરંધ્ર પર્યંત લઈ જવું. ત્યાર પછી તેજ ક્રમે પાછા ફરી પગના અંગુઠામાં મન સહિત પવનને લાવી, ત્યાંથી નાભિકમળમાં લઇ જઈ વાયુનો રેચક કરવો. ૨૭-૨૮-૨૯-૩૦-૩૧.

વાયુની ધારણાનું ફલ.

पादांगुष्ठादौ जंघायां जानूरुगुदमेहने

धारितः क्रमशो वायुः शीघ्रगत्यै बलाय च ३२

नाभौ ज्वरादिघाताय जठरे कायशुद्धये

ज्ञानाय हृदये कूर्मनाडयां रोग जरा च्छिदे ३३

कंठे क्षुत्तर्षनाशाय जिव्हाग्रे रससंविदे

गंधज्ञानाय नासाग्रे रूपज्ञानाय चक्षुषोः ३४

भाले तद्रोगनाशाय क्रोधस्योपशमायच

ब्रह्मरंध्रे च सिध्धानां साक्षाद्दर्शनहेतवे ३५

પગના અંગુઠામાં, જંઘામાં, ઘુંટણમાં, સાથળમાં, ગુદામાં અને લિંગમાં અનુક્રમે વાયુને ધારી રાખવાથી ઉતાવળી ગતિ અને બળન

પ્રાપ્તિ થાય છે નાભિમા વાયુને ધારિ રાખવાથી તાવ ઉતરી જાય છે જઠરમા ધારી રાખવાથી મળ સાફ થઇ શરીર શુદ્ધ રહે છે હૃદયમા ધારી રાખવાથી જ્ઞાનની વૃદ્ધિ થાય છે કૂર્મનાડીમા રાખવાથી રોગ અને વૃદ્ધાવસ્થાનો નાશ થાય છે (વૃદ્ધાવસ્થામા યુવાન જેવુ શરીર બન્યુ રહે છે) કંઠમા વાયુને ધારવાથી ભુખ અને તરસ લાગતી નથી, લાગી હોય તોપણ શાત થાય છે જીભના અગ્ર ભાગ ઉપર વાયુને રોકવાથી સર્વ જાતના રસનુ જ્ઞાન થાય છે નાસિકાના અગ્ર ભાગ ઉપર રોકવાથી ગધનુ જ્ઞાન થાય છે ચક્ષુમા ધારી રાખવાથી રૂપોનુ જ્ઞાન થાય છે કપાલમા ધારી રાખવાથી કપાળના રોગનો નાશ થાય છે અને ક્રોધની શાતિ થાય છે (ક્રોધવાળો સ્વભાવ મટી જાય છે) અને બ્રહ્મરધ્રમા વાયુને રોકી રાખવાથી સાક્ષાત્ સિધ્ધોના દર્શન માટે થાય છે ૩૨-૩૩-૩૪-૩૫

ધારણાનુ સ્વરૂપ બતાવી હવે પવનનુ ચેષ્ઠિત બતાવે છે.

अभ्यस्य धारणामेव सिद्धीना कारण पर
चेष्टित पवमानस्य जानीयाद् गतसशयः ३६

આ પ્રમાણે ધારણાનો અભ્યાસ કરી સિદ્ધિઓના પરમ કારણ રૂપ, સંશયરહિત પવનનુ સ્વરૂપ જાણવુ, ૩૬

વિવેચન—ધારણાનાં અભ્યાસ પછી પવનનો અભ્યાસ કરવા પછી વિશેષ પવનનુ જ્ઞાન મેળવતા અનેક પ્રકારની સિદ્ધિઓ મેળવી શકાય છે ૩૬

વાયુના ચારાદિ અને તેના ફળો.

नाभेर्निष्क्रामतश्चार हन्मध्ये नयतोगति
तिष्ठतोद्ब्रह्मरन्ध्रे तु विज्ञात्स्थान नभस्वतः ३७

નાભિમાથી પવનનુ નિકળવુ તે ચાર, હૃદયના મધ્યમાથી જવુ તે ગતિ અને બ્રહ્મરધ્રમા રહેવુ તે વાયુનુ સ્થાન જાણવુ ૩૭

તે ચારાદિકના જ્ઞાનનું ફલ કહે છે.

तच्चारगमनस्थान ज्ञानादभ्यासयोगतः
जानीयात्कालमायुश्चशुभाशुभफलोदयं ३८

તે વાયુના ચાર, ગમન અને સ્થાનને અભ્યાસે કરી જાણવાથી શુભ અને અશુભ ફળના ઉદયવાળાં કાળ અને આયુષ્ય જાણી શકાય છે. ૩૮.

હૃદયમાં મનને રોકવું અને તેથી થતા ફાયદા.

ततः शनैः समाकृष्य पवनेन समं मनः
योगी हृदयपद्मांत र्विनिवेश्य नियंत्रयेत् ३९

પવનની સાથે મનને હળવે હળવે આકર્ષીને (ખેંચીને) યોગીઓએ તેને હૃદયકમળની અંદર પ્રવેશ કરાવીને ત્યાં રોકી રાખવું. ૩૯.

ततोऽविद्या विलीयंते विषयेच्छा विनश्यति
विकल्पा विनिवर्त्तंते ज्ञानमंतर्विजृंभते ४०

હૃદયકમળમાં મનને રોકવાથી અવિદ્યા (કુવાસના યા મિથ્યાત્વ)નો વિલય (નાશ) થાય છે. પાંચ ઇંદ્રિયના વિષયોની ઇચ્છા વિનાશ પામે છે. વિકલ્પો નિવૃત્ત થાય છે, (ઉત્પન્ન થતા નથી) અને અંદર જ્ઞાન પ્રગટ થાય છે. ૪૦.

क्व मंडले गतिर्वायोः संक्रमः क्व क्व विश्रमः
का च नाडीति जानीयात् तत्र चित्ते स्थिरीकृते ४१

તેમજ વાયુની કયા મંડળમાં ગતિ છે, કયા તત્વમાં સંક્રમ (પ્રવેશ) થાય છે, કયાં જઇ વિશ્રામ પામે છે, અને હમણાં કઈ નાડી ચાલે છે, તે સર્વ હૃદયમાં મનને સ્થિર કરવાથી જાણી શકાય છે. ૪૧.

પ્રથમ ચાર મંડળો જણાવે છે.

मंडलानि च चत्वारि नाशिकाविवरे विदुः
भौमवारुणवायव्या ग्नेयाख्यानि यथोत्तरं ४२

પાર્થિવ, વારૂણ, વાયવ્ય અને આગ્નેય, આ ચાર મંડળો અનુક્રમે નાસિકાના વિવરમાં કહ્યા છે ૪૨

પાર્થિવ મંડળનું સ્વરૂપ કહે છે

पृथिवीबीज सपूर्ण वज्रलांछनसंयुत

चतुरस्र हुतस्वर्ण प्रभ स्याद् भौमपमंडलं ४३

પૃથિવીના બીજથી પરિપૂર્ણ (વ્યાપ્ત), વજ્રના લાંછન (ચિન્હ) થી યુક્ત, ચાર ખુણાવાળુ અને તપાવેલા સોના સરખુ પાર્થિવ મંડળ છે

વિવેચન—પાર્થિવબીજ "અ" અક્ષર છે કેટલાએક આચાર્ય "લ"ને પણ પાર્થિવ બીજ કહે છે હેમચંદ્રાચાર્યજીએ "ક્ષ"ને પાર્થિવ બીજ તરીકે માન્યુ છે ૮૩.

વારૂણ મંડળનું સ્વરૂપ

स्यादर्धचंद्रसस्थान वारुणाक्षरलांछित

चंद्राभममृतस्यद सांद्र वारुणमंडल ४४

અષ્ટમીના ચંદ્ર સરખા આકારવાળુ, વારૂણ અક્ષર "ન"કારના ચિન્હવાળુ, ચંદ્ર સરખુ ઉજ્વળ, અને અમૃતના ઝરવા વડેકરી વ્યાપ્ત થએલુ વારૂણ મંડળ છે ૮૪

વાયવ્ય મંડળનું સ્વરૂપ

स्निग्धांजनघनच्छाय सुवृत्त बिंदुसंकुल

दुर्लक्ष्य पवनाक्रांत चचल वायुमंडल ४५

તૈલાદિકથી મિશ્રિત કરેલા અંજનસમાન ગાઢ શ્યામ કાંતિવાળુ, ગોળાકારવાળુ, બિંદુના ચિન્હોથી વ્યાપ્ત, દુઃખે દેખી શકાય તેવું, અને પવન બીજ "ય"કારથી દબાયેલુ, ચંચળ વાયુમંડળ છે ૪૫

આગ્નેય મંડળનું સ્વરૂપ

ऊर्ध्वज्वालाचित भीम त्रिकोण स्वस्तिकान्वित

स्फुलिंगपिंग तद्बीज ज्ञेयमाग्नेयमंडल ४६

ઉંચી પ્રસરતી જ્વાલાયુક્ત ભય આપતું, ત્રણ ખુણાવાળું, સ્વસ્તિક (સાથીઆ)ના લાંછનવાળું, અગ્નિના કણીયા સરખું, પીળા વર્ણવાળું, અને અગ્નિબીજ રેફ (̊) સહિત, આગ્નેય મંડળ જાણવું. ૪૬.

अभ्यासेन स्वसंवेद्यं स्यान्मंडलचतुष्टयं
क्रमेण संचरन्नत्र वायुर्ज्ञेयश्चतुर्विधः ४७

અભ્યાસ કરવાથી આ ચાર મંડળ અભ્યાસીને જાણી શકાય છે. આ ચારે મંડળમાં ચાલતો વાયુ અનુક્રમે ચાર પ્રકારનો જાણવો. ૪૭.

તે વાયુના ચારે ભેદો ક્રમે બતાવે છે.

नासिकारंध्रमापूर्य पीतवर्णः शनैर्वहन्
कवोष्णोष्टांगुलस्वच्छो भवेद्वायुः पुरंदरः ४८

પુરંદર વાયુનો વર્ણ પીળો છે, સ્પર્શ કાંઇક શીત અને કાંઇ ઉષ્ણ છે, અને નાસિકાના વિવરને પૂરીને સ્વચ્છ તથા હળવે હળવે આઠ આંગુળના પ્રમાણમાં બહાર વહન થાય છે. ૪૮.

धवलः शीतलोऽधस्तात् त्वरितत्वरितं वहन्
द्वादशांगुलिमानश्च वायुर्वरुण उच्यते ४९

ધોળા વર્ણવાળા, શીતળ સ્પર્શવાળા અને નીચે ઉતાવળે ઉતાવળે બાર આંગુલ પ્રમાણે વહન થતા વાયુને વરૂણ વાયુ કહે છે. ૪૯.

उष्णशीतश्च कृष्णश्च वहंस्तिर्यगनारतं
षडंगुलप्रमाणश्च वायुः पवनसंज्ञितः ५०

પવન નામનો વાયુ, કાંઇક ઉષ્ણ અને કાંઇક ઠંડો છે વર્ણ કાળો છે અને નિરંતર છ આંગુલ પ્રમાણે તિરછો વહન થાય છે. ૫૦

बालादित्यसमज्योती रत्युष्णश्चतुरंगुलः
आवर्त्तवान् वहन्नूर्ध्वं पवनोदहनः स्मृतः ५१

ઉગતા સૂર્ય સમાન લાલ વર્ણવાળો, અતિ ગરમ સ્પર્શવાળો અને વંટોળીઆની માફક ઉંચો ચાર આંગુલ વહન થતો દહન નામનો પવન કહ્યો છે. ૫૧.

વાયુ વહન થતી વખતે કરવા લાયક કાર્યો

इन्द्रे स्तभादिकार्येषु वरुण शस्तकर्मसु
वायु मलिन लोलेषु वश्यादौ वन्हिमादिशेत् ५२

પુરંદર વાયુ વહેતો હોય ત્યારે સ્તભનાદિ કાર્ય કરવા સારા પ્રશસ્ત કાર્ય વરૂણ વાયુમા, મલિન અને ચપળ કાર્યો પવન વાયુમા અને વશીકરણાદિ કાર્ય વન્હિ નામનો વાયુ ચાલતો હોય ત્યારે કરવા ૫૨

પ્રારભેલ કાર્યનો તથા પ્રશ્ન કરવાનો વાયુ વહન થતી વખતનો શુભાશુભ નિર્ણય

छत्रचामरहस्त्यश्वा रामराज्यादिसंपद
मनोविर्त फल वायुः समाचष्टे पुरदरः ५३

પુરદર વાયુ વહન થતી વખતે આગળ બતાવે છે તેના સબધમા પ્રશ્ન કરે, અથવા પોતા માટે તેવા કાર્યનો પ્રારભ કરે તો છત્ર, ચામર, હાથી, અશ્વ, આરામ, રાજ્યાદિ સપદા અને મનોઇચ્છિત ફળની પ્રાપ્તિ થાય ૫૩

तथा राज्यादि सपूर्णः पुत्रस्वजन बधुभिः
सारेण वस्तुना चापि योजयेद्वरुणः क्षणात् ५४

પ્રશ્ન યા પ્રારભ અવસરે વરૂણ વાયુ હોય તો રાજ્યાદિકથી સપૂર્ણ પુત્ર, સ્વજન, બધુઓ અને ઉત્તમ વસ્તુઓની સાથે મેળાપ કરાવી આપે ૫૪

कृषिसेवादिक सर्व मपि सिद्ध विनश्यति
मृत्युभीः कलहो वैर त्रासश्च पवने भवेत् ५५

પ્રશ્ન વખતે પવન નામનો વાયુ હોય તો ખેતી અને સેવા પ્રમુખ સર્વ કાર્ય ફળ દેવાને તૈયાર થયુ તોપણ તેનો નાશ થાય અને મૃત્યુનો ભય, કલેશ, વેર તથા ત્રાસ થાય ૫૫

भय शोक रुज दुःख विघ्नव्यूहपरपरा
संसूचयेद्विनाश च दहनोदहनात्मकः ५६

અને દહન સ્વભાવવાળો દહન વાયુ હોય તો ભય, શોક, રોગ, દુ:ખ, વિઘ્નના સમુહની પરંપરા તથા ધન ધાન્યાદિકના વિનાશને પણ સૂચવે છે. ૫૬.

એ ચારે વાયુનું સુક્ષ્મ ફળ બતાવે છે.

शशांकरविमार्गेण वायवो मंडलेष्वमी
विशंतः शुभदाः सर्वे निष्क्रामंतोऽन्यथा स्मृताः ५७

ચંદ્ર અને સૂર્યમાર્ગે થઇ (ડાબી અને જમણી નાડીમાં થઇ) આ ચારે મંડળમાં પ્રવેશ કરતા વાયુ સર્વે શુભ દેવાવાળા છે. અને તે મંડળમાંથી નીકળતા અશુભ દેનારા કહ્યા છે. ૫૭.

તેનું કારણ બતાવે છે.

प्रवेशसमये वायु र्जीवो मृत्युस्तु निर्गमे
उच्यते ज्ञानिभिस्तादृक् फलमप्यनयोस्ततः ५८

વાયુ જ્યારે મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તેને જીવ કહે છે અને મંડળમાંથી નીકળે છે ત્યારે તેને મૃત્યુ કહે છે, માટે તે બેઉનું ફળ પણ જ્ઞાની પુરૂષો તેવુંજ કહે છે. ૫૮.

વિવેચન—તાત્પર્ય એવું છે કે જ્યારે વાયુ પૂરક રૂપે મંડળમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે જો કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તે કાર્ય સિદ્ધ થાય છે અને જ્યારે રેચક રૂપે મંડળમાંથી બહાર નીકળે છે ત્યારે કોઇ પ્રશ્ન કરે તો તે કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી ૫૮.

ઇડાનાડિને માર્ગે પ્રવેશ કરતા વાયુનું શુભાશુભ અને મધ્યમપણું બતાવે છે.

पथेंदोरिंद्रवरुणौ विशंतौ सर्वसिद्धिदौ
रविमार्गेण निर्यांतौ प्रविशंतौ च मध्यमौ ५९.

ચંદ્ર માર્ગે (ડાબી નાસિકાને માર્ગે) પ્રવેશ કરતા પુરંદર અને વરૂણ વાયુ સર્વ સિદ્ધિને આપે છે અને સૂર્ય માર્ગે (જમણી નાસિકાને માર્ગે) નિકળતા અથવા પ્રવેશ કરતા તે બેઉ વાયુ મધ્યમ ફળ આપનાર છે. ૫૯.

વિવેચન—ડાબી બાજુના નસકોરાને ચન્દ્ર યા ઇડાનાડિ કહે છે અને જમણી બાજુના નસકોરાને પિંગલા યા સૂર્ય નાડિ કહે છે ડાબી નાડિમા પુરન્દર અને વરૂણ વાયુ પ્રવેશ કરતા હોય એ અવસરે પ્રશ્ન યા કાર્યનો પ્રારંભ કરનારને તે કાર્યની સિદ્ધિ થાય છે અને તે વાયુ સૂર્ય નાડિમાથી નિકળતો કે પ્રવેશ કરતો હોય ત્યારે પ્રશ્ન કરનારને યા કાર્ય પ્રારંભ કરનારને મધ્યમ ફળની પ્રાપ્તિ થાય છે ૫૯.

दक्षिणेन विनिर्यांतौ विनाशायानिलानलौ
निःसरंतौ विशतौच मध्यमावितरेण तु ६०

જમણી નાસિકામાથી નીકળતા પવન અને દહન વાયુ દરેક કાર્યના વિનાશને માટે થાય છે અને ડાબી નાસિકામાથી નીકળતા કે પ્રવેશ કરતા મધ્યમ ફળ આપે છે ૬૦

નાડીઓનું લક્ષણ બતાવે છે

इडा च पिंगला चैव सुषुम्णा चेति नाडिकाः
शशिसूर्यशिवस्थान वामदक्षिणमध्यगाः ६१

ડાબી બાજુએ રહેલી નાડીને ઇડાનાડિ કહે છે ને તેમા ચન્દ્રનુ સ્થાન છે જમણી બાજુએ રહેલી નાડીને પિંગલા કહે છે ને તેમા સૂર્યનુ સ્થાન છે બેઉની મધ્યમા રહેલી નાડીને સુષુમ્ણા કહે છે ને તેમા શિવ સ્થાન છે (મોક્ષ સ્થાન છે) ૬૧

ત્રણે નાડીઓમાં વાયુસંચારનુ સામાન્ય ફળ કહે છે

पीयूषमिव वर्षंती सर्वगात्रेषु सर्वदा
वामामृतमयी नाडी सम्मताभीष्टसूचिका ६२
वहंत्यनिष्टशंसित्री संहर्त्री दक्षिणा पुनः
सुषुम्णा तु भवेत्सिद्धि निर्वाणफलकारण ६३

શરીરના સર્વ ભાગમા નિરંતર જાણે અમૃત વરસાવતી હોય, તેમ અભિષ્ટ (મનોવંછિત) કાર્યને સૂચવવાવાળી ડાબી નાડિને અમૃતમય માનેલી છે તેમજ વહન થતી જમણી નાડિ

અનિષ્ટ સૂચન કરવાવાળી અને કાર્યનો નાશ કરવાવાળી છે તથા સુષુમ્ણા નાડી અણિમાદિ આઠ મહા સિદ્ધિઓ તથા મોક્ષ ફળના કારણરૂપ છે. ૬૨-૬૩.

વિવેચન—સુષુમ્ણા નાડિમાં મોક્ષનું સ્થાન છેઃ આઠ સિદ્ધિઓ અને મોક્ષનું કારણ છે. આ કહેવાનો આશય એવો છે કે સુષુમ્ણા નાડિમાં ધ્યાન કરવાથી ઘણા થોડા વખતમાં એકાગ્રતા થવા પૂર્વક લાંબા વખત પર્યંત તે ધ્યાનસંતતિ બની રહે છે અને તેથી થોડા વખતમાં વધારે કર્મોનો ક્ષય કે નિર્જરા મેળવી શકાય છે. આ કારણથી તેમાં મોક્ષનું સ્થાન અને મોક્ષનું કે સિદ્ધિઓનું કારણ છે એમ કહેવામાં આવ્યું છે.

આ શ્લોકોમાં નાડિ વહનનું સામાન્ય ફળ બતાવવામાં આવ્યું છે. પણ તે નાડિનો ઉદય કયારે હોય, કેવી રીતે થયો હોય, ને કેવા કેવા સંયોગોમાં તેથી ઉલટીજ રીતે તે નાડિઓના વહન થવાથી તેનું પરિણામ વિપરીત આવે છે. તે વિશેષ આગળ ઉપર જણાવવામાં આવશે. ૬૨, ૬૩.

ડાબી અને જમણી નાડિ વહન થતાં જે જે કાર્યો કરવાં તે તે બતાવે છે.

वामैवाभ्युदयादीष्ट शस्त कार्येषु सम्मता
दक्षिणा तु रताहर युद्धादौ दीप्तकर्मणि. ६४

અભ્યુદય આદિ ઈષ્ટ અને પ્રશસ્ત કાર્યોમાં ડાબી નાડિ સારી માનેલી છે અને વિષયસેવન, આહાર (ભોજન કરવું) તથા યુદ્ધાદિ દીપ્ત કાર્યોમાં જમણી નાડી ઉત્તમ માનેલી છે. ૬૪.

વિવેચન—યાત્રા, દાન, વિવાહ, નવીન વસ્ત્રાભરણ પહેરવાં, ગ્રામ, નગર, ગ્રહપ્રવેશ, સ્વજન મેળાપ, શાંતિક, પૌષ્ટિક, યોગાભ્યાસ, રાજદર્શન, ઝેરાદિ ચિકિત્સા, નવીન મિત્રાઇ કરવી, બીજાદિ વપન આદિ કાર્યના પ્રશ્નથી પ્રારંભકાળે ડાબી નાડિ સારી જાણવી.

ભોજન, વિગ્રહ, મૈથુન, યુદ્ધ, મંત્રસાધન, દીક્ષા ગ્રહણ, સેવા કર્મ, વાણિજ્યકર્મ, ઔષધ કરવું, ભૂતપ્રેતાદિ સાધન, બીજાં પણ તેવાં રૌદ્ર કાર્યમાં સુર્ય નાડિ પ્રશસ્ત જાણવી.

નાડિના ઉદયની શ્રેષ્ટતા

वामा शस्तोदये पक्षे सिते कृष्णे तु दक्षिणा

त्रीणि त्रीणि दिनानींदु सूर्ययोरुदयः शुभः ६५

અજવાળા પક્ષમા સૂર્યોદય વેળાએ ડાબી નાડિનો ઉદય હોય તો તે શ્રેષ્ટ છે અને અ ધારા પખવાડીયામા સૂર્યોદય વેળાએ જમણી નાડિનો ઉદય શ્રેષ્ટ છે આ ચ દ્ર સૂર્ય નાડીનો ઉદય ત્રણુ ત્રણુ દિવસ સારો હોય છે (વિશેષ ખુલાસો હવે પછી આવશે) ૬૫

નાડિના અસ્તની શ્રેષ્ટતા

शशांकेनोदये वायोः सूर्येणास्त शुभावह

उदये रविणाल्तस्य शशिनास्त शिव मत ६६

વાયુનો ઉદય સૂર્ય ઉદય વેળાએ ચ દ્ર સ્વરમા થયો હોય તો તે દિવસે સૂર્ય સ્વરમા વહુન થતા જો સૂર્યનો અસ્ત થાય તો તે સુખાકારી છે, અને સૂર્ય સ્વરમા જો ઉદય થયો હોય તો ચ દ્ર સ્વરમા અસ્ત થવો તે કલ્યાણુકારી છે ૬૬

પૂર્વે કહેલ નાડિનો ઉદય વિશેષ પ્રકારે બતાવે છે

सितपक्षे दिनारंभे यत्न तप्रतिपद्दिने

वायोर्वीक्षित सचार प्रशस्तमितर तथा ६७

उदेति पवनः पूर्व शशिन्येपत्र्यह ततः

सक्रामति त्र्यह सूर्ये शशिन्येव पुनस्त्र्यह ६८

वहेद्यावद् बृहत्पर्व क्रमेणानेन मारुतः

कृष्णपक्षे पुनः सूर्योदयपूर्वमय क्रमः ६९

त्रिभिर्विशेषकं॰

અજવાળા પખના પડવાને દિવસે સૂર્યોદયના પ્રારભ વખતે યત્નપૂર્વક પ્રશસ્ત યા અપ્રશસ્ત વાયુના સચારને જોવો પ્રથમ ચ દ્ર નાડિમાં પવન ચેહેલો શરૂ થશે તે ૧-૨-૩ ત્રણુ દિવસ પય ત સૂર્યોદય વખતે વહુન થશે પછીના ત્રણુ દિવસ ૪-૫-૬-સૂર્યોદય

વખતે સૂર્ય નાડિમાં વહન થશે. ફરી ત્યાર પછીના ત્રણ દિવસ ૭-૮-૯ ચંદ્ર નાડિમાં વહુન થશે. એવી રીતે પૂર્ણિમા પર્યંત આજ ક્રમે વાયુ વહેવા જારી રહેશે એટલે ૧૦-૧૧-૧૨ સૂર્યમાં-૧૩-૧૪ ૧૫ ચંદ્રમાં.

અંધારા પક્ષમાં પહેલો સૂર્ય નાડિમાં-૧-૨-૩ ત્રણ દિવસ-પછીના ત્રણ દિવસ ૪-૫-૬-ચંદ્રમાં-તેવી રીતે અમાવાસ્યા પર્યંત વહન થશે. ૬૭, ૬૮, ૬૯.

આ વાયુનું વહુન આખા દિવસ માટે નથી, પણ સૂર્યોદયના વખત માટે છે. પછી તો અઢી અઢી ઘડીએ ચંદ્રમાં, સૂર્યમાં વિગેરે નાડિઓમાં બદલાયા કરે છે. આ નિયમમાં ફેરફાર થાય તો તેનું પરિણામ અશુભ યા દુઃખદ આવે છે.

આ ક્રમથી વાયુ વિપરિત ચાલે તેનું ફળ બતાવે છે.

त्रीन् पक्षानन्यथा त्वेस्य मासषट्केन पंचता
पक्षद्वयं विपर्यासे ऽभीष्टबंधुविपद् भवेत् ७०
भवेत्तुदारुणो व्याधि रेकं पक्षं विपर्यये
द्वित्र्याद्यह विपर्यासे कलहादिकमुद्दिशेत् ७१

જો ત્રણ પખવાડીયાં પર્યંત વાયુ વિપરીતપણે ઉદય થાય (એટલે સૂર્યને બદલે ચંદ્રનો ને ચંદ્રને બદલે સૂર્યનો ઉદય થાય) તો તે માણસ ૬ મહીને મરણ પામે. બે પખવાડીયાં વિપરીત ચાલે તો વહાલા બંધુને વિપદા થાય, એક પખવાડીયા પર્યંત વિપરીત ચાલે તો ભયંકર વ્યાધિ ઉત્પન્ન થાય અને જો બે ત્રણ દિવસ વિપરીત ચાલે તો ક્લેશાદિ પેદા થાય. ૭૦, ૭૧.

કાલજ્ઞાન.

एकद्वित्रीण्यहोरात्रा ण्यर्क एव मरुद्वहन्
वर्षैस्त्रिभिर्द्वाभ्यामेके नांतायेंदोरुजे पुनः ७२

એક અહોરાત્રિ (રાત્રિ અને દિવસ) જો સૂર્ય નાડિમાંજ વાયુ ચાલે તો ત્રણ વર્ષે મરણ થાય, બે અહો રાત્રિ સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો બે વર્ષે મરણ થાય અને ત્રણ અહો રાત્રિ ચાલે તો એક વર્ષે મરણ થાય, અને જો ચંદ્ર નાડિમાં તેટલો વખત પવન ચાલે તો રોગ પેદા થાય ૭૨.

मासमेकं रवावेव वहन् वायुर्विनिर्दिशेत्
अहोरात्रावधिं मृत्यु शशाकेन धनक्षय ७३

એક મહિના પર્યંત સૂર્ય નાડિમાજ પવન ચાલ્યા કરે તો એક અહોરાત્રિમા તેનુ મરણ થાય, અને તેટલો વખત ચંદ્ર નાડિમાજ પવન ચાલે તો ધનનો નાશ થાય ૭૩

वायुस्त्रिमार्गगः शसेन्म यान्हात्परतोमृतिं
दशाह तु द्विमार्गस्थः सक्रातौ मरण दिशेत् ७४

ઇડા, પિંગલા અને સુષુમ્ણા એ ત્રણે નાડિમા જો પવન સાથે ચાલે તો બે પહોર પછી મરણ થાય ઇડા અને પિંગલા બેઉ નાડિમા સાથે ચાલે તો દશ દિવસે મરણ થાય અને એકલી સુષુમ્ણામા (લાંબો વખત) ચાલે તો મરણ થાય એમ કહેવુ ૭૪

दशाह तु वहन्निंदा वेवोद्वेगरुजे मरुत्
इतश्चेतश्च यामार्धं वहन् लाभार्चनादिकृत् ७५

જો દસ દિવસ નિરંતર ચંદ્ર નાડિમાજ પવન ચાલે તો ઉદ્વેગ તથા રોગ થાય અને સૂર્ય, ચંદ્ર, એક એક નાડિમા વારા ફરતી અરધો પહોર, (ચાર ચાર ઘડી) સુધી વાયુ ચાલ્યા કરે તો લાભ અને પૂજા પ્રમુખ ફળ થાય ૭૫

विषुवत्समयप्राप्तौ स्पदेते यस्य चक्षुषी
अहोरात्रेण जानीयात् तस्य नाशमसशय ७६

બાર કલાકનો દિવસ અને બાર કલાકની રાત્રિ હોય તે વિષુવત્ સમય કહેવાય છે તે વિષુવત્ સમયમા જેની આંખો ફરકે તે એક અહો રાત્રિમા મરણ પામે એ નિ:સશય છે કોઇક વિષુવત્કાળનો એવો અર્થ કરે છે કે સૂર્ય અને ચંદ્ર નાડિ એકી સાથે બેઉ ચાલતી હોય તે વિષુવત્કાળ તેમા નેત્રો ફરકે તો એક અહો રાત્રિમા મરણ થાય વાયુના વિકારથી ફરકે તેનો આહી અધિકાર નથી પણ સ્વાભાવિક ફરકે તે માટે છે ૭૬

पचातिक्रम्य सक्रातीं मुखे वायुर्वहन् दिशेत्
मित्रार्थहानिनिस्तेजोऽनर्थान् सर्वान् मृतिं विना ७७

એક નાડિમાંથી બીજી નાડીમાં પવન જાય તેને સંક્રાતિ કહે છે. તેવી દિવસની પાંચ સંક્રાતિ જવા પછી જો વાયુ મોઢાથી ચાલે તો મિત્ર, ધનની હાનિ, નિસ્તેજપણું અને મરણ સિવાય સર્વ અનર્થ પામે. ૭૭.

संक्रांतीः समतिक्रम्य त्रयोदश समीरणः
प्रवहन् वामनासायां रोगोद्वेगादि सूचयेत् ७८

તેર સંક્રાતિને ઓળંગીને પછી વાયુ જો ડાબી નાસિકામાંથી ચાલે તો તે રોગ તથા ઉદ્વેગાદિ થશે એમ સૂચવે છે. ૭૮

मार्गशीर्षस्य संक्रांति कालादारभ्य मारुतः
वहन् पंचाहमाचष्टे वत्सरेऽष्टादशे मृतिं ७९

(માગશર માસના અજવાળા પખવાડીયાંના પડવાને દિવસે સૂર્યોદયે જે વાયુ વહન થાય છે તેને માગશર સંક્રાતિ કહે છે.) તે માગશર સંક્રાંતિકાળથી લઈને જો એકજ નાડિમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન વહ્યા કરે તો તે દિવસથી અઢારમે વર્ષે મરણ થશે એમ જાણવું. ૭૯.

शरत्संक्रांति कालाच्च पंचाहं मारुतो वहन्
ततः पंचादशाब्दाना मंते मरणमादिशेत् ८०

શરદ સંક્રાંતિથી (આસો મહિનાના પહેલા પડવાથી) લઈને જો એકજ નાડિમાં પાંચ દિવસ સુધી પવન ચાલ્યા કરે તો પંદર વર્ષે મરણ થશે એમ કહેવું. ૮૦.

श्रावणादेः समारभ्य पंचाहमनिलो वहन्
अंते द्वादशवर्षाणां मरणं परिसूचयेत् ८१
वहन् ज्येष्टादिदिवसा दशाहानि समीरणः
दिशेन्नवमवर्षस्य पर्यंते मरणं ध्रुवं ८२
आरभ्य चैत्राद्यदिनात्पंचाहं पवनो वहन्
पर्यंते वर्षषट्कस्य मृत्युं नियतमादिशेत् ८३
आरभ्य माघमासादेः पंचाहानि मरुद्वहन्

संवत्सर त्रयस्याते संसूचयति पंचतां ८४
चतुर्भिः कलापकं.

શ્રાવણ મહિનાની આદિથી પાચ દિવસ એકજ નાડિમા વાયુ ચાલે તો તે બાર વર્ષને અતે તેનુ મરણ સુચવે છે જેઠ મહિનાના પ્રથમ દિવસથી દસ દિવસ એકજ નાડિમા વાયુ ચાલે તો નવ વર્ષને અતે નિશ્ચે તેનુ મરણ થાય ચૈત્ર મહિનાના પ્રથમ દિવસથી પાચ દિવસ એકજ નાડિમા પવન વહન થાય તો છ વર્ષને અતે નિશ્ચે મરણ થાય માહ મહિનાની આદિથી લઈને પાચ દિવસ એકજ નાડિમા પવન ચાલે તો ત્રણ વર્ષને અતે તેનુ મરણ થશે એમ તે સુચવે છે ૮૧, ૮૨, ૮૩, ૮૪.

सर्वत्र द्वित्रिचतुरो वायुश्चेदिवसान् वहेत्
अब्दभागास्तु ते शोध्या यथावदनुपूर्वशः ८५

તે મહિનામા એકજ નાડિમા બે ત્રણ કે ચાર દિવસ જો વાયુ વહન થાય તો પાચ દિવસ વાયુ ચાલે ત્યારે જેટલે વર્ષે મરણ કહુ છે તે વર્ષના પાચ ભાગો કરી તેમાથી ચાર દિવસ ચાલે તો એક ભાગ ઓછો જાણવો, ત્રણ દિવસ ચાલે તો તે વર્ષોમાથી બે ભાગ ઓછા કરવા એમ યથાયોગ્ય અનુક્રમે જાણી લેવુ તેવીજ રીતે રૂતુ આદિના માસમા પણ બે ત્રણ કે ચાર દિવસ વાયુ નિરતર એકજ નાડિમા વહન થાય તો ત્યા પણ તેવા વિભાગો સમજી લેવા ૮૫

अथेदानीं प्रवक्ष्यामि किंचित्कालस्य निर्णय
सूर्यमार्गं समाश्रित्य सच पोष्णे च गम्यते ८६

હવે હુ હમણા કાઈક કાળજ્ઞાનનો નિર્ણય કહીશ, તે કાળજ્ઞાન સૂર્ય માર્ગને આશ્રયિને પોષ્ણ કાળમા જાણી શકાય છે ૮૬

પોષ્ણ કાળનુ લક્ષણ બતાવે છે

जन्मरक्षगते चद्रे समसप्तगते रवौ
पोष्णनामा भवेत्कालो मृत्युनिर्णयकारण ८७

જન્મ નક્ષત્રે ચંદ્રમા હોય અને આપણી રાશિથી સાતમી રાશિએ સૂર્ય હોય તથા જેટલી ચંદ્રમાએ જન્મ રાશિ ભોગવી તેટલીજ સૂર્યે સાતમી રાશિ ભોગવી હોય, ત્યારે પૌષ્ણ નામનો કાળ કહેવાય, તે પૌષ્ણ કાળ મૃત્યુ નિર્ણય કરવામાં કારણભૂત છે. અર્થાત્ તે કાળમાં મૃત્યુનો નિર્ણય કરી શકાય છે. ૮૭

दिनार्धं दिनमेकं च यदा सूर्ये मरुद्वहन्

चतुर्दशे द्वादशेऽब्दे मृत्यवे भवति क्रमात् ८८

તે પૌષ્ણ કાળમાં જો અર્ધો દિવસ સૂર્ય નાડીમાં પવન ચાલતો હોય તો ચૌદમે વર્ષે મરણ થાય, અને જો આખો દિવસ સૂર્ય નાડીમાં પવન ચાલે તો બારમે વર્ષે મરણ થાય. ૮૮

तथैव च वहन् वायु रहोरात्रं द्व्यहं त्र्यहं

दशमाष्टमषष्ठाब्दे पर्यंताय भवति क्रमात् ८९

તેમજ તે પૌષ્ણ કાળમાં એક અહો રાત્રિ, બે દિવસ કે ત્રણ દિવસ સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો અનુક્રમે દશમે વર્ષે, આઠ વર્ષે અને છઠે વર્ષે મરણ માટે થાય. ૮૯

वहन् दिनानि चत्वारि तुर्येऽब्दे मृत्यवे मरुत्

साशीत्यहः सहस्रे तु पंचाहानि वहन् पुनः ९०

જો ચાર દિવસ વાયુ તેમજ વહન થાય તો ચોથે વર્ષે મરણ થાય; પાંચ દિવસ વહન થાય તો ત્રણ વર્ષે મરણ થાય. ૮૯

एक द्वित्रिचतुःपंच चतुर्विंशत्यहः क्षयात्

षडादीन् दिवसान् पंच शोधयेदिह तद्यथा ९१

એક સૂર્ય નાડિમાં છ, સાત, આઠ, નવ, દશ, દિવસ પર્યંત વાયુ વહન થાય તો (પાંચ દિવસ ચાલે તો ૧૦૮૦ દિવસ જીવે) તેમાંથી ૧-૨-૩-૪-૫ ચોવીશ દિવસ ઓછા કરવા. ૯૧.

તેજ બતાવે છે.

षट्कं दिनानामध्यर्कं वहमाने समीरणे

जीवत्यब्दां सहस्रं प_ पंचाशद्दिवसाधिकं ९२

૭ દિવસ સૂર્ય નાડિમા વાયુ ચાલે તો (૧૦૫૬) એક હજાર ને છપ્પન દિવસ તે માણસ જીવે ૯૨

सहस्रं साष्टकं जीवे द्वायौ सप्ताहवाहिनि
सषट् त्रिशन्नवशतीं जीवेदष्टाहवाहिनि ९३

સાત દિવસ સરખો પવન ચાલે તો (૧૦૦૮) એક હજાર ને આઠ દિવસ જીવે, આઠ દિવસ ચાલે તો (૯૩૬) નવસો છત્રીસ દિવસ સુધી તે માણસ જીવે ૯૩

एकत्रैव नवाहानि तथा वहति मारुते
अन्हामष्ट शतीजीवे च्चत्वारिंशद्दिनाधिका ९४

એકજ નાડિમા નવ દિવસ પર્યંત વાયુ વહ્યા કરે તો- (૮૪૦) આઠસો ચાલીસ દિવસ તે જીવે ૯૪

तथैव वायौ प्रवह त्येकत्र दश वासरान्
विंशत्याधिकामन्हा जीवेत्सप्तशतीं नर ९५

તેમજ પોષ્ણ કાળના એક નાડિમા દશ દિવસ વાયુ વહન થાય તો (૭૨૦) સાતસે વીસ દિવસ તે જીવે ૯૫

एक द्वित्रिचतुः पंच चतुर्विंशत्यहः क्षयात्
एकादशादि पचाहा न्यत्रशो यानि तत्रथा ०६

અગીયારથી પાચ દિવસ એટલે ૧૧-૧૨-૧૩-૧૪-૧૫ સુધી એક નાડિમા પવન વહન થાય તો અનુક્રમે ૧-૨-૩-૪-૫ ચોવીશીના દિવસો (૭૨૦) માથી બાદ કરવા ૯૬

તેજ બતાવે છે.

एकादश दिनान्यर्क नाड्या वहति मारुते
पण्णवत्यधिकान्हा षट शतान्येवजीवति ०७

પોષ્ણકાળમા સૂર્ય નાડિમા અગીયાર દિવસ પર્યંત વાયુ ચા લ્યા કરે તો (૬૯૬) છસો છન્નુ દિવસ તે જીવે ૯૭

तथैव द्वादशा हानि वायौ वहति जीवति
दिनानां पट् शतीमष्ट चत्वारिंशत् समन्वितां ९८

તેમ બાર દિવસ વાયુ વહન થાય તો (૬૪૮) છસો અડતાળીસ દિવસ તે જીવે. ૯૮.

त्रयोदश दिनान्यर्क नाडिचारिणि मारुते
जीवेतां च शतीमन्हं पट्सप्त दिनाधिकां ९९
चतुर्दश दिनान्येवं प्रवाहिनि समीरणे
असीत्यभ्यधिकं जीवे दन्हांशत चतुष्टयं १००
तथा पंचदशाहानि यावत् वहति मारुते
जीवेत्पष्टिदिनोपेतं दिवसानां शतत्रयं १०१
एकद्वित्रिचतुःपंच द्वादशाहक्रमक्षयात्
षोडशाद्यानि पंचाहा न्यत्रशोध्यानि तद्यथा १०२

તેર દિવસ સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો પાંચસો છોતેર દિવસ તે મનુષ્ય જીવે. એમજ ચૌદ દિવસ વાયુ ચાલે તો ચારસો એંસી દિવસ જીવે. પંદર દિવસ પર્યંત વાયુ ચાલે તો ત્રણસો સાઠ દિવસ જીવે. સોળથી માંડી પાંચ દિવસ પર્યંત એક સૂર્ય નાડિમાં પવન ચાલે તો, એટલે સોળ, સત્તર, અઢાર, ઓગણીસ અને વીશ દિવસ પર્યંત એક નાડિમાં પવન ચાલે તો ત્રણસો આઠ દિવસોમાંથી એક દિવસે એક બાર, બીજે દિવસે બે બાર, ત્રીજે દિવસે ત્રણ બાર, એમ પાંચ દિવસ સુધીમાં, ક્રમે બાદ કરતાં બાકી રહેલા દિવસોમાંથી બાદ કરવા તેજ બતાવે છે. ૯૯ થી ૧૦૨.

प्रवहत्येक नाशायां षोडशाहानि मारुते
जीवेत्सहाष्ट चत्वारिं शतंदिन शतत्रयीं १०३
वहमाने तथा सप्त दशाहानि समीरणे
अन्हां शतत्रये मृत्यु श्चतुर्विंशति संयुते १०४
पवने विचरत्यष्टा दशाहानि तथैव च

नाशोऽष्टाशीति सयुक्ते गतेदिन शतद्वये १०५

त्रिचत्त्वारिंशतयाते मृत्युर्दिन शतद्वये १०६

विंशति दिवसानेक नामाचारिणि मारुते

साशीतौ वासरशते गतेमृत्युर्न सशयः १०७

એક નાસિકામા સોળ દિવસ વાયુ વહન થાય તો બ્રણસો અડતાળીસ દિવસ તે મનુષ્ય જીવે તેમજ સત્તર દિવસ પર્યંત વાયુ વહન થાય તો, બ્રણસે ચોત્રીસ દિવસે મરણ થાય તેજ પ્રમાણે અઢાર દિવસ પર્યંત વાયુ વહન થાય તો બસો અઠ્ઠાસી દિવસે તેનો નાશ થાય પૂર્વની માફક ઓગણીસ દિવસ વાયુ ચાલે તો બસો ચાળીસ દિવસ ગયા પછી મરણ પામે અને એકજ નાસામા વીસ દિવસ પર્યંત સૂર્ય વાયુ ચાલ્યા કરે તો એકસો એંશી દિવસે મૃત્યુ થાય, આમા કાંઈ સંશય નથી ૧૦૩ થી ૧૦૭

एकद्वित्रिचतुःपंच दिनपङ्क्तक्रमक्षयात्

एक विंशादि पंचाहा न्यत्रनोध्यानि तद्यथा १०८

૨૧, ૨૨, ૨૩, ૨૪, ૨૫ દિવસ પર્યંત સૂર્ય નાડિમા પવન વહન થાય તો એકસો એંશી દિવસમાથી ૧, ૨, ૩, ૪, ૫, ૭ છો ને અનુક્રમે બાદ કરવા ૧૦૮

તેજ બતાવે છે

एक विंश दहन्नर्क नाडीचारिनि मारुते

चतु. सप्ततियुक्त मृत्युर्दिनशतं भवेत् १०९

ઉપલુકાળમા એકવીસ દિવસ પર્યંત સુર્ય નાડિમા પવન વહન થાય તો (૧૭૯) એકસોઓગણોએંશી દિવસે તેનુ મરણ થાય ૧૦૯

द्वाविंशतिदिनान्येव स द्विसप्तदहः शते

पञ्चदिनोनि पञ्चमासे मृत्योरिंग त्यदानुगे ११०

તેથી રીતે બાવીસ દિવસ પવન ચાલે તો (૧૭૭) એકસો બા

સઠ દિવસ જીવે. ત્રેવીસ દિવસ પવન એક નાડિમાં ચાલે તો પાંચ મહિનામાં છ દિવસ ઓછા તેટલું જીવે. ૧૧૦.

तथैव वायौ वहति चतुर्विंशति वासरीं
त्रिंशत्यभ्यधिके मृत्यु र्भवेद्दिन शतेगते ११११

તેજ પ્રમાણે ચોવીસ દિવસ વાયુ ચાલે તો (૧૨૦) એકસો વીસ દિવસ જવા પછી તેનું મરણ થાય. ૧૧૧

पंच विंशत्यहं चैवं वायौ मास त्रयेमृतिः
मासद्वयेपुनर्मृत्युः षड्विंशति दिनानुगे ११२

એમ પચીસ દિવસ વાયુ ચાલે તો ત્રણ મહિને મરણ થાય અને છવીસ દિવસ તેવી રીતે વાયુ ચાલે તો બે મહિનામાં મરણ થાય. ૧૧૨.

सप्तविंशत्यहं वहेन्नाशो मासेन जायते
मासार्धेन पुनर्मृत्यु रष्टाविंशत्य हानुगे ११३

સત્તાવીસ દિવસ વાયુ ચાલે તો એક મહિને મરણ થાય અને અઠ્ઠાવીસ દિવસ ચાલે તો પંદર દિવસે મરણ થાય. ૧૧૩.

एकोन त्रिंशदहगे मृतिः स्याद्दशमे हनि
त्रिंशाहिनी चरेतुस्यात्पंचत्वं पंचमे दिने ११४

ઓગણત્રીસ દિવસ ચાલે તો દશમે દિવસે મરણ થાય, અને ત્રીસ દિવસ ચાલે તો પાંચમે દિવસે મરણ થાય. ૧૧૪.

एकत्रिंशदहचरे वायौ मृत्युर्दिने त्रये
द्वितीय दिवसे नाशो द्वात्रिंशदह वाहिनि ११५

એકત્રીસ દિવસ ચાલે તો ત્રણ દિવસે મરણ થાય અને બત્રીસ દિવસ સૂર્યનાડિમાં વાયુ ચાલે તો બીજે દિવસે મરણ થાય. ૧૧૫

त्रयस्त्रिंशदहचरे त्वेकाहेनापि पंचता
एवं यदींदुनाड्यां स्यात् तदाव्याध्यादिकं दिशेत् ११६

તેત્રીસ દિવસ સૂર્યની નાડિમાં પવન ચાલે તો એક દિવસમાં મરણ થાય. આજ પ્રમાણે પોષણકાળમાં જો ચંદ્ર નાડિમાંજ પવન

ચાલ્યા કરે તો વ્યાધિ થાય આદિ શબ્દથી મિત્રવિનાશ, મહાભય, પર દેશગમન, ધનવિનાશ, પુત્રવિનાશ, રાજ્યનો નાશ અને દુર્ભિક્ષાદિ ઉત્પન્ન થાય ૧૧૬

अयात्म वायुमाश्रित्य मत्येकं सूर्यसोमयोः
एव मभ्यास योगेन जानीयात् कालनिर्णय ११७

આ પ્રમાણે શરીરમા રહેલા ચદ્ર સૂર્ય સબધી પ્રત્યેક વાયુના અભ્યાસે કરી કાલનો (આયુષ્યનો) નિર્ણય જાણવો ૧૧૭

अध्यात्मिक विपर्यासः सभवेद्व्याधितोपिहि
तन्निश्चयाय वक्ष्यामि वाह्यं कालस्य लक्षण ११८

કદાચ વ્યાધિ કે રોગ થવાથી પણ શરીર સબધી વાયુનો વિપર્યાસ થઈ આવે છે માટે કાલજ્ઞાનનો નિશ્ચય કરવા માટે આયુષ્ય જાણવાનુ બાહ્ય લક્ષણ બાધુ છુ ૧૧૮

વિવેચન—રોગના કારણથી કેટલીક વખત એક નાડી વધારે 'વખત વહ્યા કરે છે, કે બીજી નાડી ચાલતી નથી આમ હોવાથી આયુ'ય નિર્ણય કરવા માટે આયુષ્ય નિર્ણયનુ બીજુ લક્ષણ આચાર્ય બતાવે છે તેનો પણ પ્રયોગસાથે અજમાવી કાલનો ચોકસ નિર્ણય કરવો ૧૧૮

नेत्रश्रोत्रशिरो भेदात् सच त्रिविधलक्षणः
निरीक्ष्यः सूर्यमाश्रित्य यथेष्टमपरः पुनः ११०

નેત્ર, શ્રોતા અને મસ્તકના ભેદથી ત્રણ પ્રકારના લક્ષણને જણાવવાવાળા આ બાહ્યકાળને સૂર્યને અવલબીને જોવો અને આ ત્રણ પ્રકારથી અન્યકાળના ભેદને યથા ઈચ્છાએ જોવા ૧૧૯

નેત્ર લક્ષણ જ્ઞાન બતાવે છે.

वामे तत्रेक्षणे पद्म षोडशच्छद मैदव
जानीयाद् भास्वनीय तु दक्षिणे द्वादश मैदव १२०

ડાબા નેત્રમા સોળ પાખડીવાળુ ચદ્ર સબધી કમળ છે એમ જાણવુ અને જમણા નેત્રમા બાર પાખડીવાળુ સૂર્ય સબધી કમળ છે એમ ભાવવુ ૧૨૦

खद्योतद्युति वर्णानि चत्वारिछ्छदनानितु
प्रत्येकं तत्र दृश्यानि स्वांगुली विनिपीडनात्   १२१

પોતાની આંગળીથી આંખના અમુક ભાગને ગુરૂ ઉપદેશાનુસારેદ બાવવાથી, પ્રત્યેક કમળની ચાર પાંખડીઓ, ખજવાની કાંતિની માફક ઝગઝગાટ કરતી જણાશે તે જોવી.

सोमाधो भ्रूलतापांग घ्राणांतिक दलेषुतु
दलेनष्टे क्रमान्मृत्युः षट्त्रियुग्मैकमासतः   १२२

ચંદ્ર સંબંધી કમલમાં તે ચાર પાંખડીમાંથી જો હેઠલની પાંખડી ન દેખાય તો છ માસે મરણ થાય, ભ્રકુટી પાસેની પાંખડી ન દેખાય તો ત્રણ માસે મરણ થાય. આંખના ખુણા તરફની પાંખડી ન દેખાય તો બે માસે મરણ થાય અને નાસિકા તરફની પાંખડી ન દેખાય તો એક મહીને મરણ થાય. ૧૨૨.

अयमेव क्रमः पद्मे भानवीये यदा भवेत्
दश पंचत्रि द्विदिनैः क्रमान्मृत्युस्तदा भवेत्   १२३

ડાબી આંખની માફક જમણી આંખ આંગલીએ દબાવવાથી સૂર્ય સંબંધી બાર પાંખડીવાળું કમલ દેખાશે. તે બાર માંહીલી ચાર પાંખડીઓ ખજવાની માફક દેદીપ્યામાન દેખાશે. તે ચાર માંહીલી જો હેઠલની પાંખડી ન દેખાય તો દશ દિવસે મરણ થાય. ઉપરની (ભ્રકુટી તરફની) પાંખડી ન દેખાય તો પાંચ દિવસે મરણ થાય. કાન તરફની યા આંખના ખુણા તરફની પાંખડી ન દેખાય તો ત્રણ દિવસે મરણ થાય અને નાકની બાજુની પાંખડી ન દેખાય તો દિવસે મરણ થાય. ૧૨૩.

एतान्यपी ड्यमानानि ड्योरपिहि पद्मयोः
दलानियद्वि वीक्ष्यंते मृत्युर्दिनशतात्तदा   १२४

આંગલીથી આંખને દબાવ્યા સિવાય જો તે બેઉ કમલની પાંખડીઓ જોવામાં આવે તો સો દિવસે તેનું મરણ થાય. ૧૨૪.

કાનથી થતુ આયુષ્ય જ્ઞાન.

ध्यात्वा हृद्यष्टपत्राब्जं श्रोत्रेहस्ताग्रपीडिते
न श्रूयेताग्नि निर्घोषो यदिस्वः पचवासरान् १२५
दश वा पचदश वा विंशतिं पच विंशतिं
तदा पंच चतुस्त्रि द्व्येक वर्षे मरणं भवेत् १२६

હૃદયમા આઠ પાખડીવાળા કમળનુ ધ્યાન કરીને પછી હાથની તર્જની આગળી બેઉ કાનના વિવરોમા નાખવી તો જોરથી બળતા અગ્નિની માફક ધડહુડાટ જેવો શબ્દ સભળાશે જો તે કાનમા થતો શબ્દ પાચ દિવસ, દશ દિવસ, પદર દિવસ, વીસ દિવસ અને પચીસ દિવસ સુધી ન સભળાય તો અનુક્રમે પાચ વર્ષે, ચાર વર્ષે, ત્રણ વર્ષે, બે વર્ષે અને એક વર્ષે મરણ થાય ૧૨૫–૧૨૬

एकद्वित्रिचतुःपंच चतुर्विंशत्यहःक्षयात्
षडादि षोडशदिनान्यातराण्यपि शोधयेत् १२७

છ દિવસથી લઇ સોળ દિવસ સુધિ જો આગળીથી દબાવ્યા છતા કાનમા થતો શબ્દ ન સભળાય તો અનુક્રમે એક, બે, ત્રણ, ચાર, પાચ આદિથી લઇ સોળ ચોવીસીઓ પાચ વર્ષના દિવસોમાથી ઓછી કરવી તેટલા દિવસ તે જીવે ૧૨૭

(વિવેચન) છ દિવસ ન સભળાય તો પાચ વર્ષના દિવસમાથી એક ચોવીસી જેટલા દિવસો ઓછા જીવે જો સાત દિવસ ન સભળાય તો છ દિવસ ન સભળાય તેના જે દિવસો છે તેમાથી બે ચોવીસી ઓછી કરવી તેટલુ જીવે જો આઠ દિવસ ન સભળાય તો સાત દિવસ ન સભળાય તેના દિવસોમાથી ત્રણ ચોવીસીઓ ઓછી કરવી યાવત્ સોળ દિવસ પર્યંત સમજી લેવુ ૧૨૭

મસ્તકથી થતું આયુષ્ય જ્ઞાન

ब्रह्मद्वारे प्रसर्पंती पचाहं धूमसालिका
नचेत्पश्येत्तदा ज्ञेयो मृत्युः संवत्सरैस्त्रिभिः १२८

બ્રહ્મદ્વાર (દશમેદ્વારે) પ્રસરતી ધુમાડાની શ્રેણી જો પાચ દિવસ દેખવામા ન આવે તો તો ત્રણ વર્ષે તેનુ મરણ થશે એમ જાણવુ ૧૨૮

અરૂંધતી એટલે જીંહા, ધ્રુવ એટલે નાસાનો અગ્રભાગ, વિષ્ણુ-પદ એટલે તારા (બીજાની આંખની કીકીમાં જોતાં પોતાની આંખની કીકીનું દેખાવું તે) અને માતૃ મંડળ એટલે ભ્રકુટી આ ચાર આયુષ્ય ક્ષય થવા આવ્યું હોય તે જોઈ ન શકે. ૧૩૬.

स्वप्ने स्वं भक्ष्यमाणंच गृध्र काक निशाचरैः
उह्यमानं खरोष्ट्राद्यै र्यदा पश्येत्तदामृतिः १३७

જો સ્વપ્નામાં ગીધ, કાગડા અને રાત્રે ચાલવાવાળા પ્રાણીઓ પોતાના શરીરને ભક્ષણ કરતા જુવે, તેમજ ગધેડા, ઉંટ, શુકર આદિ પ્રાણિઓ ઉપર પોતે સ્વારી કરે અથવા તેઓ પોતાને ખેંચતા (ઘસડતા કે તાણતા) હોય તેમ જુવે તો એક વર્ષને અંતે મરણ થાય. ૧૩૭.

रश्मि निर्मुक्त मादित्यं रश्मि युक्त हविर्भुजं
यदा पश्येद्विपद्येत तदैकादशमासतः १३८

જ્યારે સૂર્યમંડળને કિરણ વિનાનો દેખે અને અગ્નિને કિરણો સહિત દેખે ત્યારે તે માણસ અગિયાર માસ પછી મરણ પામે. આ દિવસ આશ્ચર્ય છે ૧૩૮.

वृक्षाग्रे कुत्रचित्पश्येत् गंधर्व नगरं यदि
पश्येत्प्रेतान्पिशाचान् वा दशमे मासितन्मृतिः १३९

કોઈ ઠેકાણે વૃક્ષના અગ્ર ભાગ ઉપર જો ગંધર્વનગર દેખે અથવા પ્રેત અને પિશાચાદિકને જુવે તો દશમે મહિને મૃત્યુ થાય. ૧૩૯.

छर्दिर्मूत्र पुरीषं वा सुवर्ण रजतानि वा
स्वप्ने पश्येद्यदि तदा मासान्नवैव जीवति १४०

જો સ્વપ્નમાં ઉલટી, મૂત્ર, વિષ્ટા, સોનું અથવા રૂપું જોવામાં આવે તો તે નવ મહિના જીવે. ૧૪૦.

स्थुलो कस्मात्कृशोकस्मा दकस्मा दतिकोपनः
अकस्मादति भीरुर्वा मासानष्टैव जीवति. १४१

જે માણુસ કારણુ સિવાય અકસ્માત્ જાડો થઇ જાય, અકસ્માત્ દુર્બળ (પાતળો) થઇ જાય, અકસ્માત્ ક્રોધી સ્વભાવનો થઇ જાય અને અકસ્માત બીકણુ થાય (ભય પામે) તો તે આઠ મહિનાજ જીવી શકે ૧૪૧

समग्र मपि विन्यस्त पाशौं वा कर्दमेपिवा
स्याच्चेत्खड पद सप्त मास्यते म्रियते तदा ૧૪૨

ધુળ અગર કાદવની અદર આખુ પગલુ મુકયુ હોય છતા જો તે પગલુ અધુરૂ પડેલુ જણાય તો સાત મહિનાને અતે તે માણુસનુ મરણુ થાય ૧૪૨

तारा श्यामा यदा पश्ये च्छुष्येदवरतालुच
न स्वागुलित्रय माया द्राज दत द्वयातरे ૧૪૩
गृत्रः काकः कपोतो वा क्रव्यादोन्यो पिवा खगः
निलीयेत यदा मूर्ध्नि पणमास्यते मृतिस्तदा ૧૪૪

જો આખની કીકી તદન કાળી અજન સરખી દેખાય, રોગવિના અકસ્માત્ હો૦ અને તાલુ સુકાય, મોહુ પોહોળુ કર્યે છતે ઉપરના અને નીચેના વચલા દાતના આતરામા પોતાની ત્રણુ આગુની ન મમાય, ગીધ, કાગડો, પારેવો, અને બીજો કોઇ માસ ભક્ષણુ કરનાર પખી માથા ઉપર બેસે તો છ મહિનાને અતે તે મરણુ પામે ૧૪૪

प्रत्यहं पश्यतानभ्रे हन्या पूर्य जलैर्मुख
विहिते फुत्कृतेशक्र धन्वातस्तत्र दृश्यते ૧૪૫
यदा नदृश्यते तत्तु मासैःपड्भिर्मृति स्तदा
परनेत्रे स्वदेहंचेन्न पश्येन्मरण तदा ૧૪૬

વાદળ વિનાના દિવસે મુખમા પાણી ભરી આકાશ સામુ ફુતકાર કરી તે પાણી બહાર ઉચુ ઉછાળ્યે છતે નિરતર કેટલાક દિવમ જોતા તે પાણીની અદર ઈંદ્ર ધનુષ્યના જેવો આકાર દેખાય છે જ્યારે તે આકાર જોવામા ન આવે ત્યારે છ મહિને મરણુ થશે એમ જાણુવુ તેમજ બીજા માણુસની આખમા જો પોતાનુ શરીર જોવામા ન આવે તોપણુ છ મહિને મરણુ થાય ૧૪૫, ૧૪૬.

कूर्परौन्यस्यजान्वो मूर्न्येकीकृत्य करौ सदा
रंभा कोश निभां छायां लक्षयेदंतरोद्भवां १४७
विकासितदलं तत्र यद्देकं परि लक्ष्यते
तस्यामेव तिथौमृत्यु पण्मास्यंते भवेत्तदा १४८

બેઉ જાનું ઉપર બેઉ હાથની કોણીઓને સ્થાપન કરી. હાથના બેઉ પંજાઓ મસ્તક ઉપર સ્થાપન કરવા. તે બેઉ હાથના આંતરામાં કેળના ડોડાના આકાર સરખી ઉત્પન્ન થતી છાયાને નિરંતર જોયા કરવી, તે કેળના ડોડાના આકાર સરખી છાયામાં જો તે ડોડાનું એક પત્ર વિકસ્વર થએલું જોમાં આવે તો જે દિવસે પોતે જુવે તેજ તિથીએ છ મહિનાને અંતે તેનું મરણ થાય. ૧૪૭, ૧૪૮.

इंद्रनील समछाया वक्री भूता सहस्रशः
मुक्ताफला लंकरणाः पन्नगा सूक्ष्म मूर्त्तयः १४९
दिवा सन्मुखमायांतो दृश्यंते व्योम्निसान्निधौ
नदृश्यंतेतदातेतु पण्मास्यंते मृतिस्तदा १५०

વાદળ વિનાના સ્વચ્છ દિવસે, ઈંદ્રનીલ રત્ન સરખી કાંતિવાળા, વાંકાચુંકા હજારો ગમે મોતીના અલંકારવાળાસુક્ષ્મ, આકૃતિવાળા સર્પો આકાશમાં સન્મુખ આવતા દેખાય છે. જ્યારે તેવા સર્પો બીલકુલ ન દેખાય ત્યારે જાણવું જે, છ મહિનાને અંતે મરણ થશે. ૧૪૯, ૧૫૦.

स्वप्ने मुंडितमभ्यक्तं रक्तगंध स्रगांवरं
पश्येद्याम्यां खरेयांतं स्वंयोऽद्धार्यसजीवति १५१

જે માણસ સ્વપ્નામાં પોતાનું મસ્તક મુંડાવેલું–તૈલથી મર્દન કરાવેલું રાતા પદાર્થથી શરીર લેપાયેલું, ગળામાં રાતી માળા પેહેરેલી અને રાતાં વસ્ત્રે પેહેરી ગધેડા ઉપર બેસી દક્ષિણ દિશા તરફ પોતાને જાતો જુવે તે માણસ અર્ધું વર્ષ (છ માસ) ~ વે. ૧૫૧.

यदानदोरता ते चे दकस्मादनुभूयते
पचता पचमास्यते तदाभवति निश्चित १९२

વિષય સેવન કર્યા પછી જો અકસ્માત્ શરીરમા ઘટાના નાદ સરખો નાદ સભળાય તો પાચ મહિનાને અતે નિશ્ચે તેનુ મરણ થાય ૧૫૨

शिरोरोगात्समारुह्य कृकलासो व्रजन् यदि
द्‌यादूर्णत्रयपच मास्यते मरण तदा १९३

કાકીડો ગડપથી માથા ઉપર ચડીને ચાલ્યો જાય અને જતા જતા જો શરીરની ચેષ્ટા જુદી જુદી ત્રણ પ્રકારની કરે તો પાચ મહીનાને અતે તેનુ મરણ થાય ૧૫૩

वक्री भवति नासाचे द्वर्तुली भवतो दर्शो
स्वस्थानाद्‌ भ्रश्यत.कर्णा चतुर्मास्या स्तदा मृतिः १९४

જો નાસિકા વાકી થઈ જાય, આખો ગોળ થઈ જાય અને કાન પોતાના ઠેકાણેથી ઢીલા પડી જાય તો ચાર મહીને મરણ થાય ૧૫૪

कृष्ण कृष्ण परिवार लोह दद धरं नर
यदा स्वप्ने निरीक्षेत मृत्युर्मासे त्रिभिस्तदा १९५

જો સ્વપ્નામા કાળા વર્ણવાળા કાળા પરિવારવાળા, તથા લોઢાના દડને ધારણ કરવાવાળા માણસને જુવે તો ત્રણ મહિને મરણ થાય ૧૫૫

इदुमुष्ण रविंशीत छिद्र भूमौ रवावपि
जिव्हाश्यामा मुखकोकनदाभ च यदेक्षते १९६
तालुकपोमन. शोकं वर्णांगे नैकधापदा
नाभेश्चाकस्मिरी दिशा मृत्युर्मासद्वयात्तदा १९७

ચદ્રમાને ઉષ્ણ (ગરમ) સૂર્યને ઠડા–જમીનમા અને સૂર્યમડળમા છીદ્ર, જીભને કાળી, અને મોઢાને લાલ કમળના

સરખું જુવે, તાલવું કંપે, મનમાં શોક થાય, શરીરમાં અનેક જાતના વર્ણો થયા કરે અને નાભિથી અકસ્માત્, હેડકી ઉત્પન્ન થાય તો (આવાં લક્ષણ વાળાનું) બે મહિને મરણ થાય. ૧૫૬, ૧૫૭.

जिव्हा नास्वादमादत्ते मुहुःस्खलतिभापणे
श्रोत्रेनशृणुतः शद्बं गंधंवेत्तिननासिका १५८
स्पंदेते नयनेनित्यं दृष्टवस्तुन्यपिभ्रमः
नक्तमिंद्रधनुः पश्येत् तथोल्कापतनंदिवा १५९
नछायामात्मनः पश्येत् दर्पणेसलिलेपिवा
अनभ्रांविद्युतंपश्येत् शिरोकस्मादपिज्वलेत् १६०
हंसकाकमयूराणां पश्येच्च क्वापिसंहतिं
शीतोष्णखरमृद्वादे रपिस्पर्शंनवेत्तिच १६१
अमीषां लक्षणां मध्या द्यदेक मपिदृश्यते
जंतो र्भवति मासेन तदा मृत्युर्न संशयः १६२

पंचभिःकुलकं.

જીભ સ્વાદને જાણી ન શકે, બોલતાં વારંવાર સ્ખલના થાય, કાન શબ્દો ન સાંભળે, નાસિકા ગંધ ન જાણી શકે, નિરંતર નેત્ર ફરકયા કરે, દેખેલી વસ્તુમાં પણ ભ્રમ થાય, રાત્રે ઈંદ્ર ધનુષ્ય દેખે, આરિસામાં કે પાણીમાં પોતાની આકૃતિ ન દેખાય, વાદળ વિનાની વિજળી જુવે, કારણ વિના પણ મસ્તક બળ્યા કરે, હંસ–કાગડા અને મયુર, (મોર)નાં કોઈ પણ ઠેકાણે મૈથુન સેવન (વિષય સેવન) જોવામાં આવે, ટાઢા, ઉના, ખરછટ અને સુંવાળા સ્પર્શને જાણી ન શકે; આ સર્વ લક્ષણોમાંથી જો કોઇ એક પણ લક્ષણ માણસને દેખાય તો તે માણસનું મરણ એક મહિનામાં થાય એમાં કાંઈ સંશય ન જાણવો. ૧૫૮, ૧૫૯, ૧૬૦, ૧૬૧, ૧૬૨.

शीते हृत्कारे फुत्कारे चोष्णे स्मृति गति क्षये १६३
अंग पंचकशैत्येच स्याद्दशाहेन पंचता

હુકાર અક્ષર બોલતા જો શ્વાશ ઠંડો જણાય, ફુત્કરા કરી શ્વાશ બહાર કાઢતા તે ગરમ જણાય, યાદ શક્તિ બીલકુલ ન રહે, હાલવા ચાલવાની ગતિ બંધ થાય, અને શરીરના પાચે અંગો ઠંડા થઈ જાય તો દશ દિવસે મરણ થાય ૧૬૩

अर्धोष्ण मर्द्धशीत च शरीर जायते यदा
ज्वाला कस्माज्ज्वलेद्वागे सप्ताहेन तदामृतिः १६४

શરીર અરધુ ઉનુ હોય અને અરધુ શરીર ઠંડુ થઇ જાય તથા કારણ સિવાય અકસ્માત્ શરીરમા જ્વાલા બળ્યા કરે તો સાત દિવસે મરણ થાય ૧૬૪

स्नातमात्रस्य हत्पाद् तत्क्षणा थदिशुष्यति
दिवसे जायते षष्टे तदा मृत्युरसशयं १६५

સ્નાન કર્યા પછી તરતજ જો હૃદય અને પગ સુકાઈ જાય તો નિશ્ચે તેનુ છઠે દિવસે મરણ થાય ૧૬૫

जायेत दतघर्षश्चे चठगगधदुःसहः
विकृता भवति च्छाया त्र्यहेन म्रियते तदा १६६

કડકડાટ કરતો દાત ઘસ્યા કરે, મડદાની માફક મહા ખરાબ દુર્ગંધ શરીરમાથી નીકળ્યા કરે અને શરીરના વર્ણમા વિકૃતિ થાય (અર્થાત્ કાળો, પીળો, રાતો વિગેરે શરીરનો રંગ બદલાયા કરે) તો તે ત્રીજે દિવસે મરણ પામે ૧૬૬

नस्वनाशा स्वजिव्हान नग्रहान्नामलदिशः
नापिसप्तर्पीन् व्योम्नि पश्यति म्रियते तदा १६७

જે માણુસ પોતાની નાસિકા, પોતાની જીભ, ગ્રહ, નક્ષત્ર, તારા, નિર્મલ દિશા, અને આકાશમા રહેલા સપ્તરૂપીના તારાઓને ન જોઇ શકે તે બે દિવસે મરણ પામે ૧૬૭

प्रभाते पदिवा साय ज्योत्स्नावत्यामथो निशि
प्रवितन्य निजौ बाहू निज छायां विलोक्यच १६८

शनैरुत्क्षिप्यनेत्रस्त्र च्छायां पश्येत्ततोऽम्बरे
नशिरोदृश्यते तस्यां यदास्यान्मरणंतदा ૧૬૯
नेक्ष्यते वामबाहुश्चेन् पुत्रदारक्षयस्तदा
यदि दक्षिणबाहुर्न क्ष्यतेभ्रातृक्षयस्तदा ૧૭૦
अदृष्टे हृदयेमृत्यु रुदरेचधनक्षयः
गुह्येपितृविनाशस्तु व्याधिरुरुयुगे भवेत् ૧૭૧
अदर्शनेपादयोश्च विदेशगमनं भवेत्
अदृश्यमानेसर्वांगे सद्यो मरण मादिशेत् ૧૭૨

पंचभिः कुलकं.

સવારમાં અથવા સાંજે અથવા અજવાળી રાત્રીએ પ્રકાશમાં ઉભા રહી, પોતાના હાથ લાંબા (કાઉસગ્ગની માફક) રાખી પોતાના શરીરની છાયા (પડછાયા) સામું ખુલ્લી આંખ રાખી કેટલીકવાર સુધી જોયા કરવું. ત્યાર પછી હળવે હળવે તે નેત્રને છાયા ઉપરથી ઉપાડી તે ખુલ્લી આંખે ઉંચે યા સામુ આકાશમાં જોવું. તો પુરૂષના જેવી ધોળી આકૃતિ આકાશમાં રહેલી દેખાશે. જો તે આકૃતિનું માથું જોવામાં ન આવે તો પોતાનું મરણ થશે. જો ડાબો હાથ જોવામાં ન આવે તો પુત્ર યા સ્રીનો નાશ થાય. જો જમણો હાથ જોવામાં ન આવે તો ભાઈનું મરણ થાય. હૃદય ન દેખાય તો પોતાનું મરણ થાય. પેટનો ભાગ ન જણાય તો ધનનો નાશ થાય. ગુહ્યસ્થાન ન દેખાય તો પોતાના પૂજ્ય વર્ગ પિતા પ્રમુખનો નાશ થાય. બે સાથળ ન દેખાય તો વ્યાધિ પેદા થાય. પગ ન દેખાય તો પરદેશમાં જવું પડે, અને આખું શરીર ન દેખાય તો તત્કાળ મરણ થાય. ૧૬૮, ૧૬૯, ૧૭૦, ૧૭૧, ૧૭૨.

પ્રકારાંતરે કરી કાળજ્ઞાન બતાવે છે.

विद्ययादर्पणांगुष्ट कुड्यादिष्ववतारिता
विधिना देवता पृष्टा ब्रूते कालस्य निर्णयं ૧૭૩

सूर्येंदुग्रहणे विद्यां नरवीरे ठठेस्वसौ
साध्या दश सहस्राणी तस्या जप कर्मतः १७४
अष्टोत्तर सहस्रस्य जपात्कार्यक्षणेपुनः
देवता लीयते स्यादो ततःकन्याह निर्णय १७५
सत्साधक गुणकृष्टा स्वयमेनाथ देवता
त्रिकाल विषयब्रूते निर्णयगत संशय १७६

વિદ્યા મંત્રે કરી દર્પણ, અંગુઠા અને ભીંત પ્રમુખમા અવતારેલ દેવતાને (ગુરૂ ઉપદિષ્ટ) વિધિપૂર્વક પૂછવાથી તે આયુષ્યનો નિર્ણય કરી બતાવે છે સૂર્ય ગ્રહણ અને ચદ્રગ્રહણ હોય ત્યારે ॐ नरवीरे ठ ठ स्वाहा એ વિદ્યા દશ હજાર અને આઠવાર જાપ કરીને સાધવી પછી કાર્ય પ્રસગે એક હજાર અને આઠવાર તે વિદ્યા જપીને દર્પણાદિકને વિષે દેવતાને અવતારવી પછી તે આરિસા પ્રમુખમા એક કુવારી કન્યાને જોવરાવવુ તેમા તે કન્યા દેવતાનુ રૂપ દેખે એટલે તેની પાસે આયુષ્યનો નિર્ણય પૂછવો તે કન્યા સર્વ નિર્ણય કરી આપે અથવા ઉત્તમ સાધકના ગુણથી આકર્ષાએલી તે દેવતા પોતાની મેળે નિર્ણયવાળુ અને સશય વિનાનુ ત્રિકાલ સબધી આયુષ્ય જ્ઞાન કરી આપે ૧૭૩, ૧૭૪, ૧૭૫, ૧૭૬

પાચ શ્લોકે કરી શુકન દ્વારા કાલ જ્ઞાન કહે છે.

अथवा शकुनाद्विद्या त्सज्ञो वा यदिवातुरः
स्वतो वापि परतोवा गृहेवा यदिवाबहिः १७७
अहि वृश्चिक कृम्या खुगृहगोधा पिपीलिकाः
यूकामत्कुणलूताश्च वल्मीको घोपदेहिकाः १७८
कीटिका घृतवर्णाश्च भ्रमर्यश्च यदाधिकाः
उद्वेगकलह व्याधि मरणानित दादिशेत् १७९
उपानद्वाहन छत्र शस्त्र छायांग कुतल्नान्
चन्चा चुंबे घश्चकाक स्तदासन्नवपचता १८०

अश्रु पूर्ण दृशोगावो गाढंपादैर्वसुंधरां
खनंति चेत्तदानींस्या द्रोगो मृत्युश्च तत्प्रभोः १८१

અથવા. નિરોગી હોય કે રોગી હોય, પોતાથી કે પરથી, ઘરમાં કે બહાર, શુકનથી શુભાશુભનો નિર્ણય જાણવો. સર્પ, વીંછી, કૃમિયાં, ઉંદર, ગરોળી, કિડીઓ, જુઓ, માંકડ, કોળીઆ, રાફડા (ઉદ્દેહીના ઘરો) ઉદ્દેહી, ધીમેલ, અને ભમરીઓ જયારે એકદમ વિશેષ જોવામાં આવે તો ઉદ્વેગ, કલેશ, વ્યાધી, અથવા મરણ નિપજે. જોડા, હાથી, ઘોડા પ્રમુખવાહન, છત્ર, શસ્ત્ર, શરીર, અને કેશ (વાળ) એ માંહેથી કોઇને કાગડો ચાંચે કરી સ્પર્શ કરે, તો જાણવું કે મરણ નજીકમાં છે. જો આંખે આંસુ પાડતી ગાય ઘણા જોરથી પગે કરી પૃથ્વીને ખોદે તો તે ગાયના સ્વામિનું રોગથી મરણ થાય. ૧૭૭, ૧૭૮, ૧૭૯, ૧૮૦, ૧૮૧.

પ્રકારાંતરે શુકનથી કાલ જ્ઞાન કહે છે.

अनातुरकृतेह्येतत् शकुनंपरिकीर्तितं
अधुनातुरमुद्दिश्य शकुनं परिकीर्त्यते १८२

આ પૂર્વે કહેવામાં આવેલ શુકનો રોગ વિનાના માણસ માટે જણાવ્યા. હમણાં હવે રોગીને ઉદ્દેશીને શુકનો કહીએ છીએ. ૧૮૨.

दक्षिणस्यां वलित्वा चेत् श्वागुदं लेढ्युरोथवा
लांगुलंवातदामृत्यु रेकाद्वित्रिदिनैः क्रमात् १८३
शेतेनिमित्तकालेचेत् श्वासंकोच्याखिलंवपुः
धृत्वाकर्णौ वलित्वांगं धुनोत्यथततोमृतिः १८४
यदिव्यात्तमुखोलालां मुंचन्संकोचितेक्षणः
अंगसंकोच्यशेतेश्वा तदामृत्युर्नसंशयः १८५

त्रिभिर्विशेषकं.

રોગી જ્યારે પોતાના આયુષ્ય સંબંધી શુકન જોતો હો ત્યારે જો કુતરો (કુતરાની જાતિ) દક્ષિણ દિશા સન્મુખ જઇને પોતાની ગુદાને ચાટે તો તે રોગીનું એક દિવસે મરણ થાય. જો

કુતરો પોતાનુ હૃદય ચાટે તો બે દિવસે રોગી મરે અને જો તે પોતાની પુછડી ચાટે તો ત્રણ દિવસે રોગીનુ મરણ થાય જ્યારે રોગી નિમિત્ત જોતો હોય ત્યારે જો કુતરો પોતાનુ આખુ શરીર સકોચિને સુવે અથવા કાનને ચડાવીને (અક્કડ કરીને) અને શરીરને વાળીને હલાવે (ધુણાવે) તો રોગી મરણ પામે અથવા જો મોહુ પોહોળુ કરી લાળને મૂકતો આખો વીચી શરીરને સકોચીને તે શ્વાન સુવે તો નિશ્ચે રોગીનુ મૃત્યુ થાય ૧૮૩, ૧૮૪, ૧૮૫.

બે શ્લોકે કરી કાગડાના શુકનો કહે છે.

यद्यातुर गृहस्योर्ध्व काकपक्षिगणो मिलन्
त्रिसन्ध्य दृश्यते नून तदामृत्युरुपस्थितः ॥ १८६
महानसे तथा शय्या गारेकाकाः क्षिपतिचेत्
चर्मास्थिरज्जुकेशान्वा तदासन्नैव पचता ॥ १८७

જો રોગીના ઘર ઉપર સવાર, બપોર, અને સાંજ એમ ત્રણ કાળ કાગડાનો સમુદાય મળી કોળાહળ કરતો જણાય તો નિશ્ચે તેનુ મરણ આવી પહોચ્યુ છે એમ જાણવુ તથા રોગીના રસોડા ઉપર અને સુવાના ઘર ઉપર કાગડાઓ ચામડુ, હાડકુ, દોરડુ, કે વાળ લાવીને ફેકે તો તેનુ મરણ નજીકજ છે એમ સમજવુ ૧૮૬, ૧૮૭

નવ શ્લોકે કરીને ઉપશ્રુતિથી કાલ જ્ઞાન કહે છે

अथवा पश्रुतेर्विद्या द्विद्वान् कालस्यनिर्णय
प्रशस्ते दिवसे स्वम कालेशस्ता दिशश्रितः ॥ १८८
पूत्वा पचनमस्कृत्या चार्यमत्रेणवाश्रुती
गेहात्छन्न श्रुतिर्गच्छे च्छिल्पिचत्वर भूमिषु ॥ १८९
चदनेनार्चयित्वाक्ष्मा क्षिप्त्वागगाभताढिच
सावधानस्ततस्तत्रो पश्रुते॰ शृणायाध्वनि ॥ १९०
अर्थांतरापदेश्यश्च सरपश्चेतिसद्विधा
विमर्शगम्यस्तत्राद्यः स्फुटोक्तार्थोऽस्वरः पुनः ॥ १९१

यथैपभवनस्तंभः पंचपड्भिरयांदिनैः
पक्षैर्मासैरथोवर्षे भक्ष्यतेयदिवालवा १९२
मनोहरतरश्वासीत् किंत्वयं लघुभक्ष्यते
अर्थांतरापदेश्यःस्या देवमादिरुपश्रुतिः १९३
एषास्त्रीपुरुषोवासौ स्थानादस्मान्नयास्यति
दास्यामोनवयंगंतुं गंतुकामोनचाप्ययं १९४
विघ्नतेगंतुकामोय महंचप्रेपणोत्सुकः
तेनयास्यत्यसौशीघ्रं स्यात्सरुपेत्युपश्रुतिः १९५
कर्णोद्घाटनसंजातो पश्रुत्यंतरमात्मनः
कुशलाःकालमासन्न मनासन्नं च जानते १९६

અથવા વિદ્વાન્ પુરૂષોએ. ઉપશ્રુતિએ કરી આયુષ્યનો નિર્ણય કરવો (તેજ બતાવે છે.) ભદ્રાઆદિ અપયોગ ન હોય તેવા ઉત્તમ દિવસે સુવાના અવસરે (એક પ્રહર રાત્રિ જવા પછી) પૂર્વ, ઉત્તર કે પશ્ચિમ દિશા તરફ જવું. જતાં પેહેલાં નવકારમંત્રથી અથવા સૂરિમંત્રે કરી કાનને પવિત્ર (મંત્રિત) કરવો; અને ત્યાર પછી ઘરથી નીકળતાં રસ્તામાં કોઈનો શબ્દ કાનમાં ન આવે તેવ રીતે કાનને ઢાંકી કારીગરોના ઘર તરફ અથવા બજારમાં પૂર્વે કહેલી દિશા તરફ જવું. કારીગરોના ઘર પાસે યા બજારમાં જઈ તે ભૂમિનું ચંદન વડે પૂજન કરી તેના ઉપર ગંધ અક્ષત (બરાસ ચોખા) નાખી સાવધાન થઈ ત્યાં કોઈપણ મનુષ્યોનો શબ્દ થતો હોય તો કાન ખુલ્લા કરીને સાંભળવો. તે સંભળાતા શબ્દો બે પ્રકારના હોય છે. એક (અર્થાંતરાપદેશ્ય અને બીજો સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ અર્થાંતરાપદેશ્ય ઉપશ્રુતિ એટલે જે શબ્દ સાંભળવામાં આવે તેનો કોઈ બીજો અર્થ કલ્પવો. અને સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ એટલે જેવો શબ્દ સાંભળ્યો તેવોજ અર્થ કલ્પવો યા ગ્રહણ કરવો. પેહેલો અર્થાંતરાપદેશ્ય વિચારથી જાણી શકાય તેમ છે અને બીજો સ્વરૂપ અર્થ પ્રગટ જાણી શકાય તેમ છે. (અર્થાંતરાપદેશ્ય ઉપશ્રુતિ બતાવે છે) જેમકે

આ ઘરનો સ્તંભ પાચ છ દિવસે યા પાચ છ પખવાડીએ યા મહિને કે વર્ષે ભાગી જશે અથવા નહિં ભાગે છે ઘણો મારો પણ જલદિ ભાગી જશે વિગેરે આથી પોતાના આયુષ્યનો તેવોજ નિર્ણય કરી લેવો કે તેટલા દિવસે મહિને કે વર્ષે પોતાનુ મરણ નિપજશે એ અર્થાતરાપદેશ્ય શ્રુતિ જાણવી હવે બીજીયે સ્વરૂપઆશ્રય શ્રુતિ કહે છે, જેમકે આ પુરૂષ કે સ્ત્રી આ સ્થાનથી જશે નહિં અમે તેને જવાબ પણ ન આપીશુ અને તે જવાનો ઈચ્છક પણ નથી અથવા તો જવાની ઇચ્છા કરે છે હુ પણ તેને મોકલવા ઇચ્છુ છુ, માટે આ હવે જલદી આહીથી જશે આ સ્વરૂપ ઉપશ્રુતિ કહેવાય છે આથી સમજી લેવાનુ છે કે જો જવાનુ સાભળે તો મરણ નજીક છે અને રહેવાનુ સાભળે તો હમણા મરણ નથી આ પ્રમાણે કાન ખુલ્લા કરી પોતે સાભળેલી ઉપશ્રુતિ પ્રમાણે કુશલ માણસો નજીક કે દૂર પોતાના આયુષ્યનો નિર્ણય જાણે છે ૧૮૮, ૧૮૯, ૧૯૦, ૧૯૧, ૧૯૨, ૧૯૩, ૧૯૪, ૧૯૫, ૧૯૬

શનિ'ચર પુરૂષાકરી કાળ જ્ઞાન જાણવાની રીત

शनिःस्याद्यत्रनक्षत्रे तद्दातव्य मुखेततः
चत्वारि दक्षिणे पाणौ त्रीणि त्रीणिचपादयोः ૧૯૭
चत्वारि वामहस्ते तु क्रमशः पचवक्षसि
त्रीणिशीर्षे दृशोर्द्वे द्वे गुह्य एक'शनौनरे ૧૯૮
निमित्त समये तत्र पतित स्थापना क्रमात्
जन्मर्क्ष नाम नक्षत्रा गुह्यदेशे भवेद्यदि ૧૯૯
दृष्टंश्लिष्ट ग्रहै दुष्टैः सौम्यैरमेपितायुत
सज्नस्या पितदामृत्यु' काकवा रोगिणपुनः ૨૦૦

શનિશ્ચરની પુરૂપના જેવી આકૃતિ બનાવવી અને નિમિત્ત જોવાના અવસરે જે નક્ષત્રમા શનિ હોય તે નક્ષત્ર મુખમા મુકવુ ત્યાર પછી ક્રમે આવતા ચાર નક્ષત્રો જમણા હાથમા મુકવા ડાબા જમણા પગમા ત્રણ ત્રણ મુકવા ચાર ડાબા હાથમા, પાચ છાતિમા, ત્રણ મસ્તકમા, બે-બે બેઉ નેત્રમા અને એક નક્ષત્ર ગુહ્ય ભાગમા

મુકવું. નિમિત્ત જોવાને અવસરે સ્થાપનાના અનુક્રમથી જન્મ નક્ષત્ર કે નામ નક્ષત્ર જો ગુહ્ય ભાગમાં આવ્યું હોય અને દુષ્ટ ગ્રહોની તેના ઉપર દૃષ્ટિ પડતી હોય યા તેની સાથે મેળાપ થતો હોય અને સૌમ્ય ગ્રહોની દૃષ્ટિ કે મેળાપ ન થતો હોય તો તે માણસ નિરોગી હોય તોપણ તેનું મરણ થાય તો માંદાની તો વાતજ શું કરવી ? અર્થાત્ તે તો મરણ પામેજ. ૧૯૭, ૧૯૮, ૧૯૯, ૨૦૦.

પૃચ્છા લગ્નના અનુસારે કાલ જ્ઞાન.

प्रच्छायामथलग्नास्ते चतुर्थदसमस्थिताः

ग्रहाःक्रुराःशशीषष्ठा ष्टमश्चेत्स्यात्तदामृतिः २०

આયુષ્ય સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતી વખતે તેજ ચાલતું લગ્ન તત્કાળ અસ્ત થઇ જાય અને ક્રુર ગ્રહો ચોથે (સાતમે) કે દશે રહ્યા હોય તથા ચંદ્રમા છઠો કે આઠમો હોય તો તેનું મર થાય. ૨૦૧.

पृछायाः समयेलग्ना धिपतिर्भवातिग्रहः

यदिवास्तामितोमृत्युः सज्जस्यापितदाभवेत् २०२

આયુષ્ય સંબંધી પ્રશ્ન પૂછતી વખતે જો લગ્નાધિપતિ મેષાદિ રાશિમાં. કુજ શુક્રાદિ હોય અથવા ચાલતા લગ્નના અધિપતિ ગ્રહનો અસ્ત થયેલો હોય તો તે સાજો માણસ હોય તો પણ તેનું મરણ થાય. ૨૦૨.

लग्नस्थश्चेच्छशीसौरि र्द्वादशोनवमः कुजः

अष्टमोऽर्कस्तदामृत्युः स्याच्चेन्नबलवान्गुरुः २०३

પ્રશ્ન કરતી વખતે ચંદ્રમા લગ્નમાં રહેલો હોય, બારમે શનિશ્ચર હોય, નવમે મંગલ હોય, આઠમે સૂર્ય હોય અને ગુરૂ બલવાન ન હોય તો મરણ થાય. ૨૦૩.

रविःषष्टस्तृतीयोवा शशीच दशमस्थितः

यदाभवति मृत्युः स्या त्तृतीये दिवसेतदा २०४

પ્રશ્ન પૂછવાના સમય છઠો અથવા ત્રીજો સુર્ય હોય અને ચંદ્રમાં દશમે રહેલો હોય તો ત્રીજે દિવસે મરણ થાય. ૨૦૪

पापग्रहाश्चेदुदया त्तुर्यत्राद्वादशेऽथवा
दिशति तद्विदोमृत्युं तृतीये दिवसेतदा २०५

જો પ્રશ્ન અવસરે લગ્નથી પાપગ્રહો (ખરાબ ગ્રહો) ચોથે કે બારમે હોય તો કાળ જ્ઞાનના જાણકાર પુરૂષો તેનુ ત્રીજે દિવસે મૃત્યુ જણાવે છે ૨૦૫

उदये पंचमेवापि यदिपापग्रहो भवेत्
अष्टभि र्दशभिर्वास्या द्दिवसैःपचलातदा २०६

પ્રશ્ન સમયે ચાલતા લગ્ને અથવા પાચમે જો કુર ગ્રહ હોય તો આઠ અગર દશ દિવસે મરણ થાય ૨૦૬

धनुर्मिथुनयोःसप्त मयो र्यत्रशुभग्रहाः
तदा व्याधिमृति वास्या ज्ज्योतिषामिति निर्णयः २०७

પ્રશ્ન સમયે (અથવા વર્ષ ફ્લે) સાતમા ધનુરાશિ અને મિ શુનરાશિમા જો અશુભ ગ્રહો આવ્યા હોય તો વ્યાધિ અથવા મરણ થાય આ પ્રમાણે જ્યોતિષના જાણકારનો નિર્ણય છે ૨૦૭

कृअतस्याधिकृतप्राणि नामप्रणवगभित
कोणस्थरेफमाग्नेय पुरज्वालाशताकुल २०८
सानुस्वारै रकाराद्यैः पट्स्वरैः पार्श्वतो वृत
स्वस्तिकाकबहिःकोण स्वाक्षरातःप्रतिष्ठित २०९
चतुः पार्श्वस्थगुरुय यत्रवायुपुरावृत
कल्पयित्वापरिन्यस्येत् पादहन्छिर्पसंधिषु २१०
सूर्योदयक्षणेसूर्य पृष्ठेकृत्वाततः सुधीः
स्वपरायुर्विनिश्चेतु निजछायांविलोकयेत् २११
पूर्णाछायायदीक्षेत तदावर्षेनपचता
कर्णाभावेतुपचत्व वपर्द्वादिशभिर्भवेत् २१२
हस्तांगुलीस्कधकेश पार्श्वनासाद्वयेक्रमात्
दशाष्टसप्तपंचत्र्ये कवर्षैर्मरणभवेत् २१३

षएमास्या म्रियते नाशे शिरसश्चिबुकस्यवा
ग्रीवानाशेतुमासेनै कादशाहेनदकूक्षये २१४
सच्छिद्रे हृदयेमृत्यु र्दिवसैःसप्तभिर्भवेत्
यदिछायाद्वयंपस्ये द्यमपार्श्वंतदाव्रजेत् २१५

अष्टभिःकुलकं

પેહેલો ૐકાર કરવો અને તે ૐકારની અંદર પોતાનું અથવા જેના આયુષ્યનો નિર્ણય કરવો હોય તેનું નામ લખવું. તે ૐકાર ૭ ખુણાવાળા યંત્રમાં કરવો. તે યંત્રને ખુણે અગ્નિની સેંકડા ગમે જવાલાઓથી વ્યાપ્ત અગ્નિબીજ (ર) રકાર મુકવા. અનુસ્વાર સહિત અકારાદિ. (અં આં, ઇં, ઈં, ઉં, ઊં) ૭ સ્વરો એ ખુણાના બાહારના ભાગોને વીંટી લેવા (અર્થાત્ આ ૭ સ્વરો ૭ ખુણા પાસે લખવા) પછી ૭ એ બાહારના ખુણે ૭ સાથિઆ કરવા. સાથિઆ અને સ્વરોના વચમાં આંતરે આંતરે ૭ (સ્વા) અક્ષરો મૂકવા. ચારે બાજુ વિસર્ગ સહિત યકાર કરવા (યઃ) અને તે યકાર ઉપર ચારે બાજુ વાયુના પુરથી આવૃત સંલગ્ન ચાર રેખા કરવી. આવો યંત્ર કલ્પિ તેને પગ, હૃદય, માથે અને સંધિઓને વિષે સ્થાપના કરવો. પછી સૂર્યોદય વેલાએ સૂર્યને પુંઠ પડે તેવી રીતે પશ્ચિમ દિશામાં બેસી પોતાના અથવા પરના આયુષ્ય નિર્ણય માટે પોતાની છાયા જોવી જો છાયા પૂર્ણ દેખાય તો એક વર્ષ સુધિમાં મરણ નથી (અને રોગ રહિત સુખમાં વર્ષ પસાર કરશે) જો કાન દેખવામાં ન આવે તો બાર વર્ષે મરણ થશે. હાથ ન દેખાયતો દશ વર્ષે મરણ. આંગલીઓ ન દેખાય તો આઠ વર્ષે. ખાંધ ન દેખાય તો સાત વર્ષે. કેશ ન દેખાય તો પાંચ વર્ષે. પડખાં ન દેખાય તો ત્રણ વર્ષે. નાક ન દેખાય તો એક વર્ષે. માથું યા ચિબુક ન દેખાય તો ૭ મહિને. ડોક ન દેખાય તો એક મહિને. આંખો ન દેખાય તો અગિયાર દિવસે. હૃદયમાં છિદ્ર દેખાય તો સાત દિવસે. મરણ થાય અને બે છાયા દેખાય તો તત્કાળ મરણ થાય. ૨૦૮. થી ૨૧૫.

યંત્ર પ્રયોગ બતાવી, હવે વિદ્યાએ કરી કાળ જ્ઞાન બતાવે છે.

इतियंत्रप्रयोगेण जानीयात्कालनिर्णय
यदिवा विद्यया विद्या वक्ष्यमाण प्रकारया २१६

આ પ્રમાણે યંત્ર પ્રયોગે કરી આયુષ્યનો નિર્ણય જાણવો અથવા આગળ કહેવામા આવશે તે વિદ્યા વડે કરી નિર્ણય કરવો ૨૧૬

તેજ સાત શ્લોકે કરી વિદ્યા પ્રયોગ કહે છે.

प्रथमन्यस्य चूडाया स्वा शब्दमों च मस्तके
क्षिंनेत्र हृदये पच नाभ्यब्जे हा क्षरततः २१७

પ્રથમ ચોટલીમા (સ્વા) શબ્દ, માથા ઉપર (ૐ) શબ્દ, નેત્રમા (ક્ષિ) શબ્દ, હૃદયમા (પ) શબ્દ અને નાભિ કમળમા (હા) શબ્દ સ્થાપન કરવો ૨૧૭ॐ जुंसः ॐ मृत्युजयाय ॐ वज्रपाणिने शूलपाणेनेहरहर दहदह स्वरूप दर्शयदर्शय हुफुट्

अनया विद्ययाष्टाग्र शतवार विलोचने
स्वछायां चाभिमंत्र्यार्क पृष्ठे कृत्वारुणोदये २१८
परछाया परकृते स्वछाया स्वकृतेपुनः
सम्यक् कृतप्रज' सन्नुपयुक्तो विलोकयेत् २१९

આ વિદ્યાએ એકસો આઠવાર પોતાના નેત્રને અને પોતાની છાયાને મંત્રિને સૂર્યોદય વેળાએ સૂર્યને પાછળ રાખી (અર્થાત્ પશ્ચિમ દિશા તરફ મુખ રાખી) બીજાને માટે બીજાની છાયા અને પોતાને માટે પોતાની છાયા જોવી ૨૧૮, ૨૧૯

सपूर्णा यदिपश्येत्ता मावर्प न मृतिस्तदा
क्रमजंघा जान्वभावे त्रिद्वये कार्द्वैर्मृतिः पुनः २२०

જો સંપૂર્ણ છાયા જોવામા આવે તો આ ચાલતા વર્ષમા મરણ ન થાય, પગ, જંઘા અને જાનુ (ઘુંટણ) ન દેખાય તો અનુક્રમે ત્રણ બે અને એક વર્ષે મરણ થાય ૨૨૦

उरोरभावे दशभि र्मासै र्नश्येत्कटेःपुनः
अष्टाभि नवभिर्वापि तुंदाभावे तु पंचपः २२१

સાથળ ન દેખાય તો દશ મહિને, કમ્મર ન દેખાય તો આઠ અગર નવ માસે અને પેટ ન દેખાય તો પાંચ મહિને મરણ થાય. ૨૨૧.

ग्रीवाभावे चतुस्त्रिद्व्येक मासै र्म्रियतेपुनः
कक्षाभावेतु पक्षेण दशाहेन भुजक्षये २२२

જો ડોક દેખવામાં ન આવે તો ચાર–ત્રણ–બે–કે એક મહિને મરણ થાય. કક્ષા (બગલ) ન દેખાય તો પંદર દિવસે અને ભુજા (હાથ) ન દેખાય તો દશ દિવસે મરણ થાય. ૨૨૨.

दिनैःस्कंधक्षयेऽष्टाभि श्चतुर्याम्यात् हृत्क्षये
शीर्षाभावे तु यामाभ्यां सर्वाभावे तु तत्क्षणात् २२३

તે છાયામાં સ્કંધ ન દેખાય તો આઠ દિવસે, હૃદય ન દેખાય તો ચાર પ્રહરે (પોહોરે), મસ્તક ન દેખાય તો બે પોહોરે અને સર્વથા શરીર ન દેખાય તો તત્કાળ મરણ થાય. ૨૨૩.

एव माध्यात्मिकंकालं विनिश्चेतुं प्रसंगतः
बाह्यस्यापिहि कालस्य निर्णयःपरिभाषितः २२४

આ પ્રમાણે (પવનાભ્યાસે) શારીરિક કાળજ્ઞાનનો નિર્ણય કરતાં પ્રસંગોપાત બાહ્યથી પણ કાલ જ્ઞાનનો નિર્ણય કહેવાયો. ૨૨૪.

જય પરાજય સંબંધી જ્ઞાન.

कोजेष्यतिद्वयोर्युद्धे इतिपृच्छत्यवस्थिते
जयः पूर्वस्यपूर्णेस्या द्रिक्तेस्यादितरस्यतु २२५

અમુક બેઉના યુદ્ધમાં કોણ જીતશે? આવો પ્રશ્ન કર્યે છતે જો પૂર્ણ નાડી હોય (સ્વભાવિક પૂરક થતો હોય અર્થાત્ શ્વાસ અંદર ખેંચાતો હોય) તો જેનું પહેલું નામ લીધું હોય તેનો જય થાય. અને જો નાડી રિક્ત હોય (રેચક થતો હોય અર્થાત્ પવન બહાર મૂકાતો હોય) તો બીજાનો જય થાય. ૨૨૫.

રિક્ત અને પૂર્ણનુ લક્ષણ કહે છે

यत्त्यजेत्सचरन्वायु स्तद्रिक्तमभिधीयते
संक्रामेनु यत्रस्थाने तत्पूर्ण कथित बुधैः २२६

ચાલતા વાયુને જે બહાર મૂકવો તે રિક્ત કહેવાય છે અને કોઠા પ્રમુખ સ્થાનમા પવનને અદર (સહજ) પ્રવેશ કરાવવો તેને વિદ્વાનો પૂર્ણ કહે છે ૨૨૬

પ્રકારાતરે કાલ જ્ઞાન કહે છે.

प्रष्टादौ नामचेद् ज्ञातु र्गृन्हात्यन्वातुरस्यतु
स्याद्दिष्टस्यतदासिद्धि र्विपर्यासे विपर्ययः २२७

પ્રશ્ન કરવામા પ્રથમ નામ જાણવાવાળાનુ લે અને પછી રોગીનુ નામ લે તો ઈષ્ટ સિદ્ધિ થાય અને તેથી વિપરીત એટલે પેહેલુ રોગીનુ અને પછી જાણનારનુ નામ લે તો તેનુ પરિણામ પણ વિપરિત આવશે એમ સમજવુ ૨૨૭

(વિવેચન) જેમકે જીનદત્તજી આ દેવદત્ત નામના રોગીને સારૂ થશે કે કેમ? આમા જાણકાર જીનદત્તજીનુ નામ પ્રથમ છે અને રોગીનુ પછી છે તો કાર્ય સિદ્ધિ અર્થાત્ નિરોગી થશે અને આ રોગવાળા દેવદત્તને સારૂ થશે કે નહિ, જીનદત્તજી તે વિષે મને કહો–આમા રોગીનુ નામ પેહેલુ છે તેથી ઈષ્ટ સિદ્ધિ નહિ થાય કોઇ આ પ્રમાણે પ્રથમ બોલવાનુ જાણી લઇ મરવાની તયારીવાળાના સબધમા પ્રશ્ન કરે અને તેથી સર્વ જીવતા રહે એમ ન સમજવુ બહુધા આ પ્રશ્નો અજાણ્યા પુછનારના છે અને બીજા પણ તત્વાદિ કથી જણાતા કારણોને લઇને જ્ઞાતા પુરૂષ યથાયોગ્ય ઉત્તર આવે તો નિમિત્ત જ્ઞાન સત્ય થાય છે

वाम वाहुस्थितेदते समनामाक्षरोजयेत्
दक्षिण वाहुगे त्वाजौ विषमाक्षर नामकः २२८

યુદ્ધમા કોણ છતશે એ પ્રશ્ન કરવા માટે જે દૂત (પ્રશ્ન કરનાર) ડાબી બાજુએ ઉભો હોય તો જે યુદ્ધ કરનારનુ નામ સમ અક્ષરનુ (બે ચાર છ એકીવાળા અક્ષરો તે સમ) હોય તેનો જય

થાય અને જમણી બાજુ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે તો વિષમ અક્ષર (એકીવાળા ૧-૩-૫) ના નામવાળાનો જય થાય. ૨૨૮.

भूतादिभिर्गृहीतानां दष्टानां वा भुजंगमैः
विधिःपूर्वोक्त एवासौ विज्ञेयःखलुमांत्रिकैः ૨૨૯

ભૂતાદિકના વળગાડવાળાં અને સર્પાદિકથી ડસાયેલાં માણસો માટે પણ પૂર્વે કહેલ વિધિ જ (પ્રશ્નના સંબંધમાં) મંત્રવાદિઓએ નિરોગી થવા માટે જાણવો. ૨૨૯.

पूर्णासंजायतेवामा नाडी हि वरुणेनचेत्
कार्याण्यारभ्यमाणानि तदासिध्यंत्यसंशयं ૨૩૦

પૂર્વે જે ચાર મંડળો કહેવામાં આવ્યાં છે તે માંહેલા બીજા વારૂણ નામના મંડળે કરી, જો ડાબી નાડી પૂર્ણ વહન થતી હોય તો એ અવસરે પ્રારંભ કરાતાં કાર્યો અવશ્ય સિદ્ધ થાય છે. ૨૩૦.

जयजीवितलाभादि कार्याणि निखिलान्यपि
निष्फलान्येवजायंते पवने दक्षिणास्थिते ૨૩૧

અને જો વારૂણ મંડળના ઉદયે પવન જમણિનાસિકામાં રહેલો હોય તો જય જીવિત અને લાભાદિ સર્વ કાર્યો નિષ્ફલજ થાય છે. ૨૩૧.

ज्ञानी बुध्वा निलंसम्यक् पुष्पं हस्तात्मपातयेत्
मृतजीवित विज्ञाने ततःकुर्वीत निश्चयं ૨૩૨

જીવિત મરણના વિજ્ઞાનને માટે જ્ઞાનીએ વાયુને સારી રીતે જાણીને હાથથી પુષ્પ નીચું પાડવું અને તેથી પણ નિર્ણય કરવો. ૨૩૨

त्वरितोवरुणेलाभ श्चिरेण तु पुरंदरे
जायते पवने स्वल्पः सिद्धोप्यग्नौविनश्यति ૨૩૩

(પ્રશ્ન કરતી વખતે ઉત્તર આપનારને) વરૂણ મંડળનો ઉદય હોય તો ઘણી ઝડપથી લાભ થાય. પુરંદર મંડળ હોય તો ઘણો મોટો લાભ થાય. પવન મંડળ હોય તો સેહેજસાજ લાભ થાય અને અગ્નિ મંડળનો ઉદય હોય તો સિદ્ધ થયેલ કાર્ય પણ નાશ પામે. ૨૩૨.

आयातिवरुणे यातः तत्रैवास्ते सुखंक्षितौ
प्रयातिपवनेऽन्यत्र मृतइत्यनलेवदेत् २३४

વારૂણ મડળના ઉદયમા આમાતર ગયેલાના સબધના પ્રશ્ન કર્યું હોય તો તે શિઘ્ર પાછો આવશે પુરદર મડલમા તે જ્યા ગયો છે ત્યા સુખે સમાધે રહ્યો છે પવન મડળમા તે ત્યાથી બીજે ઠેકાણે જાય છે અને અગ્નિ મડળમા પ્રશ્ન કર્યું હોય તો તે મરણ પામ્યો છે એમ કહેવુ ૨૩૮,

दहनेयुद्धपृच्छाया युद्धभंगश्चदारुणः
मृत्युसैन्यविनाशोवा पवनेजायतेपुनः २३५

અગ્નિ મડળમા યુદ્ધ સબધી પ્રશ્ન કરે તો મહાયુદ્ધ થાય અને યુદ્ધમા વૈરી તરફથી હાર મળે, પવન મડળમા પ્રશ્ન કરે તો (જેના સબધમા પ્રશ્ન કરાયુ હોય) તેનુ મરણ થાય અથવા સૈન્યનો વિનાશ થાય ૨૩૫

माहेन्द्रेविजयोयुद्धे वारुणे वाञ्छिताधिकः
रिपुभंगेनसन्धिर्वा स्वसिद्धिपरिसूचकः २३६

મહેન્દ્ર મડળમા પ્રશ્ન કરે તો યુદ્ધમા વિજય થાય, વારૂણ મડળ હોય તો મનો ઇન્છિતથી પણ અધિક લાભ થાય તેમજ શત્રુનો ભગ થયે કરી, અથવા સધિ (સલાહ) કરવે કરીને પોતાની સિદ્ધિને તે સૂચવે છે ૨૩૬

भौमेवर्षतिपर्जन्यो वरुणे तु मनोमतं
पवनेदुर्दिनाम्भोदो वन्हौवृष्टिः कियत्यपि २३७

વરસાદ સબધી પ્રશ્ન પાર્થીવ મડળમા કરવામા આવે તો વરસાદ વરસશે, વરૂણ મડલમા પ્રશ્ન કરે તો મનોઇન્છિત વરસાદ થાય, પવન મડલમા વાદળાઓથી દુર્દિન થાય (વરસાદ ન વરસે) અને વન્હિ મડલમા કાઇ (સેહેજસાજ) વૃષ્ટિ થય ૨૩૭

वरुणेशस्यनिष्पत्ति रतिश्लाघ्या पुरंदरे
मध्यस्था पवने च स्यान्नस्वल्पापि हुताशने २३८

ધાન્યનિષ્પત્તિના સંબંધમાં વરૂણ મંડલમાં પ્રશ્ન કરે તો ધાન્ય નિષ્પત્તિ થાય. પુરંદર મંડલમાં ઘણી સરસ નિષ્પત્તિ થાય. પવન મંડળમાં મધ્યસ્થ રીતે (કોઈ ઠેકાણે થાય અને કોઈ ઠેકાણે ન થાય) અને અગ્નિ મંડલમાં થોડું પણ અનાજ ન થાય. ૨૩૮.

महेंद्र वरुणौ शस्तो गर्भप्रश्ने सुतप्रदौ
समीर दहनौ स्त्रीदौ शून्यं गर्भस्यनाशकं २३९

ગર્ભ સંબંધી પ્રશ્ન કરવામાં મહેંદ્ર અને વરૂણ મંડળ શ્રેષ્ઠ છે. તેમાં પ્રશ્ન કરે તો પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય. વાયુ અને અગ્નિ મંડળમાં પુત્રિની પ્રાપ્તિ થાય તથા સુષુમ્ણા નાડીમાં પ્રશ્ન કરે તો ગર્ભનો નાશ થાય છે. ૨૩૯.

गृहे राजकुलादौच प्रवेशे निर्गमेथेवा
पूर्णांग पादं पुरतः कुर्वतः स्यादभीप्सितं २४०

ઘરને વિષે અને રાજ કુલાદિકને વિષે પ્રવેશ કરતાં અથવા ત્યાંથી નિકળતાં જે તરફના નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય તે તરફના પગને પ્રથમ અગળ કરી ચાલતાં ઇચ્છિત પ્રાપ્તિ થાય. ૨૪૦

કાર્યસિદ્ધિનો ઉપાય.

गुरुबंधुनृपामात्या अन्येपीप्सितदायिनः
पूर्णांगे खलुकर्तव्याः कार्यसिद्धिमभीप्सता २४१

કાર્યસિદ્ધિને ઇચ્છતા મનુષ્યે, ગુરૂ, બંધુ, રાજા, પ્રધાન, અને બીજાપણ પોતાને ઇચ્છિત દેવાવાળા માણસોને (તેમની પાસેથી કાંઈ મેળવવું હોય ત્યારે) પૂર્ણાંગે રાખવા—અર્થાત્ જે નાસિકાના છિદ્રમાંથી પવન વહેતો હોય તે તરફ તેમને રાખી પોતે બેસવું. ૨૪૧.

વશીકરણ.

आसने शयनेवापि पूर्णांगे विनिवेशिताः
वशी भवंति कामिन्यो नकार्मणमतः परं २४२

આસન અને શયન વખતે પણ પૂર્ણાંગે બેસાડેલી (રાખેલી) સ્ત્રીઓ પોતાને સ્વાધીન થાય છે. આના સિવાય તેવું બીજું કોઈ કાર્મણ નથી. ૨૪૨.

अरिचौराधमर्णाद्या अन्येऽप्युत्पातविग्रहाः
कर्तव्याः खलुरिक्ताङ्गे जयलाभसुखार्थिभिः ॥२४३॥

જય, લાભ, અને સુખના અર્થિ જીવોએ, શત્રુ, ચોર અને લેણદાર આદિ–તથા બીજાપણ–ઉત્પાત; વિગ્રહ,વિગેરે દુ ખ આપ નારાઓને ખાલી અ ગે રાખવા (જે બાજુના છિદ્રમાથી પવન ન ચાલનો હોય તે બાજુ રાખવા) આથી તેઓ દુ ખ આપી શકતા નથી ૨૪૩

प्रतिपक्ष्य प्रहारेभ्यः पूर्णाङ्गयोऽभिरक्षति
नतस्य रिपुभिःशक्ति बलिष्टै रविहन्यते ॥२४४॥

જે શત્રુઓના પ્રહારોથી પોતાના પૂર્ણ અ ગનુ રક્ષણ કરે છે, તેની શકિતનો નાશ કરવાને બળવાન શત્રુ હોય, તો પણ સમર્થ થતો નથી ૨૪૪

वहन्तीं नासिकावामा दक्षिणा चाभिसंस्थितः
पृच्छेद्यदि तदापुत्रो रिक्ताया तु सुताभवेत् ॥२४५॥

ડાબી અથવા જમણિ નાસિકા વહેતી હોય, તે સન્મુખ ઉભો રહીને (ગર્ભના સ બ ધમા) પ્રશ્ન કરે, તો પુત્રનો જન્મ કહેવો, અને ખાલી નાસિકા તરફ ઉભો રહી પ્રશ્ન કરે કે આ ગર્ભ વતિ સ્રી જેનો જન્મ આપશે તો પુત્રી થશે એમ કહેવુ ૨૪૫

सुषुम्णा वाह भागेद्वौ शिशुरिक्ते नपुंसक
संक्रांतौ गर्भहानिःस्यात् समेक्षेम मसंशय ॥२४६॥

જો સુષુમ્ણા નાડિમા પવન વેહેતો હોય, ત્યારે સન્મુખ રહી પ્રશ્ન કરે, તો બે બાળકનો જન્મ થાય સુષુમ્ણા મૂકી નાસીકાતરમા જાતા શુન્ય મ ડળ (આકાશ મ ડળ) મા પવન જવા પછી પ્રશ્ન કરે, તો નપુ સકનો જન્મ થાય શુન્યમ ડળથી બીજી નાડિમા સ ક્રમણ કરતા તત્વના ઉદયે જો પ્રશ્ન કરે, તો ગર્ભનો નાશ થાય અને સંપૂર્ણ તત્વના ઉદય થવા પછી સામો રહી પ્રશ્ન કરે, તો સ શયરહિત ક્ષેમ, કુશળ, મનોવાછિત સિદ્ધિ થાય ૨૪૬

(મતાંતર.)

चंद्रे स्त्रीपुरुषः सूर्ये मध्यभागे नपुंसकं
प्रश्नकालेतु विज्ञेय मिति कैश्चिन्निगद्यते ૨૪૭

ચંદ્રસ્વર ચાલતાં સન્મુખ ઉભા રહી પ્રશ્ન કરે, તો પુત્રીનો જન્મ.—સૂર્યસ્વર હોય તો પુત્ર જન્મ, અને સુષુમ્ણા નાડિ હોય તો નપુંસકનો જન્મ જાણવો; એમ કોઇ આચાર્ય કહે છે. ૨૪૭.

મંડલથી મંડલાંતર જતા પવનને જાણવાનો ઉપાય.

यदानज्ञायते सम्यक् पवनः संचरन्नपि
पीतश्वेतारुणश्यामै र्निश्चेतव्याः सबिंदुभिः ૨૪૮

એક મંડલથી મંડલાંતરમાં જાતા પુરંદરાદિ પવન જ્યારે સારી રીતે જાણી ન શકાય, ત્યારે, તેનો પીળા, ધોળા, લાલ, અને કાળા (લીલા) બિંદુઓ વડે નિશ્ચય કરવો. ૨૪૮.

બિંદુ જોવાનો ઉપાય.

अंगुष्टाभ्यांश्रुतीमध्यां गुलीभ्यांनासिकापुटे
अंत्योपांत्यांगुलीभिश्च पिधायवदनांबुजं ૨૪૯
कोणावक्ष्णो र्निपीड्याद्यां गुलीभ्यांश्वासरोधतः
यथावर्णं निरीक्षेत बिंदु मव्यग्रमानसः ૨૫૦ युग्मं

બે અંગુઠાથી બે કાનનાં છીદ્ર દબાવવાં. મધ્ય આંગળીઓથી નાસિકાના છીદ્રો દબાવવાં. અનામિકા અને કનિષ્ટા આંગલીઓથી મુખ દબાવવું અને તર્જની આંગલીઓથી આંખના ખૂણા દબાવી, શ્વાસોશ્વાસને રોકી રાખી, શાંત ચિત્તથી ભ્રકુટીમાં જે વર્ણના બીંદુઓ દેખાય તે જોવાં. ૨૪૯–૨૫૦.

બીંદુના જ્ઞાનથી પવનનો નિર્ણય.

पीतेन बिंदुना भौमं सितेन वरुणं पुनः
कृष्णेन पवनं विद्या दरुणेन हुताशनं ૨૫૧

જો પીળું બીંદુ દેખાય, તો પુરંદર વાયુ, ધોળું બીંદુ દેખાય તો વરૂણ વાયુ. કૃષ્ણ બીંદુ દેખાય તો પવન નામનો વાયુ અને લાલ બીંદુ દેખાય તો અગ્નિ નામનો વાયુ છે એમ જાણવું. ૨૫૧.

ચાલતી નાડીને રોકવાનો અને બીજીને ચલાવવાનો ઉપાય.

निरुन्ध्यात् वहंतीया वामा वा दक्षिणामथ
तदंगपीडयेत्सद्यो यथानाडी तरान्वहेत्   २५२

વહન થતી ડાબી અથવા જમણી નાડિને રોકવાની ઇચ્છા થાય તો (બેઠા અગર સુતા) તે તરફના પડખાને દબાવવું તો તત્કાળ બીજી નાડિ ચાલતી થશે (અને તે બંધ થશે.) ૨૫૨

अग्रे वाम विभागेहि शशिक्षेत्र प्रचक्षते
पृष्ठे दक्षिणभागेतु रविक्षेत्र मनीषिण.   २५३

વિદ્વાન્ પુરૂષો, શરીરના ડાબા ભાગમાં આગળ ચંદ્રનું ક્ષેત્ર કહે છે અને શરીરના જમણા વિભાગમાં પાછળ, સૂર્યનું ક્ષેત્ર છે, એમ કહે છે ૨૫૩

लाभालाभौ सुखदुःख जीवित मरणतथा
विदंति विरलाःसम्यग् वायुसचार वेदिनः   २५४

સારી રીતે વાયુના સંચારને જાણવાવાળા વિરલા પુરૂષોજ, લાભ અલાભ સુખ, દુઃખ, જીવિત અને મરણને જાણી શકે છે ૨૫૪

अखिल वायु जन्मेद सामर्थ्य तस्य जायते
कर्तु नाडि विशुद्धि य. सम्यगजानात्यमूढधीः   २५५

જે નિર્મળ બુદ્ધિવાળો, સારી રીતે નાડિની વિશુદ્ધિ કરવાનું જાણે છે, તેને-વાયુથી પેદા થતું સર્વ સામર્થ્ય પ્રાપ્ત થાય છે ૨૫૫

નાડિ શોધન કરવાની રીત.

नाभ्यब्जस्थानारूढ वर्णाबिंदु पवित्रित
रेफाक्रांत स्फुरद्भास्व हकार परिचिंतयेत्   २५६

ततस्तं तडिद्वेगं स्फुलिंगार्चि शताचित
रेचयेत्सूर्यमार्गेण प्रापयेत्तमथाम्बरे   २५७

अमृतैः प्लावयंतं तमवतार्यशनैस्ततः
चंद्राभं चंद्रमार्गेण नाभिपद्मे निवेशयेत् २५८
निष्क्रमं च प्रवेशं च यथामार्ग मनारतं
कुर्वन्नेवंमहाभ्यासो नाडिशुद्धिमवाप्नुयात् २५९

चतुर्भिः कलापकं.

નાભિકમળની કર્ણિકામાં આરૂઢ થએલો કલા (˘) અને બિંદુ (˙) થી પવિત્ર, રેફથી દબાયેલ, પ્રકાશવાળા–હ કારને ચિંતવવો. (र्हँ) ત્યાર પછી વિજળી સરખા વેગવાળા અને સેંકડા ગમે અગ્નિના કણિયા, તથા જ્વાલાઓ યુકત, र्हँ ને સૂર્ય નાડીના માર્ગે રેચક કરી, (બાહાર કાઢી) આકાશમાં ઉંચે પ્રાપ્ત કરવો. (એમ ક-લ્પના કરવી) પછી આકાશમાં અમૃતથી ભીંજાવી, હળવે હળવે નિચે ઉતારી, ચંદ્ર સરખા ઉજ્વળ અને શાંત र्हँ ને ચંદ્રનાડિને માર્ગે પ્રવેશ કરાવી નાભિકમળમાં સ્થાપન કરવો. આ પ્રમાણે નિરંતર પ્રવેશ અને નિષ્ક્રમણ બતાવેલ માર્ગે કરતાં, મહા અ-ભ્યાસી પુરૂષ નાડિશુદ્ધિ પામે છે. ૨૫૬, ૨૫૭, ૨૫૮, ૨૫૯.

નાડિ વિશુદ્ધિથી થતું ફળ.

नाडिशुद्धा वितिप्राज्ञः संपन्नभ्यासकौशलः
स्वेच्छायाघटयेद् वायुं पुटयोस्तत्क्षणादपि २६०

વિચક્ષણ પુરૂષો, નાડિશુદ્ધિ કરવાના અભ્યાસમાં કુશળતા મે-ળવી, પોતાની ઇચ્છાનુસારે, વાયુને તત્કાળ એક બીજા નસકોરામાં (નાડીમાં) કે (તત્વમાં) અદલબદલ કરી શકે છે. (જોડી શકે છે.) ૨૬૦.

એક નાડિમાં રહેતા વાયુનું કાલમાન.

द्वे एव घटिके सार्धे एकस्या मवतिष्ठते
तामुत्सृज्यापरां नाडि मधितिष्ठति मारुतः २६१

એક નાડિની અંદર અઢી ઘડી સુધિ વાયુવહન થાય છે, પછી તે નાડિને મૂકી બીજી નાડિમાં વાયુ આવે છે (એમ વારા ફરતી બદલાયા કરે છે) ૨૬૧

षट् शताभ्यधिकान्याहुः सहस्राण्येकविंशतिम्
अहोरात्रे नरि स्वस्थे प्राणवायोर्गमागमम् ॥ २६२

નિશ્ચિંત અને નિરોગી પુરુષમાં, એક અહો રાત્રિએ એકવિશ હજાર અને છસો–પ્રાણવાયુનું (શ્વાસોશ્વાસનું) જવું આવવું થાય છે ૨૬૨

मुग्धधीर्यः समीरस्य संक्रान्तिमपि वेत्ति न
तत्त्वनिर्णयवार्तां स कथं कर्तुं प्रवर्तते ॥ २६३

જે મુગ્ધ બુદ્ધિવાળો માણસ વાયુના સંક્રમણને (એક નાડિમાંથી બીજી નાડિમાં જવાના ઉપાયને) પણ નથી જાણતો તે, (આગમ બનાવવાના આરેકા પુરંદરાદિ) તત્ત્વોનો નિર્ણય કરવાને કઈ રીતે પ્રવર્ત્તિ કરી શકે? અર્થાત્ નજ કરી શકે માટે વાયુના સંક્રમણાદિ જાણવા માટે પ્રથમ તત્ત્વનો અભ્યાસ કરવો. ૨૬૩

વિવેચન—કાળજ્ઞાન, પવનજ્ઞાન અને તત્ત્વજ્ઞાનના સંબંધમાં આચાર્યશ્રીએ ઘણું બતાવ્યું છે. આ કાળજ્ઞાનાદિ બતાવવાનો હેતુ શું હશે? એ સ્વાભાવિક પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થઈ શકે છે. તેનો ઉત્તર એમ સમજાય છે કે, કાળજ્ઞાન બતાવી જીવોને જાગૃત કરવાનો છે. આયુષ્ય નજીકમાં પૂર્ણ થતું જણાતાં આત્મસાધનમાં વિશેષ પ્રયત્ન કરવા પ્રેરવાનો છે. જો કે આત્માર્થિ જ્ઞાની પુરૂષો તો નિરંતર જાગૃત હોય છે, છતાં કોઈ રોગાદિ કારણથી પ્રમાદ થયો હોય, તો તેમને જાગૃતિ મેળવવાનું કારણ તો કાળજ્ઞાન છે. તેમજ સામાન્ય વિવેકવાન મનુષ્યો પણ આયુષ્ય નજીક પૂર્ણ થતું જાણી પરલૌકિક હિત કરવા માટે આત્મસાધનમાં જાગૃત થાય છે. તે માટે કાળજ્ઞાન બતાવવામાં આવ્યું છે. તેમજ પવનાદિ સાધનથી

શરીર નિરોગતા થવા કહેવાનું કારણ યોગીઓને યોગ સાધનમાં વિઘ્ન ન આવે, યોગનો પ્રવાહ અખંડ લાંબો કાળ ચાલ્યા કરે અને કર્મનો ક્ષય કરી આત્મપદ મેળવે, આ માટેજ પવન સાધના બતાવી છે.

તત્વ બતાવવાનો હેતુ એ છે કે કોઈ પણ ધાર્મિક યા સંયમને અનુકુળ વ્યવહારિક કાર્ય પ્રારંભ કરતાં તે કાર્યનો પ્રયાસ નિરર્થક ન જાય, અથવા સરલતાથી સિદ્ધ થાય. કેમકે કાર્ય સિદ્ધ થશે કે નહિ થાય તે જ્ઞાન, તત્ત્વ સિદ્ધ થયાથી થઈ શકે છે.

આમ કામજ્ઞાન, પવનસાધન અને તત્વજ્ઞાન વિગેરે બતાવવાનો હેતુ આચાર્યશ્રીનો છે, માટે સાધકોએ વાંચી સમજીને આ જ્ઞાનોનો દુરૂપયોગ ન કરતાં તેનો સદુપયોગ કરવો, એ ભૂલી જવું ન જોઇએ.

પવન સાધન કરવાથી બીજાના શરીરમાં પણ યોગીઓ પ્રવેશ કરી શકે છે. પણ તેઓએ ક્રમે વેધ કરવાની વિધિ પ્રથમ સિદ્ધ કરવી જોઇએ તેજ બતાવે છે.

वेधकरवानीविधि.

पूरितं पूरकेणाधो मुखं हृत्पद्म मुन्मिषेत्
ऊर्ध्वश्रोतोभवेत्तच्च कुंभकेन प्रबोधितं २६४
आक्षिप्यरेचकेणाथ कर्षेद्वायुंहृदंबुजात्
उर्ध्वश्रोतः पथग्रंथिं भित्वा ब्रह्मपुरंनयेत् २६५
ब्रह्मरंध्रा न्निष्क्रमय्य योगीकृतकुतूहलः
समाधितोऽर्कतूलेषु वेधंकुर्याच्छनैः शनैः २६६
मुहुस्तत्र कृताभ्यासो मालती मुकुला दिषु
स्थिरलक्ष्यतयावेधं सदाकुर्यादतंद्रितः २६७
दृढाभ्यास स्ततःकुर्याद् वेधंवरुण वायुना

कर्पूरागुरुकुष्ठादि गन्धद्रव्येषु सर्वतः ॥ २६८
पवनेन लक्ष्य लक्ष्योऽथ वायुसंयोजने पटुः

पक्षिकायेषु सूक्ष्मेषु विदध्यादभियुक्तः ॥ २६९

पतगभृङ्गकायेषु जाताभ्यासो मृगेष्वपि

अनन्यमानसो धीरः सचराचरजितेन्द्रियः ॥ २७०

नराश्वकरिकायेषु प्रविशन्निःसरन्निति

कुर्वीत संक्रमं पुस्तोपलरूपेष्वपि क्रमात् ॥ २७१

अष्टभिः कुलकम्

પુરક ક્રિયાએ કરી વાયુને અંદર પૂરતાં હૃદયકમળનું મુખ નીચું આવે છે, અને મહાચાર્ય છે તેજ હૃદયકમળ કુંભક કરવા વડે વિકસ્વર થઈ, ઉર્ધ્વસ્રોત (ઉંચા મુખવાળું) થાય છે (માટે પ્રથમ કુંભક કરવો) પછી હૃદયકમળના વાયુને રેચક કરવા વડે હલાવી (આ રેચક બહાર કરવો નહિ પણ કુંભકના બંધનથી અંદર છુટો કરવો) હૃદયકમળમાંથી (ઉંચો) ખેંચવો ને વાયુને ઉર્ધ્વસ્રોત કરી, માર્ગમાં ગ્રંથિ ભેદીને બ્રહ્મરંધ્રમાં લઈ જવો (ત્યાં નવાપિ થઈ શકે છે) કુતુહલ જોવાની કે કરવાની ઈચ્છાથી યોગીઓએ તે પવનને બ્રહ્મરંધ્રથી બહાર કાઢી, સમતાથી આકડાના રૂના ઉપર ધીમે ધીમે વેધ કરવો (પવનને અર્કતુલ ઉપર મુકવો) વારંવાર તેના ઉપર તેવો અભ્યાસ કરી એટલે બ્રહ્મરંધ્રથી અર્કતુલ ઉપર અને અર્કતુલ ઉપરથી બ્રહ્મરંધ્રમાં લઈ જવો. પછી જાઈ, મોગરો, આદિના પુષ્પોનો તેમ જ્યાર વાળી ઉપયોગથી અનુક્રમિપૂર્વક વેધ કરવો [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] પછી [illegible]

ઓના શરીરમાં વેધ કરવાનો ઉદ્યમ કરવો. પતંગ અને ભ્રમરાદિના શરીરમાં અભ્યાસ કરી મૃગાદિકને વિષે પણ અભ્યાસ કરવા પ્રવર્તવું. પછી એકાગ્રચિત્ત, ધીર અને જીતેંદ્રિય થઈ મનુષ્ય, ઘોડા અને હાથી પ્રમુખના શરીરોમાં વેધ કરવો. તેમાં પ્રવેશ અને નિર્ગમન કરતાં અનુક્રમે પાષાણની પુતલી, દેવની પ્રતિમાદિમાં સંક્રમણ (પ્રવેશ) કરવો. ૨૬૪–૨૭૧.

एवं परासु देहेषु प्रविशेद्वामनाशया
जीवदेह प्रवेशस्तु नोच्यते पापशंकया ૨૭૨

આ પ્રમાણે મરણ પામેલા જીવોના શરીર વિષે ડાબી નાશિકાથી પ્રવેશ કરવો. જીવતા મનુષ્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું પાપના ભયથી અમે કહેતા નથી. ૨૭૨.

જીવતા મનુષ્યોના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું પાપના કારણથી નથી બતાવતા, તથાપિ સ્થાન શૂન્ય ન રહે (વિષય અધુરો ન રહે) માટે દિશા માત્ર બતાવે છે.

અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાની વિધિ.

ब्रह्मरंध्रेण निर्गत्य प्रविश्यापानवर्त्मना
श्रित्वानाऽभ्यंब्रुजंयायात् हृदंभोजंमुषुम्णया ૨૭૩
तत्रतत्प्राणसंचारं निरुंध्यान्निज वायुना
यावद्देहात्ततोदेही गतचेष्टोविनिःपतेत् ૨૭૪
तेनदेहे विनिर्मुक्ते प्रादुर्भूतेंद्रियक्रियः
वर्त्तेत सर्वकार्येषु स्वदेहइव योगवित् ૨૭૫
दिनार्धं वादिनंचेति क्रीडेत्परपुरेसुधीः
अनेन विधिना भूयः प्रविशेदात्मनःपुरं ૨૭૬

બ્રહ્મરંધ્રથી નીકળી અને પરકાયમા અપાન (ગુદા) માર્ગથી પ્રવેશ કરવો ત્યા જઇ નાભિકમળનો આશ્રય લઈ, સુષુમ્ણા નાડીએ થઈ હૃદય કમળમા જવુ ત્યા જઈ પોતાના વાયુએ કરી તેના પ્રાણના પ્રચારને રોકવો તે વાયુ ત્યા સુધી રોકવો કે તે દેહી, દેહથી ચેષ્ટા રહિત થઈ નીચો પડી જાય અતર્મુહુર્તમા 'તે દેહથી વિમુક્ત થતા, પોતા તરફથી ઇંદ્રિયોની ક્રિયા પ્રગટ થયે છતે, યો ગનો જાણકાર પોતાના દેહની માફક તે દેહથી સર્વ ક્રિયામા પ્રવૃત્તિ : અરધો દિવસ, યા એક દિવસ, પર શરીરમા ક્રીડા કરી બુદ્ધિમાન્ છો આજ વિધિએ પોતાના શરીરમા પ્રવેશ કરે ૨૭૩, ૨૭૬

પરકાય પ્રવેશનુ ફળ.

क्रमेणैव परपुर प्रवेशाभ्यास शक्तितः
विमुक्तत्व निर्लेपः स्वेच्छयासचरेत्सुधीः ७७७

આ પ્રમાણે અભ્યાસ ક્રમે બીજાના શરીરમા પ્રવેશ કરવાની શક્તિ ઉત્પન્ન થવાથી, મુક્ત થયેલાની માફક નિર્લેપ રહી, ઇચ્છા નુસાર બુદ્ધિમાન્ વિચરી શકે ૭૭૭

इतिश्री आचार्य हेमचद्रविरचिते श्री योगशास्त्रे मुनि केशरविजय गणिकृत बालावबोधे पचम' प्रकाश ॥

ॐ

अथ षष्ठः प्रकाशः प्रारभ्यते.

પરકાય પ્રવેશ,ને પરમાર્થિક નથી.

इह चायं परपुर प्रवेशश्चित्र मात्रकृत्
सिध्येन्नवा प्रयासेन कालेन महतापिहि १

આહીં. જે બીજાના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાપણું બતાવ્યું તે એક કેવલ આશ્ચર્ય કરે તેટલુંજ છે. (પણ તેમાં પરમાર્થ કાંઇ નથી) તેમજ, તે ઘણે કાળેપણ, અને ઘણે પ્રયાસે સિદ્ધ થાય-કે-ન પણ થાય. (માટે મુક્ત થવાને ઇચ્છનારા મુમુક્ષુઓએ તેને માટે પ્રયાસમાં ન ઉતરવું. ૧

પરકાય પ્રવેશ પરમાર્થિક કેમ નથી?

जित्वापि पवनं नाना करणैः क्लेशकारणैः
नाडीप्रचार मायत्तं विधायापि वपुर्गतं २
अश्रद्धेयं परपुरे साधयित्वापि संक्रमं
विज्ञानैक प्रशक्तस्य मोक्षमार्गोनसिध्यति ३

નાના પ્રકારના કલેશના કારણરૂપ આસનાદિકે કરી, પવનને જીતીને. અને શરીરની અંદર રહેલ નાડીના પ્રચારને પોતાને સ્વાધિન કરીને, તથા બીજાઓને માનવામાં ન આવે તેવું અન્યના શરીરમાં પ્રવેશ કરવાનું સિદ્ધ કરીને, પણ-આવાં ('પર કાયા પ્રવેશાદિ) વિજ્ઞાનમાં આશક્ત થએલા મનુષ્યોને મોક્ષ માર્ગ સિદ્ધ થતો નથી. ૨-૩.

સિદ્ધિ માટે પ્રાણાયામની જરૂર નથી.

तन्नाप्नोति मनःस्वास्थ्यं प्राणायामैः कदर्थितं
प्राणस्यायमने पीडा तस्यां स्याच्चित्त विप्लवः ४

पूरणे कुंभने चैव रेचनेच परिश्रमः
चित्त संक्लेशकरणा न्मुक्तेःप्रत्यूह कारण ५

પ્રાણાયામે કરી, કદર્થના પામેલુ મન, સ્વસ્થતા પામતુ નથી, કેમકે પ્રાણનો નિગ્રહ કરતા શરીરને પીડા થાય છે, અને શરીરને પીડા થવાથી મનમા ચપળતા થાય છે પૂરક, કુભક, અને રેચક કરવામા પરિશ્રમ પડે છે પરીશ્રમ કરવાથી મનમા સ ક્લેશ (એ,) થાય છે અને મનની સ ક્લેશિતસ્થીતિ એ મોક્ષ માર્ગનુ એક ખરેખર વિઘ્ન છે ૪-૫

આહી શિષ્ય શકા કરે છે કે,-પ્રાણાયામથી શરીરને પીડા અને મનની ચ ચલતા થાય છે, તો એવો બીજો કયો માર્ગ છે, કે જેમા શરીરને પીડા ન થાય અને મનની ચ ચલતા શાત પામે? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે કે તે માર્ગ પ્રત્યાહાર છે તેજ બતાવે છે

પ્રત્યાહાર.

इंद्रियैः सममाकृष्य विषयेभ्यः प्रशातधीः
धर्मध्यान कृतेपश्चान्मनः कुर्वीत निश्चल ६

શબ્દ, રૂપ, ગધ, રસ અને સ્પર્શ એ પાચે વિષયોમાથી ઈંદ્રિયો સાથે મનને પણ બરોબર ખેચી લઈ, અત્યત શાત બુદ્ધિવાળે ધર્મધ્યાન કરવા માટે મનને નિશ્ચલ કરી રાખવુ ૬

વિવેચન—શબ્દ, રૂપ, ગ ધ, રસ, અને સ્પર્શ એ પાચ વિષયમાથી મનને કાઢી લેતા બુદ્ધિશાત થઈ રહે છે અને એ પાચે વિષયો સબધે મનમા આવતા વિચારોમાથી મન મોકળુ કરતા બુદ્ધિ અત્યત શાત થઈ રહે છે એનુજ નામ પ્રશાન્ત બુદ્ધિવાળા થવુ, માટે પ્રથમ બાહ્ય વિષયોમાથી અને પછી અતરમા

આવતા એ વિષયો સંબંધી વિચારમાંથી મનને છૂટું પાડી અત્યંત શાંત બુદ્ધિવાળા થઇએ તોજ મન નિશ્ચલ થાય છે અને એવા નિશ્ચલ મન વડેજ ધર્મધ્યાન યથાર્થ કરાય છે માટે આપણે આંતર બહાર પ્રત્યાહાર કેમ કરવો. તે પ્રથમ જાણી પછી ક્રિયામાં મૂકવું જોઇએ.

૧ શબ્દ નામના વિષયમાંથી શ્રોત્ર ઇંદ્રિય અને મનને ખેંચી લેવાનો ઉપાય.

શબ્દ બે પ્રકારના છે. એક સુસ્વરવાળા અને બીજા દુઃસ્વર-વાળા સુસ્વરવાળા શબ્દ કે દુઃસ્વરવાળા શબ્દોનો મન શ્રોત્રેંદ્રિય એટલે કર્ણેંદ્રિયમાં હોય તોજ તે સંભળાય છે. આ વાતનો સૌ કોઇને અનુભવ હવે થઈ ગયો છે કે આપણું મન જ્યારે બીજી કોઇ બાબતમાં રોકાયું હોય અને પાસે ગમે તે વાત થતી હોય, અને આપણાં કાન ઉઘાડા હોય તોપણ આપણે સાંભળતા નથી. (તેમજ આપણી આંખ ઉઘાડી હોય તોપણ આપણે જોતા નથી) માટે મન જો શ્રોતેંદ્રિય તરફ વળતું ન હોય તો શબ્દ સંભળાતો નથી એ વાત તો નિશ્ચય છે. આટલા માટે પ્રશાન્ત બુદ્ધિ કરી ધર્મધ્યાનના અભિલાષિઓએ પ્રથમ તો શ્રોત્રેંદ્રિય તરફ સુસ્વર કે દુઃસ્વર ન આવે એટલા માટે કાનમાં પુમડાં રાખવાં એટલે મન શબ્દ સાંભળવા તરફ વળતું અટકી કંઇક શાંન્ત થશે. હવે જો તે છતાં શબ્દ સાંભળવાના અંદર વિચાર કરે તો તેને થોડીવાર હુકમ કર્યા કરવો કે સાંભળ, મન હમણા તારે ધર્મ ધ્યાન કરવાના કાર્યમાં રોકાવાનું છે. માટે શબ્દ સાંભળવાના વિચારો તારે અંદર પણ ન કરવા. તે છતાં ગોલાકે લબાડ માણસોની પેઠે વિ-ચારો કર્યા કરે તો તેને હડસેલી હડમેલી દુર કરવામાં થોડો વખત રોકાવું. આમ કરતાં કર્ણેંદ્રિય કે શ્રોત્રેન્દ્રિયમાંથી મન જતું અટકશે. એટલે મન નિશ્ચલ થઈ, અહુર્નિશ પ્રવર્તતી મનની અશાંન્તીનો એક પંચમાંશ છુતાઇ ?/ કેટલીક અપૂર્વ શાંન્તિ અનુભવાશે.

આ પ્રકારે ક... ... આવતા મધુર સ્વર વાળા શબ્દ કે ક-

ઠોર ઉચ્ચારવાળા શબ્દ તરફ કર્ણેન્દ્રિય તરફનું મન અટકવાથી તે શાન્ત થશે પ્રશાન્ત કરવાને કે શ્લોકમા લખેલ નિશ્ચલ મન કરવાને એવા શબ્દોથી વધી અ તરમા આવતા વિચારોને પણ ઉપર પ્રમાણે અટકાવવા જોઈએ

૨ રૂપ નામના વિષયમાથી ચક્ષુરિન્દ્રિય અને મનને આકર્ષવાનો ઉપાય કોઇ વિષય સુરૂપ કે સુ દર હોય છે, કોઇ કુરૂપ કે બેડોળ હોય છે આ મનોજ્ઞ અને અળખામણારૂપ તરફ ચક્ષુરિન્દ્રિયને દૂર કરવાને ચક્ષુઓને પ્રત્યાહાર કરતી વખતે બ ધ કરવા, એટલે બહારના તમામ પદાર્થ દેખાતા બ ધ થશે આટલુ કર્યાથી બહારના દ્રશ્ય પદાર્થમા ભટકતી આખ અટકી એટલુ જ નહિ પણ મન પણ કેટલેક અ શે અટકશે પર તુ અ-તરમા જે પદાર્થ આખ ઉઘાડી હોય ત્યારે દેખાય, એવા પદાર્થો સ બધી જ્યાસુધી વિચારો આવે ત્યાસુધી મન નિશ્ચલ નહી થાય અને એ મન નિશ્ચલ નહી થાય ત્યાસુધી તે ધર્મધ્યાનને માટે યોગ્યપણુ નહિ થયુ માટે આખ મીચ્યા પછી દ્રશ્ય પદાર્થ સ બધી વિચારો આવે તેપણ દૂર કરવાનો હુકમ કરવો તે છતા તેવા વિચારો આવે તો પુન પુન પ્રયત્ન કરવો એમ અત્ય ત શાત થવાઇ મનને નિશ્ચલ કરી શકાશે

૩ ગ ધ નામના વિષયમાથી ઘ્રાણેન્દ્રિય અને મનને ખેચી લેવાનો ઉપાય

ગ ધ પણ બે પ્રકારના છે સુર્ભિ અને દુર્ભિ, અથવા સુગ ધ અને દુર્ગ ધ

જેમ કાનને પુ મડાથી અને આખને પોપચાથી બ ધ કરી બહારના શબ્દ અને રૂપને અટકાવાય છે તેમ નાકને સુગ ધ-દુર્ગ ધથી અટકાવવુ મુશ્કેલ છે માટે પ્રત્યાહાર કરતી વેળા કોઇ એવુ સ્થાન પસ દ કરવુ કે જ્યા વિશેષ કરી સુગ ધ દુર્ગ ધ ન આવે.

આમ કરવાથી નાસિકા ઈંદ્રિય તરફ મન જતું અટકશે. પરંતુ ધર્મ ધ્યાન યોગ્ય એવું નિશ્ચલ મન કરવાને માટે સુગંધી દુર્ગંધી પદાર્થના વિચારોને પણ ઉપર પ્રમાણે અટકાવવા, એજ પ્રશાંત બુદ્ધિવાળા શખ્સનું કાર્ય છે.

૪ રસ નામના વિષયમાંથી જીભ્હા ઈંદ્રિયને અને મનને દૂર કરવાનો ઉપાય.

૧ રસ મીઠો અને કડવો બે પ્રકારનો છે. એટલા માટે પ્રત્યાહાર વેળા મુખ પણ બંધ રાખવું. અને મનમાં ખાવા પીવા વગેરે સ્વાદના વિષયનું સ્મરણ થઈ આવે તો તે વિષયોને પણ મનમાંથી રૂખસદ આપવા હડસેલા મારવા, એટલે ધર્મધ્યાનને યોગ્ય નિશ્ચલ મન થશે.

૫ સ્પર્શ નામના વિષયમાંથી ત્વચા ઈંદ્રિય અને મનને ખેંચી લેવાનો ઉપાય.

સ્પર્શ આઠ પ્રકારના છે. હળવો, ભારે, ટાઢો, ઉનો, લુખો, ચોપડયો, સુંવાળો અને ખડબચડો. સ્પર્શ ઈંદ્રિય તરફ જતા મનને રોકવા. માટે કોઇ ટાઢ તડકો બહુ ન હોય એવું સ્થાન પ્રત્યાહાર કરતી વેળા શોધવું. આથી મન સ્પર્શેંદ્રિય તરફ નહિં વધે; પરંતુ શ્લોકમાં કહ્યું તેમ નિશ્ચલ કરવા સ્પર્શેંદ્રિયના વિષયનો મનમાંથી પણ વિચાર ઉપર પ્રમાણે દૂર કરવો. આમ પાંચે ઈંદ્રિયોને બહારથી રોકવાથી બાહ્ય-વિષયોથી થતી અશાંન્તિ અટકે અને આંતર તે વિષયો સંબંધી આવતા વિચારને અટકાવતાં પ્રશાન્ત બુદ્ધિવાળા પોતે થઈ મનને નિશ્ચલ કરી શકશો. એટલે ધર્મધ્યાન માટે તે યોગ્ય થઈ રહેશે.

વળી प्रत्याहार स्त्विद्रियाणां विषयेभ्यःसमाहृतिः પ્રથમ બાહ્ય અને પછી આંતર ઈંદ્રિયોને વિષયોમાંથી ખેંચી લેવી એજ ખરો પ્રત્યાહાર કહેવાય છે.

वि० पं ला०

પ્રત્યાહાર સિદ્ધ થયા પછી ધારણા કરવી.

(धारणा)

नाभिहृदय नासाग्र भालभ्रूतालु दृष्टयः
मुख कर्णौ शिरश्चेति ध्यानस्थानान्य कीर्तयन ७

નાભિ, હૃદય, નાસિકાનો અગ્ર ભાગ, કપાળ, ભ્રકુટી, તાળવુ, નેત્ર, મુખ, કાન, અને મસ્તક એ ધ્યાન કરવા માટે ધારણા કરવાના સ્થાનો કહેલા છે ૭

આ સર્વ સ્થાનકોમાથી કોઇ પણ સ્થાને ચિત્તને લગાડી, સ્થાપન કરી વધારે વખત સુધી જાગૃતી પૂર્વક જોતા ત્યા ચિત્ત શાન થઇ જાય છે અને તેવે કોઈ પણ ઠેકાણે લક્ષ રાખી ચિત્તને ઠેરાવવુ તે ધારણા કહેવાય છે

ધારણાનુ ફલ.

एषावेकत्र कुत्रापि स्थानेस्थापयतो मनः
उत्पद्यते स्वसंवित्ते र्बहवः प्रत्ययाः किल ८

ઉપર બતાવેલ સ્થળોમાથી કોઈપણ એક ઠેકાણે મનને લાબા વખત સ્થાપન કરવાથી નિશ્ચે સ્વસવેદન થાય (પ્રતીતિ થાય) તેવા અનેક પ્રત્યયો (પ્રતીતિયો) ઉત્પન્ન થાય છે ૮

પૂર્વે કહી આવ્યા તે જીવિત મરણ જય, પરાજ્ય લાભાલાભ વિગેરે નિમિતો તથા બીજાપણ રૂપ રસાદિક જ્ઞાનના પ્રત્યયો થઈ આવે છે

વિવેચન—ધારણા, ઇંદ્રિયોને અને મનને વિષયોમાથી કાઢયા પછી થાય છે પાચઇંદ્રિયોથી જે કાઇ સભળાય છે, જોવાય છે, સુઘાય છે, ચખાય છે અને સ્પર્શાય છે તે સર્વમાથી મનને કાઢી, વિષયો વિમુખ મન રહ્યુ તે મનને નાકના અગ્રભાગપર, કપાલપર, ભ્રકુટીપર, તાલુમા, નેત્રમા, મુખમા, કર્ણમા, મસ્તકપર સ્થાપન કરતા એક પણ ઇંદ્રિય ગોચર વિચાર બે ત્રણ મિનિટ પછી આવશે નહિ આટલુજ નહિ, પરતુ જે કઇ

પૂર્વે નહિં અનુભવેલું કેટલુંક પ્રત્યક્ષ થવા લાગશે. કોઇવેળા દિવ્યગંધ, દિવ્યરૂપ, દિવ્યસ્પર્શ, દિવ્યરસ કે દિવ્યસ્વર જેવું લાગશે, પરંતુ તેને પણ ઇંદ્રિયોના સૂક્ષ્મ વિષયો ગણી મનમાંથી હડસેલી કાઢતાં, મનમાં કોઇ અપૂર્વ શાંતિ અનુભવાશે. આવું બાહ્ય આંતર વિષય ત્યાગવાળું મન તેજ ધારણાને યોગ્ય થયેલું કહેવાય, અને જ્યારે પૂર્વે કહેલા નાસિકાગ્રભાગ વિગેરે પર સ્થાપન કરતાં સ્થિર-નિર્મળ થઇ જેનું જેનું ધ્યાન કરવું હશે, તેનું તેનું ધ્યાન યથાર્થ થઇ શકશે. તે તે સ્વરૂપો પ્રત્યક્ષ થશે. એટલુંજ નહિ પણ આત્મસ્વરૂપની પણ સન્મુખ થઇ અપૂર્વ આનંદ આપશે. ધારણાનો એક અર્થ એવો છે કે તેને કોઇ દેશમાં બાંધવું તો ઉપર કહ્યા પ્રમાણેબાહ્યાંતર વિષયોમાંથી પ્રત્યાહાર થતાં સહજ ધારણા થઇ શકે છે.

વિ૦ પં લા.

इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केसर विजयगणिकृत बालावबोधे षष्टः प्रकाशः

सप्तमः प्रकाश. प्रारभ्यते.

ध्यान.

ધ્યાન કરવાનો ક્રમ બતાવે છે

ध्यानविधित्सता ज्ञेयं ध्याता ध्येय तथा फलं
सिध्यति नहि सामग्रीं विना कार्याणि कर्हिचित् ॥ १

ધ્યાન કરવાની ઇચ્છાવાળા મનુષ્યોએ, ધ્યાન કરનારમા કેવી યોગ્યતા હોવી જોઇએ? જેનુ ધ્યાન કરવુ છે તે ધ્યેય કેવુ હોવુ જોઇએ? અને ધ્યાન કરવાથી ફળ શુ થાય? આ ત્રણે ધ્યાતા, ધ્યેય, અને ફળનુ સ્વરૂપ જાણવુ જોઇએ કેમકે સપૂર્ણ સામગ્રી મેળવ્યા સિવાય કોઇ પણ વખત કાર્યો સિદ્ધ થતા નથી (માટે આચાર્યશ્રી પ્રથમ છ શ્લોકો વડે ધ્યાન કરનારનુ લક્ષણ બતાવે છે)

ધ્યાન કરનારના લક્ષણો.

अमुचन् प्राणनाशेपि संयमैक धुरीणता
परमप्यात्मवत्पश्यन् स्वस्वरूपा परिच्युतः ॥ २
उपताप मसंप्राप्त शीत वाता तपादिभिः
पिपासु रमरीकारि योगामृत रसायन ॥ ३
रागादिभि रनाक्रात क्रोधादिभि रदूषित
आत्माराम मनःकुर्वन् निर्लेपः सर्वकर्मसु ॥ ४
विरत. कामभोगेभ्यः स्वशरीरेपि निःस्पृह:
संवेगह्रद निर्मग्नः सर्वत्र समता श्रयन् ॥ ५
नरेंद्रे वा दरिद्रे वा तुल्य कल्याण कामन.
अमात्र करुणा पात्र भवसौख्य पराङ्मुखः ॥ ६
सुमेरु रिव निष्कंप शशीवा नंद दायकः
समीर इव निःसगः सुधी ध्याता प्रशस्यते ॥ ७
षड्भिःकुलक.

પ્રાણોનો નાશ થાય તો પણ ચારિત્રમાં અગ્રેસરપણું ન મૂકનાર, બીજા જીવોને પણ પોતાની માફક જોનાર, સમિતિ, ગુપ્તિ આદિ પોતાના સ્વરૂપથી પાછો ન પડનાર, ટાઢ, તાપ, અને વાયરા પ્રમુખથી ખેદ ન પામનાર, અજરામર કરનાર યોગ રૂપિ અમૃત રસાયણ પીવાનો ઇચ્છક, રાગ દ્વેષાદિકથી નહિં દબાએલ ક્રોધ, માન, માયા અને લોભાદિથી દૂષિત નહિં થયેલ, સર્વ કાર્યમાં નિર્લેપ અને આત્મભાવમાં રમણ કરનાર, મનને રાખનાર, કામ ભોગોથી વિરક્ત, પોતાના શરીર ઉપર પણ નિસ્પૃહતા રાખનાર, સંવેગરૂપ દ્રહમા મગ્ન થએલ શત્રુ અને મિત્ર, સુવર્ણ અને પથ્થર, નિંદા અને સ્તુતિ વિગેરે સર્વ જગ્યાએ સમભાવનો સ્વીકારનાર, રાજા હોય કે રાંક હોય તે બેઉના તુલ્ય કલ્યાણનો ઇચ્છક, સર્વ જીવો ઉપર કરૂણા કરનાર, સંસારનાં સુખોથી પરાંડ મુખ, મેરૂપર્વતની માફક (ઉપસર્ગ પરિસહાદિકથી) અડોલ; ચંદ્રમાની માફક આનંદદાયક અને વાયુની માફક નિઃસંગ, (અપ્રતિબદ્ધ). આવી સ્થીતિવાળો બુદ્ધિમાન્ ધ્યાતા ધ્યાન કરવાને લાયક છે. ૨. ૩. ૪. ૫. ૬. ૭

ધ્યેયનું સ્વરૂપ

पिंडस्थं च पदस्थं च रूपस्थं रूपवर्जितं
चतुर्धा ध्येय माम्नातं ध्यानस्या ऽलंबनं बुधैः ८

પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, અને રૂપાતિત આ ચાર પ્રકારનુ ધ્યાનના અવલબન રૂપ ધ્યેય, જ્ઞાની પુરૂષોએ માનેલું (કહેલુ) છે. ૮

પિંડસ્થ ધ્યેયને ધારણાના ભેદોથી બતાવે છે.

पार्थिवी स्याद थाग्रेयी मारुती वारुणी तथा
तत्वभूः पंचमी चेनि पिंडस्थे पंच धारणाः ९

પિંડસ્થ ધ્યેયમાં પાર્થીવી, અગ્નિયી, મારૂતી, વારૂણી અને તત્વભૂ આ પાંચ ધારણાઓ (કરવાની) છે. ૯.

ત્રણ શ્લોકથી પાર્થિવી ધારણા અને તેનુ ધ્યાન કરવાનુ બતાવે છે

પાર્થિવી ધારણા

तिर्यग् लोकसम ध्यायेत् क्षीराब्धि तत्र चाम्बुज
सहस्रपत्र स्वर्णाभ जम्बुद्वीप सम स्मरेत् ॥ १० ॥
तत्केसरतते रंतः स्फुर त्पिंगप्रभा चितां
स्वर्णाचल प्रमाणा च कर्णिका परिचिंतयेत् ॥ ११ ॥
श्वेत सिंहासना ऽसीन कर्म निर्मूलनो द्यत
आत्मान चिंतये त्तत्र पार्थिवी धारणे त्यसौ ॥ १२ ॥

त्रिभिर्विशेषक

આપણે જે પૃથ્વીની સપાટી ઉપર રહ્યા છીએ તે તિર્છો લોક કહેવાય છે અને તે એકરાજ પ્રમાણ (માપવિશેષ) લાંબો પોહોળો છે) તેટલો લાંબો પોહોળો એક ક્ષીર સમુદ્રને (દુધ જેવા પાણીથી ભરેલા સમુદ્રને) ચિંતવવો તે સમુદ્રની અંદર જંબુદ્વીપની માફક એક લાખ યોજનના વિસ્તારવાળુ, અને એક હજાર પાંખડીઓવાળુ કમળ ચિંતવવુ તે કમળના મધ્યમા કેસરાઓ છે તેની અંદર, દેદિપ્યમાન પીળી પ્રભાવાળી અને મેરૂપર્વત જેટલી પ્રમાણવાળી કર્ણિકા છે એમ ચિંતવવુ તે કર્ણિકા ઉપર એક ઉજ્વળ સિંહાસન છે, તેના ઉપર બેસી કર્મોને મૂળથી ઉખેડી નાખવાનો પ્રયત્ન કરતા પોતાને ચિંતવવો તે પાર્થિવી ધારણા કહેવાય છે ૧૦, ૧૧, ૧૨

આગ્નેયી ધારણા

विचिंतये त्तथा नाभौ कमल षोडश च्छद
कर्णि कायां महामंत्र प्रतिपत्र स्वरावली ॥ १३ ॥
रेफबिंदु कलाक्रांत महामंत्रे यदक्षर
तस्य रेफा द्विनिर्यांतीं शनैं र्धूमशिखा स्मरेत् ॥ १४ ॥
स्फुलिंग संततिं ध्यायेत् ज्वालामाला मनंतर
ततो ज्वाला कलापेन दहे त्पद्म हृदि स्थित ॥ १५ ॥

तदष्टकर्म निर्माण मष्ट पत्र मधोमुखं
दहत्येव महामंत्र ध्यानोत्थः प्रवलानलः १६
ततो देहाद् वहि र्ध्यायेत् त्र्यस्रं वन्हिपुरं ज्वलन्
लांछितं स्वास्तिकेनांते वन्हि वीज समन्वितं १७
देहं पद्मं च मंत्रार्चि रंत र्वन्हि पुरं वहिः
कृत्वाऽशु भस्मसा च्छाम्येत् स्यादा ग्रेयीति धारणा १८

તેમજ નાભિની અંદર સોળ પાંખડીવાળું કમલ ચિંતવવું. તે કમલની કર્ણિકામાં મહામંત્ર (अर्हँ) સ્થાપન કરવો. અને તે કમળનાં દરેક પત્રોમાં અનુક્રમે (अ, आ, इ ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः, આ સોળ સ્વરો સ્થાપવા.

પછી હૃદયમાં આઠ પાંખડીનું કમલ ચિંતવવું. જ્ઞાનાવર્ણિ ૧; દર્શનાવર્ણિ ૨, વેદની ૩, મોહની ૪, આયુષ્ય ૫, નામ કર્મ ૬, ગોત્ર ૭, અંતરાય ૮, આ આઠ કર્મો અનુક્રમે એક એક પાંખડીમાં સ્થાપન કરવાં, અને તે કમળનું મુખ નીચું રાખવું. (સોળ પાંખડીવાળા કમળના ઉપર જાણે અધર ઝુલતું હોય તેમ નીચું મુખ તે કમળનું રાખવું) પછી રેફ-બીંદુ અને કળા યુક્ત મહામંત્રમાં જે (हँ) અક્ષર છે તેના રેફમાંથી હળવે હળવે નીકળતી ધુમાડાની શીખા ચિંતવવી. પછી તેમાંથી અગ્નિના કણિઆઓ નિકળતા ચિંતવવા અને પછી અનેક જવાળાઓ નીકળતી ચિંતવવી. તે જવાળાઓના સમુહથી હૃદયની અંદર રહેલું (આઠ કર્મોથી બનેલું આઠ પાંખડીવાળું) કમળ બાળવું અને તે મહામંત્ર (अर्हँ)ના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થયેલો પ્રબળ અગ્નિ અવશ્ય તે કર્મવાળા કમળને બાળી નાંખે છે એમ ચિંતવવું. પછી શરીરની બહાર ત્રણ ખુણાવાળો બળતો અગ્નિનો જથ્થો (પુર-કે-કુંડ) સાથિઆવડે કરી ચિન્હિત અને વન્હિ બીજ (ર) રકાર સહિત ચિંતવવો. પછી શરીરની અંદર મહામંત્રના ધ્યાનથી ઉત્પન્ન થએલી અગ્નિની જવાળા અને બહારના વન્હિપુરની જવાળા, એ બેઉ વડે કરી દેહ અને આઠ

તત્વભૂ ધારણા.

सप्तधातुविनाभूतं पूर्णेंदु विशदद्युतिं
सर्वज्ञकल्प आत्मानं शुद्धबुद्धिः स्मरेत्ततः २३
ततः सिंहासनारुढं सर्वातिशय भासुरं
विध्वस्ताशेष कर्माणं कल्याण महिमान्वितं २४
स्वांगगर्भे निराकारं संस्मरे दिति तत्वभूः
साभ्यास इति पिंडस्थे योगी शिवसुखं भजेत् २५

ચાર ધારણા કરવા પછી શુદ્ધ બુદ્ધીવાળા યોગીએ; સાત ધાતુ વિનાના, પૂર્ણચંદ્રની માફક નિર્મલ કાંતિવાળા અને સર્વજ્ઞ સરખા પોતાનાં આત્માને સ્મરવો. (ચિંતવવો) પછી સિંહાસન ઉપર આરૂઢ થયેલા, સર્વ અતિશયોથી શુસોભિત, સર્વ કર્મોનો નાશ કરનારા અને ઉત્તમ મહિમાવાળા, પોતાના શરીર અંદર રહેલા, નિરાકાર આત્માને સ્મરવો. એ તત્વભૂ નામની ધારણા જાણવી. આ પિંડસ્થ ધ્યાનનો સદા અભ્યાસ કરનાર યોગી મોક્ષ સુખ પામે છે. ૨૩, ૨૪, ૨૫.

પિંડસ્થ ધ્યેયનું મહાત્મ્ય.

अश्रांत मिति पिंडस्थे कृताभ्यासस्य योगिनः
प्रभवंति न दुर्विद्या मंत्र मंडल शक्तयः २६
शाकिन्यः क्षुद्रयोगिन्यः पिशाचा पिशिताशिनः
त्रस्यंति तत्क्षणादेव तस्य तेजो ऽसहिष्णवः २७
दुष्टाः करटिनः सिंहाः शरभाः पन्नगा अपि
जिघांसवो पि तिष्ठंति स्तंभिता इव दूरतः २८

त्रिभिर्विशेषकं

આ પ્રમાણે નિરંતર પિંડસ્થ ધ્યાનમાં અભ્યાસ કરનાર યોગીને દુષ્ટ વિદ્યા (જે ઉચ્ચાટણ, મારણ, સ્તંભન, વિદ્વેષણાદિ) મંત્ર, મંડલ, શક્તિ વિગેરે પરાભવ કરી શકતા નથી શાકિનિઓ, નીચ યોગણિઓ, પિશાચો અને માંસ ભક્ષણ કરનારાઓ, તે યોગીના તેજને સહન નહિ કરી શકતા તત્કાળજ ત્રાસ પામે છે તેમજ દુષ્ટ, હાથિ, સિંહ, શરભ અને સર્પો મારવાની ઇચ્છા વાળા પણ, સ્થંભાઈ ગયેલાની માફક દૂર ઉભા રહે છે (આ પિંડસ્થ ધ્યાનનું સામાન્ય ફળ છે વિશેષ ફળ કર્મક્ષયથી ઉત્પન્ન થતુ મોક્ષ તે છે) ૨૬, ૨૭, ૨૮

इति श्री आचार्य हेमचन्द्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केसरविजय गणिकृत बालावबोधे सप्तम प्रकाश ॥

ॐ

अष्टमः प्रकाशः प्रारभ्यते

પદસ્થ ધ્યેય અને તેનું ધ્યાન.

यत्पदानि पवित्राणि समालंब्य विधीयते
तत्पदस्थं समाख्यातं ध्यानं सिद्धांत पारगैः १

પવિત્ર (મંત્રાક્ષરાદિ) પદોનું અવલંબન લઇને જે ધ્યાન કરવામાં આવે છે તેને, સિદ્ધાંતના પારગામિ પુરૂષોએ પદસ્થ ધ્યાન કહેલું છે. ૧.

ત્રણ શ્લોકે કરી વિશેષ બતાવે છે.

तत्र षोडश पत्राढ्ये नाभिकंद गतेंबुजे
स्वरमालां यथापत्रं भ्रमंतीं परिचिंतयेत् २
चतुर्विंशति पत्रं च हृदि पद्मं स कर्णिकं
वर्णान्याथा क्रमं तत्र चिंतयेत्पंचविंशतिं ३
वक्त्राब्जे ऽष्टदले वर्णाष्टक मन्य त्ततः स्मरेत्
संस्मरन् मातृकामेवं स्याच्छ्रुत ज्ञान पारगः ४

નાભિકંદપર રહેલા, સોળ પાંખડીવાળા પ્રથમ કમળના દરેક પત્રોપર સોળ સ્વરની પંકિત (अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ ए, ऐ, ओ, औ, अं, अः) ભ્રમણ કરતી ચિંતવવી. હૃદયમાં રહેલ ચોવીશ પાંખડીવાળા કર્ણિકા સહિત કમળમાં, અનુક્રમે પચીસ વ્યંજનો ક, ખ, ગ, ઘ, ઙ, ચ, છ, જ, ઝ, ઞ, ટ, ઠ, ડ, ઢ, ણ, ત, થ, દ, ધ, ન, પ, ફ, બ, ભ, મ ચિંતવવા, તેમાં આદિના ચોવીસ પાંખડીઓમાં, અને પચીસમો (મ)કાર કર્ણિકામાં ચિંતવવો. તથા આઠ પાંખડીવાળા મુખ કમળમાં (મોઢામાં આઠ પાંખડીવાળા) કમળની કલ્પના કરવી. તેમાં બીજા

ખાદીના આઠ વર્ણો ય, ર, લ, વ, શ, ષ, સ, હ, સ્મરવા આ પ્રમાણે આ માતૃકાને સ્મરણ કરતો (ચિંતવતો) તેનું ધ્યાન કરતો શ્રુતજ્ઞાનનો પારગામિ થાય ૨, ૩, ૪

માતૃકાના ધ્યાનનું ફળ

ध्यायतो ऽनादि संसिद्धान् वर्णानेतान् यथाविधि
नष्टादि विषये ज्ञानं ध्यातुरुत्पद्यते क्षणात् ५

અનાદિ સિદ્ધ આ અકારાદિ વર્ણોનું વિધિપૂર્વક (પૂર્વે બતાવેલ ત્રણ કમળોમાં ગોઠવીને એકાગ્રતાપૂર્વક) ધ્યાન કરતા થોડા વખતમાં ધ્યાન કરવાવાળાને નષ્ટાદિ સંબંધી (ગયું-આવું થયું-થવાનું-થાતું જીવિત અને મરણાદિ સંબંધિ) જ્ઞાન ઉત્પન્ન થાય છે ૫

(પ્રકારાંતરે કરી બાર શ્લોકે પદમયી, મંત્રમયી, દેવતાનું સ્વરૂપ ધ્યાતવ્ય કહે છે)

પદસ્થ ધ્યાન પ્રકારાંતરે

अथवा नाभिकन्दाधः पद्ममष्टदलं स्मरेत्
स्वरालिकेसरं रम्यं वर्गाष्टकयुतैर्दलैः ६
दलसंधिषु सर्वेषु सिद्धस्तुतिविराजितम्
दलाग्रेषु समग्रेषु मायाप्रणवपावितम् ७
तस्यान्तरन्तिमं वर्णमाद्यवर्णपुरस्कृतम्
रेफाक्रान्तं कलाबिन्दुरम्यं प्रालेयनिर्मलम् ८
अर्हमित्यक्षरं प्राणप्रान्तसंस्पर्शि पावनम्
ह्रस्वं दीर्घं प्लुतं सूक्ष्ममतिसूक्ष्मं ततः परम् ९
ग्रन्थीन् विदारयन्नाभिकण्ठहृद्घण्टिकादिकान्
सुसूक्ष्मध्वनिना मध्यमार्गयायि स्मरेत्ततः १०
अथ तस्यान्तरात्मानं प्लाव्यमानं विचिन्तयेत्
बिन्दुतप्तकलानिर्यत्क्षीरगौरामृतोर्मिभिः ११

तनः सुधासरः सृत षोडशाब्ज दलोदरे
आत्मानं न्यस्य पत्रेषु विद्या देवीश्च षोडशः १२
स्फुरत् स्फटिक भृंगार क्षरत्क्षीर सितामृतः
आभि राप्लाव्यमानं स्वं चिरं चित्ते विचिंतयेत् १३
अथा स्य मंत्रराजस्या भिधेयं परमेष्टिनं
अर्हंतं मूर्द्धनि ध्यायेत् शुद्ध स्फटिक निर्मलं १४
द्धयानावेशतः सोहं सोह मित्या ऽलपन्मुहुः
निःशंक मेकतां विद्या दात्मनः परमात्मनः १५
ततो नीराग मद्वेष ममोहं सर्व दर्शिनं
सुरार्च्यं समवसृतौ कुर्वाणं धर्मदेशनां १६
ध्याय न्नत्मान मेवेत्य मभिन्नं परमात्मना
लभेत परमात्मत्वं ध्यानी निर्धूत कल्मषः १७

द्वादशभिः कुलकं

નાભિકંદની નીચે આઠ પાંખડીવાળું એક કમળ ચિંતવવું તે કમળની રમણિક કેસરાઓ, અ, આ, દિ—સોળ સ્વરોની કલ્પવી આઠ પાંખડીઓમાં આઠ વર્ગો ક્રમે સ્થાપન કરવા. (આઠ વર્ગ બતાવે છે) अ, आ, इ, ई, उ, ऊ, ऋ, ॠ, ऌ, ॡ, ए, ऐ, ओ औ, अं, अः, १, कखगघङ २, चछजझञ ३, टठडढण ४, तथदध ५, पफबभम ६, यरलव ७, शषसह ८, આ આઠ વર્ગો એક પાંખડીમાં એક, એમ આઠમાં સ્થાપન કરવા.) તે આઠ પાંખડીઓની સંધિઓમાં (એક પાંખડી અને બીજી પાંખડીનું આંતરૂં તે સંધિ તેમાં) સિદ્ધ સ્તુતિ જે (ह्रीँ) કાર તે સ્થાપન કરવા. આઠ પાંખડીઓના અગ્રભાગમાં (ઉપર) ૐ ह्रीँ સ્થાપન કરવા. તે કમલમાં પેલોવર્ણ अ અને છેલ્લો વર્ણ ह રેફ (ं) કલા (ˇ) અને બીંદુ (०) સહિત બરફની માફક ઉજ્વલ સ્થાપન કરવો. (અર્થાત् अर्हँ સ્થાપન કરવો) આ અર્હું અક્ષર મનથી સ્મરણ કરવા માત્રમાં પવિત્ર કરનાર છે. આ અર્હું શબ્દનો પ્રથમ હ્રસ્વ ઉચ્ચાર નાદ (નાદ)

મનમા કરવો, પછી દીર્ઘ, પ્લુત, સુક્ષ્મ અને પછી અતિ સુક્ષ્મ કરવો પછી તે નાદ નાભિની, હૃદયની અને કઠની ઘટિકાદિકની ગાઠને વિદારણ કરતો સુક્ષ્મ ધ્વનિવાળો થઇ તે સર્વના મધ્યમા થઈ **આગળ ચાલ્યો** જાય છે એમ ચિતવવુ પછી તે નાદના બીદુથી તપેની કળામાથી નીકળતા દુધ સરખા ઉજ્વળ, અમૃતના કલ્લોલે કરી અતર આત્માને સિચાતો (પલાળાતો) ચિતવવો પછી એક અમૃતનુ સરોવર કલ્પવુ તે સરોવરથી પેદા થએલ સોળ પાખડીવાળા કમળની અદર પોતાને સ્થાપન કરી, તે પાખડીઓમા ક્રમે સોળ વિદ્યા દેવીઓને ચિતવવી પછી દેદિપ્યમાન્ સ્ફટિક રત્નના ભગાર (કુભ) માથી ઝરતા દુધની માફક ઉજવળ અમૃત વડે પોતાને સિચાતા (પલાળાતા) ઘણા વખત સુધી મનમા ચિતવવુ પછી આમ ત્રરાજના અભિધેય (નામવાળા) શુદ્ધ સ્ફટિકની માફક નિર્મળ જે પરમેષ્ટિ અર્હત, તેનુ મસ્તકને વિષે ધ્યાન કરવુ તે ધ્યાનના આવેશથી સોહ, સોહ, તે વિતરાગ, તેજ હુ, તેજ હુ, એમ વારવાર બોલતા નિશકપણે આત્માની અને પરમાત્માની એકતા સમજવી, પછી નિરાગિ, અદ્વેષિ, અમોહિ, સર્વ દર્શિ, દેવોથી પૂજનિક અને સમવસરણમા રહી ધર્મ દેશના કરતા, પરમાત્માની સાથે પોતાને અભિન્નપણે ધ્યાવવો આ પ્રમાણે પરમાત્માની સાથે અભિન્નતાનુ ધ્યાન કરતા ધ્યાની પાપોને (કર્મોને) નાશ કરી પરમાત્મપણાને પામે છે ૬ થી ૧૭

વળી પ્રકારાતરે કરી પદમયી મત્રમયી દેવતાના ધ્યાનનુ સ્વરૂપ કહે છે.

यद्वा मत्राधिप धीमान् ऊर्ध्वाऽधो रेफ सयुत
कलाबिंदु समाक्रात मनाहत युत तथा १८
कनकांभोज गर्भस्थ सांद्र चद्रांशु निर्मल
गगने सचरत च व्याप्नुवत दिशः स्मरेत् १९
ततो विशतं वक्राब्जे भ्रमत भ्रू लतांतरे

स्फुरंतं नेत्र पत्रेषु तिष्टंतं भालमंडले २०
निर्यांतं तालु रंध्रेण श्रवंतं च सुधारसं
स्पर्धमानं शशांकेन स्फुरंतं ज्योति रंतरं २१
संचरंतं नभो भागे योजयंतं शिवश्रिया
सर्वावयत्र संपूर्णं कुंभकेन विचिंतयेत् २२

पंचभिःकुलकं

અથવા ઉપર અને નીચે રેફ યુકત તથા કલા અને બીંદુથી આક્રાંત (દબાયેલ) [1]અનાહુત સહિત, મંત્રાધિરાજ (अर्हं) ને સુવર્ણના કમલમાં રહેલ, ઘાટા ચંદ્રના કિરણોની માફક નિર્મલ, આકાશમાં સંચરતો, અને દિશાઓમાં વ્યાપ્ત થતે ચિંતવવો. ત્યાર પછી મુખ કમળમાં પ્રવેશ કરતા, ભ્રુલતાની અંદર ભમતા, નેત્ર પત્રમાં સ્ફુરાયમાન થતા, ભાલ મંડળમાં રહેતા, તાળુના રંધ્રથી બહાર નિકળતા, અમૃત રસને ઝરતા, ઉજવળતામાં ચંદ્રમા સાથે સ્પર્ધા કરતા, જ્યોતિષ મંડલમાં સ્ફુરતા આકાશના ભાગમાં સંચરતા અને મોક્ષ લક્ષ્મી સાથે યોજતા સર્વ અવયવોથી સંપૂર્ણ (મંત્રાધિરાજને) બુદ્ધિમાન યોગીઓએ કુંભક કરીને ચિંતવવો. ૧૮, થી ૨૨. (કહ્યું છે કે)

अकारादि हकारांतं रेफ मध्यं सबिंदुकं
तदेव परमं तत्वं यो जानाति स तत्ववित् २

(અ) કાર છે જેની આદિમાં અને (હ) કાર છે જેના અંતમાં અને મધ્યમાં બીંદુ સહિત રેફ છે. તેજ (अर्हं) પરમતત્વ છે. તેને જે જાણે છે તે તત્વનો જાણ છે. ૨૩.

મંત્રાધિરાજના ધ્યાનથી થતું ફળ.

महातत्व मिदं योगी यदैव ध्यायाति स्थिरः
तदैवा नंद संपद्भू मुक्तिश्री रुपतिष्टते २४

---

૧. અન્ય સ્થળે અનાહતનું લક્ષણ આ પ્રમાણે આપેલું છે. ओबिन्हाकारहरोर्ध्ववरेफ विह्नानवाक्षरं मालाध्र.स्यंदिपीयूष विंदुविंदुरनाहतं. १

મનને સ્થિર કરી સ્થિર થઈ, યોગી જ્યારે આ (અર્હં) મહા તત્વનુ ધ્યાન કરે છે, તેજ વખતે તેને, આનદ મ પદાની ભુમિ સમાન મોક્ષ લક્ષ્મી સમીપ આવી ઉભી રહે છે ૨૪

પ્રકારાંતરે ધ્યાન

रेफ विंदु कलाहीन शुभ्रं ध्याये त्ततोऽ क्षर
ततोऽ नक्षरता प्राप्त मनुचार्य विचितयेत् ७५

રેફ, બિ દુ અને કલા રહિત, ઉજ્વળ (ह) વર્ણનુ ધ્યાન કરવુ પછી તેજ અક્ષર, અનક્ષરતા (અર્ધ કલાના આકારને પામેલો) અને મુખે ઉચ્ચારી ન શકાય તેની રીતે મનમા ચિ તવવો ૨૫

निशाकर कलाकार सूक्ष्म भास्कर भास्वरं
अनाहता भिग्र देव विस्फुरंत विचिंतयेत ७६
तदेव च क्रमात्सूक्ष्मं ध्याये द्वालाग्र संनिभ
क्षण मव्यक्त मीक्षित जग ज्ज्योतिर्मय ततः ७७

ચ દ્રમાની કલાના આકારે સૂક્ષ્મ, અને સૂર્યની માફક દેદિપ્યમાન્ અનાહત નામના દેવને, (અનુચાર્ય અને અનક્ષરતાની આકૃતિને પામેલા અનાહત નામના દેવને, (હ) વર્ણને) સ્ફુરાયમાન્ થતો ચિ તવવો તેજ અનાહતને અનુક્રમે વાળના અગ્રભાગ સરખો સૂક્ષ્મ ધ્યાવવો પછી થોડો વખત આખુ જગત્ અવ્યક્ત (નિરાકાર) જ્યોતિમય છે તેમ જેવુ ૨૬, ૨૭

प्रचाव्य मानस लक्ष्या दलक्ष्ये दधतः स्थिर
ज्योति रक्षय मत्यक्ष मन रुन्मीलति क्रमात् ७८
इति लक्ष्य समालंब्य लक्षाभावः प्रकाशितः
निषण्ण मनस स्तत्र सि ध्यत्य मिमत मुनेः ७०

પછી તે લક્ષ્યમાથી મનને (હળવે હળવે) ખસેડીને અ લક્ષ્યમા સ્થીર કરતા, ક્ષયન થાય તેવી અને ઈંદ્રિય અગોચર, જ્યોતિ અ દર અનુક્રમે પ્રગટ થાય છે આ પ્રમાણે લક્ષ્યનુ આલ

બન લઇ (ધ્યાન કરી અનુક્રમે) નિરાલંબનતારૂપ, લક્ષ્યાભાવને પ્રકાશીત કર્યો. (કરાય છે.) તે અલક્ષ્યમાં નિશ્ચલ મનવાળા મુનિઓનું મનોઇચ્છિત સિદ્ધ થાય છે. ૨૮. ૨૯.

વિવેચન—પ્રથમ પૂર્વે બતાવેલ લક્ષ (આલંબનને) ગ્રહણ કરી તેમાં ઘણાજ આગળ વધતાં ક્રમે તેવાં આલંબનોને મૂકી, નિરાલંબન સ્થીતિમાં નિશ્ચલ થતાં આત્મસ્વરૂપ પ્રગટ થાય છે, માટે ક્રમ આજ છે કે, પ્રથમ આલંબન અને પછી નિરાલંબન માર્ગ લેવો.

પ્રણવનું ધ્યાન.

तथा हृत्पद्म मध्यस्थं शब्द ब्रह्मैक कारणं
स्वर व्यंजन संवीतं वाचकं परमेष्ठिनः ३०

मूर्द्ध संस्थित शीतांशु कलामृत रसप्लुतं
कुंभकेन महामंत्रं प्रणवं परिचिंतयेत् ३१

તથા હૃદયકમળમાં રહેલા સમગ્ર શબ્દ બ્રહ્મની (વચન વિલાસ સ્વરૂપ) ઉત્પત્તિનું એક કારણ,—સ્વર તથા વ્યંજન સહિત પંચપરમેષ્ટિપદ વાચક,— તથા મસ્તકમાં રહેલ ચંદ્રકલામાંથી ઝરતા,—અમૃતના રસે કરી ભિંજાતા, મહામંત્ર પ્રણવને (ૐકારને) કુંભક કરીને (શ્વાસોશ્વાસને રોકીને) ચિંતવવો. ૩૦, ૩૧.

પ્રણવ ધ્યાનના જુદા જુદા ભેદો.

पीतं स्तंभे ऽरुणं वश्ये क्षोभणे विद्रुम प्रभं
कृष्णं विद्वेषणे ध्यायेत् कर्मघाते शशिप्रभं ३२

સ્તંભન કરવામાં પીળા ૐકારનું ધ્યાન, વશીકરણ કરવામાં લાલ, ક્ષોભ પમાડવામાં પરવાળાની કાંતિ સરખું, વિદ્વેષણ કર્મમાં કાળા, અને કર્મોનો નાશ કરવામાં ચંદ્રની કાંતિ સમાન ઉજવળ ૐકારનું ધ્યાન કરવું. ૩૨.

પંચપરમેષ્ઠિ મંત્રનું ધ્યાન

तथा पुण्यतम मंत्र जगत्रितय पावन
योगी पच परमेष्टि नमस्कारं विचितयेत् ३३

તથા ત્રણ જગતને પવિત્ર કરનાર અને મહાપવિત્ર પંચ પરમેષ્ટિ નમસ્કાર મંત્રને યોગીઓએ વિશેષ પ્રકારે ચિંતવવો ૩૩

તેજ બતાવે છે

अष्ट पत्रे सितानुजे कर्णिकाया कृतस्थिति
आद्य सप्ताक्षर मंत्रं पवित्रं चिंतये त्ततः ३४

सिद्धादिक चतुष्क च दिक्‌ पत्रेषु यथा क्रम
चूलापाद चतुष्क च विदिक पत्रेषु चिंतयेत् ३५

આઠ પાખડીનુ સફેદ કમળ ચિંતવવુ તે કમળની કર્ણિકામા રહેલા સાત અક્ષરવાળા પહેલા પવિત્ર મંત્ર नमो अरिहताण ને ચિંતવવો પછી સિદ્ધાદિક ચાર મંત્રોને દિશાઓના પત્રોમા અનુક્રમે ચિંતવવા नमो सिद्धाण પૂર્વ દિશામા, नमो आयरियाण એ પદ દક્ષિણ દિશામા, नमो उवज्झायाण–એ પદ પશ્ચિમ દિશામા, नमो लोए सव्वसाहूण–એ પદ ઉત્તર દિશામા) તથા વિદિશાની ચાર પાખડીઓમા અનુક્રમે ચાર ચૂલિકાઓ ચિંતવવી (एसो पच नमुक्कारो આગ્નેય ખુણામા सव्वपावप्पणासणो એ પદ નૈરૂત્ય ખુણામા मंगलाण च सव्वेसिं એ પદ વાવ્ય ખૂણામા पढम हवइ मगल એ પદ ઇશાન ખૂણામા) આ પ્રમાણે નમસ્કાર મહામંત્રનુ ધ્યાન કરવુ ૩૪, ૩૫

તેનુ ફળ બતાવે છે.

त्रिशुद्ध्या चितय न्नस्य शत मष्टोत्तर मुनिः
भुजानो पि लभतेत्र चतुर्थ तपसः फलं ३६

મન, વચન અને કાયાની શુદ્ધિ (એકાગ્રતા) પૂર્વક જો બતાવેલી વિધિએ) એકસો આઠવાર, આ નમસ્કાર મહા

મંત્રને ગણે, તો આહાર કરતાં છતાં પણ તે મુનિને એક ઉપવા-
સનું ફળ મળે. ૩૬.

एन मेव महामंत्रं समाराध्येह योगिनः
त्रिलोक्या पि महीयंते ऽधिगताः परमांश्रियं ३७

આજ મહામંત્રને સારી રીતે આરાધીને, આત્મલક્ષ્મીને મે-
ળવી, આ ભવમાં યોગીઓ ત્રણ લોકના જીવોથી પણ પૂજાય છે. ૩૭

कृत्वा पाप सहस्त्राणि हत्वा जंतु शतानि च
अमुं मंत्रं समाराध्य तिर्यंचो पि दिवं गताः ३८

હજારો પાપો કરી અને સેંકડા ગમે પ્રાણિઓને હણીને
(સેંકડા ગમે પ્રાણિઓને મારનાર) જનાવરો પણ આ મહામંત્રનું
આરાધન કરી દેવલોકમાં ગયા છે. ૩૮.

પ્રકારાંતરે પંચ પરમેષ્ટિ વિદ્યા.

गुरु पंचक नामोत्था विद्या स्यात् षोडशाक्षरा
जपन् शतद्वयं तस्या श्चतुर्थस्याप्नुयात्फलं ३९

પંચપરમેષ્ટિના નામથી ઉત્પન્ન થએલી સોળ અક્ષરની
વિદ્યા થાય છે તે વિદ્યા જો બસો વાર જપે તો એક ઉપવાસનું
ફળ પામે. (अरिहंत सिद्ध आयरिय उवज्झायसाहू એ સોળ અક્ષરી
વિદ્યા જાણવી.) ૩૯.

शतानि त्रीणि षड्वर्णं चत्वारि चतुरक्षरं
पंचवर्णं जपन् योगी चतुर्थ फलमश्नुते ४०

છ અક્ષરવાળી વિદ્યા ત્રણસોવાર, અથવા ચાર અક્ષરવાળી
વિદ્યા ચારસોવાર, અથવા પાંચ અક્ષરી વિદ્યા પાંચસોવાર, જાપ કરે
તો યોગી એક ઉપવાસનું ફલ પામે. (अरिहंत सिद्ध એ છ અક્ષરી
વિદ્યા. अरिहंत એ ચાર અક્ષરી વિદ્યા. અને असिआओसा એ પાંચ
અક્ષરવાળી વિદ્યા જાણવી.)

प्रवृत्ति हेतुरेवंत दमीपा कथितं फलं
फल स्वर्गापवर्गौ तु वदंति परमार्थतः ४१

આ વિદ્યાના જાપનુ ફલ, જે ઉપવાસનુ બતાવ્યુ છે તે તો બાળ જીવોને (જાપમા) પ્રવૃત્તિ થવામાટેજ છે, પણ પરમાર્થથી ખરૂ ફળતો સ્વર્ગ અને મોક્ષ છે એમ જ્ઞાનીઓ કહે છે ૪૧

વળી પ્રકારાતરે પદમયી દેવતાનુ ધ્યાન બતાવે છે.

पंच वर्णमयी पच तत्व विद्योधृता श्रुतात्
अभ्यस्यमाना सततं भव क्लेश निरस्यति ४२

સિદ્ધાતથો ઉદ્ધાર કરેલી પાચ વર્ણવાળી, પાચ તત્વવિદ્યા, જે નિરતર જપ્યા કરે તો, તે સસારના કલેશને દૂર કરે છે (ह्रां ह्रीं ह्रूं ह्रौं ह्रः असि आउसानम એ પાચ વર્ણમયી પચતત્વ વિદ્યા જાણવી) ૪૨

मगलो त्तम शरण पदान्यऽन्यग्र मानसः
चतुः समा श्रयाण्येव स्मरन् मोक्षं प्रपद्यते ४३

મગળ, ઉત્તમ અને શરણ આ ત્રણ અરિહત, સિદ્ધ, સાધુ અને ધર્મ એ ચારનીસાથે મેળવીને એકાગ્રહ ચિતથી સ્મરણ કરે, તો મોક્ષની પ્રાપ્તિ થાય તેજ બતાવે છે

अरिहता मगल, सिद्धामंगल, साहूमगल, केवलिपन्नतो धम्मो मग ल १ अरिहंतालोगुत्तमा, सिद्धालोगुत्तमा, साहूलोगुत्तमा, केवलि पन्नतो धम्मोलोगुत्तमा २ अरिहते सरणं पवज्जामि, सिद्धेसरणं पवज्जामि, साहूसरणं पवज्जामि, केवलिपन्नत्त धम्म सरण पवज्जामि ३ ४३

ॐ

(पनरअक्षरी विद्यानु ध्यान)

मुक्तिसौख्य प्रदां ध्याये द्विद्यां पंचदशाक्षरां
सर्वज्ञाभ स्मरे न्मत्रं सर्वज्ञान प्रकाशक ४४

મોક્ષ સુખને દેવાવાળી પનર અક્ષરવાળી વિદ્યા ધ્યાવવી

અને સર્વ જ્ઞાનપ્રસારક સર્વજ્ઞ સદ્દશ મંત્રને સ્મરવો. (તે વિદ્યા અને મંત્ર અનુક્રમે આપવામાં આવે છે.) (ૐ, अरिहंत, सिद्ध, सयोगि केवलि, स्वाहा) આ વિદ્યા છે (ૐ श्रीं ह्रीं अर्हं नमः) આ મંત્ર છે.

वक्तुं न कश्चिद् प्यस्य प्रभावं सर्वतः क्षमः
समं भगवता साम्यं सर्वज्ञेन बिभर्तियः ૪૫

(આ વિદ્યા અને આ મંત્ર મહાન્ ચમત્કારિ છે. આ મંત્ર અને વિદ્યા સર્વજ્ઞ ભગવાનના સરખાપણાને (સદ્દશતાને) ધારણ કરે છે. તેનો સર્વ પ્રભાવ કહેવાને કોઇ પણ સમર્થ નથી. ૪૫.

सात वर्णवाळा मंत्रनुं ध्यान.

यदी च्छेद् भव दावाग्नेः समुच्छेदं क्षणादपि
स्मरे त्तदा ऽादि मंत्रस्य वर्ण सप्तक मादिमं ૪૬

જો સંસારરૂપ દાવાનળનો એક ક્ષણવારમાં ઉચ્છેદ કરવાને તમે ઇચ્છતા હો તો, પહેલા મંત્રના પહેલા સાત અક્ષરો (नमो अरिहंताणं)નું સ્મરણ કરો. ૪૬.

એક શ્લોકે કરી બે મંત્રો બતાવે છે.

पंच वर्ण स्मरे न्मंत्रं कर्म निर्घातकं तथा
वर्ण मालां चितं मंत्रं ध्यायेत् सर्वाभिय प्रदं ૪૭

તેમજ આઠ કર્મોનો નાશ કરવા માટે પંચવર્ણ (અક્ષર) વાળા મંત્રને સ્મરવો અને સર્વ જાતના અભયને માટે અભય આપનાર વર્ણોની શ્રેણિવાળા મંત્રને ધ્યાવવો. (नमो सिद्धाणं) આ પાંચ વર્ણવાળો મંત્ર છે. અને (ૐ नमो अर्हते, केवलिने परमयोगिने, विस्फुर दुरुशुक्ल ध्यानाग्नि निर्दग्ध कर्मबीजाय, प्राप्तानंत चतुष्टयाय, सौम्याय, शांताय, मंगलवरदाय, अष्टादश दोषरहिताय, स्वाहा આ મંત્ર અભય આપનાર છે.

(ऱ्हींकारविद्यानु ध्यान)

ध्यायेत् सिताब्ज वक्रात रष्ट वर्गी दलाष्टके
ॐ नमो अरिहताण मिति वर्णा नपि क्रमात् ४८
केसराली स्वरमयीं सुधाविंदु विभूषिता
कर्णिका कर्णिकाया च चद्रबिंबा त्समापतत् ४९
सचरमाण वक्रेण प्रभा मडल म ध्यग
सुधादीधिति सकाश माया बीज विचिंतयेत् ५०
ततो भ्रमत पत्रेषु सचरत नभ स्तले
ध्वंसयत मनो ध्वात स्रवत च सुधारस ५१
तालु रंध्रेण गच्छत लसत भ्रू लतातरे
त्रैलोक्या ऽचित्य माहात्म्य ज्योतिर्मय मिवाद्भुत ५२
इत्यऽमु ध्यायतो मत्र पुण्य मेकाग्र मानस
वाड्र मनो मल मुक्तस्य श्रुत ज्ञानं प्रकाशते ५३
मासै षड्भिः कृताभ्यासः स्थिरी भूत मना स्ततः
निःसरती मुखाभोजा च्छिखा धूमस्य पश्यति ५४
संवत्सर कृताभ्यास स्ततो ज्वाला विलोकते
ततः सजात सवेगः सर्वज्ञ मुख पंकज ५५
स्फुर त्कल्याण माहात्म्य सप न्नातिशय ततः
भामडल गत साक्षादिव सर्वज्ञ मीक्षते ५६
ततः स्थिरी कृत स्वात स्तत्र सजात निश्चय.
मुक्त्वा ससार कातार म ध्यास्ते सिद्धि मदिर ५७

दशभिःकुलक

मुखनी अदर आठ पाखडीवाळु उज्वळ कमळ चितववु अने आठ पाखडीओमा आठ वर्गो अ. क. च. ट. त. प. य. श. पूर्वे कहेवाई गया छे ते) स्थापवा तेमज ॐ नमो अरिहता ण

આ આઠ અક્ષરોમાંથી એક એક અક્ષર એક એક પાંખડીએ મૂકવા. તે કમળની કેસરાના ચારે બાજુના ભાગોમાં—અ આ દિ સોળ અક્ષરો ગોઠવવા, અને વચલી કર્ણિકાને અમૃતના બિંદુઓથી વિભૂષિત કરવી પછી ચંદ્રમંડળથી આવતા, મુખે કરી સંચરતા,—કાંતિના મંડળમાં રહેલા, (કાંતિના મંડલથી ઘેરાયેલા) અને ચંદ્રમા સદૃશ કાંતિવાળા માયાબીજ (ह्रीँ) ને—તે કમળની કર્ણિકામાં ચિંતવવો. પછી દરેક પાંખડીઓમાં ભમતા, આકાશ તળમાં સંચરતા, મનની મલીનતાનો નાશ કરતા, અમૃત રસને ઝરતા, તાલુરંધ્રે કરી જાતા, ભ્રકુટીની અંદર દિપતા, ત્રણુ લોકમા અચિંત્ય મહાત્મ્યવાળા અને તેજોમયની માફક અદ્‌ભૂતતાવાળા, આ પવિત્ર મંત્રનું એકાગ્ર મનથી ધ્યાન કરતાં—મન અને વચનની મલીનતા દૂર થઇ, શ્રુત જ્ઞાનપ્રકાશ પામે છે. (પ્રગટ થાય છે) મનને સ્થીર રાખી ૭ મહિના નિરંતર અભ્યાસ કરતાં સાધક, મુખકમળથી નીકળતી ધુમની શિખા જોવે છે. અને એક વર્ષ પર્યંત આવો અભ્યાસ કરતાં મુખમાંથી નિકળતી જ્વાળા જોઈ શકે છે પછી વિશેષ વૈરાગ્ય પ્રાપ્ત થતાં સર્વજ્ઞનું મુખકમળ જોવે છે. અને તેથી આગળ વધતાં કલ્યાણ મહાત્મ્ય, (આનંદસ્વરૂપ) સર્વોતિશય સંપન્ન અને પ્રભામંડળની અંદર રહેલા જાણે સાક્ષત્ સર્વજ્ઞ હોય તેમ સર્વજ્ઞને જુવે છે. પછી તે સર્વજ્ઞના સ્વરૂપમાં થએલ નિશ્ચયવાળો, મનને સ્થિર કરી, સંસાર અટવીનો ત્યાગ કરી મોક્ષમંદિરમાં આરૂઢ થાય છે. (અર્થાત્ કર્મ ક્ષય કરી મુક્ત થાય છે.) ૪૮ થી ૫૭.

(क्ष्विंविद्यानुं ध्यान.)

शशि बिंबादिवो द्भूतां स्रवंती ममृतं सदा
विद्यां क्षि सिति भालस्थां ध्याये त्कल्याण कारणं ५८

ચંદ્રના બિંબથી જાણે ઉત્પન્ન થએલી હોય (તેવી ઉજ્વલ,) નિરંતર અમૃત સ્રવથી અને કલ્યાણના કારણરૂપ (क्ष्विं) નામની વિદ્યા લલાટને વિષે ધ્યાવવી. ૫૮.

शशिकलानुं ध्यान

क्षीराम्भोधेर्विनिर्यान्तीं प्लावयन्तीं सुधाम्बुभिः
भाले शशिकलां ध्यायेत् सिद्धि सोपान पद्धतिं ५९

ક્ષીરસમુદ્રથી નીકળતી, અમૃતના પાણીથી (વિશ્વને) પલાળતી અને મોક્ષરૂપ મહેલના પગથીઆની શ્રેણી સરખી ચંદ્રકલાને, લલાટને વિષે ધ્યાવવી (ચિંતવવી) ૫૯

ચંદ્રકલાના ધ્યાનનું ફલ

अस्याः स्मरण मात्रेण त्रुट्यद् भव निबंधनः
प्रयाति परमानंद कारण पद मव्ययं ६०

ચંદ્રની કલાના (ચંદ્રકલા જેવા પ્રકાશના) સ્મરણ માત્રથી સંસારના કારણરૂપ કર્મો ત્રુટી જાય છે અને તે પરમ આનંદના કારણરૂપ, અવ્યયપદ (મોક્ષપદ) પ્રત્યે જાય છે ૬૦

प्रणव, शून्य अने अनाहतनुं ध्यान

नासाग्रे प्रणवः शून्य मनाहत मिति त्रयं
ध्यायन् गुणाष्टकं लब्ध्वा ज्ञान माप्नोति निर्मलं ६१

નાસિકાના અગ્રભાગ ઉપર પ્રણવ (ૐ કાર) શૂન્ય, (૦) અને અનાહત (હ) આ ત્રણનું ધ્યાન કરનાર, અણિમાદિ આઠ સિદ્ધિઓ મેળવી, નિર્મળ જ્ઞાન પામે છે ૬૧

शंख कुंद शशांकाभा स्त्रीनमून् ध्यायतः सदा
समग्र विषय ज्ञान प्रागल्भ्यं जायते नृणां ६२

પ્રણવ, શૂન્ય અને અનાહત આ ત્રણેનું નિરંતર શંખ, મચકુંદ અને ચંદ્રમાના સરખું શ્વેત ધ્યાન કરતા, મનુષ્યોની સંપૂર્ણ વિષયોના જ્ઞાનમાં પ્રવિણતા થાય છે ૬૨

सामान्यविद्या

ह्रि पार्श्वे प्रणव द्वंद्वं प्रांतयो र्माययायुतं
सोऽहं मध्येऽ धिमूर्द्धानं अर्हर्लीकारं विचिंतयेत् ६३

બે બાજુ બએ ૐકાર, છેડાના ભાગે હ્રીંકારથી વીંટેલા, વચમાં સોહં અને તેના વચમાં અર્હલી એવા શબ્દો ચિંતવવા. (ह्रीँ, ॐ, ॐ, सः, ह्लीँ, हं, ॐ, ॐ, ह्रीँ) આ પ્રમાણે ચિંતવવું. ૬૩.

अचिंत्यफलदा गणधरकृतविद्याध्यान.

कामधेनु मिवाऽचिन्त्य फल संपादन क्षमां
अनवद्यां जपेद्विद्यां गणभृद् वदनोद्गतां ६४

તથા કામધેનુની માફક અચિંત્ય ફલ આપવામાં સમર્થ, નિર્દોષ અને ગણધરના મુખથી ઉત્પન્ન થએલી (ગણધરોએ કહેલી) વિદ્યાનો જાપ કરવો. તે વિદ્યા ॐ जोगे, मग्गे, तच्चे, भूए, भव्वे, भविस्से, अंते, पक्खे, जिणपार्श्वेस्वाहाः

ॐकार ध्यान.

षट्कोणे ऽप्रतिचक्रे फडिति प्रत्येक मक्षरं
सव्ये न्यस्येद् विचक्राय स्वाहाबाह्ये ऽपसव्यतः ६५
भूतांतं बिंदु संयुक्तं तन्मध्ये न्यस्य चिंतयेत्
नमो जिणाण मित्याद्यै रों पूर्वं र्वेष्टयेद् बहिः ६६

છખુણાવાળો એક યંત્ર ચિંતવવો. તેના દરેક ખાનામાં સવળી રીતે "अप्रतिचक्रेफट" આ છ અક્ષરોમાંથી એક એક અક્ષર મૂકવો. તે યંત્રની બહાર અવળીરીતે "विचक्राय स्वाहा" આ છ અક્ષરોમાંથી ખુણાપાસે એક એક અક્ષર મૂકવો. પછી ॐनमोजिणाणं, ॐनमोऽहि जिणाणं, ॐनमोपरमोहिजिणाणं ॐनमोसव्वोहि जिणाणं, ॐनमोअणंतोहिजिणाणं, ॐनमोकुट्ठबुद्धिणं, ॐनमोबीजबुद्धिणं,

ॐनमोपदानुसारीणं, ॐनमोसभिन्नसोआण, ॐनमोउज्जुमरण, ॐनमोविउल मइण, ॐनमोदसपुव्वीण, ॐनमोचोद्दसपु व्वीण, ॐनमोअट्ठगमहानिमित्तकुसलाण, ॐनमोविउव्वणइड्ढिपत्ताण, ॐनमोविज्जाहराण, ॐनमोचारणाण, ॐनमोपन्हसमणाण, ॐनमोआगासगामीण, ॐ ह्रौं ह्रौं श्रीं ह्रीं धृति, कीर्ति, बुद्धि लक्ष्मी, स्वाहा, આ પદોથી પાછલુ વલય પુરવુ પછી પ ચપ રમેષ્ઠિ મહામ ત્રના પાચ પદોનો, પાચ આગુલીએ ન્યાસ કરવો તે આ પ્રમાણે ॐनमो अरिहताणन्हॉस्वाहा અ ગુઠે ॐनमोसिद्धाण न्हौंस्वाहा તર્જન્યા ॐनमोआरियाण न्हुंस्वाहा મધ્યમામા ॐनमोउवज्झायाण न्हौंस्वाहा અનામિકામા ॐनमोलोपसव्वसाहूणन्ह स्वाहा કનિષ્ઠા આગુલીમા, આ પ્રમાણે ન્યાસ કરી ય ત્રના વચમા ળી હુ સહિત ૐકારને સ્થાપન કરવો પછી તે ય ત્રને માથા ઉપર પૂર્વ, દક્ષિણ અને પશ્ચિમના અ તરભાગમા સ્થાપન કરી ચિ તવવો–ધ્યાવવો ૬૫–૬૬

अष्टाक्षरीविद्या

अष्ट पत्रेंबुजे ध्यायेदात्मान दीप्त तेजस
प्रणवाद्यस्य मत्रस्य वर्णान् पत्रेषु च क्रमात् ६७
पत्रागोऽभिमुख पूर्व मधिकृत्याऽदिम दल
एकादश शतान्यष्टाक्षर मत्र जपेत्तत. ६८

આઠ પાખડીવાળા કમળને વિષે ઝળઝળાટ કરતા તેજવાળા આત્માને ચિ તવવો અને ૐકાર પૂર્વક પેહેલા મ ત્રના (ॐनमो अरिहताण એ મ ત્રના) આઠે વર્ણોને અનુક્રમે પત્રો ઉપર (આઠે પાખડીઓ ઉપર) સ્થાપવા તેમા પહેલી પાખડી પૂર્વ દિશા તરફથી ગણવી અને તેમા પેહેલો ૐ મૂકવો પછી ક્રમે આવે તે તે દિશામા બાકીના અક્ષરો મૂકી, તે આઠ અક્ષરવાળા મ ત્ર-ના તેકમળના અક્ષરો ઉપર અગિયારસોવાર જાપ કરવો ૬૭, ૬૮

विघ्नशातिमाटे

प्रशांत्या नुक्रमादेव मुद्दिश्याऽन्य दलान्यपि
अष्टरात्र जपेद्योगी सर्व प्रत्यूह शातये ६९

પૂર્વદિશામાં પ્રથમ પાંખડીએ ॐ એજ અનુક્રમે બીજી પણ પાંખડીઓને, દિશિ; વિદિશિમાં, સ્થાપન કરી. સર્વજાતના વિઘ્નોની શાંતિ થવા માટે યોગીએ, આઠ દિવસ સુધિ તે આઠ અક્ષરી વિદ્યાનો જાપ કરવો. ૬૯.

अष्टरात्रे व्यतिक्रांते कमलस्याऽस्या वर्तिनः
निरूपयति पत्रेषु वर्णानेतानऽनुक्रमं ७०

એમ જાપકરતાં આઠ દિવસ ગયે છતે આ કમલનીઅંદર રહેલા પત્રોને (પાંખડીઓ) વિષે તે અષ્ટ અક્ષરી વિદ્યાના વર્ણો અનુક્રમે જોવામાં આવશે. ૭૦.

भीषणाः सिंह मातंग रक्षः प्रभृतयः क्षणात्
शाम्यंति व्यंतरा श्चाऽन्ये ध्यान प्रत्यूह हेतवः ७१

તે અક્ષરો જોવાથી જોનારમાં એવું સામર્થ્ય આવે છે કે ધ્યાનમાં વિઘ્ન કરનાર,-ભયંકર-સિંહ, હાથી, રાક્ષસ અને બીજા પણ ભુત, પ્રેત, સર્પાદિ, તત્કાળ શાંત થઈ જાય છે. ૭૧.

मंत्र प्रणव पूर्वोयं फल मैहिक मिच्छुभिः
ध्येय प्रणव हीनस्तु निर्वाण पद कांक्षिभिः ७२

આ नमो अरिहंताणं એ મંત્ર આ લોક સંબંધી, ફલના ઇચ્છનારાઓએ. ॐकार સહિત ધ્યાવવો, પણ જેને મોક્ષપદનીજ ઈચ્છા હોય તેણે તો ॐ કાર વિનાનો ધ્યાવવો. ૭૨.

એક શ્લોકથી મંત્ર અને વિદ્યા બતાવે છે.

चिंतये दऽन्य मप्येनं मंत्रं कर्मोघ शांतये
स्मरेत् सत्वोपकाराय विद्यां तां पाप भक्षिणीं ७३

તથા બીજા પણ આ મંત્રને, કર્મના ઓઘની શાંતિને માટે ચિંતવવો. (જપવો.) (श्रीमदृषभादि वर्धमानांतेभ्योनमः) કર્મના નાશને માટે આ મંત્ર જપવો.) અને સર્વ જીવોના ઉપકારને માટે

તે પાપ ભક્ષણી વિદ્યાને સ્મરની (તે વિદ્યા આ પ્રમાણે છે)

ॐ अर्हन्मुखकमलवासिनि पापात्मक्षयकारि, श्रुतज्ञानज्वाला सहस्र ज्वलिते, सरस्वति मत्पापं, हन, हन, दह, दह क्षां क्षीं क्षूं क्षैं क्षौं क्षः क्षीरधवले, अमृतसंभवे, वं वं हूं हूं स्वाहा એ પાપભક્ષિણી વિદ્યા જાણવી ૭૩

प्रसीदति मनः सद्यः पाप कालुष्य मुञ्जति
प्रभावा ऽतिशयाद ऽस्या ज्ञान दीपः प्रकाशते ७४

એ વિદ્યાના પ્રભાવિક અતિશયથી મન તત્કાળ પ્રસન્ન થાય છે પાપની કલુષતાનો ત્યાગ કરે છે, અને જ્ઞાનદીપક, પ્રકાશીત થાય છે (જ્ઞાન પ્રગટે છે) ૭૪

ज्ञानवद्भिः समाम्नात वज्रस्वाम्यादिभिः स्फुट
विद्यावादा त्समुद्धृत्य बीजभूत शिवश्रियः ७५
जन्मदाव हुताशस्य प्रशांति नववारिदं
गुरूपदेशा द्विज्ञाय सिद्धचक्र विचिंतयेत् ७६

વિદ્યા પ્રવાદથી ઉદ્ધાર કરીને, વજ્રસ્વામિ આદિ જ્ઞાની પુરૂષોએ પ્રગટપણે, મોક્ષ લક્ષ્મીના બીજસરખુ માનેલુ અને જન્મમરણાદિ દાવાનળને પ્રશાંત કરવાને નવીન જલધર (મેઘ) સમાન, સિદ્ધ ચક્રને, ગુરૂના ઉપદેશથી જાણીને (કર્મક્ષય) માટે ચિંતવવુ ૭૫, ૭૬

नाभिपद्मे स्थितं ध्याये दकारं विश्वतो मुखं
सि वर्णं मस्तकांभोजे आकारं वदना म्बुजे ७७
उकारं हृदयांभोजे साकारं कंठ पंकजे
सर्व कल्याण कारीणि बीजान्य न्यान्यपि स्मरेत् ७८

નાભિ કમળમા રહેલા સર્વવ્યાપિ અકારને ચિંતવો મસ્તક ઉપર સિવર્ણને,—મુખ કમળમા આકારને, હૃદય કમળમા ઉકારને, અને કંઠમા સાકારને ચિંતવવો તથા સર્વથા કલ્યાણ કરવાવાળા બીજા પણ બીજાને સ્મરવા ૭૭–૭૮

श्रुतसिंधु समद्भूतं अन्यद् ऽप्यक्षरं पदं
अशेषं ध्यायमानं स्या निर्वाण पद सिद्धये ७९.

સિદ્ધાંત રૂપ સમુદ્રથી ઉત્પન્ન થએલ, બીજાં પણ અક્ષર, પદ, વિગેરે સમગ્રનું ધ્યાન કરવાથી મોક્ષપદની સિદ્ધિને (પ્રાપ્તિને) માટે થાય છે. ૭૯.

वीतरागो भवे द्योगी यत्किंचि दपि चिंतयन्
तदेव ध्यान माम्नात मतोन्ये ग्रंथ विस्तराः ८०

ગમે તે પદનું, વાકયનું, કે, શબ્દનું પણ ચિંતવન કરતાં યોગી રાગ રહિત થાય, તેનેજ ધ્યાન કહેલું છે. એ (પદાદિ) સિવાય બીજા (ઉપાયે) ગ્રંથોના વિસ્તાર (રૂપ) છે. એમ સમજવું. ૮૦.

इति गणधर धुर्या विष्कृता दुधृतानि
प्रवचन जलराशे स्तत्व रत्नान्यऽमूनि
हृदय मुकर मध्ये धीमता मुल्लसंतु
प्रचित भव शतोथ्य क्लेश निर्नाश हेतोः

આ પ્રમાણે મુખ્ય ગણધરે પ્રગટ કરેલા, પ્રવચન રૂપ સમુદ્રથી ઉદ્ધાર કરેલા આ તત્વરૂપ રત્નો, અનેક સેંકડા ગમે ભવથી ઉત્પન્ન થયેલા કલેશનો નાશ કરવા માટે, બુદ્ધિમાન્ મનુષ્યોના હૃદય રૂપ આરિસામાં ઉલ્લાસ પામો. ૮૧.

इति श्री आचार्य हेमचंद्रविरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केशरविजय गणिकृत बालावबोधे अष्टमः प्रकाशः ॥

ॐ

नवमः प्रकाशः प्रारभ्यते.

रूपस्थ ध्यान.

मोक्षश्री सम्मुखीनस्य विध्वस्ता खिलकर्मणः
चतुर्मुखस्य निःशेष भुवना ऽभयदायिनः १
इन्दुमंडल शंकाश छत्र त्रितय शालिनः
लसद् भामंडलाभोग विडंबित विवस्वतः २
दिव्यदुंदुभि निर्घोष गीत साम्राज्य संपदः
रण द्विरेफ झंकार मुखरा ऽशोक शोभिनः ३
सिंहासन निषण्णस्य वीज्यमानस्य चामरैः
सुरासुर शिरोरत्न दीप्त पाद नख द्युतेः ४
दिव्य पुष्पोत्कराऽऽकीर्णा संकीर्णा परिषद्भुवः
उत्कंधरैर्मृगकुलैः पीयमान कल ध्वनेः ५
शांत वैरेभ सिंहादि समुपासित सन्निधेः
प्रभोः समवसरण स्थितस्य परमेष्ठिनः ६
सर्वातिशय युक्तस्य केवलज्ञान भास्वतः
अर्हतो रूप मालंब्य ध्यान रूपस्थ मुच्यते ७

सप्तभिः कुलकं.

મોક્ષ લક્ષ્મી પ્રાપ્ત કરવાની હવે તૈયારી છે સમગ્ર કર્મોનો જેમણે વિનાશ કર્યો છે દેશના દેતી વખતે (દેવોએ કરેલા ત્રણ પ્રતિબિંબોથી) ચાર મુખ સહિત છે ત્રણ ભુવનના સર્વ જીવોને અભય દાન આપી રહ્યા છે (કોઈ જીવોને નહિ મારવા તેવી દેશના આપનારા) ચંદ્ર મંડલ સદૃશ ઉજ્વળ ત્રણ છત્રો જેમના મસ્તક પર શોભી રહ્યા છે સૂર્ય મંડલની પ્રભાને વિડંબન કરતું ભામંડળ

જેમની પછાડી ઝળઝળાટ કરી રહ્યું છે. દિવ્ય દુંદુભિ વાજીંત્રના શબ્દો થઈ રહ્યા છે. ગીત ગાનની સંપદાનું સામ્રાજ્ય વર્તાઈ રહ્યું છે. શબ્દ કરતા ભ્રમરોના ઝંકારથી અશોક વૃક્ષ વાચાલિત થયો હોય તેમ શોભી રહ્યા છે. વચમાં સિંહાસન ઉપર તિર્થંકર મહારાજ બીરાજેલા છે. બે બાજુ ચામરો વીંઝાઇ રહ્યાં છે. નમસ્કાર કરતા દેવો અને દાનવોના મુકુટના રત્નોથી પગના નખોની કાંતિ પ્રદિપ્ત થઇ રહી છે. દિવ્ય પુષ્પોના સમુહોથી પર્ષદાની ભૂમિકા સંકિર્ણ થઇ ગઈ છે. ઉંચી ડોકો કરીને મૃગાદિ પશુઓના સમુહો જેની મનહર ધ્વનીનું પાન કરી રહ્યા છે. સીંહ તથા હાથી પ્રમુખ વૈર સ્વભાવવાળાં પ્રાણિઓ પોતાનું વૈર શાંત કરી નજીકની બાજુમાં બેઠેલાં છે. સર્વ અતિશયોથી પરિપૂર્ણ, કેવલ જ્ઞાનથી શોભતા અને સમવસરણમાં રહેલા, તે પરમેષ્ટિ અરિહંતના રૂપનું આવી રીતે આલંબન લઈ જે ધ્યાન કરવુ તેને રૂપસ્થ ધ્યાન કહે છે. ૧–૭.

પ્રકારાંતરે રૂપસ્થ ધ્યાન.

राग द्वेष महामोह विकारै रकलंकितं
शांत कांतं मनोहारि सर्व लक्षण लक्षितं ८
तीर्थिकै रपरिज्ञात योगमुद्रा मनोरमं
अक्ष्णो रमंद मानंद निस्पंदं ददद्भुतं ९
जिनेंद्र प्रतिमारूप मपि निर्मल मानसः
निर्निमेष दृशा ध्यायन् रूपस्थ ध्यानवान् भवेत् १०

त्रिभिर्विशेषकं.

રાગ, દ્વેષ અને મહામોહ-અજ્ઞાનાદિ વિકારોના કલંક રહિત, શાંત, કાંત, મનહર, સર્વ ઉત્તમ લક્ષણોથી ઓળખાયેલ, અન્યદર્શનકારોએ નહિં જાણેલ યોગ મુદ્રા (ધ્યાન મુદ્રા)ની મનોહરતાને ધારણ કરનાર, આંખોને મહાન્ આનંદ અને અદ્ભૂત અચપળતાને આપનાર,—જીનેશ્વર ભગવાનની પ્રતિમાનું, નિર્મલ મન કરી નિમે-

પોન્મેષ રહિત (ખુલ્લી આખ રાખી) એક દૃષ્ટિએ ધ્યાન કરનાર, રૂપસ્થ ધ્યાનવાન કહેવાય છે ૮, ૯, ૧૦

વિવેચન—જીનેશ્વર ભગવાનની શાંત અને આનંદિ મૂર્તિના સન્મુખ, ખુલ્લી આખ રાખી, એક દૃષ્ટીથી જોઇ રહેવુ આખ વીચવી કે હલાવવી નહિ તેમ કરતા શરીરનુ પણ ભાન ભૂલી જઈ એક નવીન દશામા પ્રવેશ કરાય છે જેમા અપૂર્વ આનંદ અને કર્મની નિર્જરા થાય છે તે દશાવાળાને રૂપસ્થ ધ્યાનવાન્ કહેવાય છે ગમે તે જાતનુ આલબન હોય પણ, તેમા કાઇ પણ આત્મિક ગુણ પ્રગટ થાય તો, તેને તે આલબન નામનું ધ્યાન કહેવાય છે—

रूपस्थ ध्याननु फळ

योगी चा ऽभ्यास योगेन तन्मयत्व मुपागतः
सर्वज्ञीभूत मात्मान मवलोकयति स्फुट । ११

રૂપસ્થ ધ્યાનના અભ્યાસે કરી યોગી તન્મયપણાને પામી, પ્રગટપણે પોતાને સર્વજ્ઞ રૂપે જુવે છે ૧૧

केवी रीते तन्मयता पामवी

सर्वज्ञो भगवान् यो य मह मेवा ऽस्मि स ध्रुव
एव तन्मयता यात. सर्ववेदीति मन्यते १२

જે સર્વ ભગવાન છે તે, આ, હું જ, નિશ્ચે કરીને છુ. આ પ્રમાણે (તે ભાવના સાથે) તન્મયપણાને પામે છતે, યોગી સર્વજ્ઞ મનાય છે ૧૨

जेवु आलबन तेवु फळ.

वीतरागो विमुच्येत वीतराग विचिंतयन्
रागिण तु समालम्ब्य रागी स्यात् क्षोभणादि कृत् १३

રાગ રહિતનુ ધ્યાન કરતા, પોતે રાગ રહિત થઇ (કર્મોથી) મુક્ત થાય છે અને રાગીઓનુ આલંબન લેનાર, કામ, ક્રોધ,

હર્ષ, શોક, રાગ, દ્વેષાદિ વિક્ષેપને કરનાર સરાગતાને પામે છે. ૧૩.

કહ્યું છે કે—

येन येन हि भावेन युज्यते यंत्र वाहकः
तेन तन्मयतां याति विश्वरूपो मणिर्यथा १४

જે જે ભાવે કરી, (ભાવનાએ કરી) જે જે ઠેકાણે, આ આત્માને યોજવામાં આવે છે, તે તે નિમિત્તોને પામી, તે તે ઠેકાણે તન્મયતા પામે છે. જેમ સ્ફાટિકમણિ. સ્ફાટિકમણિની પાસે લાલ, પીળી, કાળી, કે લીલી, વિગેરે જે કાંઇ રંગની વસ્તુ રાખવામાં આવે છે, તે વસ્તુની નિકટતાથી, સ્ફાટિક પણ તેવા તેવા રંગનો દેખાય છે તેમ આત્માને પણ જેવી ભાવના કરી પ્રેરવામાં આવે છે તેવોજ પરિણામે છે. ૧૪

ना ऽसद् ध्यानानि सेव्यानि कौतुकेनाऽपि किंत्विह
स्व नाशायैव जायंते सेव्यमानानि तानि यत् १५

માટે ઇચ્છાવિના, કેવળ કોતુક માટે પણ, અસદ્ ધ્યાનોનું અવલંબન લેવું નહિં, કેમકે તે અસદ્ ધ્યાનો સેવવાથી પોતાનાજ વિનાશને માટે થાય છે. ૧૫

सिध्यंति सिद्धयः सर्वाः स्वयं मोक्षाऽवलंबिनां
संदिग्धा सिद्धि रन्येषां स्वार्थ भ्रंशस्तु निश्चितः १६

મોક્ષને માટેજ ક્રિયા કરનાર મનુષ્યોને, અષ્ટસિધ્યાદિ સર્વ સિદ્ધિઓ પોતાની મેળેજ સિદ્ધ થાય છે અને સંસારિક સુખના અભિલાષીઓને તે સિદ્ધિઓ સિદ્ધ થાય કે ન પણ થાય એ સંદેહ યુકત છે. તથાપિ સ્વાર્થનો નાશ તો અવશ્ય થાયજ. માટે કર્મક્ષયને અર્થે પ્રયત્ન કરજો; પણ કેવળ સિદ્ધિઓ મેળવવામાટે પ્રયત્ન નહિં કરવો એ આચાર્યશ્રીનો ઉપદેશ છે ૧૬

इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचित योगशास्त्रे मुनि श्री केसर विजयगणिकृत बालावबोधे नवमः प्रकाशः

ॐ

दशमः प्रकाशः प्रारभ्यते.

रूपातीत ध्यान.

अमूर्तस्य चिदानंद रूपस्य परमात्मन'
निरंजनस्य सिद्धस्य ध्यानं स्याद्रूपवर्जितं १

આકૃતિ રહિત, જ્ઞાનાનંદ સ્વરૂપ, નિરંજન (કર્મ રહિત) સિદ્ધ પરમાત્માનું ધ્યાન, તે રૂપાતીત ધ્યાન કહેવાય છે ૧

इत्यजस्रं स्मरन् योगी तत्स्वरूपावलंबनः
तन्मयत्व मवाप्नोति ग्राह्यग्राहक वर्जितं २

તે નિરંજન સિદ્ધ સ્વરૂપનું અવલંબન લઈ, નિરંતર તેનું ધ્યાન કરનાર યોગી, ગ્રાહ્ય, ગ્રાહક, (લેવું અને લેનાર) ભાવ વિનાનું તન્મયપણું પામે છે ૨

अनन्य शरणीभूय सतस्मिन् लीयते तथा
ध्यातृ ध्यानो भयाभावे ध्येयेन सयथा व्रजेत् ३

યોગી જ્યારે ગ્રાહ્ય ગ્રાહક ભાવ વિનાનું તન્મયપણું પામે છે ત્યારે, તેને કોઈ પણ આલંબન રહેલું ન હોવાથી, તે યોગી, તે સિદ્ધાત્મામાં, તે પ્રકારે લય પામે છે કે, ધ્યાન કરનાર અને ધ્યાન એ બેઉના અભાવે, ધ્યેય જે સિદ્ધ, તેની સાથે એક રૂપ થઈ જાય છે ૩

सोऽयं समरसीभाव स्तदेकीकरण मत
आत्मा यदपृथक्त्वेन लीयते परमात्मनि' ४

યોગીના મનનું પરમાત્માની સાથે જે, એકાકારપણું તે, સમરસીભાવ છે અને તે, એકીકરણ માનેલું છે કે જે, આત્મા અભિન્નપણે કરી, પરમાત્માને વિષે લીન થાય (લય પામે) ૪

નિરાલંબન ધ્યાનનો ક્રમ.

अलक्ष्यं लक्ष्य संबंधात् स्थूलात् सूक्ष्मं विचिंतयेत्
सालंबाच्च निरालंबं तत्ववि त्तत्वमंजसा ५

પ્રથમ. પિંડસ્થાદિ લક્ષ્યવાળાં ધ્યાનના ક્રમે, અલક્ષ જે નિરાલંબન ધ્યાન તેમાં આવવું. પ્રથમ સ્થુલ (મોટાં) ધ્યેયો લેઇ, અનુક્રમે (અનાહુદ કલા વિગેરે) સૂક્ષ્મ ધ્યેયોનું ચિંતન કરવું. અને રૂપસ્થાદિ સાલંબન ધ્યેયોથી, નિરાલંબન (સિદ્ધ અરૂપિ) ધ્યેયમાં આવવું. આ ક્રમે અભ્યાસ કરવામાં આવે તો તત્વનો જાણુકાર યોગી થોડા વખતમાં તત્વ પામી શકે. ૫.

उपसंहार करे छे

एवं चतुर्विध ध्याना मृत मग्नं मुने र्मनः
साक्षात्कृत जगत्तत्वं विधत्ते शुद्धिमात्मनः ६

આ પ્રમાણે પિંડસ્થ, પદસ્થ, રૂપસ્થ, અને રૂપાતીત આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનામૃતમાં મગ્ન થએલું મુનિનું મન, જગતના તત્વોને સાક્ષાત્ કરી (તત્વોનો અનુભવ કરી) આત્માની વિશુદ્ધિ કરે છે. ૬.

પ્રકારાંતરે ચાર પ્રકારનું ધ્યેય.

आज्ञा ऽपाय विपाकानां संस्थानस्य च चिंतनात्
इत्थं वा ध्येयभेदेन धर्मध्यानं चतुर्विधं ७

આજ્ઞા, અપાય, વિપાક અને સંસ્થાનના ચિંતન કરવાથી; ધ્યેયના ભેદે, આ પ્રમાણે પણ, ધર્મધ્યાન ચાર પ્રકારનું કહેવાય છે. ૭.

આજ્ઞા ધ્યાનનું સ્વરૂપ.

आज्ञां यत्र पुरस्कृत्य सर्वज्ञाना मबाधितां
तत्वत श्चिंतयेदर्थां स्तदाज्ञा ध्यानमुच्यते ८

પૂર્વાપર બાધારહિત અથવા કોઈ દર્શનકારોથી ખડિત ન થઇ શકે તેવી, સર્વજ્ઞની આજ્ઞાને આગળ કરી, તત્વથી (અર્થોનુ) ચિતન કરવુ તે આજ્ઞા ધ્યાન કહેવાય છે ૮

सर्वज्ञ वचन सूक्ष्मं हन्यते य न्न हेतुभिः
तदाज्ञा रूप मादेय न मृषा भाषिणो जिनाः ९

સર્વજ્ઞે કહેલુ, સુક્ષ્મપણુ વચન-હેતુ કે, યુકિતએકરી ખડિત થતુ નથી, તે સર્વજ્ઞનુ વચન આજ્ઞારૂપે સ્વિકારવુ, કેમકે જીનેશ્વરો અસત્ય બોલતા નથી તે આજ્ઞા રૂપધ્યાન કહેવાય છે ૯

(વિવેચન) આપ્ત (પ્રમાણિક) પુરૂષોના વચનો, તે આજ્ઞા કહેવાય છે તે આજ્ઞા આગમ અને હેતુવાદ એમ બે પ્રકારની છે શબ્દોથી પદાર્થોનુ અગીકાર કરવાપણુ, તે આગમ અને પ્રમાણાતરોની સરખામણીથી યા મદદથી પદાર્થોની સત્યતા સ્વિકારવી તે હેતુવાદ કહેવાય છે આ બેઉ, નિર્દોષ હોવાથી પ્રમાણ મનાય છે કેમકે જેનુ કારણ અને પરિણામ નિર્દોષ હોય તે પ્રમાણ મનાય છે અર્થાત્ તેજ પ્રમાણનુ લક્ષણ છે દોષ, રાગ, દ્વેષ, મોહ અને અજ્ઞાન તે અર્હતમા સભવતાજ નથી માટે આવા નિર્દોષ પુરૂષથી પેદા થએલ આગમ પ્રમાણ હોઇજ શકે છે આ આગમ અગ, ઉપાગ અને પ્રકર્ણાદિ જળથી ભરેલ સમુદ્ર જેવુ છે તેમજ અનેક અતિશાયિક જ્ઞાનોથી ભરપૂર છે દુરભવ્યોને મળવુ દુર્લભ છે, પણ તેજ ઉત્તમ જીવોને માટે તો સુલભ છે પદાર્થોના દ્રવ્ય, ગુણ, પર્યાય, અનિત્ય, સ્વસ્વરૂપ, પરસ્વરૂપ, સદ્, અસદ્, એ આદિનો સ્થિર ચિત્ત કરી વિચાર કરવો તે આજ્ઞાવિચય ધ્યાન કહેવાય છે ૯

અપાય ધ્યાનનુ સ્વરૂપ.

रागद्वेषकषायाद्य जांयमानान विचिंतयेत्
यत्रापाया स्तदपाय विचय ध्यान मिप्यते १०

જે ધ્યાનમાં રાગ દ્વેષ અને ક્રોધાદિ કષાયોથી ઉત્પન્ન થતા કષ્ટોનું ચિંતન કરવું, તે અપાયવિચય નામનું ધ્યાનકહેવાય છે. ૧૦.

આ ધ્યાનનું કે વિચારનું ફળ શું.

ऐहिका मुष्मिकापाय परिहार परायणः
ततः प्रतिनिवर्तेत समंता त्पापकर्मणः ॥ ११

રાગ દ્વેષાદિથી થતાં કષ્ટોનો વિચાર કરવાથી, આ જન્મ તથા ભાવીજન્મમાં થવાનાં અપાય (દુઃખ કષ્ટો) નો, પરિહાર (ત્યાગ) કરવામાં તત્પર થવાય છે, અને પછી સર્વથા પાપ કર્મોથી નિવૃત થાય છે. (માટે શુભ, યા અશુભ દરેક ક્રિયાનું પરિણામ શું આવે છે, અને આવશે, તે સંબંધી ઘણી બારિકતાથી વિચાર કરવો જોઇએ.) ૧૧.

વિવેચન—જેઓએ જીનેશ્વરના માર્ગનો સ્પર્શ કર્યો નથી, પરમાત્મ સ્વરૂપ જાણ્યુ નથી અને યતિ માર્ગ (નિવૃત્તિ માર્ગ) સંબંધી વિચાર પણ કર્યો નથી, તેઓને હજારો જાતનાં કષ્ટો આવી પડે છે. આ દુનિયાની માયાના મોહમાં જેઓનું ચૈતન્ય પરાધિન થઇ ગયું છે, તેવા અજ્ઞ જીવોએ, શું શું અકાર્યો નથી કર્યાં, અને કેવાં કેવાં કષ્ટો નથી પામ્યા ? અર્થાત્ સર્વ અકાર્યો કર્યાં છે, અને સર્વજાતના દુઃખોનો અનુભવ કર્યો છે. દરેક જીવોએ વિચારવું જોઇએ કે, જે જે દુઃખો નર્કમાં, તિર્યંચોમાં અને મનુષ્યોમાં, અમે પામ્યા છીએ, તેમાં ખરેખર અમારોજ પ્રમાદ છે. અરે સમ્યકત્વ પામ્યા જેવી સ્થિતિ મેળવ્યા છતાં પણ મન, વચન અને કાયાથી કરાયેલાં દુષ્કર્મોથી, અમે અમારે હાથેજ શરીરમાં અગ્નિ સળગાવી દુઃખી થયા છીએ. હે આત્મન્, મોક્ષમાર્ગ સ્વાધિન છતાં, તે માર્ગને મૂકી દઇ, કુમાર્ગની શોધમાં પ્રવેશ કરી, તેં પોતેજ પોતાના આત્માને કષ્ટમાં નાખ્યો છે. જેમ સુકાળ સુભિક્ષના વખતમાં, અથવા સ્વતંત્ર રાજ્ય મળ્યાં છતાં મૂર્ખલોકો

ભિક્ષા માગતા ફરે છે, તેમ મોક્ષમાર્ગ પોતાને સ્વાધિન છતાં, મારા જેવા મૂર્ખ જીવો ભવમા ભમ્યા કરે છે આ પ્રમાણે પોતાના અને પરના સબધમા અપાયની પરપગના કારણુ સબધી વિચાર કરવો, અને હવેથી સાવધાન થવુ તે અપાય વિચય ધ્યાન કહેવાય છે

વિપાક વિચય ધ્યાનનુ સ્વરૂપ.

प्रतिक्षण समुद्भूतो यत्र कर्मफलोदयः
चिंत्यते चित्ररूपः स विपाक विचयोदयः ॥ १२

ક્ષણુ ક્ષણુ પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતા, કર્મફળના ઉદયનો અનેક પ્રકારે વિચાર કરવો, તે વિપાક વિચય ધ્યાન કહેવાય છે ૧૨

या सपदा र्हतो याच विपदा नारकात्मनः
एकातपत्रता तत्र पुण्या पुण्यस्य कर्मणः ॥ १३

તે વિચાર આ પ્રમાણે કરવાનો છે કે, જે (ઉચામા ઉચી) સપદા અરિહતની, અને (નીચામા નીચી) વિપદા નારકિના જીવોની, તે બેઉ સ્થળે પુણ્ય કર્મનુ, અને પાપ કર્મનુ એક છત્ર રાજ્ય છે અર્થાત્ પુણ્ય પાપની પ્રબલતા તેજ સુખ દુખનુ કારણુ છે ૧૩

વિવેચન—વિપાક એટલે શુભાશુભ કર્મોનુ ફળ આ ફળ દ્રવ્ય, ક્ષેત્રાદિ સામગ્યાનુસાર અનેક પ્રકારે અનુભવાય છે સ્વાદિષ્ટ ખાદ્યાદિનોભોગ પુષ્પમાલા, ચદન, દુકુલ અને અગના પ્રમુખનો ઉપભોગ, એ દ્રવ્યોનો ભોગોપભોગ શુભ છે, તથા સર્પ, શસ્ત્ર, અગ્નિ અને વિષાદિ દ્રવ્યોનો અનુભવ તે અશુભ છે સૌધર્માદિ વિમાન, ઉપવન અને પુષ્પ, ફલાદિથી ભરપુર આરામાદિ ક્ષેત્રોનો અનુભવ શુભ છે અને શ્મશાન, જગલ, શુન્ય અરણ્ય, એ આદિ ક્ષેત્રોનો અનુભવ અશુભ છે ઘણુ ઉષ્ણુ અને ઘણુ શીત નહિ તેવા, વસતઋતુ પ્રમુખકાળનો અનુભવ શુભ છે તથા ગ્રીષ્મ અને હેમતાદિ ઋતુ કે જેમા, ઘણો તાપ અને ઘણી ટાઢ પડે છે તે કાળમા, ચાલવુ તે અશુભ છે મનની નિર્મળતા, આધિ, વ્યાધી આદિ દુખવર્જીત

અને સંતોષાદિ ભાવોએ સહિત વર્તન, તે શુભભાવ જાણવો. અને ક્રોધ, અહંકાર, તથા રૌદ્ર ધ્યાનાદિકનો અનુભવ તે અશુભ ભાવ જાણવો. ઉત્તમ દેવપણું, કર્મભૂમિનું મનુષ્યપણું, એ શુભ જાણવું. ભિલ્લાદિ મ્લેચ્છ જાતિમાં મનુષ્ય જન્મ, તિર્યંચ અને નારકિ પ્રમુખ અશુભ ભાવો જાણવા. દ્રવ્ય, ક્ષેત્ર, કાળ, ભાવ અને ભવને આશ્રયિને કર્મોના ક્ષયોપશમ, ઉપશમ, કે ક્ષય થાય છે. આ પ્રમાણે દ્રવ્યાદિ સામગ્રીના યોગે પ્રાણિઓને, કર્મો પોતપોતાના ફળો આપે છે. અર્થાત્ જીવો પોતપોતાના કરેલ કર્મોનો અનુભવ કરેછે. તે કર્મો આઠ પ્રકારના છે. જ્ઞાનાવર્ણીય, દર્શનાવર્ણીય, વેદનીય, મોહનીય, આયુષ્ય, નામ, ગોત્ર અને અંતરાય, જેમ વસ્ત્રાદિકના પાટા વડે નેત્ર અવરાઇ શકે છે, તેમ સર્વજ્ઞ સદૃશ જીવનું જ્ઞાન, જ્ઞાનવર્ણીય કર્મરૂપ પાટાથી દબાઈ જાય છે.

મતિ, શ્રુતિ, અવધિ, **મનઃપર્યવ** અને કેવળ, આ પાંચ જ્ઞાનો જેનાથી અવરાય છે તેને જ્ઞાનાવર્ણીય કર્મ કહે છે.

પાંચ પ્રકારની નિદ્રા અને ચાર પ્રકારનાં દર્શનો, જેનાથી અવરાય છે તે, દર્શનાવરણીય કર્મનો વિપાક છે.

જેમ કોઇ માણસ રાજાને જોવાની ઇચ્છાવાળો હોય, પણ પ્રતિહારના રોકવાથી રાજાનાં દર્શન, ન કરી શકે તેમ, આ દર્શનાવર્ણીય કર્મના ઉદયરૂપ પ્રતિહારના રોકવાથી, આત્મારૂપ રાજાના દર્શન ન કરી શકે.

મદ્યથી લેપાયેલી ખડ્ગની ધારાના આ સ્વાદ તુલ્ય, સુખ, દુઃખના અનુભવવાળું વેદનીય કર્મ છે

મદિરાના પાનસરખું મોહનીય કર્મ છે. જેમ મદિરા પીવાથી, મનુષ્યને કર્તવ્યાકર્તવ્યનું ભાન રહેતું નથી, તેમ મોહનીય કર્મના ઉદયથી સત્યાસત્યનો નિર્ણય થતો નથી; અને ચારિત્ર મોહના ઉદયથી વિરતીના કર્તવ્યમાં આદર થતો નથી.

દેવ, માનવ, તિર્યંચ; અને નારક એમ ચાર પ્રકારનું આયુષ્ય છે. પોતપોતાના જન્મમાં (યોનિમાં) જીવોને રાખવા માટે આયુષ્ય

એક બેડી તુલ્ય છે ગતિ જાત્યાદિની વિચિત્રતા કરનાર, ચિતારા સમાન, નામ કમનો વિપાક આ નાગીરમા જીવોને હોય છે

ઘૃતના અને મદિરાના ભાડોને બનાવનાર કુભારની માફક, ઉચ્ચ, નીચ, ગોત્ર કર્મના વિપાકે, ઉચ્ચ, નિચ ગોત્રોમા જન્મવુ પડે છે તે ગોત્ર કમનો વિપાક કહેવાય છે

જે બાધકનાથી દાનાદિ લબ્ધિઓનો લાભ, જીવોને મળતો નથી તે અતરાયકર્મ ભડારી સમાન છે

આ પ્રમાણે મૂલ કર્મની પ્રકૃતિઓના અનેક વિપાકોને ભિન્ન ભિન્ન વિચારતા, વિપાકવિચય નામનુ ધર્મધ્યાન કહેવાય છે

સસ્થાન વિચય ધ્યાન.

अनाद्यंतस्य लोकस्य स्थित्युत्पत्तिव्ययात्मनः
आकृतिं चिंतयेद्यत्र सस्थान विचयः सतु १४.

ઉત્પન્ન થવુ, સ્થીર રહેવુ, અને વિનાશ પામવુ, એ સ્વરૂપવાળા અનાદિ અનત, લોકની આકૃતિનુ જે ધ્યાનમા ચિતન કરવુ, તે સસ્થાન વિચય ધર્મ ધ્યાન કહેવાય છે ૧૪

(વિવેચન) આ દુનિયાના કોઇ પણ પદાર્થનો દ્રવ્યથી નાશ થતોજ નથી તેના પર્યાયો બદલાયા કરે છે એટલે તે દ્રવ્ય એક આકૃતિને મૂકી, બીજી આકૃતિમા ગોઠવાઇ જાય પણ તેથી મૂળ દ્રવ્યનો નાશ થાય છે એમનો તજ કહી શકાય દાખલા તરીકે એક લાબુ લાકડુ છે, તેની પેટી બનાવી પેટી બની એટલે, લાકડાની જે લાબી આકૃતિ હતી, તેનો નાશ થયો. પેટીની ઉત્પત્તિ થઇ અને લાકડુ દ્રવ્ય તે તો પેટી બની તોપણ કાયમજ રહ્યુ આમ પેટીની ઉત્પત્તિ, લાબા લાકડાની આકૃતિનો નાશ અને લાકડાપણાના દ્રવ્યનુ કાયમ રહેવાપણુ, એમ એક વસ્તુ ત્રણે પ્રકારે બને છે તેવીજ રીતે આ દુનિયાની સર્વ વસ્તુ ઓમા બન્યા કરે છે માટેજ વસ્તુત દ્રવ્યોનો નાશ નથી ઉત્પન્ન

કહેવામાં આવ્યું છે કે લોક દુનિયા અનાદિ, અનંત છે. આદિ અંત વિનાની છે. એનો એજ આશય છે કે, હરેક વસ્તુઓમાં, ઉત્પત્તિ, સ્થીતિ અને નાશ એ ત્રણ બદલાયા કરે છે અને તેથી કોઈ વસ્તુની સર્વથા આદિ (ઉત્પત્તિ) અને સર્વથા વિનાશ કહી શકાયજ નહિં. આ ઉત્પત્તિ, સ્થીતિ અને વ્યયરૂપ લોકની આકૃતિનું એટલે તેમાં રહેલ પદાર્થનું ચિંતન કરવું અને પર વસ્તુથી આત્મ દ્રવ્યને, વ્યાવૃત્ત કરી, તેમાં નિમગ્ન થવું તે, સંસ્થાન વિચય ધર્મધ્યાન કહેવાય છે.

લોકધ્યાનનું ફળ.

नानाद्रव्यगतानंत पर्याय परिवर्तनात्
सदासक्तं मनो नैव रागाद्याकुलतां व्रजेत् ॥ १५ ॥

આ લોક સ્વરૂપનો વિચાર કરવાથી શું ફાયદો થાય આમ શંકા કરનારને ઉત્તર આપે છે કે, અનેક દ્રવ્યોમાં રહેલા, અનંત પર્યાયોને પરાવર્તન કરવાથી (દ્રવ્યગત પર્યાયના સંબંધમાં વિચાર કરવાથી) નિરંતર તેમાં આશક્ત થએલું મન, રાગાદિ આકુળતા પામતું નથી. ૧૫.

વિવેચન—દ્રવ્યના ઉત્પત્તિ, સ્થીતિ અને વ્યય સંબંધિ વિચાર કરતાં વૈરાગ્યોત્પત્તિ પણ સંભવે છે. કોઈ પણ દ્રવ્યની આકૃતિ ઉપર મોહ, યા રાગ હોય તો, તરતજ તેના ભાવિ વિનાશ ઉપર દૃષ્ટિ કરતાં મમત્વ ઓછો થાય છે. એક આકૃતિના વિનાશથી શોક થઈ આવ્યો હોય ત્યારે બીજીબાજુ ઉપર તેની સ્થીતિની હૈયાતી છે, આ વિચાર આવતાં, શોકમાં ફેરફાર અવશ્ય થઈ શકે છે. ત્યારે ઉત્પત્તિ, સ્થીતિ અને લયના ત્રણે ભાગો ઉપર દૃષ્ટિ રાખનારને હર્ષ કે શોક; રાગ કે દ્વેષ, એ માંહીલું કોઈ પરાભવ કરી શકતું નથી, કારણ કે શરૂઆતથીજ તેની દૃષ્ટિ ત્રણે ભાગો ઉપર સરખી રહેલી છે. એ આદિ અનેક ફાયદાઓ લોકના કે, દ્રવ્યના, વિચારથી થાય છે.

धर्मध्याने भवेद्भावः क्षायोपशामिकादिकः
लेश्याः क्रमविशुद्धाः स्युः पीत पद्म सिता पुनः १६

ધર્મધ્યાનમા, ક્ષયોપશમિક ભાવ હોય છે અને લેશ્યાઓ જેમ જેમ આગળ વધતો જાય તેમ તેમ અનુક્રમે પીત, પદ્મ અને શુક્લલેશ્યા વિશુદ્ધ વિશુદ્ધ હોય છે ૧૬

ધ્યાનનુ ફળ.

अस्मि न्नितात वैराग्य व्यतिषग तरंगिते
जायते देहिना सौख्य स्वसंवेद्य मतींद्रिय १७

આ ચાર પ્રકારના ધ્યાનમા, અત્ય ત વૈરાગ્ય રસના સ યોગથી તર ગિત થએલા યોગીઓને, પોતે અનુભવ કરી શકે તેવુ અતીન્દ્રિય (ઇ દ્રિયોના વિષય વિનાનુ) આત્મિક સુખ પ્રાપ્ત થાય છે ૧૭

ધર્મ ધ્યાનનુ પરલોકિક ફળ.

त्यक्त सगा स्तनु त्यक्त्वा धर्म्यध्यानेन योगिनः
ग्रैवेयकादि स्वर्गेषु भवति त्रिदशोत्तमा. १८
महामहिम सौभाग्य शरच्चद्र निभप्रभ
प्राप्नुवति वपु स्तत्र स्रग भूषांबर भूषित १९
विशिष्ट वीर्य बोधाढ्य कामार्त्ति ज्वर वर्जित
निरंतराय सेवंते सुख चा ऽनुपम चिरं २०
इच्छा सपन्न सर्वार्थ मनोहारि सुखामृत
निर्विघ्न मुपभुजाना गत जन्म न जानते २१

સર્વ સ ગોનો ત્યાગ કરી, ધર્મ ધ્યાનમા શરીરનો ત્યાગ કરનાર યોગીઓ, ગ્રૈવેયક આદિ સ્વર્ગોમા, ઉત્તમ દેવોપણે ઉત્પન્ન થાય છે ત્યા મહાન્ મહિમા, મહાન્ સૌભાગ્ય, સરદ ૠતુના ચ દ્રની પ્રભા સમાન, પુષ્પમાલા, આભૂષણ અને વસ્ત્રોથી વિભૂષિત શરીર પામે છે અને વિશિષ્ટ, વીર્ય, તથા જ્ઞાનયુક્ત, કામની પીડારૂપ જ્વર વિનાનુ, ઉપમા રહિત અને અ તરાય વિનાનુ સુખ ઘણો કાળ

ભોગવે છે. ઇચ્છા થતાંજ સર્વ પદાર્થોની પ્રાપ્તિ થાય છે. આજ કારણથી મનને આનંદ આપનાર સુખ રૂપ અમૃતને વિઘ્ન રહિત ભોગવતાં કેટલોક કાળ ગયો તે પણ તેઓ જાણુતા નથી. ૧૮, ૧૯, ૨૦, ૨૧.

વિવેચન—ધ્યાનનિ પરાકાષ્ટ એ નહિ પહોંચેલા સંસ્કારી યોગીઓને, બાકી રહેલ કર્મો ખપાવવા દેવાદિક યોનિઓમાં જન્મો લેવા પડે છે. ત્યાં પૂર્વજન્મના સંસ્કારવાળા હોવાથી, પોતાની જાગૃતી ભૂલાતી નથી. પણ પુન્યની પ્રબળતાથી અનેક ઉત્તમ વિષયો મળી આવે છે, તેનો અનુભવ કરી પાછા જન્મોમાં આવે છે.

તેજ બતાવે છે.

दिव्यभोगा वसांने च च्युत्वा त्रिदिवत स्ततः
उत्तमेन शरीरेणा वतरंति महितले. २२
दिव्यवंशे समुत्पन्ना नित्योत्सव मनोरमान्
भुंजंत विविधान् भोगा नखंडित मनोरथाः २३
ततो विवेक माश्रित्य विरज्या शेप भोगतः
ध्यानेन ध्वस्त कर्माणः प्रयांति पद् मव्ययं २४

त्रिभिर्विशेपकं

દેવ સંબંધી ભોગ પૂર્ણ થવા પછી, તે દેવલોકથી દિવ્ય દેહનો ત્યાગ કરી, પૃથ્વીતલ ઉપર ઉત્તમ શરીરે જન્મ લે છે. જ્યાં નિરંતર મનોહર ઓત્સવો થઇ રહ્યા છે તેવા દિવ્ય વંશમાં ઉત્પન્ન થઇ, અખડિત મનોરથવાળા, તેઓ વિવિધ પ્રકારના ભોગોનો ઉપભોગ કરે છે. પછી વિવેકનો આશ્રય કરી, દુનિયાના અશેષ ભોગોથી વિરક્ત થઇ, ધ્યાનદ્વારા સર્વ કર્મોનો નાશ કરી, અવ્યય પદ પ્રાપ્ત થાય છે. ૨૨, ૨૩, ૨૪.

इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केसरविजय गणिकृत बालावबोधे दशमः प्रकाशः ॥

ॐ

एकादश: प्रकाशः प्रारभ्यते.

शुक्ल ध्यान.

स्वर्गापवर्ग हेतु धर्म ध्यान मिति कीर्तितं यावत्
अपवर्गैक निदान शुक्ल मतः कीर्त्यते ध्यानम् १

પ્રથમ સ્વર્ગ અને (પરંપરાએ) મોક્ષના કારણભૂત, ધર્મધ્યાનનુ સ્વરૂપ કહ્યુ હવે મોક્ષના એક ખરેખર કારણરૂપ, શુક્લધ્યાનનુ સ્વરૂપ કહીએ છીએ १

શુક્લ ધ્યાનનો અધિકારી કોણ?

इद मादिम संहनना एवाल पूर्ववेदिनः कर्तुं
स्थिरता न याति चित्त कथमपि यत्स्वल्प सत्वाना २

આ શુક્લધ્યાન કરવાને, પેહેલા વજ્ર[१] રૂષભનારાચ સંઘેણ વાળા અને પૂર્વધરો (પૂર્વના જ્ઞાનના જાણકાર) જ સમર્થ છે કેમકે અલ્પ સત્વવાળા પ્રાણિઓના મન, કોઇ પણ પ્રકારે (શુક્લ ધ્યાનને લાયક) સ્થિરતા પામી શકતા નથી २

શુક્લધ્યાન ને યોગ્ય જીવો

धत्ते न खलु स्वास्थ्य व्याकुलित तनुमतां मनो विषयैः
शुक्लध्याने तस्मा न्नास्त्य धिकारो ऽल्प साराणां ३

વિષયોએ વ્યાકુળ થએલા મનુષ્યોના મન, સ્થિરતા ધારણ કરી શકતા નથી આજ કારણથી અલ્પ સત્વવાળા જીવોને શુક્લ ધ્યાન ધ્યાવામા અધિકાર નથી ३

(વિવેચન) પાચ ઇંદ્રિયોના વિષયોથી વ્યાકુળ થએલા મનો સ્વસ્થ થતા નથી આજ હેતુ ધર્મધ્યાનને પણ લાગુ પડે છે તથાપિ ધર્મધ્યાન, શુક્લધ્યાનની અપેક્ષાએ ઉજ્વળતામા અને સ્વ

१ વજ્રની માફક હાડકાઓની મજબુતાઇવાળુ શરીર.

સ્થતામાં ઘણું મંદ હોય છે અને તે ખરેખર શુદ્ધ આત્મિકજ નથી. જો શુદ્ધ આત્મિકજ ધર્મધ્યાન હોય તો, દેવાદિ ગતિ પ્રાપ્ત થવી ન જોઇએ. આથીજ સમજી શકાય છે કે, ઇંદ્રિય વિષયોની વ્યાકુળતાની શાંતિ, ધર્મધ્યાનમાં જે પ્રકારની હોય છે, તેનાથી ઘણાજ વિશેષ પ્રકારે શાંતિ, શુક્લધ્યાનમાં જોઇએ. અને આવી શાંતિવાળા જીવો હોય તો, તે શુક્લધ્યાનના અધિકારી થઇ શકે છે. શુક્લધ્યાનમાં જે પ્રકારની શાંતિ જોઇએ તે એવી હોવી જોઇએ કે, ધ્યાનમાં તેના શરીરને કોઇ છેદે, ભેદે. હણે. કે બાળે, તોપણ પોતે તટસ્થ દૃષ્ટા હોય તેમ રહ્યા કરે. તેમજ વૃષ્ટિ, શીત, વાત અને તાપાદિક દુઃખેકરી કંપે પણ નહિં. વળી તે ધ્યાનમાં હોય ત્યારે દેખવું, સાંભળવું, સુંઘવું કે સ્પર્શવું તેની કાંઈ પણ ખબર ન પડે અને જાણે પાષાણની ઘડેલી મૂર્ત્તિ હોય તેમ સ્થિરતાપૂર્વક ધ્યાનમાં મગ્ન રહે. આવી સ્થિરતા અલ્પ સત્વવાળાને ન હોય માટે તે અધિકારી નથી. ૩.

(આંહી શિષ્ય શંકા કરે છે કે પૂર્વધરો અને વજ્રરૂષભનારાચ સંઘયણવાળાજ જીવોજો શુક્લ ધ્યાનના અધિકારી છે. તો હમણાનાં સેવાર્ત (છેલ્લા) સંઘેણવાળા જીવો આગળ તે ધ્યાનના સ્વરૂપને કહેવાની શી જરૂર છે? આચાર્ય શ્રી ઉત્તર આપે છે.)

अनवच्छित्याम्नायः समागतो ऽस्येति कीर्त्यते स्माभिः
दुष्कर मप्याधुनिकैः शुक्लध्यानं यथाशास्त्रं ॥ ४

જુઓ કે, જેવી રીતે શાસ્ત્રમાં કહ્યું છે તેવી રીતે, શુક્લ ધ્યાન ધ્યાવવું એ અત્યારના જીવો માટે દુષ્કર છે. તથાપિ આ શુક્લ ધ્યાનના સંબંધમાં પરંપરાએ જે આમ્નાય ચાલ્યો આવ્યો છે અર્થાત પરંપરાએ શુક્લ ધ્યાનનું જે સ્વરૂપ ચાલ્યું આવ્યું છે તે, વિચ્છેદ ન જાય માટે તે પ્રમાણે હુ કહું છું. ૪.

શુક્લધ્યાનના ભેદો કહે છે.

ज्ञेयं नानात्वश्रुत विचार मैक्यश्रुताविचारं च
सूक्ष्मक्रिय मुत्सन्नक्रिय मिति भेदै श्चतुर्धा तत् ॥ ५

પૃથક્ત્વશ્રુત વિચાર ૧, અપૃથક્ત્વ અવિચાર ૨, સૂક્ષ્મક્રિયા અપ્રતિપાતિ ૩, ઉછિન્નક્રિયા અનિવર્ત્તિ ૪, એમ ચાર ભેદે કરી તે શુક્લધ્યાન જાણવુ ૫

શુક્લધ્યાનનો પેહેલો ભેદ.

एकत्र पर्ययाणा विविधनयानुसरण श्रुताद्द्रव्ये
अर्थ व्यजन योगातरेषु सक्रमणयुक्त माद्य तत् ६

એક પરમાણ્વાદિ દ્રવ્યમા ઉત્પાદ, સ્થિતિ, વિલય અને મૂર્તત્વાદિ પર્યાયોનુ, દ્રવ્યાર્થિક, પર્યાયાર્થિક નયોએ કરી, પૂર્વગત શ્રુતાનુસારે ચિંતન કરવુ તે ચિંતન દ્રવ્ય, શબ્દ તથા મન, વચન, કાયાના યોગાતરોમા સક્રમણરૂપ હોવુ જોઈએ જેમકે એક દ્રવ્યના ચિતનથી, તેના શબ્દના ચિતન ઉપર આવવુ શબ્દ ચિતનથી, દ્રવ્ય ઉપર આવવુ મનોયોગથી કાયયોગના ચિતનમા, યા વાગયોગના ચિતનમા એમ કાયયોગથી મનોયોગે, યા વાગયોગે સક્રમણ કરવુ તે શુક્લધ્યાનનો પ્રથમ ભેદ છે ૬

વિવેચન—આહી કોઈ શકા કરે કે, અર્થ, વ્યજન, અને યોગાતરોમા, સક્રમણ કરવાથી મનની સ્થિરતા કેવી રીતે કહી શકાય અને સ્થિરતા વિના ધ્યાન કેમ કહેવાય તેનો ઉત્તર એ છે કે, એક દ્રવ્યના સબધમા સ્થિરતા હોવાથી ધ્યાન કહી શકાય છે

બીજા ભેદનુ સ્વરૂપ

एवं श्रुतानुसारा देकत्ववितर्क मेकपर्याये
अर्थ व्यजन योगातरेषु सक्रमण मन्यत्तु ७

પૂર્વના જાણ મનુષ્યો માટે પૂર્વગત શ્રુતાનુસારે, અને જેને પૂર્વનુ જ્ઞાન ન હોય, તેને અન્યશ્રુતાનુસારે, અર્થ, વ્યજન, યોગાતરોને વિષે અસક્રમણરૂપ, એક પર્યાય વિષયિક ધ્યાન તે એકત્વ વિતર્ક નામના શુક્લધ્યાનનો બીજો ભેદ છે ૭

ત્રીજા ભેદનુ સ્વરૂપ

निर्वाणगमन समये केवलिनो दरनिरुद्ध योगस्य
सूक्ष्मक्रियाप्रतिपाति तृतीय कीर्तित शुक्ल ८

મોક્ષગમનના અવસરે; કેવલિને મન, વચન, કાયાના (બાદર) યોગનું રોકવું, તે સૂક્ષ્મ ક્રિયા અપ્રતિપાતિ ત્રીજું શુક્લધ્યાન છે.

ચોથા ભેદનું સ્વરૂપ.

केवलिनः शैलेशी गतस्य शैलवद् कंपनीयस्य
उत्सन्नक्रियमप्रति पाति तुर्यं परम शुक्लं ९.

પહાડની માફક અકંપનીય, શૈલેશીકરણમાં રહેલા કેવલીને, ઉત્સન્નક્રિયા અપ્રતિપાતિ, શુક્લ ધ્યાનનો ચોથો ભેદ હોય છે. ૯.

વિવેચન–આ શુક્લધ્યાન સંબંધી અત્યારે કાંઈકપણ વિશેષ જાણવું તે અમને અશક્ય લાગે છે. અત્યારના મુનિગણનો સંપ્રદાય, ધ્યાન સંબંધી, એટલોબધો પશ્ચાત્ છે કે, તેથી ચાલતા સંપ્રદાયથી વિશેષ જાણવાનું, અમને કાંઈ બન્યું નથી. એવી જોઇએ તેવો અક્ષરાર્થ પણ શુક્લધ્યાન સંબંધી અમે લખી શક્યા નથી. ૯.

ચાર ભેદોમાં યોગની સંખ્યા.

एकं त्रियोगभाजा मात्रं स्याद् पर मेकयोगानां
तनु योगिनां तृतीयं नियोगाणां चतुर्थं तु १०

ત્રણ યોગની પ્રવૃત્તિવાળા યોગીમાં પહેલું શુક્લધ્યાન હોય. મનાદિ એક યોગની પ્રવૃત્તિવાળામા બીજું શુક્લધ્યાન હોય. સૂક્ષ્મ શરીરના યોગવાળાને ત્રીજું હોય. અને યોગ રહિતને ચોથું શુક્લધ્યાન હોય. (શુક્લધ્યાનનો ચોથો ભેદ હોય.) ૧૦.

(કેવલીને શુક્લધ્યાનના ત્રીજા, ચોથા ભેદમાં મનન હોવાથી, ધ્યાન કેમ સંભવે? તેનો ઉત્તર આપે છે.

छद्मस्थितस्य यद्वन् मनः स्थिरं ध्यानमुच्यते तज्ज्ञैः
निश्चलमंगं तद्वत् केवलिनां कीर्तितं ध्यानं ११.

જેમ જ્ઞાની પુરૂષો, છદ્મસ્થોને મનની સ્થિરતા; તેને ધ્યાન કહે છે; તેમ કેવલિઓને, અંગની નિશ્ચલતા તેજ ધ્યાન કહેલું છે. ૧૧.

(કેવલીને શુક્લ ધ્યાનના ચોથા ભેદમા કાય યોગ નથી તો તેને ત્યા કેવી રીતે ધ્યાન કહી શકાય ? તેનો ઉત્તર આપે છે)

पूर्वाभ्यासा ज्जीवोपयोगतः कर्मजरणहेतो र्वा
शब्दार्थ बहुत्वा द्वा जिनवचनाद्वा स्य योगिनो ध्यान १२

પૂર્વના અભ્યાસથી, જીવના ઉપયોગથી, કર્મનિર્જરા થાય છે તે કારણથી, અથવા શબ્દાર્થની બહુલતાથી, અથવા જીનેશ્વરના વચનથી, આ અયોગીઓને ધ્યાન કહી શકાય છે ૧૨

શુક્લધ્યાન કોને હોય છે ?

आद्ये श्रुतावलम्बनपूर्वे पूर्वश्रुतार्थ सबंधात्
पूर्वधराणा छद्मस्थ योगिना प्रायशो ध्याने १३

આદિના પેહેલા બે, શુક્લધ્યાન પૂર્વધર છદ્મસ્થ યોગીને, શ્રુતજ્ઞાનના અવલંબનથી પૂર્વ શ્રુતાર્થના સંબંધવાળા પ્રાય હોય ૧૩

વિવેચન—પ્રાય કહેવાનો એ મતલબ છે કે, પૂર્વ ધરોને જ શુક્લધ્યાન હોય અને અને બીજાને ન હોય તેમ નથી પણ પૂર્વધરસિવાયના ને પણ શુક્લધ્યાન હોય છે જેમકે મારૂદેવાજી, મામતુષ સાધુ, વિગેરે મહાશયોને કાંઈ પૂર્વના જ્ઞાન નહોતા છતા કેવલનાન થયેલુ છે માટે શુક્લધ્યાન લાવવા માટે પૂર્વના જ્ઞાન જોઈએ તે એકાત નથી

सकलालम्बन विरह प्रथिते द्वे त्वतिमे समुद्दिष्टे
निर्मल केवल दृष्टि ज्ञानाना क्षीणदोषाणा १४

સર્વ દોષરહિત, નિર્મલ કેવલ દર્શન અને કેવલ જ્ઞાનવાળા યોગીને, સર્વ આલંબન વિનાના છેલ્લા બે ધ્યાનો કહેલા છે ૧૪

પેહેલા બે શુક્લધ્યાનના આલંબનનો ક્રમ.

तत्र श्रुताद् गृहित्वै क मर्थ मर्थाद् व्रजे च्छब्द
शब्दा त्पुन रप्यर्थ योगा द्योगातर च सुधीः १५

શ્રુતજ્ઞાનમાંથી કોઈ એક અર્થ લઈને, અર્થથી શબ્દના વિચારમાં આવવું, શબ્દથી ફરી પણ અર્થમાં આવવું. તેવીજરીતે બુદ્ધિમાનોએ એક યોગથી કોઈ એક યોગાંતરમાં આવવું. ૧૬

संक्रामत्य ऽविलंबित मर्थ प्रभृतिषु यथा किल ध्यानी
व्यावर्तते स्वय मसौ पुनरपि तेन प्रकारेण १६

જે પ્રકારે ધ્યાની વિલંબ વિના અર્થાદિકમાં સંક્રમણ કરે છે, તેજ પ્રકારે ફરી પણ ત્યાંથી પોતે પાછો ફરે છે. ૧૬.

इति नानात्वे निशिता भ्यासः संजायते यदा योगी
आविर्भूता त्मगुण स्तदैकताया भवेद्योग्यः १७

આ પ્રમાણે અનેક પ્રકારના નિક્ષણ અભ્યાસવાળો જ્યારે યોગી થાય છે ત્યારે, આત્મગુણ પ્રગટ થતાં શુક્લધ્યાનની એકતાને તે લાયક થાય છે. ૧૭.

उत्पाद स्थिति भंगादि पर्यायाणां यदेक योगः सन्
ध्यायति पर्यय मेकं तत्स्या देकत्व मविचारं १८

એક યોગવાળો થઈ ઉત્પાદ, સ્થિતિ અને વ્યયાદિ પર્યાયો તેના એક પર્યાયનું ધ્યાન કરે તે એકત્વ અવિચાર ધ્યાન કહેવાય. ૧૮.

त्रिजगद्विषयं ध्याना दणुसंस्थं धारयेत् क्रमेण मनः
विषमिव सर्वांगगतं मंत्रबला न्मांत्रिको दंशे १९

આખા શરીરમાં વ્યાપ્ત થએલા વિષને જેમ મંત્રના બળથી મંત્રવાદિ દંશમાં લાવી મૂકે છે, તેમ ત્રણ જગતના વિષયવાળા મનને, ધ્યાને કરી અણુ (પરમાણુ) ઉપર યોગીઓએ ધારણ કરવું. ૧૯.

अपसारितें धनभरः शेष स्तोकेंधनो ऽनलो ज्वलितः
तस्माद पनीतोवा निर्वाति यथा मन स्तद्वत् २०

લાકડાઓ ન નાખવાથી, અથવા અગ્નિમાથી લાકડા ખેચી લેવાથી, બાકીના થોડા ઇધણાવાળો બળનો અગ્નિ, બુઝાઇ જાય છે તેની માફક મનને પણ વિષયરૂપ લાકડા, ન મળવાથી પોતાની મેળે શાત થઈ જાય છે ૨૦

બીજા ધ્યાનનુ ફળ.

ज्वलति ततश्च ध्यान ज्वलने भृश मुज्वले यतींद्रस्य
निखिलानि विलीयंते क्षणमात्राद् घातिकर्माणि २१

પછી ધ્યાનરૂપ અગ્નિ, અત્યત ઉત્કટપણે પ્રજ્વલવાથી યોગીદ્રના સર્વ ઘાતિકર્મો ક્ષણ માત્રમા નાશ પામે છે ૨૧

તે ઘાતિકર્મો બતાવે છે

ज्ञानावरणीय दृष्टयावरणीय च मोहनीय च
विलय प्रयाति सहसा सहातरायेण कर्माणि २२

જ્ઞાનવરણીય, દર્શનાવરણીય, મોહનીય, તે ત્રણે ચોથા અતરાય કર્મની સાથે અકસ્માત્ વિલય થઈજાય છે ૨૨

ઘાતિકર્મના ક્ષયથી થતુ ફળ.

सप्राप्य केवलज्ञान दर्शने दुर्लभे ततो योगी
जानाति पश्यति तथा लोकालोक यथावस्थ २३

ઘાતિકર્મના ક્ષય થવાથી, યોગીદ્ર ખે પામીશકાય તેવા, કેવળજ્ઞાન અને કેવળદર્શન પામી યથાવસ્થિત લોકાલોકને જાણે છે અને જુવે છે ૨૩

देव स्तदा स भगवान् सर्वज्ञ: सर्वदर्श्य नतगुण:
विहरत्य वनीवलय सुरासुर नरोरगैः प्रणत: २४

કેવલજ્ઞાન પામવા પછી સર્વજ્ઞ, સર્વદર્શી, અનત ગુણવાન્, સુર, અસુર, મનુષ્ય અને નાગેદ્રાદીથી પ્રણામ કરાતા, તે ભગવાન્ પૃથ્વીતળ ઉપર (દુનિયાના જીવોને) બોધક કરવા માટે વિચરે છે ૨૪

वाग्ज्योत्स्नया खिलान्यपि विबोधयंति भव्यजंतुकुमुदानि
उन्मूलयति क्षणतो मिथ्यात्वं द्रव्यभावगतं २५

વળી વચનરૂપ ચંદ્રની ચાંદનીએ કરી, સમગ્ર ભવ્ય જીવો રૂપ કુમુદોને, (ચંદ્રવિકાશી કમળોને) બોધિત કરે છે. અને તેઓની અંદર રહેલા દ્રવ્ય, ભાવ મિથ્યાત્વને (અંધકારને) ક્ષણ માત્રમાં મૂળથી કાઢી નાખે છે. ૨૬.

तन्नामग्रह मात्रा दनादि संसार संभवं दुःखं
भव्यात्मना मशेषं परिक्षयं याति सहसैव २६

તે સર્વજ્ઞ તીર્થંકરનું ફક્ત નામ ગ્રહણ કરવાથી, ભવ્યજીવોનાં અનાદિ સંસારથી ઉત્પન્ન થએલાં સમગ્ર દુઃખો, સહસા નાશ પામે છે. ૨૬.

अपि कोटीशतसंख्याः समुपासितु मागताः सुरनराद्याः
क्षेत्रे योजनमात्रे मांति तदास्यप्रभावेण २७

તે પરમેશ્વરની ઉપાસના કરવા માટે, સેંકડા ક્રોડ ગમે આવેલા દેવ; મનુષ્યાદિ, એક યોજન માત્ર ક્ષેત્રમાં તેમના પ્રભાવથી સમાઈ શકે છે. ૨૭.

त्रिदिवौकसो मनुष्या स्तिर्यंचो ऽन्येप्य मुप्य बुध्यंते
निजनिज भाषानुगतं वचनं धर्मावबोधकरं २८

ધર્મબોધ કરવાવાળાં આ પરમેશ્વરનાં વચનોને, દેવો; મનુષ્યો, તિર્યંચો (જનાવરો) અને બીજાઓ પણ પોતપોતાની ભાષામાં સમજી શકે છે. ૨૮.

आयोजनशत मुग्रा रोगाः शाम्यंति तत्प्रभावेण
उदयिनि शीतमरीचा विव तापरुजः क्षितेः परितः २९

જે સ્થળે તિર્થંકરો વિહાર કરતા હોય તે સ્થળની ચારે બાજુ, તેમના પ્રભાવથી સો યોજન પ્રમાણે પૃથ્વીમાં, ઉગ્ર (મોટા)

રોગો જેમ ચંદ્રના ઉદયથી તાપ શાત થાય છે, તેમ શાત થઇ જાય છે ૨૯

मारी ति दुर्भिक्षा ऽतिवृष्ट्य नावृष्टि डमर वेराणि
न भवत्य स्मिन् विहरति सहस्त्ररश्मौ तमासीव ३०

આ ભગવાન્ પૃથ્વીતલ ઉપર વિચરતા ત્યા, જેમ સૂર્ય છતા અધકાર ન હોય તેમ મરકી, દુકાળ, ઘણી વૃષ્ટિ, સર્વથા વૃષ્ટિ ન થવી, યુદ્ધ, અને વેર આદિ ઉપદ્રવો હોતા નથી ૩૦

मार्त्तडमडलश्री विडवि भामडल विभोः परितः
आविर्भवत्य नुवपुः प्रकाशयन् सर्वतोपिदिशः ३१

સૂર્ય મડલની શોભાને વિડબના પમાડે તેવુ, સર્વબાજુ દિશાઓને પ્રકાશીત કરતુ, ભામડળ ભગવાન્‌ના શરીની પાછળ પ્રગટ થાય છે ૩૧

सचारयति विकचान्य नुपादन्यास माशु कमलानि
भगवति विहरति तस्मिन् कल्याणी भक्तयोदेवाः ३२

તે ભગવાન્ જ્યારે પૃથ્વીતળ ઉપર વિચરે છે ત્યારે ઉત્તમ ભક્તિવાળા દેવો, પગલે પગલે (સુવર્ણના) કમળો પગ મુકવા માટે તત્કાળ સચારે છે (સ્થાપન કરે છે) ૩૨

अनुकूलो वाति मरुत् प्रदक्षिण यात्यमुष्य शकुनाश्च
तरवोपि नमंति भव त्यधोमुखाः कटका श्च तदा ३३

તથા પવન અનુકુળ વાય છે ભગવાનને (જબુક ચાસ નકુલાદિ) શકુનો દક્ષિણાવર્ત-જમણા હોય છે (અથવા પખીઓ પ્રદક્ષિણા આપે છે) વૃક્ષો પણ નમે છે, અને કાટાઓના મુખ નીચા (ઉધા) થાય છે ૩૩

आरक्तपल्लवो ऽशोक पादपः स्मेर कुसमगधाढ्य'
प्रकृतस्तुति रिव मधुकर विरुतै विलसत्यु परितस्य ३४

લાલ પત્રોવાળો; વિકસ્વર અને સુગંધથી વ્યાપ્ત પુષ્પવાળો; તથા મધુકર (ભ્રમર)ના શબ્દોએ કરી જાણે સ્તુતિ કરાતો હોય તેવો, અશોક વૃક્ષ ધર્મદેશના આપવાના અવસરે તે પ્રભુના ઉપર ઉલ્લસી (શોભી) રહ્યુ છે. ૩૮.

पडपि समकाल मृतवो भगवंतं न नद्रोपतिष्ठंते
स्मरसाहायक करण मायश्चित्तं ग्रहीतु मिव ३५

એ અવસરે કામને સહાય કરવાનું જાણે પ્રાયશ્ચિત લેવા માટે આવીઓ હોય તેમ; એકી કાળે છએ ઋતુઓ ભગવાનની પાસે પ્રાપ્ત થાય છે. ૩૫.

अस्यपुरस्ता न्निनदन् विजृंभते दुंदुभि र्नभासितारं
कुर्वाणो निर्वाण मयाण कल्याण मिवसद्यः ३६

આ ભગવાનની આગળ તાર સ્વરે નાદ કરતો દેવદુંદુભિ, જાણે તત્કાળ કલ્યાણકારી મોક્ષ માર્ગના પ્રયાણને કરતો (સૂચવતો) હોય તેમ શોભી રહ્યા છે. ૩૬.

पंचापि चें द्रियार्थाः क्षणा न्मनोज्ञी भवंति तदुपांते
कोवा न गुणोत्कर्प सावियो महता मवाप्नोति ३७

તે ભગવાનની પાસે પાંચે ઇંદ્રિયાના અર્થો, ક્ષણવારમાં મનોજ્ઞ થાયે છે. અથવા મહા પુરૂષોની સોબતથી (સામિપ્યતાથી) કોણ ગુણનો ઉત્કર્ષ ન પામે? અર્થાત્ સર્વ પામે. ૩૭.

अस्य नखरोमाणि च वर्धिष्णून्य पि नेहिप्रवर्धंते
भवगत संचितकर्म छेदं दृष्ट्वेव भितानि ३८

સેંકડા ગમે ભવોના સંચિત કરેલાં કર્મોના નાશ થયેલો જોઇને, ભય પામ્યાં હોય તેમ વૃદ્ધિ પામવાના સ્વભાવવાળા પણ આ પ્રભુના નખ અને રોમ વૃદ્ધિ પામતા નથી. ૩૮.

शमयंति तदभ्यर्णे रजांसि गंधजल वृष्टिभि र्देवाः
उन्निद्र कुसमवृष्टिभि रशेपतः सुरभयंति सुवं ३९

તે પ્રભુની પાસે સુગધ જલની વૃષ્ટિ કરવેકરી, દેવો ધુળને શાત કરે છે અને વિકસ્વર પુષ્પ વૃષ્ટિએ કરી નજીકની સર્વ ભૂમિને સુગધીત કરે છે ૩૯

छत्रत्रयी पवित्रा विभोरुपरि भक्तित स्त्रिदशराजः
गगास्रोत स्त्रितयीव धार्यते मडलीकृत्य ८०

સ્વામિના ઉપર ઇદ્ર ભક્તિથી ગગા નદીના ત્રણ પ્રવાહુની માફક, પવિત્ર, ગોળાકાર, ત્રણ છત્રોને ધારણ કરે છે ૪૦

जयमेकएव नः प्रभु रित्याख्यातु विडौजसो त्रमित॰
अगुलिदडइवोच्चै श्चकास्ति रत्न-ध्वज स्तस्य ८१

આ એકજ અમારો સ્વામિ છે આમ કહેવાને માટે ઇદ્રે આગુલીરૂપ દડ જાણે ઉચો કર્યો હોય તેમ, ઉચો ઇદ્રધ્વજ શોભિ રહ્યો છે ૪૧

अस्य शरदिदुदीधिति चारूणि च चामराणि धूयते
वदनारविंद सपाति राजहसभ्रम दधति ८२

આ પ્રભુને, શરદ ઋતુના ચદ્રની કાંતિ જેવા મનોહર ચામરો વિંઝાય છે તે ચામરો, મુખરૂપ કમળ ઉપર આવતા, રાજ હુસોના ભ્રમને ઉત્પન્ન કરે છે ૮૨

प्रकारा स्त्रय उच्चै विभाति समवसरणस्थितस्यास्य
कृत विग्रहाणि सम्यक् चारित्र ज्ञान दर्शनानीव ८३

સમોવસરણમા રહેલા, પ્રભુના સમોવસરણના ત્રણ ગઢો, જાણે જ્ઞાન, દર્શન, ચારિત્રે, ત્રણ શરીર ધારણ કર્યા હોય તેમ સારી રીતે શોભે છે ૮૩

चतुराशावर्ति जनान् युगपदिवा नुग्रहीतु कामस्य
चत्वारि भवति मुखा न्यगानि च धर्म मुपदिशत॰ ८४

ચારે દિશાઓ તરફ રહેલા મનુષ્યોને એકી વખતે અનુગ્રહ કરવાની ઇચ્છાથીજ જેમ, તેમ ધર્મોપદેશ કરતી વખતે ચાર શરીરો અને ચાર મુખો થાય છે ૪૪

अभिवंद्यमानपादः सुरासुरनरोरगै स्तदा भगवान्
सिंहासन मधितिष्ठति भास्वानिव पूर्वगिरिशृंगं ४५

એ અવસરે સુર, અસુર, મનુષ્ય અને ભુવનપતિએ કરી ચરણ નમસ્કાર કરાતા ભગવાન્, જેમ પૂર્વાચળના શિખરપર સૂર્ય આરૂઢ થાય તેમ, સિંહાસન ઉપર (ધર્મ દેશના દેવા) બેસે છે. ૪૫.

तेजः पुंज प्रसर प्रकाशिता शेषदिक्क्रमस्य तदा
त्रैलोक्यचक्रवर्त्तित्व चिन्ह मग्रे भवति चक्रं ४६

એ અવસરે તેજ પુંજના પ્રસરવે કરી, સમગ્ર દિશાઓના સમુહને પ્રકાશિત કરતું અને ત્રણ લોકના ચક્રવર્ત્તિપણાની નિશાની સરખું ચક્ર આગળ રહે છે. ૪૬.

भुवनपति विमानपति ज्योतिःपति वानव्यंतरासाविधे
तिष्टंति समवसरणे जघन्यतः कोटिपरिमाणाः ४७

ભુવનપતિ, વિમાનપતિ, જ્યોતિષપતિ અને વ્યંતર આ ચારેની કાયાના દેવો સમવસરણમાં જઘન્યથી પણ કોટિ પ્રમાણે ભગવાન્‌ની પાસે રહે છે. ૪૭.

સામાન્ય કેવલજ્ઞાનીનું કર્ત્તવ્ય.

तीर्थंकरनामसंज्ञं न यस्य कर्मास्ति सोपि योगवलात्
उत्पन्न केवलः सन् सत्यायुषि बोधय त्युर्वी ४८

જેઓને તીર્થંકર નામકર્મ નામના કર્મનો ઉદય નથી; તેઓ પણ યોગના બળથી, કેવલજ્ઞાન ઉત્પન્ન થવા પછી, જો આયુષ્ય બાકી રહેલું હોય તો જગત્‌ના જીવોને ધર્મ બોધ આપે છે. ૪૮.

संपन्न केवलज्ञान दर्शनोंतर्मुहूर्त्ते शेषायुः
अर्हति योगीध्यानं तृतीयमपि कर्तुमचिरेण ४९

કેવલજ્ઞાન, કેવલદર્શન, પ્રાપ્ત થએલ યોગી જ્યારે માનવ ભવ સંબંધી અંત મુહૂર્ત આયુષ્ય બાકી રહે, ત્યારે તત્કાળ ત્રીજું પણ શુક્લ ધ્યાન કરવાને તે યોગ્ય (થાય) છે. ૪૯.

आयुःकर्म सकाशा दधिकानिस्यु र्यदान्य कर्माणि
तत्साम्याय तदोप क्रमेत योगी समुद्‌घात ६०

પણ જો આયુષ્ય કર્મ કરના બીજા કર્મો અધિક હોય તો, તે કર્મોને આયુ'યના સરખા(જેટલુ આયુ'ય હોય તેટલા કાળમા ભોગવાઇ શકે તેટલા) કરવાને કેવલિસમુ'ઘાત (પ્રયત્ન વિશેષ) કરવાનો પ્રયત્ન કરે ૫૦

दडकपाटे मथानक च समयत्रयेण निर्माय
तुर्ये समये लोक निःशेप पूरयेद् योगी ६१

શરીરમાથી આત્મપ્રદેશને બહાર કાઢી, પ્રથમ સમયે દડ કરે (દડાકારે આત્મપ્રદેશને લાબા ચૌદરાજ્ય પ્રમાણે લબાવે) બીજે સમયે કપાટ આકારે આત્મપ્રદેશને વિસ્તારે ત્રીજે સમયે મથાનને (રવૈયાને) આકારે આત્મપ્રદેશને ચારે બાજુ વિસ્તારે, અને ચોથે સમયે યોગી આખા લોકને આત્મપ્રદેશથી પુરી આપે ૫૧

समयं स्तत श्चतुर्भि र्निवर्त्तिते लोकपूरणा दस्मात्
विहितायुः समकर्मा ध्यानी प्रतिलोम मार्गेण . ६२

ચાર સમયે લોક પૂરવાનુ કામ પૂર્ણ કરી, આયુ'યના સમાન બીજા કર્મોને રાખી, ધ્યાની પ્રતિલોમ માર્ગે (પહેલે સમયે આતરાને સહરે, બીજે સમયે મથાનને સમેટી લે, અને ત્રીજે સમયે દડાકારને સમેટી પાછો મૂળ રૂપે થાય) લોક પૂરવાના કાયથી નિવર્તન થાય ૫૨

श्रीमान चिन्त्यवीर्यः शरीरयोगे थबादरे स्थित्वा
अचिरादेव हि निरुणद्धि बादरौ वाड्‌मनसयोगौ ६३

પછી જ્ઞાનાદિ લક્ષ્મિવાન્, અચિ ત્ય વીર્યવાળો યોગી, બાદરકાય યોગને વિષે રહીને, બાદર (સ્થુળ) વચન અને મનના યોગોને ઘણા થોડાજ વખતમા રોકે ૫૩

सूक्ष्मेण काययोगेन काययोगं सबादरं रुंध्यात्
तस्मिन्ननिरुद्धे सति शक्यो रोद्धुं न सूक्ष्म तनुयोगः ५४

પછી સૂક્ષ્મકાય યોગમાં રહી, બાદરકાય યોગનો રોધ કરે, કેમકે તે બાદરકાય યોગ રોક્યા સિવાય, સૂક્ષ્મકાય યોગ રોકી શકાતો નથી. ૫૪.

वचनमनोयोग युगं सूक्ष्मं निरुणद्धि सूक्ष्म तनुयोगात्
विदधाति ततोध्यानं सूक्ष्मक्रिय मसूक्ष्म तनुयोगं ५५

પછી સૂક્ષ્મ શરીર યોગની મદદથી, સૂક્ષ્મ વચન અને મનોયોગને રોકે. ત્યાર પછી સૂક્ષ્મ ક્રિયા અને અસૂક્ષ્મ શરીરયોગમય ધ્યાન કરે. ૫૫.

तदनंतरं समुच्छिन्न क्रियमाविर्भवेद् योगस्य
अस्यांते क्षीयंते त्वघातिकर्माणि चत्वारि ५६

ત્યાર પછી અયોગીને સમુચ્છીન ક્રિયા પ્રગટ થાય છે. (અર્થાત્ સર્વ ક્રિયાનો વ્યવચ્છેદ થાય છે.) આના અંતમાં ચાર અઘાતિ કર્મોનો ક્ષય થાય છે. ૫૬.

તેજ બતાવે છે.

लघुवर्णपंचकोद्गिरण तुल्यकाल मवाप्य शैलेशीं
संक्षपयति युगप त्परितो वेद्यायुर्नामगोत्राणि ५७

લઘુ પાંચ અક્ષરો બોલી શકાય, તેટલા વખતની શૈલેશી અવસ્થા (પહાડની માફક સ્થિર અવસ્થા) ને પામી, એકી સાથે વેદની, આયુષ્ય, નામ, અને ગોત્ર એ ચારે કર્મોને સર્વથા ખપાવે. ૫૭.

औदारिक तैजस कार्मणानि संसार मूलकारणानि
हित्वेह ऋजुश्रेण्या समयेनैकेन याति लोकांतं ५८

આંહી સંસારનાં મૂલ કારણ ઔદારિક, તૈજસ અને કાર્મણ શરીરનો ત્યાગ કરી, ઋજુશ્રેણિએ એક સમયે લોકને અંતે જાય છે. ૫૮.

नोर्ध्वं मुपगह विरहा दधोपि वा नैव गौरवाभावात्
योगप्रयोग विगमात् न तिर्यगपि तस्य गतिरस्ति ५९

તે યોગીના આ માઐ લોકથી આગળ ઉચા (અલોકમા)જતા નથી, કેમકે ચાલવામા મદદ આપનાર ધર્માસ્તિકાય આગળ નથી નિચા પણ જતા નથી, કેમકે તેમનામા ગૌરવ (વજન–ભાર) રહ્યો નથી તેમ તિર્છિ પણ તેમની ગતિ નથી, કેમકે તેમને પ્રેરનાર મના દિકના યોગનો અભાવ થયેલો છે ૫૯

लाघवयोगा ध्धूमव दलाबुफलव च संगविरहेण
बंधनविरहा देरंडवच्च सिद्धस्य गति रुर्ध्वं ६०

લઘુપણાના કારણથી ધૂમની માફક, સગના વિરહથી તુબીના ફલની માફક, અને બધનના અભાવથી એરંડના ફલની માફક, સિદ્ધોની ગતિ (સ્વાભાવિક) ઉર્ધ્વ છે ६०

समाधि.

मोक्षमा गयेला योगी.

सादिक मनंत मनुपम मव्याबाध स्वभावजं सौख्य
प्राप्त स केवलज्ञान दर्शनो मोदते मुक्तः ६१

કેવલજ્ઞાન અને કેવલદર્શનવાન્યોગી, સર્વ કર્મોથી મુક્ત થઇ, સાદિ અનત, અનુપમ, અવ્યાબાધ અને સ્વભાવથી પેદા થએલ આત્મિક સુખને પામી (જ્ઞાનાનદમા) મગ્ન રહે છે ६१

વિવેચન—આ શ્લોકમા સર્વ કર્મોના ક્ષયથી ઉત્પન્ન થયેલા શાતિને સમાધિ કહેવામા આવે છે આ સમાધિ પરિપૂર્ણ છે તેમાથી પડવાપણુ છેજ નહિ જે આત્મસ્થિતિ પમાયેલી છે તે સાદિ અનત છે તે શાતિ પામવાથી આદિ છે પણ અત નથી અત ત્યારે કહી શકાય કે તે શાંતિમાથી નીચા પડવાપણુ હોય એટલે આ શાતિ સાદિ અનત છે તેમજ અનુપમ છે એટલે આ શાતિને કોઈ પણ ઉપમા આપી શકાતી નથી ઉપમા

ન આપવાનું કારણ. તેવી સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થીતિનો દુનિયામાં અભાવ છે. દુનિયામાં જે જે સ્થીતિઓનો અનુભવ આ દેહદ્વારા થાય છે તે સર્વ સ્થીતિઓ વિયોગશીળ છે. દેહ પોતે પણ વિશરારૂ સ્વભાવવાળો છે. એટલે તેનાથી ઉત્પન્ન થતાં સુખોને સુખની ઉપમા કેમ આપી શકાય?

વળી આ સુખ કેવળ **આત્મ સ્વભાવથી** ઉત્પન્ન થયેલું અને શરીરના પણ સંગવિનાનું હોવાથી, દુનિયાના દેહધારી આત્માઓના કોઈપણ જાતના સુખની ઉપમાથી અતીત છે.

તે સમાધિ સુખ **અવ્યાબાધ** એટલે કોઇ પણ પ્રકારની કાયિક કે માનસીક પીડા વીનાનું છે. જ્યાં શરીર અને મન છે ત્યાં આધિ, વ્યાધિ અને ઉપાધિ અનેક પ્રકારની લાગી પડે છે. તેમ આ મુક્તાત્માને શરીરાદિ સર્વ ઉપાધિનો અભાવ હોવાથી, તેવી કોઈ પણ પ્રકારની વ્યાબાધા છેજ નહિં. ત્યારે કેવળ આત્મસ્વભાવનુંજ સુખ હોવાથી તે પરમ સુખ છે. તે સુખમાં યા તે આત્મ સ્વભાવમાં મુક્તાત્મા મગ્ન રહે છે તે પરિપૂર્ણ સમાધિ છે.

આ દેહમાં રહી અનેક પ્રકારની સમાધિઓ થઈ શકે છે, તેવું અન્ય દર્શનકારો કહે છે. તે સર્વ સમાધિઓનો સમાવેશ ધ્યાનમાંજ થઇ શકે છે. જીનેશ્વરોએ બતાવેલ ધ્યાન, અને અન્ય દર્શનકારોએ બતાવેલી સમાધિનો મુકાબલો જો આપસમાં કરવામાં આવે તો આ વાતની ખાત્રી અભ્યાસીઓને સહજ થઈ શકશે. આ પ્રમાણે યોગનાં સર્વ અંગોની આંહી સમાપ્તિ થાય છે.

इति श्री आचार्य हेमचंद्र विरचिते योगशास्त्रे मुनि श्री केसरविजय गणिकृत बालावबोधे एकादशः प्रकाशः ॥

ॐ

द्वादश· प्रकाश.प्रारभ्यते

आचार्यश्रीनो स्वानुभव.

श्रुतसिंधो र्गुरुमुखतो यदधिगत तदिह दर्शित सम्यक्
अनुभवसिद्ध मिदानीं प्रकाश्यते तत्वमिद ममल १

આચાર્ય શ્રીનો સ્વાનુભવ.

સિદ્ધાતરૂપ સમુદ્રથી અને ગુરૂમુખથી યોગ સબધી જે કાઈ મે જાણ્યુ હતુ તે, આહી પૂર્વના અગીયાર પ્રકાશોમા સારી રીને દેખાડયુ હવે મને પોતાને યોગ સબધી જે કાઇ અનુભવ સિદ્ધ થયુ છે તે, આ નિર્મળ તત્વને પ્રકાશિત કરૂ છુ ૧

(યોગનો સર્વ આધાર મન ઉપર છે મનની અવસ્થાઓ જાણ્યા સિવાય અને તેને ઉચ્ચ સ્થિતિમા મૂકયા સિવાય, યોગમા પ્રવેશ થઈ શકતો નથી, માટે આચાર્યશ્રી પ્રથમ મનની સ્થિતિના ભેદો બતાવે છે)

મનના ભેદો.

इहविक्षिप्त यातायात श्लिष्ट तथा सुलीनच
चेत श्चतुःप्रकार तज्ज्ञ चमत्कारकारिभवेत् २

વિક્ષિપ્ત ૧, યાતાયાત ૨, શ્લિષ્ટ ૩, અને સુલીન ૪, એમ ચાર પ્રકારવાળુ ચિત્ત, તેના જાણનાર માનવોને તે ચમત્કાર કરવાવાળુ થાય છે ૨

મનના લક્ષણો.

विक्षिप्तचलमिष्ट यातायात च किमपि सानद
प्रथमाभ्यासे द्वयमपि विकल्पविषयग्रह तत्स्यात् ३

વિક્ષિપ્ત મનને ચપલતા ઈષ્ટ છે. અને યાતાયાત મન, કાંઈક પણ આનંદવાળું છે. પ્રથમ અભ્યાસમાં આ બેઉ જાતનાં મનો હોય છે અને તેમનો વિષય વિકલ્પને ગ્રહણ કરવાનો છે. ૩.

વિવેચન—પ્રથમ અભ્યાસી જ્યારે અભ્યાસ શરૂ કરે છે ત્યારે મનમાં અનેક જાતના વિક્ષેપો આવ્યા કરે છે. મન ઠરતું નથી અને ચપળતા કર્યાજ કરે છે. પણ આથી અભ્યાસીએ કાંઈ નાસીપાસ થવાનું નથી. એક હરિણ જ્યારે પાસમાં સપડાય છે ત્યારે તે એટલી બધી છૂટવા માટે દોડાદોડ કરી મૂકે છે કે હદ ઉપરાંત, અને છૂટયું કે છૂટશે. આ હરિણની દોડધામ જોઈ પાસવાળો નીરાશ થઇ પાસ મૂકી દે તો અવશ્ય તે છૂટી જાય; પણ જો મજબુતાઈ કરી, તેને દોડાદોડ કરવા આપે તો તે થાકી થાકીને દોડવાની ક્રિયા મૂકી દઈ સ્વાધિન થઇ જશે તેવીજ રીતે પ્રથમ અભ્યાસી, મનની આવી ચપળતા અને વિક્ષેપતા જોઇ નિ-રાશ થઇ જાય અને પોતાનો અભ્યાસ મૂકી દે તો મન છૂટી જશે પછી કદી સ્વાધિન ન થશે. પણ હિમ્મત રાખીને પોતાનો અભ્યાસ આગળ વધારશે તો ઘણી ચપળતા અને વિક્ષેપતાવાળું પણ મન શાંત થઇ સ્વાધિન થઇ રહેશે. પહેલી વિક્ષિપ્ત દશા ઓળંગ્યા પછી બીજી **યાતાયાત** દશા મનની છે. યાતાયાત એટલે જવું અને આવવું. જરાવાર મન સ્થિર રહે, વળી ચાલ્યું જાય, અર્થાત વિકલ્પ આવી જાય. વળી સમજાવી યા ઉપયોગથી સ્થિર કર્યું, વળી ચાલ્યું જાય, આ યાતાયાત અવસ્થા છે. પહેલી કરતાં બીજી દશા શ્રેષ્ટ છે અને તેમાં કાંઈક પણ આનંદનો લેશ રહેલો છે, કાર-ણકે જેટલીવાર સ્થિર હોય તેટલી વાર તો આનંદ ભોગવે છે.

श्लिष्टं स्थिरसानंदं सुलीन मातिनिश्चलं परानंदं
तन्मात्रक विषयग्रह मुभयमपि बुधै स्तदाम्नातं ४

શ્લિષ્ટ નામની મનની ત્રીજી અવસ્થા, સ્થિરતા અને આ-નંદવાળી છે. તથા **સુલિન** નામની ચોથી અવસ્થા, નિશ્ચલ અને પરમાનંદવાળી છે. જેવાં નામ છે તેવાજ તેના ગુણો છે અને

તેજ તે બેઉ મનોનો ગ્રહણ કરવાનો વિષય છે એમ જ્ઞાની પુરૂષોએ કહ્યુ છે ૪

વિવેચન—જેટલી મનની સ્થિરતા તેટલો આનદ ત્રીજી મનની અવસ્થામા સ્થીરતા બીજી કરતા વિશેષ હોવાથી આનદ પણ વિશેષ હોય છે તેથી પણ અધિક સ્થિરતા ચોથી અવસ્થામા છે તેમા મન નિશ્ચલ થાય છે, અને તેથી ત્યા આનદ પણ અલૌકિક થાય છે તે મનનો વિષય આનદ અને પરમાનદ છે

एवं क्रमशो ऽभ्यासावेशा द्ध्यान भजे न्निरालंबं
समरसभाव यातः परमानद ततोनुभवेत् ५

આ પ્રમાણે મનને ઉચ્ચતા પ્રાપ્ત કરવાના ક્રમે, અભ્યાસની પ્રબળતાથી નિરાલબન ધ્યાન કરે તેથી સમરસભાવ (પરમાત્માની સાથે અભિન્નપણે લય પામવુ તે) ને પામી, પછી પરમાનદપણુ અનુભવે ૫

પરમાનદ પ્રાપ્તિનો ક્રમ.

वाह्यात्मान मपास्य प्रसक्तिभाजांतरात्मना योगी
सतत परमात्मान विचिंतये त्तन्मयत्वाय ६

આત્મસુખના પ્રેમી યોગીએ અતરાત્માવડે, બાહ્યાત્મભાવને દૂર કરી, તન્મય થવા માટે નિરતર પરમાત્મ ભાવનુ ચિતન કરવુ ૬

બહિરાત્મ ભાવાદિનુ સ્વરૂપ

आत्मधिया समुपात्तः कायादिः कीर्त्यते ऽत्र वहिरात्मा
कायादे' समधिष्ठायको भवत्यतरात्मातु ७

શરીરાદિકને આત્મબુદ્ધિએ ગ્રહણ કરનારને આહિ બહિરાત્મા કહિએ છીએ શરીરાદિકનો અધિષ્ઠાતા, તે અતરાત્મા કહેવાય છે

(વિવેચન)—શરીર તે હુ છુ તેમ માનનાર, આદિ શબ્દથી ધન, સ્વજન, કુટુબ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ તે પોતાના માનનાર અને તેના

સંયોગ વિયોગથી સુખી દુઃખી થનાર, એ બહિરાત્મભાવ કહેવાય છે. અને શરીરનો હું અધિષ્ઠાતા છું, શરીરમાં હું રહેનાર છું, શરીર મારૂં રહેવાનું ઘર છે, અથવા શરીરનો હું દ્રષ્ટા છું, આદિ શબ્દથી ધન, સ્વજન, કુટુંબ, સ્ત્રી, પુત્રાદિ, એ સંયોગીક છે તથા પર છે. શુભાશુભ કર્મ વિપાક જન્ય આ સંયોગ વિયોગો છે. એમ જાણી સંયોગ વિયોગમાં હર્ષ શોક ન કરતાં દ્રષ્ટા તરિકે રહ્યા કરે, તે અંતરાત્મા કહેવાય છે.

परमात्म स्वरुप.

चिद्रूपानंदमयो निःशेषो पाधिवर्जितः शुद्धः
अत्यक्षोऽ नंतगुणः परमात्मा कीर्त्तित स्तज्ज्ञैः ८

જ્ઞાન સ્વરૂપ, આનંદમય, સમગ્ર ઉપાધિ વર્જીત, શુદ્ધ, ઇંદ્રિય અગોચર અને અનંત ગુણવાન્ તેના જાણકાર જ્ઞાનીઓએ, પરમાત્માને કહ્યો છે. ૮.

पृथगात्मानं कायात् पृथक् च विद्या त्सदात्मनः कायं
उभयो र्भेदज्ञाता ऽात्म निश्चये न स्खलेद् योगी ९

આત્માને શરીરથી જૂદો જાણવો અને શરીરને આત્માથી જૂદું જાણવું. આમ, આત્મા અને દેહના ભેદને જાણનાર યોગી, આત્મ-નિશ્ચય કરવામાં (આત્મ સ્વરૂપ પ્રગટ કરવામાં) સ્ખલના પામતો નથી. ૯.

अंतः पिहित ज्योतिः संतुष्यत्यात्मनो ऽन्यतो मूढः
तुष्यत्यात्मन्येव हि वहि र्निवृत्त भ्रमो योगी १०

જેની આત્મ જ્યોતિ, કર્મોની અંદર દબાઇ ગઇ છે, તેવા મૂઢ જીવો, આત્માની બીજી બાજુ (અર્થાત્) પુદ્ગલમાં સંતોષ પામે છે. ત્યારે બહિરભાવમાં સુખની ભ્રાંત્તિની નિવૃત્તિ પામેલા યોગીઓ, આત્માને વિષેજ સંતોષ પામે છે. ૧૦

पुंसा मयत्न लभ्यं ज्ञानवता मव्ययं पदं नूनं
यद्यात्मन्यात्मज्ञान मात्र मेते समीहंते ११

જો, આત્માને વિષે, માત્ર આત્મજ્ઞાનનેજ (સાધકો) ઇચ્છતા હોય -રાખતો હોય, (બીજા કોઈ પણ ભાવના-પદાર્થના મળ ધમા પ્રવૃતિ કે વિચાર ન કરતો હોય) તો, હુ નિશ્ચે કરીને કહુ છુ કે, જ્ઞાની પુરૂષોને (બાહ્ય) પ્રયત્ન સિવાય મોક્ષપદ મળી શકે ૧૧

श्रयते सुवर्णभाव सि धरसस्य स्पर्शतो यथा लोहं
आत्म ध्याना दात्मा परमात्मत्व तथाप्नोति ११

જેમ સિદ્ધરસના સ્પર્શ થવાથી લોહુ સુવર્ણ ભાવને પામે છે તેમ આત્મ ધ્યાનથી આત્મા, પરમાત્મપણાને પામે છે ૧૨

जन्मातर सस्कारा त्स्वयमेव किल प्रकाशते तत्व
सुप्तोत्थितस्य पूर्व प्रत्ययवन्निरूपदेशमपि १३

જેમ નિદ્રામાથી ઉઠેલા માણસને પૂર્વે (સુતા પહેલા) અનુભવેલા કાર્યો, ઉપદેશ વિના (કોઈના કહ્યા સિવાય) પણ યાદ આવે છે તેમ જન્માતરના સસ્કાર વાળા યોગીને કોઈના ઉપદેશ સિવાય પોતાની મેળેજ નિશ્ચે તત્વજ્ઞાન પ્રકાશિત થાય છે ૧૩

अथवा गुरु प्रसादा दिहैव तत्व समुन्मिपति नूनं
गुरुचरणो पास्तिकृतः प्रशमजुप शुद्धचित्तस्य १४

અથવા જન્માતરના સસ્કાર સિવાય પણ, ગુરૂના ચરણની સેવા કરવાવાળા, શાત રસ સેવનારા,-અને શુદ્ધ મનવાળા યોગીને, ગુરૂના પ્રસાદથી આજ ભવમા નિશ્ચે કરી આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ૧૪

तत्र प्रथमे तत्त्वज्ञाने सवादको गुरु र्भवति
दर्शयिता त्वपरस्मिन गुरुमेव सदा भजे त्तस्मात् १५

પૂર્વ જન્મમા પ્રથમ આત્મજ્ઞાન પ્રાપ્તિમા ઉપદેશ દાતા ગુરૂ હોય છે અને બીજા ભવોમા પણ તત્વજ્ઞાન દેખાડનાર ગુરૂ છે આ કારણથી તત્વજ્ઞાન માટે ગુરૂનીજ નિરતર સેવા કરવી ૧૫

यद्व त्सहस्रकिरण प्रकाशको निचिततिमिर मग्नस्य
तद्वद् गुरुरत्रभवे दज्ञान ध्यात पतितस्य १६

જેમ નિવિડ અંધકારમાં પડેલાં પદાર્થોનો પ્રકાશક સૂર્ય છે તેમ, અજ્ઞાનરૂપ અંધકારમાં પડેલા જીવોને આ ભવમાં તત્વોપદેશરૂપ સૂર્ય વડે કરી જ્ઞાનમાર્ગ દેખાડનાર ગુરૂ છે. ૧૬.

प्राणायाम प्रभृति क्लेश परित्यागत स्ततो योगी
उपदेशं प्राप्य गुरो रात्माभ्यासे रतिं कुर्यात् ॥ १७

માટે પ્રાણાયામાદિ કલેશનો ત્યાગ કરી, ગુરૂનો ઉપદેશ પામી યોગીએ, આત્મ અભ્યાસમાં પ્રીતિ કરવી. ૧૭

અભ્યાસ ક્રમ.

वचनमनःकायानां क्षोभं यत्नेन वर्जयेच्छांतं
रसभांडमिवा ऽत्मानं मुनिश्चलं धारये न्नित्यं ॥ १८

યોગીએ—મન,—વચન—અને કાયાથી ચંચળતાનો ઘણા પ્રયત્ન પૂર્વક ત્યાગ કરવો અને રસના ભરેલા (વાસણ)ની માફક, આત્માને શાંત, તથા નિશ્ચળ ઘણો વખત ધારી રાખવો. ૧૮.

औदासीन्य परायण वृत्तिः किंचिदपि चिंतये न्नैव
यत्संकल्पा कलिपतं चित्तं नासादये त्स्थैर्यं ॥ १९

વળી ઉદાસીનતામય વૃત્તિઓને કરી, કાંઇ પણ વિચારવું (ચિંતવવું) નહિં—કેમકે સંકલ્પ, વિકલ્પવાળું મન સ્થિરતા પામતું નથી. ૧૯.

यावत् प्रयत्न लेशो याव त्संकल्प कल्पना कापि
तावन्न लयस्यापि प्राप्ति स्तत्वस्य का तु कथा ॥ २०

જ્યાં સુધી મન, વચન, શરીરનો લેશમાત્ર પણ પ્રયત્ન છે, અને જ્યાં સુધી કાંઇ પણ સંકલ્પવાળી કલ્પના છે, ત્યાં સુધી લયની પણ પ્રાપ્તિ થતી નથી. તો તત્વજ્ઞાનની વાતજ શી કરવી. (અર્થાત્ સંકલ્પ વિકલ્પની કલ્પના હોય ત્યાં સુધી આત્મજ્ઞાન નજ થાય). ૨૦.

ઉદાસીનતાનુ ફળ.

यदिद तदिति नवक्तु साक्षाद् गुरुणा पि हंत शक्येत
औदासीन्य परस्य प्रकाशते तत्स्वय तत्त्व ॥ २१

જે પરમતત્વ (પરમાત્મતા) તે, આ એમ કહેવાને સાક્ષાત્ ગુરૂ પણ શક્તિવાન્ નથી–તે, તત્વ, ઔદાસીન્યતામા તત્પર રહેલા યોગીને, પોતાની મેળે પ્રગટ થાય છે ૨૧

ઉદાસીનતામા રહેવાથી પરમ તત્વમા લય થવાય, અને ઉન્મની ભાવની પ્રાપ્તિ થાય, તે બતાવે છે.

एकांते ति पवित्रे रम्ये देशे सदा सुखासीनः
आचरणाग्र शिखाग्रा च्छिथिलीभूता खिलावयव ॥ २२
रूपकांत पश्यन्नपि शृण्वन्नपि गिर कलमनोज्ञा
जिघ्रन्नपि च सुगंधी न्यपि भुजानो रसास्वादं ॥ २३
भावानस्पृश्य न्नपि मृदु नवारयन्नपि च चेतसोवृत्ति
परिकलितौदासीन्य प्रणष्ट विषय भ्रमो नित्य ॥ २४
बहिरन्त श्चे समंतात् चिंता चेष्टा परिच्युतो योगी
तन्मयभाव प्राप्तः कलयति भृश मुन्मनीभाव ॥ २५

चतुर्भि' कलापकं.

એકાંત, (નિર્જન) પવિત્ર અને રમણિક પ્રદેશોમા સુખાસને (ગમે તે આસને લાંબા વખત સુખે બેસી શકાય તે સુખાસને) બેસી, પગના અંગુઠાથી મસ્તકના અગ્ર ભાગ પર્યંતના સમગ્ર અવયવોને શિથિલ (ઢીલા) કરી, મનોહરરૂપને જોતી, સુંદર મનોજ્ઞ વાણીને સાંભળતી, સુગધી પદાર્થોને સુંઘતી, રસના સ્વાદને લેતી, અને કોમળ પદાર્થોને સ્પર્શતી મનની વૃત્તિઓને નહિ વારતા છતા પણ, ઉદાસીન્યતાના (નિર્મમત્વભાવના) ઉપયુક્ત, નિરતર વિષયાગ્નિ વિનાનો, અને બાહ્ય તથા

અંતરથી સર્વથા ચિંતા અને ચેષ્ટા રહિત થએલો યોગી, તન્મય ભાવને પ્રાપ્ત થઇ, અત્યંત ઉન્મની ભાવને ધારણ કરે છે. ૨૨-૨૩-૨૪-૨૫.

गृन्हंति ग्राह्याणि स्वानिस्वानीं द्रियाणि नो रुंध्यात्
न खलु प्रवर्त्तये द्वा प्रकाशते तत्व मचिरेण ૨૬

પોતપોતાના વિષયને ગ્રહણ કરતી ઇંદ્રિયોને રોકવી નહિં. (અને પોતે દૃષ્ટા તરિકે જોયા કરવું.) અથવા ઇંદ્રિયોને વિષયો પ્રત્યે પ્રેરવી નહિં. એમ કરતાં થોડા વખતમાં તત્વ પ્રગટ થાય છે. ૨૬.

चेतो पि यत्र यत्र प्रवर्त्तते ना तत स्ततो वार्यं
अधिकी भवति हि वारित मवारितं शांति मुपयाति ૨૭
मदमत्तो हि नागो वार्यमाणो प्याधिकी भवति यद्वत्
अनिवारित स्तु कामां लब्ध्वा शाम्‍याति मन स्तद्वत् ૨૮

મન પણ જે જે ઠેકાણે પ્રવર્તતું હોય, તે તે ઠેકાણેથી તેને પાછું વાળવું નહિં, કેમકે વારવાથી તે અધિક (વિશેષ) દોડયા કરે છે, અને તેને ન રોકવાથી શાંત થઇ જાય છે. જેમ મદોન્મત હાથીને વારતાં પણ તે અધિક થાય છે (વિશેષ પ્રેરાય છે) અને જ્યારે તેને રોકવામાં નથી આવતો ત્યારે, તે પોતાને જોઇતા વિષયને મેળવીને (પામીને) શાંત થઇ જાય છે. તેમ મન પણ વારવાથી અધિક થાય છે, અને ન વારવાથી પોતાને જોઇતા વિષયને મેળવીને શાંત થાય છે. ૨૭-૨૮.

(વિવેચન.) આ શ્લોકના શબ્દાર્થ પર વિચાર કરતાં, નીચેની બીના ખાસ લક્ષમાં રાખવાની છે કે, મનને પોતાના પ્રવર્તનમાંથી પાછું ન વાળવું તે વાત બરાબર છે, પણ તે અમારા સમજ્યા પ્રમાણે ચોવીસમા અને પચીસમા શ્લોક પ્રમાણે વર્તતા યોગીને માટે યોગ્યછે. ઔદાસીન્ય ભાવ આવ્યા પછી, નિર્જન સ્થાનમાં જઇ પરમ તત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા વાળો યોગી, મનની કલ્પના માત્રથીજ જુદી જુદી ઇંદ્રિયો દ્વારા જુદા જુદા વિષયોનો અનુભવ લેતો હોય, તેવામાં મન એકાદ વિષયમાં લીન થાય તો તેને ત્યાંથી

બળ કરી પાછુ ખેચવુ નહિ, પણ જે વિષયમા તે આનદ માનતુ હોય તે વિષયને આનદ તેને મનથીજ લેવે દેવો અને જ્યારે તે વિષયને આનદ લેતા મન કટાળશે ત્યારે તે પેતાની મેળે થાકીને ઠેકાણે આવશે જેમકે મન સુવાસ લેવામા લુબ્ધ થયુ છે, અને તે ચપકના ફુલની વાસનાનો આનદ ભોગવે છે, અને ત્યાથી પાછુ વળતુ નથી, તો તે મનની ઇચ્છા હોય ત્યા સુધી તેને તેમ કરવા દેવુ આમ કરવાથી તે ઠેકાણે આવશે પણ આ આશ્રવ છે માટે આત્મ ચીતનજ કરવુ જોઈએ, અથવા પ્રણવનો જાપ કરવો જોઈએ એમ વીચાર કરી જો મનને તેના ઈચ્છીત વીષયમાથી પાછુ ખેચવામા આવે તો, તે જેમ મદોન્મત હાવી ઠેકાણે આવતા મહેનત આપે છે, તેમ યોગીરાજને અયત ત્રાસ આપશે, અને ઘણુ કરીને ઠેકાણે આવશેજ નહી તેથી મનની સાથે ખેચ ન કરતા તેને પોતાની મેળેજ થાકવા દેવુ આજ અભિપ્રાય આ નદઘનજી મહારાજે સત્તરમા કુથુનાથ ભગવાનના સ્તવનમા કહ્યા છે “ આગમ આગમ ધરને હાથે, નાવે કેમ કરી આકુ ” એટલે કે આ મને, જો એકાદ વિષયને પસદ કર્યો, તો પછી તેમાથી તેને જોર કરીને કાઢવુ અશકય જેવુ થઈ પડે છે માટે શાસ્ત્રકારે ૭૭–૭૮ શ્લોકમા અમુક વિષયમા પ્રવર્તતા મનને તે વિષયમા પ્રવર્તવા દેવુ અને તેમ કરીને તેને થકાવીને ઠેકાણે લાવવાનો માર્ગ બતાવ્યો છે અને તે પણ યોગ્ય લાગે છે, પરતુ અહીંઆ ખાસ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે, જ્યા સુધી શ્લોક ૨૫–૨૬મા બતાવેલી સ્થીતિ પ્રાપ્ત થઈ નથી ત્યા સુધી આ મનને જોરથી પણ વિષયમા જતુ રોકવાનુ છે કદાચ તેમ ન કરતા મનની ઈચ્છાનુસાર શરીરને વર્તવા દેવામા આવશે, તો પછી આ મન મોટુ અનર્થ કરનારૂ નીવડશે ચિદાનદજી મહારાજ કહે છે કે “જેમજેમ અધિક વિષયસુખ સેવે તેમ તેમ તૃષ્ણા દીપે ” એટલે કે જેમ જેમ વિષયો મનની ઈચ્છા પ્રમાણે સેવવામા આવશે, તેમ તેમ તે નવા વિષયો શોધતુ ફરશે આજે એક તો કાલે બે, એમ આ મનની તૃષ્ણા વધતી

જશે. અને તેમ કરતાં આખી જીંદગી સુધીમાં પણ આ મન વિષયોથી કંટાળશે નહિં, પણ વધારે ને વધારે વિષયો સેવવા ઇચ્છશે. માટે આ શ્લોકમાં લખવા–કહેવાનો આશય એવો છે કે જેમને ઉદાસીનતા પ્રાપ્ત થઇ છે, પરમતત્વ શોધવાને જેઓ નિર્જન સ્થાનમાં ગુફાસને બીરાજ્યા છે, અને મનને જુદી જુદી આત્મવિચારણામાં રોકવામાં આવ્યું છે, તે વખતે માત્ર એકાદ ઇંદ્રિય વિષયમાં મન લુબ્ધ થાય તો ત્યાંથી તેને જોર કરીને પાછું ન વાળતાં થકાવી નાંખીને પાછું વળવા દેવું. આવા ગૂઢ આશયને નહીં સમજતાં આ યોગ શાસ્ત્રના અને તેના જેવાજ બીજા શાસ્ત્રનાં વચનોથી કેટલાક આત્માર્થી મુનિજનો પણ ફસાયા છે અને તે એવી રીતે કે. આત્મજ્ઞાન થઈ ગયું છે, હવે મન વિષયમાં જાય છે તો તેને થકાવીને ઠેકાણે લાવીશું, એમ ધારી મનની કલ્પના પ્રમાણે શરીરને પ્રવર્તાવતાં, મન પાછું ન વળતાં નવા નવા વિષયો તરફ જવાનું ચાલુ રાખે છે, અને આમ થવાથી એક પરમ તત્વ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છાવાળા છતાં મનની ઇચ્છાનુસાર વર્તન કરવાથી લોકોમાં નિંદાનું ભાજન થયા છે. એટલુંજ નહિં પણ તત્વ પ્રાપ્તિને બદલે દુર્ગતિ પ્રાપ્તિનાં સાધન, આવાં વર્તનથી મેળવલાં દેખાય છે. માટે મુનિજનોને સાવધ રહેવા આ વિજ્ઞપ્તિ છે. મનના સ્વભાવ માટે એક આધુનિક કવિની ઉક્તિ ઠીક લાગવાથી નીચે લખી છેઃ—

દોડયો જતો હોય દડો દડાણે
રોકયો ન રોકાય કદી પરાણે
તેને કદી ઠોકર ઠીક મારો
તો કેમ તે બંધ પડે બીચારો
તેવી રીતે નિચ પથે જનારૂં
સદાય છે અંતર આ તમારૂં
તેને કદી જો અનુકૂળ થાશો
તો ખેલમાં આખર ખોટ ખાશો

માટે મનને ઇચ્છિત વિષયો ભોગવવા દઇ તેને થકાવીને લાવીશું —. પ્રયોગ કરતાં ઘણાજ સાવધ રહેવાની જરૂર છે. વિ. મા. ધં.

મન સ્થિરતા ઉપાય.

यहि यथा यत्र यतः स्थिरी भवति योगिन श्चलं चेतः
तहि तथा तत्र ततः कथ चिदपि चालयेन्नैव २९
अनया युक्त्या भ्यास विदधानस्या तिलोलमपि चेतः
अगुल्यग्र स्थापितदड इव स्थैर्य माश्रयति ३०

જ્યારે, જેમ, જે ઠેકાણે જેનાથી, યોગીનુ ચપળ ચિત્ત સ્થિર થાય, ત્યારે, તેમ, તે ઠેકાણે તેનાથી, જરાપણ ચલાવવુ નહિ આ યુકિતએ અભ્યાસ કરનારનુ મન-ઘણુ ચપળ હોય તો પણ આંગુલીના અગ્ર ભાગ ઉપર સ્થાપન કરેલા દંડની માફક સ્થિરતાનો આશ્રય કરે છે સ્થિર થાય છે ૨૯-૩૦

ઇંદ્રિયજય ઉપાય.

निःसृत्यादौ दृष्टिः सल्लीना यत्र कुत्रचि त्स्थाने
तत्रासाद्य स्थैर्य शनैः शनै र्विलय मामोति ३१
सर्वत्रापि प्रसृता मत्यग्भूता शनैः शनै र्दृष्टिः
परतत्वामलमुकुरे निरीक्षते ह्यात्मनात्मान ३२

દૃષ્ટિ પ્રથમ નીકળીને,-ગમે તે સ્થાને લીન થાય છે ત્યા સ્થિરતા પામીને, હળવે હળવે ત્યાથી વિલય પામે છે (પાછી હઠે છે) એમ સર્વ ઠેકાણે ફેલાયેલી અને ત્યાથી હળવે હળવે પાછી હઠેલી દૃષ્ટિ, પરમ તત્વરૂપ નિર્મલ આરિસામા આત્મા વડે કરી, આત્માને જોવે છે ૩૧-૩૨

વિવેચન—આખા વિશ્વમા ઇચ્છામા આવે ત્યા રોકી શકાય તેવી દૃષ્ટિને, ત્રાટકકરનાર પ્રથમ એક કાળા બીંદુથી, અથવા સ્ફટિકના કે બીજા ચળકતા પદાર્થ પર રોકે છે અને ત્યા સ્થીર થતા ધીમે ધીમે તેને નાસીકાના અગ્ર ભાગ પર લાવે છે અને ત્યા સ્થીર થતા પછી ત્યાથી ખસેડી કપાળની વચ્ચે સ્થાપન કરે છે અને ત્યાર પછી ગુરૂની આજ્ઞાનુસાર તેને અતરમા રોકી, સ્થીર કરી પરમ તત્વનો અનુભવ કરે છે સામાન્ય પણે અમે આ ક્રમ જણાવ્યો છે, પણ વિશેષ પ્રસગે

અને વિશેષ અભ્યાસીને, આક્રમની પણ જરૂર નથી તે પોતાને યોગ્ય લાગે અથવા અનુકુળ આવે તેવે ક્રમે દૃષ્ટિને સ્થીર કરી અંતર દૃષ્ટિ કરે છે. આ વાતના અનુમોદનમાં અન્ય મતના એક સાધુનું વચન અત્રે ટાંકવું ઉચીત જણાયું છે તે આ પ્રમાણે છેઃ—

હે દિલમેં, દિલદાર સહી
અખીયાં ઉલટી કરતાહીં દીખેએ.

દીલદાર–પરમાત્મા, પોતામાંજ છે. તેને આંખો ઉલટાવીને જોઇ લેવો. મતલબ કે જે ચક્ષુ સુલટી રાખી આપણે જગતનાં પદાર્થો જોઈએ છીએ તે ચક્ષુને જગત્‌ના પદાર્થો જોવાના કામમાંથી રોકી બાહ્ય દૃષ્ટિ બંધ કરી, અંતર દૃષ્ટિએ પૂર્વોક્ત રીત્યા યા બીજી રીતે જોશો તો તમને પોતાને, પોતાથી, પોતામાં, પરમાત્મા જણાશે.

મન જીતવાનો ઉપાય.

औदासीन्य निमग्नः प्रयत्न परिवर्जितः सतत मात्मा
भावित परमानंदः क्वचिदपि न मनो नियोजयति ३३
करणानि नाधितिष्टं त्यु पेक्षितं चित्त मात्मना जातु
ग्राह्ये ततो निजानिजे करण्यान्यपि न प्रवर्तंते ३४
नात्मा प्रेरयति मनो न मनः प्रेरयति यर्हि करणानि
उभय भ्रष्टं तर्हि स्वयमेव विनाश माप्नोति ३५

નિરંતર ઉદાસીનતામાં મગ્ન થયેલા, પ્રયત્ન વિનાના અને પરમાનંદ દશાની ભાવના કરતા આત્માએ, કોઇ પણ ઠેકાણે મનને જોડવું (પ્રેરવું) નહિ. આ પ્રમાણે થવાથી, આત્મા વડે ઉપેક્ષા કરાયેલું મન, કોઈ વખત ઇંદ્રિયોને આશ્રય કરતું નથી. (પ્રેરતું નથી.) અને મનના આશ્રયવિના ઈંદ્રિયો પણ, પોતપોતાના વિષયો પ્રત્યે પ્રવર્તતિ નથી. (જયારે) આત્મા મનને પ્રેરણા કરતો નથી, અને મન જયારે ઇંદ્રિયોને પ્રેરણા કરતું નથી ત્યારે બેઉ તરફથી ભ્રષ્ટ થયેલું મન પોતાની મળેજ વિનાશ પામે છે. ૩૩, ૩૪, ૩૫.

મનોજયનું ફળ.

नष्टे मनसि समतात् सकल विलय सर्वतो याते
निष्कल मुदेति तत्व निर्वातस्थायि दीपवत् ३६

મનને વિષે પ્રેરક પ્રેર્યતા ભાવ બન્ને બાજુથી નષ્ટ થયે છતે, તથા ચિંતા, સ્મૃત્યાદિ વ્યાપાર સર્વથા વિલય થયે, વાયરા વિનાના સ્થાનમાં રહેલા દિપકની માફક નિષ્કલ, (કર્મની કળા વિનાનું) તત્વ ઉદય થાય છે અર્થાત્ તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્ત થાય છે ૩૬.

તત્વજ્ઞાન થયું કે નથી થયું તેની નિશાની.

अगमृदुत्व निदान स्वेदन मर्दन वित्रर्जनेनापि
स्निग्धिकरण मतैल प्रकाशमान हि तत्व मिदं ३७

જ્યારે આ તત્વ પ્રકાશમાન થાય છે ત્યારે સ્વેદન (પરસેવો) અને મર્દન કર્યા સિવાય પણ શરીર, કોમળ (સુવાળું) થાય છે અને તૈલ વિના સ્નિગ્ધ થાય છે (આ તત્વજ્ઞાન પ્રાપ્તિની નિશાની છે) ૩૭

તત્વજ્ઞાન થયાના બીજા પણ પ્રત્યયો બતાવે છે.

अमनस्कतया सजाय मानया नाशिते मनःशल्ये
शिथिली भवति शरीर छत्रमिव स्तब्धता त्यक्त्वा ३८

અમનસ્કપણું (ઉન્મની ભાવ) ઉત્પન્ન થવા વડે કરી, મનનું શલ્ય નાશ પામ્યે, છત્રની માફક, સ્તબ્ધતા (અક્કડતા) નો ત્યાગ કરી, શરીર શિથિલ થાય છે

शल्यीभूतस्या न्त करणस्य क्लेशदायिनः सतत
अमनस्कता विनान्यत् विशल्य करणौषध नास्ति ३९

શલ્યરૂપ અને નિરંતર ક્લેશ આપનાર અંતઃકરણનું, શલ્ય રહિત કરવાનું, અમનસ્કતા (ઉન્મની ભાવ) સિવાય, બીજું કોઈ ઔષધ નથી ૩૯

जागरण स्वप्नजुषो जगतीतल वर्तिनः सदालोका
तत्वविदो लयमग्ना नोजाग्रति शेरते नापि ४८

આ પૃથ્વી તલ ઉપર રહેવાવાળા લોકો, નિરંતર જાગૃત અને સ્વપ્ન અવસ્થા અનુભવે છે. પણ લયમાં મગ્ન થએલા તત્વજ્ઞાનીઓ, જાગતા પણ નથી, અને સુતા પણ નથી. ૪૮.

भवति खलु शुन्यभावः स्वप्ने विषयग्रहश्च जागरणे
एतद्धितीय मतीत्याऽ नंदमय मवस्थितं तत्वं ४९

સ્વપ્ન દશામાં ખરેખર શૂન્યભાવ હોય છે. અને જાગૃત દશામાં જાગવા પછી પાંચ ઇંદ્રિયોના વિષયોનું ગ્રહણ થાય છે. આ બેઉ અવસ્થાને ઓળંગીને આનંદમય તત્વ રહેલું છે. ૪૯.

જીવોને આળંભો અને ઉપદેશનું રહસ્ય.

कर्माण्यपि दुःखकृते निष्कर्मत्वं सुखाय विदितंतु
नततः प्रयतेत कथं निःकर्मत्वे सुलभ मोक्षे ५०

કર્મો દુઃખને માટે છે. (અર્થાત્ કર્મોથી દુઃખ થાય છે.) અને કર્મ રહિત થવું, તે, સુખને માટે છે એમ તમે જાણ્યું છે, તો નિષ્કર્મરૂપ, (કાંઇ પણ ક્રિયા ન કરવા રૂપ,) સુલભ મોક્ષ માર્ગને વિષે શા માટે પ્રયત્ન નથી કરતા ? ૫૦.

मोक्षोऽस्तु वा मास्तु यदि वा परमानंदस्तु वेद्यते सखलु
यस्मि निखिल सुखानि प्रतिभासंते न किंचिदिव ५१

મોક્ષ થાઓ અથવા ન થાઓ, (કાલાંતેર થાઓ) પણ, ધ્યાનથી થતો પરમાનંદ તો આંહી ખરેખર ભોગવીએ છીએ; જે પરમાનંદની આગળ આ દુનિયાનાં સમગ્ર સુખો એક તૃણની માફક પ્રતિભાસમાન્ થાય છે. ૫૧.

मधु न मधुर नैताः शीता स्त्विप स्तुहिनद्युते
रमृत मतं नामैवा स्याः फले तु मुधा सुधा

तदल ममुना सरभेण मसीद्ग सखे मनः
फल मविकल त्वग्ये चैतत् मसाद मुपेयुप' ९२

આ ઉન્મનીભાવના ફળ આગળ, મધુ, તે મધુર નથી આ ચદ્રમાની કાંતિ તે શીતળ નથી અમૃત નામ માત્ર છે અને સુધા તો ફોગટ છે માટે હે મન મિત્ર, આ (નાગ ભાગના) પ્રયાસથી શચ્યુ મારા ઉપર તુ પ્રમન્ન થા, કેમકે આ તત્વજ્ઞાનનુ નિર્દોષ ફળ મેળવવુ તે તારા પ્રમન્ન થવા થકીજ મળી શકે તેમ છે ૫૨

सत्येतास्मि ग्ररति रतिद्र गृह्यते वस्तुदूरा
दप्यासन्ने प्यसाति तु मनस्याप्यते नैव किंचित्
पुसा मित्यप्य वगतवता मुन्मनी भाव हेता
विच्छा वाढ न भवति कथ सद्गुरू पासनाया ९३

સદ્ગુરૂની ઉપાસના કરવાથી અરતિને આપવાવાળી વ્યાધ્યાદિ વસ્તુ અને રતિને આપવાવાળી વનિતાદિ વસ્તુઓને મનુષ્યો દૂરથી પણ ગ્રહણ યા સ્વાધિન કરી શકે છે તેજ મનુષ્યો સદ્ગુરૂની ઉપાસનાના અભાવે નજીક રહેલી પણ વસ્તુ ગ્રહણ કે સ્વાધિન કરી શકાતા નથી આવુ જાણવા છતા, ઉન્મની ભાવના હેતુભૂત સદ્ગુરૂની ઉપાસનાના સ ળ ધમા મનુષ્યોને પોતાના મનને વિષે ગાઢ (અત્ય ત) ઇચ્છા કેમ થતી નથી? ૫૩

અમનસ્કતાના ઉપાયભૂત આત્માને પ્રમન્ન કરવા માટે આચાર્યશ્રીનો આત્મા પ્રત્યે ઉપદેશ.

ता स्ता नाऽपरमेश्वरादपि परान् भावैः मसाद्र नय
स्तं स्तं स्त त्त दुपाय मढ भगव ग्रात्मन् किमायास्यसि
हताऽ त्मान मपि मसादय मना ग्येनासता संपदः
साम्राज्य परमेपि तेजसि तव प्राज्य समुज्जृभते ९४

હે ઉપાયમૂઢ, હે ભગવાન, હે આત્મન, ધન, યશાદિ તે તે પ્રકારના ભાવે કરી, આ પરમેશ્વરથી લઈ અપર દેવી દેવળા અ-